ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

dhs

Godina VII • Broj 3 (20) • Oktobar 2022. god.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:
Vedad Spahić

Tajnica redakcije:
Sanja Dukić

Urednički odbor:
Damir Matanović
Mirza Mahmutović
Adisa Imamović
Tamara Efendić-Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Jasmina Đonlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Mirjana Matea Kovač
Emina Berbić Kolar
Zvonimir Užarević

Naučni odbor:
Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnarič, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Voćkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:
Maja Dedić

Tehnička priprema:
Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.2
UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina VII
Broj 3 (20)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, oktobar 2022.

SADRŽAJ

CONTENTS

BOSNISTIKA

Sead Šemsović
ALIJA BOJIČIĆ – IZMEĐU HISTORIJSKIH PREDAKA I EPSKE BIOGRAFIJE / ALIJA BOJIČIĆ – BETWEEN HISTORICAL ANCESTORS AND EPIC BIOGRAPHY 13

Nirha Efendić
TRI VARIJANTE BALADE O ZALOGU SINA ZA BRATA SA SJEVERA BOSNE / THREE VERSIONS OF THE BALLAD FROM BOSNIA'S NORTH ABOUT PLEDGING A SON FOR A BROTHER 27

GERMANISTIKA

Nikolina Miletić
PHRASEME IN KROATISCHEN UND DEUTSCHEN LESERKOMMENTAREN ZUR CORONA-KRISE / PHRASEMES IN READER'S COMMENTS ON THE WORLD CRISIS 37

TURKOLOGIJA

Mehmet Nuri Çınarcı, Melinda Botalić
TÜRKÇE MESNEVÎ ŞERHLERİNİN KAYNAKLARI / SOURCES OF TURKISH MATHANAWİ COMMENTARİES 57

OBZORI SVJETSKE KNJIŽEVNOSTI

Milena Škobo, Jovana Đukić
JAMES G. BALLARD'S URBAN VIOLENCE QUADRILOGY – AN ECOCRITICAL APPROACH / TETRALOGIJA O URBANOM NASILJU DŽEJMSA G. BALARDA – EKOKRITIČKI PRISTUP 87

HISTORIOGRAFIJA

Amir Krpić
PREGLED ČEŠKIH ČINOVNIKA U UPRAVI TUZLANSKOG OKRUGA (1884-1914): PRILOG PROUČAVANJU UČEŠĆA ČEHA U UPRAVI BOSNE I HERCEGOVINE / OVERVIEW OF CZECH OFFICIALS IN THE ADMINISTRATION OF THE TUZLA DISTRICT (1884-1914): A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF CZECH PARTICIPATION IN THE ADMINISTRATION OF BOSNIA-HERZEGOVINA 107

POLITOLOŠKE TEME

Tope Shola Akinyetun, Sarah Olufunmilayo Adedini
THE POLICE, EXTRAJUDICIAL KILLINGS AND IMPERATIVES FOR REFORMS IN THE NIGERIAN FOURTH REPUBLIC / POLICIJA, SAMOVOLJNA UBISTVA I NUŽNOST REFORMI U ČETVRTOJ NIGERIJSKOJ REPUBLICI 141

PRAVNA MISAO

Benjamin Nurkić
RADBRUCH'S FORMULA IN THE CONSTITUTION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA – UNTAPPED POTENTIAL FOR STRENGTHENING THE RULE OF LAW / RADBRUCHOVA FORMULA U USTAVU BOSNE I HERCEGOVINE – NEISKORIŠTENI POTENCIJAL ZA OSNAŽIVANJE VLADAVINE PRAVA 169

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Jelena Osmanović Zajić, Jelena Maksimović, Natalija Lazić
FUNKCIJE I OSOBINE ŠKOLSKOG PEDAGOGA IZ PERSPEKTIVE NASTAVNIKA / CHARACTERISTICS AND FEATURES OF SCHOOL COUNSELOR 191

Gabriel Pinkas
THE RELATIONSHIP BETWEEN PERCEPTION OF SCHOOL CLIMATE AND TEACHER MOTIVATION / ODNOS DOŽIVLJAJA ŠKOLSKE KLIME I MOTIVACIJE KOD NASTAVNIKA 209

Belma Alić Ramić, Dženeta Camović
ETIOLOGIJA KREATIVNOSTI – RODITELJSTVO I RANO PORODIČNO OKRUŽENJE KAO KONCEPTUALNI OKVIR / THE ETIOLOGY OF CREATIVITY – PARENTING AND EARLY FAMILY ENVIRONMENT AS A CONCEPTUAL FRAMEWORK 229

Goran Žlof, Marijan Madunić
ANALIZA POZNAVANJA DJEČJIH PRAVA MEĐU NASTAVNICIMA HRVATSKIH I BOSANSKOHERCEGOVAČKIH SREDNJIH ŠKOLA I NJIHOVIH STAVOVA O POŠTIVANJU I PRIMJENI PARTICIPATIVNIH PRAVA UČENIKA U NASTAVI / ANALYSIS OF KNOWLEDGE OF CHILDREN'S RIGHTS AMONG TEACHERS OF CROATIAN AND BOSNIA AND HERZEGOVINA SECONDARY SCHOOLS AND THEIR ATTITUDES ON THE RESPECT AND APPLICATION OF STUDENTS' PARTICIPATION RIGHTS IN EDUCATION 251

Danijela N. Vasilijević, Hadži Živorad M. Milenović, Mladen M. Botić
POJMOVI O PRIRODI U NEKIM UDŽBENICIMA ZA ČETVRTI RAZRED OSNOVNE ŠKOLE U REPUBLICI SRBIJI / FACTS ABOUT NATURE IN SOME TEXTBOOKS FOR SUBJECT NATURE AND SOCIETY FOR FOURTH GRADE OF ELEMENTARY SCHOOL IN REPUBLIC OF SERBIA 273

Petar Ilić, Anđelka Kovač, Biljana Pavlović
SERBIAN FOLK LULLABIES IN PRESCHOOLS: SIGNIFICANCE AND REPRESENTATION / SRPSKE NARODNE USPAVANKE U PREDŠKOLSKOM VASPITANJU I OBRAZOVANJU: ZNAČAJ I ZASTUPLJENOST 295

Ozrenka Bjelobrk Babić, Milica Drobac-Pavićević, Tanja Stanković-Janković
MUZIČKE PREFERENCIJE I UŽIVANJE U MUZICI KAO PREDIKTORI UKLJUČENOSTI STUDENATA UČITELJSKIH STUDIJA U NASTAVU MUZIKE / MUSIC PREFERENCES AND ENJOYMENT OF MUSIC AS PREDICTORS OF INVOLVEMENT OF TEACHER STUDIES STUDENTS IN MUSIC TEACHING 315

Maja Bosanac, Jovana Milutinović
PROMENA KONCEPTA UNIVERZITETA: OD PROSVETITELJSKIH IDEALA DO RAZVOJA PREDUZETNIŠTVA / CHANGE OF THE CONCEPT OF THE UNIVERSITY: FROM ENLIGHTENMENT IDEALS TO THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP 335

METODIČKA TEORIJA I PRAKSA

Marijana Prodanović, Saša Čorboloković
KA BOLJEM RAZUMEVANJU OSOBINA I PRAVILNE UPOTREBE ENGLESKOG PREZENT PERFEKTA – STRUČNI UVID I PREDLOG / TOWARDS BETTER UNDERSTANDING OF PRESENT PERFECT CHARACTERISTICS AND USAGE – PROFESSIONAL INSIGHT AND SUGGESTION 353

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Mirna Marković
ETERMINANTE PERCIPIRANE POVREDE PSIHOLOŠKOG UGOVORA AKADEMSKOG OSOBLJA / DETERMINANTS OF THE PSYCHOLOGICAL CONTRACT BREACH OF ACADEMIC STAFF 371

KOMUNIKOLOŠKA I MEDIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Neven Obradović, Marija Vujović
INSTAGRAM I POLITIČKA KOMUNIKACIJA – VIZUELNI ELEMENTI U POLITIČKOJ KAMPANJI „BUDUĆNOST SRBIJE“ / INSTAGRAM AND POLITICAL COMMUNICATION - VISUAL ELEMENTS IN POLITICAL CAMPAIGN “BUDUĆNOST SRBIJE” 405

STUDIJE SOCIJALNOG RADA

Vesna Huremović, Samra Mahmutović
ULOGA I ZNAČAJ KLUBOVA LIJEČENIH ALKOHOLIČARA U KONTINUIRANOM ODRŽAVANJU APSTINENCIJE I POSTIGNUTIH REZULTATA OPORAVKA OD ALKOHOLA / THE ROLE AND IMPORTANCEOF THE CLUBS OF ALCOHOLICS IN TREATMENT THE CONTINUOUS MAINTENANCE OF ABSTINENCE AND THE ACHIEVED RESULTS OF RECOVERY FROM ALCOHOL 429

PRIKAZI

Goran Žlof
DEFEKTIVAN ODGOVOR NA STRANPUTICE GLOBALIZACIJE I MATRIJALISTIČKOG PRISTUPA OBRAZOVANJU (FENGCHUN MIAO, SANJAYA MISHRA, DOMINIC ORR, AND BEN JANSSEN, *GUIDELINES ON THE DEVELOPMENT OF OPEN EDUCATIONAL DEVELOPMENT RESOURCES*, UNESCO – COMMONWEALTH OF LEARNING, PARIS – BURNABY, 2019) 455

Anida Manko
KONCEPT UNIVERZALNOG DIZAJNA ZA UČENJE – MODEL ZA TRANSFORMACIJU OBRAZOVANJA [ALVYRA GALKIENE, ONA MONKEVICIENE (EDS.), *IMPROVING INCLUSIVE EDUCATION THROUGH UNIVERSAL DESIGN FOR LEARNING*, SPRINGER NATURE, 2021] 465

Adnan Sivić
HORIZONTI FILOZOFIJE EGZISTENCIJE: VREMENITOST, DIJALOG, BUDUĆNOST (BOŠKO PEŠIĆ, *UVOĐENJE U FILOZOFIJE EGZISTENCIJE*, CENTAR ZA KULTURU I EDUKACIJU „LOGOS," TUZLA, 2021) 475

Dženita Sarač-Rujanac
VIŠESTRUKOST IDENTITETA MUSLIMANA NA KOMPLEKSNOM POVIJESNO--KULTURNOM PROSTORU (LEJLA HAIRLAHOVIĆ-HUŠIĆ: *IDENTITET/I MUSLIMANA U CAZINSKOJ KRAJINI*, INSTITUT ZA HISTORIJU UNIVERZITETA U SARAJEVU – FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU, SARAJEVO – ZAGREB, 2021) 479

Ermin Kuka
POLITIKE ZARAĆENIH STRANA U REPUBLICI BOSNI I HERCEGOVINI 1992-1995: PRILOG KOMPARATIVNOJ ANALIZI POČINJENIH ZLOČINA (FIKRET MUSLIMOVIĆ, SELMO CIKOTIĆ, *ZLOČINI U ORUŽANOJ AGRESIJI NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1992-1995. GODINE*, UDRUŽENJE ZA ZAŠTITU TEKOVINA BORBE ZA BOSNU I HERCEGOVINU, SARAJEVO, 2021) 485

Miljan Gogić
BATALO ŠANTIĆ, NAJPOZNATIJI TEPČIJA SREDNJOVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE (AMIR KLIKO, *TEPČIJA STIPAN BATALO ŠANTIĆ I NJEGOVO DOBA, PRILOG HISTORIJI TRAVNIČKOG PODRUČJA U SREDNJEM VIJEKU*, BOSANSKI KULTURNI KRUG, TRAVNIK 2022) 489

UPUTSTVO ZA AUTORE 495

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

dhs
društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

BOSNISTIKA

Sead Šemsović
ALIJA BOJIČIĆ – IZMEĐU HISTORIJSKIH PREDAKA I EPSKE BIOGRAFIJE / ALIJA BOJIČIĆ – BETWEEN HISTORICAL ANCESTORS AND EPIC BIOGRAPHY / 13

Nirha Efendić
TRI VARIJANTE BALADE O ZALOGU SINA ZA BRATA SA SJEVERA BOSNE / THREE VERSIONS OF THE BALLAD FROM BOSNIA'S NORTH ABOUT PLEDGING A SON FOR A BROTHER / 27

dhs
društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.13

UDK 821.163.4(497.6).09:398

Primljeno: 20. 08. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Sead Šemsović

ALIJA BOJIČIĆ – IZMEĐU HISTORIJSKIH PREDAKA I EPSKE BIOGRAFIJE[1]

Famoso Turco Alia Boicich commandanta di Duare
(Providur Girolamo Contarini)

Odnos ličnosti i lika oduvijek je privlačio pažnju istraživača kako usmene tako i pisane književnosti, s tom razlikom što su istraživači usmene epike uvijek zalazili u podrobne potrage za historijskom ličnosti na temelju koje je nastao epski junak, dok su ovi drugi češće prepoznavali samog pisca i njegov privatni život unutar njegove vlastite umjetničke fikcije. Alija Bojičić predstavlja jednog od važnijih junaka bošnjačke usmene epike, čije će djelovanje biti u pograničnom dijelu Bosne i Dalmacije, te se pjesme u kojima se javlja često svrstavaju u uskočko-hajdučki ciklus. Historija je ponudila najmanje trojicu historijskih ličnosti koje su mogle poslužiti epskom pjevaču za kreiranje ovoga lika. Sasvim sigurno može se kazati da je onaj najstariji historijski predak zapravo ponajviše i utjecao na osobine i osobenosti ovoga epskoga

[1] Jednog se dana u kabinetu na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu pojavio Ahmet Bojičić (rođen 4. 5. 1943), učitelj u penziji, iz zaseoka Bojičića Mahala u Selima kod Uloga, s molbom da se pozabavim istraživanjem historijskog i epskog Alije Bojičića i da napišem naučni rad na tu temu. Budući da se Ahmet bavio porodičnim stablom, pronašao je nekoliko historijskih ličnosti s ovim imenom, koji su mogli dati doprinos u nastanku ovoga epskog junaka, kao i dobar dio epskih pjesama u kojima se on javlja. Tom prilikom donio je pripremljeni materijal, što je bio ozbiljan osnov od kojeg se lahko dalo krenuti u dalje istraživanje građe i literature. Najprije Ahmetovo zalaganje da pronađe put do istraživača bošnjačke usmene epike, potom strpljenje da ta tema konačno dođe na red (a bilo je potrebno nekoliko godina), te ustrajnost u povremenom i nenametljivom javljanju da upita „ima li šta?“, zavrijedili su ovu kratku bilješku i konačnu zahvalnost za sve ovo i, naravno, za ukazano povjerenje.

junaka. Dosadašanja istraživanja odnosa ličnosti i lika u bošnjačkoj usmenoj epici obuhvatila su Aliju Đerzeleza i Muju Hrnjicu, dok je Alija Bojičić ostao po strani.

Ključne riječi: epski junak; historijski predak; epska biografija; Alija Bojičić

Propitivanja epskih biografija kreću se prije svega od potrage za historijskim činjenicama koje makar donekle osvjetljavaju stvarnu ličnost na temelju koje je nastao određeni epski junak. Stvaranje lika književnog djela oduvijek je privlačilo pažnju, pa je i sam Aristotel razaznavao junaka tragedije kao "boljeg od nas" i junaka komedije kao "goreg od nas", čime je zapravo i nastao prvi književnoteorijski pogled na odnos stvarnosti i fikcije kroz karakter lika. Epski junak nastaje kao „bolji od nas", ali njegov životni put ga ne vodi ka propasti, kao u tragediji, nego ka pobjedi, čime zavređuje naše divljenje, a ne sažaljenje kakav je slučaj sa tragedijom. Osim Alije Đerzeleza i Marka Kraljevića, koji su mitski junaci usmene epike, jer sobom nose određene nadnaravnosti, ostali su epski junaci južnoslavenskih epika tipično epski junaci – *iznad su ostalih ljudi, ali ne i iznad njihove prirodne okoline* (Lešić 2011), dok će Tale Ličanin biti sasvim atipičan epski junak.

Osobine i osobenosti jednog epskog junaka u uskoj su vezi s vremenom i okolnostima njegova nastanka i kasnijega razvoja. Iako se neće mijenjati unutar jedne pjesme, kao što se ni Homerov Odisej ne mijenja uprkos desetogodišnjem putovanju i brojnim različitim susretima i nevoljama, jedan se epski junak nužno mijenja kroz razdoblja u kojima nastaju i prenose se pjesme o njemu. Tako ćemo razaznavati stanovite promjene unutar karakternih osobina Alije Đerzeleza u pjesmama iz Marjanovićevog ili Hörmannovog zbornika u odnosu na pjesme iz repertoara Avde Međedovića (Šemsović 2017). Oblici kulturalnog zapamćenja životnih okolnosti u kojima se nalazi epski pjevač evidentno su utjecale na nakićenost (Schmaus 1959: 129) ne samo epskog svijeta nego i karakterologije epskoga junaka.

Oskudnost historijskih podataka o bilo kom epskom junaku s južnoslavenskoga prostora te bogat epski život književnoga lika često su dovodili do miješanja zbilje i pjesme, odnosno fakcije i fikcije, naročito kada se radi o usmenoj epici čija je društveno-politička angažiranost snažno prisutna sve vrijeme njezinog postojanja, što je bilo posebno primjetno u periodu romantizma, te kod svakog narednog ratnohuškačkog narativa (Čolović 2000; Čolović 2017)

HISTORIJSKI ALIJA BOJIČIĆ – PREDAK EPSKOGA JUNAKA

U južnoslavensku folkloristiku i nauku o književnosti Aliju Bojičića uveo je Stjepan Banović radom u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena* prije skoro stotinu godina (XXV, 1924: 63-65), nakon čega će najprije uslijediti rad Boška Desnice iz 1934. godine, te potom i natuknice u *Hrvatskoj enciklopediji* (1942) i *Enciklopediji Jugoslavije* (1955). Prvu natuknicu potpisuje Muhamed Hadžijahić i ona sadrži, vjerovatno uredničkom intervencijom, omašku da se Alija Bojičić „spominje u našim pjesmama ustaškog ciklusa“, umjesto ustaljenog imenovanja „uskočkog ciklusa“.[2] Druga je natuknica ostala nepotpisanom, ali je pritom znatno podrobnija u predstavljanju ovoga epskog junaka. Sasvim je znakovita činjenica da u narednim izdanjima *Enciklopedije Jugoslavije* Alija Bojičić neće dobiti svoje mjesto, što ukazuje na prestanak bavljenja ovim junakom u domaćoj kako historiji tako i folkloristici.

Kao jedini ozbiljniji naučni rad i ujedno posljednje bavljenje historijskim Alijom Bojičićem pojavit će se kraća studija S. Banovića 1964. godine pod naslovom „Datum pogibije opjevanog junaka Bojičića Alije“, također u *Zborniku*. Pažnja svih navedenih radova dominantno je bila okrenuta ka evidentiranju činjenica o historijskoj ličnosti Alije Bojičića. Svi su autori saglasni da se radi o dizdaru tvrđave u Zadvarju koji je 1663. godine poginuo u sukobu s mletačkim vlastima. Prvi spomen pripisuje se Vuku Frankopanu i njegovom izvještaju iz 1641. godine (Ivić 2016, Kreševljaković 1991), dok glavni izvor za ovaj događaj jeste *Kronika* opata Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju, a koja obuhvata period od 1662. do 1668. godine. Hronika je još krajem 19. stoljeća bila prevedena i objavljena u *Starinama* JAZU,[3] a u njoj nailazimo na dva, za ovu priliku, važna pasusa:

> „1663. miseca travnja na 24. Alija Bojičić uhiti u Bašku polju 5 fratara a šestom glavu osiče i 2 dice i momka, sve ji proda na Livno janjičarom za 500 groša.
>
> 1663. miseca travnja na 26. harambaše primorske zatekoše Aliju Bojičića s bratom i još ji 8 š njime u Vrulji u špilji i jedva ji izvadiše. Aliju pogubiše i još ji š njime 5, a 4 živa dovedoše. Turci naše tri ubiše.“ (prema Banović 1921: 64)

Stanovita razilaženja između Banovića i Desnice uslijedit će jer Desnica smatra kako je nelogično da je drugi događaj uslijedio samo dva dana kasnije, pozivajući se pritom na znatno kasnije izvore od Šilobadovića koji je, po svoj prilici, bio svjedokom samog događaja.Tako će Desnica navesti zabilješku fra Gašpara Vinjalića, koji će

[2] Vrlo je moguće i da se ne radi o pogreški, jer je isti pojam koristio i Branko (Drechsler) Vodnik (1913).

[3] *Starine,* XXI (1889)

datum smrti odrediti kao 26. maj, a ne april, kako je zabilježio Šilobadović. Vinjalićevu dataciju pratit će i fra Andrija Kačić Miošić u svom znamenitom djelu *Razgovor ugodni naroda Slovinskoga* iz 1756. godine, pri čemu donosi Šilobadovićevu hroniku, s određenim dopunama, među kojima je nova datacija smrti. Banović se ipak zalaže za dataciju iz *Kronike* pravdajući je činjenicom da „dizdar se nije smio udaljiti od grada ni u doba mira ni u doba rata, a ako je to baš iziskivala služba, onda je činio sa znanjem i dopuštenjem kadije svoga kadiluka“, citirajući Hamdiju Kreševljakovića. Sve će to Banović dodatno popratiti sljedećom analizom:

> „Bojičiću nije trebalo lično voditi, pogađati i prodavati zarobljenike u Livnu, već je on to učinio preko drugih svojih pouzdanika, a sigurno je da se on ne bi ni usudio ostaviti bez sebe onako važnu tvrđu kao što je onda bilo Zadvarje koje je tik granice, isto kao Klis, čuvalo prolaz prema turskom teritoriju u krajini imotskoj i Bosni. A kad bi sve i htio, on kao glavni zapovjednik, „dizdar“, pogranične tvrđave, nije smio nje i njezina najbližeg područja ostaviti po turskim zakonima onog vremena.“ (Banović 1964:12)

Činjenica da su i Baško polje i pećina Vrulja na mletačkoj teritoriji ukazuje da se Bojičić jeste u manjem rasponu kretao izvan zidina granične tvrđave, i to iz razloga što je „zaštićen turskim teritorijem s leđa, mogao se spustiti sa svoga zadvarskog klanca u primorsko susjedstvo dva sata pješice do Baškog polja, a pogotovo do Vrulje koja je daleko tek tri kilometra u zračnoj liniji, ali nikako nije smio ostaviti tvrđu na nekoliko dana trgujući robljem u Livnu“ (Banović 1964: 13).

O samom događaju Bojičićeve smrti govorit će i generalni mletački providur za Dalmaciju Girolamo Contarini, u čijim će se spisima naći i ova zabilješka:

> „Koliko je god ispala korisna za podanike a dična za oružje smrt glasovitog Turčina Alije Bojičića, dizdara u Zadvarju, jer je ona presjekla nesnosne muke i štete, koje je on za života zadavao cijelom onom kraju, toliko su postali dostojni javnog zahvalnog priznanja oni harambaše, koji su, hrabro se boreći, imali sreću da pobijede i liše života tako pogubna dušmanina. Stoga snagom ove zapovijedi i vlašću Našeg Generalstva naređujemo da harambaša Mihail Miličević rečeni Kovač koji je među ostalima sudjelovao u tom činu, bude uvršten sa jednom cijelom vojničkom platom, koja će mu biti izdavana za trajanja rata (...).“ (Banović 1964: 9)

Ova je zabilješka nastala 22. juna 1663. godine, a samo četiri dana kasnije Contarini izdaje još jednu sličnu u kojoj bajraktara Đurđa Radnića nagrađuje s polovinom vojničke plaće „za zasluge stečene pri onom istom junačkom činu u Vrulji“ (Banović

1964: 9). Činjenica da i sam neprijatelj s uvažavanjem govori o Aliji Bojičiću, te da bogato nagrađuje jednog od harambaša i jednog bajraktara zaslužne za dizdarevu smrt, ukazuje na izuzetan historijski značaj Alije Bojičića. Budući da su mletačke vlasti i lokalno stanovništvo često pokušavali da dizdare graničnih tvrđava potkupljuju radi potrebe trgovine na osmanskoj teritoriji, sasvim je sigurno da ovakav odnos prema dizdaru Zadvarja ukazuje kako je po svoj prilici bio nepotkupljiv, što je zapravo i rezultiralo opaskom da su njegovom smrću prestale „nesnosne muke i štete“, a ne pljačke, ubistva i progoni, kako bi se to na prvu moglo protumačiti. Budući da nemamo sačuvane izvore „sa druge strane“ o istom događaju, možemo tek pretpostavljati koji bi sve razlozi mogli biti za zarobljavanje fratara, posebno ako znamo da je još *Ahdnamom* od 28. maja 1463. godine Osmansko carstvo odobrilo djelovanje franjevačkog reda u Bosni. Da li su ovi fratri uhvaćeni u nekim nedozvoljenim radnjama ili u nekoj vrsti uhođenja, na temelju dostupnih izvora ne možemo sasvim posigurno kazati.

Pored historijske ličnosti zadvarskog dizdara, jedan nišan u gradskom parku u Bugojnu ukazuje na postojanje još jednog Alije Bojičića, o kome osim godina rođenja i smrti nemamo nikakvih drugih podataka. Na uzglavnom nišanu uz ime i prezime stoji tek podatak da je ovaj Alija Bojičić rođen 1684., a poginuo 1729. godine.

O trećoj historijskoj ličnosti pod istim imenom nalazimo vrijedne historijske podatke, ali pritom nemamo niti godinu rođenja niti godinu smrti. U radu Hamdije Kapidžića o Stocu u 19. stoljeću, nalazimo podatke o žalbama dubrovačkih vlasti na ispade i samovolju janjičarskih prvaka Ali-baše Bojičića i njegovog brata Mahmud-baše, najprije janjičarskom serdaru u Stocu, Jašar-begu Šariću, potom (14.8.1749) janjičarskom agi u Sarajevu i konačno (26. 12. 1749) bosanskom valiji u Travniku. Pritom, nije nam poznato kako se cijeli slučaj okončao. Iz dostupnih vijesti saznajemo da su braća Bojičić očigledno prznice te da niži nivoi janjičarske vlasti nisu bili u stanju kontrolirati ih.

Nesumnjivo je prisustvo navedenih historijskih ličnosti u postupku kreiranja epskog junaka Alije Bojičića, s jasnim pitanjem obima i intenziteta utjecaja na konačno uobličenje. Ova tri stvarna života uspješno su kreirala jedan književni život, odnosno tri realne biografije bile su inspiracijom za kreiranje jedne epske biografije. Pritom, iznimno je teško jasno razlučiti gdje počinje, a gdje završava koji historijski predak ovoga epskog junaka. S druge strane, epska biografija je zapamtila segmente stvarnih života te želje i stremljenja kolektiva koji je kreirao svog epskog predstavnika.

KA EPSKOJ BIOGRAFIJI ALIJE BOJIČIĆA

Epskim junakom Alijom Bojičićem u više se navrata bavila Đenana Buturović te u novije vrijeme Mirsad Kunić, koji su svojim radovima iscrtavali obrise značaja ovoga junaka u širem kontekstu bošnjačke usmene epike (Buturović 1992; Kunić 2012). Bojičićevim znamenitim odnosom prema vlasti, u svojoj knjizi *Bosanska krajina – historija, legende, mitovi* bavila se i Ramiza Smajić, te će, u kontekstu bošnjačkih junaka koji ratuju za cara, Bojičićeva izjava iskazivati „ravnodušnost junaka u odnosu na cara“ (Smajić 2009: 170). Bojičić se pojavljuje pod imenom Alija, Delalija (Deli-Alija), čak i Alil, sa prezimenom Boičić, Bojičić, Bojčić pa čak i Bojković. Budući da je uvijek vezan za primorje, pojavit će se i ime Primorac Alija.

Najstarija zabilježena pjesma u kojoj se pojavljuje Alija Bojičić nalazi se u *Erlangenskom rukopisu* pod brojem 90 (*Ni zorice, ni bijela danka*). Govori o osmanskom osvajanju grada Morovića 1538. godine. U pjesmi će Poičiću Alija pogubiti morovićkog kapetana Ivu.

Kao glavni ili jedan od glavnih junaka Alija Bojičić se javlja u pjesmama: *Pisma Bojičića Alije*[4], *Bojičić Delalija i ban od Janoka* (MŠ; SO, 6), *Ženidba Bojičić Delalije i Ličkog Mustajbega* (MH III, 7), *Ženidba sirotan Alije* (KH II, 71), *Zarobljavanje Rakocija bana na Mrkalju* (KH II, 63), *Buljuk-baša Mujo i Litrešić ban* (SO, 3)[5], *Osman bajraktar i zadarski ban* (KH III, 7), *Ženidba Bojičić Alije* (KH III: sažetak br. 2), *Nahod i Radovan, sinovi Bojičić Alije* (ZČ i MRČ) (prema Kunić 2012); junakovo javljanje iz groba uvodnom je motivacijom za razvoj pjesme: *Kladušanin Mujo i Kostreš harambaša* (KH II, 51) i *Osveta Bojičić Alije* (KH II, 68), *Halilens Grab* ili *Osveta Bojičić Alije* (FK, 1896: 14-25), junak se samo imenom spominje u pjesmama: *Mustaj-beg Lički u ropstvu kod zadarskog bana* (KH I, 24: 367-370), *Hrnjice u Petrovom gradu* (KH I, 34:1), *Filip Madžarin i Gojeni Halil* (KH I, 32: 1333-1339) i *Ženidba Sirotan Alije* (ZČ i MRČ, str 197-200).

U Vukovim zbirkama nailazimo na tri pjesme u kojima je „glavni junak“ Alija Bojičić, ali struktura pjesama ukazuje na vještačku i tendencioznu proizvodnju ovih tekstova, te da one ni u kom slučaju ne pripadaju korpusu kolektivne tvorevine: *Ženidba od Zadra Todora* (VK III, 24)[6], *Dva Kurtića i Bojičić Alil* (VK III, 35) i *Bojičić*

---

4 Zbornik Miroslava Alačevića, Zbirka Matice Hrvatske, br. 177. b, pjesma broj. 92. (Buturović 1992: 450)

5 Pjesma *Buljuk-baša Mujo* i *Litrešić ban* najprije je bila objavljena u „Bosanskoj vili“ (1892: 410-413, 429, 430-431 i 451-453). Naslov rubrike u kojoj je pjesma objavljena je *„Srpske narodne umotvorine“, s naznakom da je pjevao Omer Velić u Čajniču.* Sait Orahovac je pjesmi na leksičkom planu vratio duh bosanskog jezika: *kava* u *kahva* i slično.

6 U „Registru pevača i kazivača, sakupljača i zapisivača“ stoji da je ovu pjesmu zapisao Jovan Pavlović, bez navođenja imena pjevača.

Alija i Glumac Osman-aga (VK III, 36)[7]. Sižejni obrasci ovih pjesama u potpunoj su suprotnosti sa logičnim razvojem scena epske pjesme, ili općenito, epske forme. Svetri pjesme započinju slikom bošnjačkih epskih junaka, koje pjesma prati sve do bojnog polja, da bi na samom bojnom polju izgubili bitku od strane neprijateljske vojske. Sasvim je očigledan princip preuzimanja matrica bošnjačke usmene epike, koje nisu strukturno prerađivane, već je samo konačni ishod bitke promijenjen. Oblikovanje pojedinačnih scena unutar preuzetog sižejnog obrasca nužno je moralo proizvesti nove ideološke slojeve, koji su sada, u potpunoj suprotnosti sa strukturom pjesme. Epska forma podrazumijeva da na samom početku recipijent bude upoznat sa glavnim junakom te da ga prati na njegovom putu do pobjede, a ukoliko glavni junak i bude ubijen (Ahilej u *Ilijadi*) njegovi saborci će izvojevati pobjedu. Stoga ovdje jedino možemo iščitati da su navedene pjesme nastale izvan prirodnog ambijenta epske tradicije, pri čemu je sasvim sigurno da je kreator pjesme *Ženidba od Zadra Todora* znatno vispreniji od svojih kolega koji su kreirali druge dvije pjesme, čime sam problem vještačkog kreiranja nije umanjen. Epski su principi do te mjere narušeni da oduševljenje Gojenog Halila dok posmatra svatove od Zadra Todora nema epsku funkciju, jer to oduševljenje snagom i izgledom svatova služi tek onda kada svatovi budu pobijeđeni, dok prilikom njihove pobjede epska funkcija same scene je neispunjena. Epski junak mora pobijediti mnogostruko jačeg neprijatelja – David Golijata, Marko Kraljević Musu Kesedžiju ili Ivo Senković Agu od Ribnika. Svijet koji ove pjesme donose ni u kom slučaju nije autentično epski, i to zbog pogrešne upotrebe preuzetih sižejnih obrazaca. Stoga će i status Alije Bojičića u ovim pjesmama biti sasvim uvjetan. S jedne strane odgovarat će naslijeđenim znanjima o neustrašivosti ovoga junaka, a s druge će biti postavljen kao epski neprijatelj nekom „slučajnom“ epskom junaku.

Prostor kojim se Alija Bojičić kreće, odnosno njegova epska geografija, izgleda tako da nekada živi u Podgorju (MH, III, 7) te se kreće niz Kotare, niz Liku, preko Vučjaka i Kunar planine, kroz Mazinac i Suljanski klanac na Staparje. Nekada živi u Bojkovu selu (Hörmann II, br. 63) te kreće za Vrljiku kako bi isprosio djevojku, pa se s njom i svatovima preko Mrkalje vratio se u Bojkovo. Nekada se Bojičića kula nalazi na „eski Kladuši“ (Hörmann II, br. 68), a Bojičićev mezar na Prolog planini, gdje je i poginuo, a često mu mir remeti od Vrljike ban. Nekada prolazi kroz Budimsko polje, potom kroz Bukovicu, Ogorelicu, Bošljen-goru i Jablan-planinu, preko Klisurskog polja do „Klisure grada“ (KH III, sažetak br. 2)

[7] Pjesme pod brojevima 35. i 36. prema “Registru” je sakupio i zapisao sam Vuk Karadžić od neimenovanih pjevača.

Od uže porodice ima majku (MH III, 7; KH II, 63), majku Ismihanu (KH I, 32, 1335), sestru Zlatiju (SO, 3), sestru Ajku Bojkovića (KH I, 34), brata Bojičić Osmana (KH II, 68) te ljubu Zlatiju, sestru Mustajbegovu (KH II, 63), ljubu, sestru zadarskog bana (KH III, 7), sina Omera (SO, 6), dva sina i šćer (MH III, 7: 770) te daidže Muju i Halila (KH III, sažetak br. 2).

Među saborcima se ističu Mustajbeg Lički (MH III, 7), od Kladuše Mujo i Halil (MŠ; SO, 6), Tale Ličanin (MH III, 7), Vrcić bajraktar i Maljković Stipan (MH III, 7), Mehmed-aga Šarac i Kurtagić Selim (KH III, sažetak br. 2).

Epski neprijatelji su mu Kostreš harambaša (MŠ; SO, 6), Gavran kapetan (MH III, 7), Ban od Janoka (MŠ; SO, 6), Litrešića ban (SO, 3), Zadarski ban (KH III, 7).

Odnos historijske ličnosti i epskog junaka česta je tema pri analiziranju jednoga epskog svijeta. Na južnoslavenskom je prostoru posebnu pažnju privlačio nastanak lika Marka Kraljevića na temelju ličnosti Kralja Marka, pri čemu je zanimljivu paralelu ostvarivao odnos vazalnog statusa historijske ličnosti prema Osmanskom carstvu u odnosu na borca protiv osvajača u raznolikim temama usmene epike. Taj je snažan kontrast ukazivao na izrazitu potrebu kolektiva da kreira vlastitog epskog predstavnika i predvodnika, makar i od historijske ličnosti koja to očigledno nije bila. Ozbiljnu studiju o ovoj temi objavio je Ljubomir Zuković 1974. godine, dok se samom epskom biografijom podrobno pozabavio Ivan Zlatković u svojoj knjizi *Epska biografija Marka Kraljevića – tematsko-motivska osnova* iz 2011. godine. Posebno se zanimljivim i nadasve važnim čine knjige *Senjski uskoci u narodnoj pjesmi i povijesti* Anđelka Mijatovića, koja je strukturirana da svaku pjesmu prate historijski podaci s precizno navedenim izvorima, te knjiga *Biografije epskih junaka* Snežane Samardžije iz 2008. godine. O junacima bošnjačke usmene epike u paraleli s odgovarajućom historijskom ličnošću, pored Mijatovićevih povremenih doticanja, najusredsređenije bavili su se Aleksije Olesnicki (1933 i 1934), Đenana Buturović (1972/1973 i 1975) i Munib Maglajlić (1987, 2004 i 2010), pri čemu su se historijskim pretkom Alije Đerzeleza bavili Olesnicki i Buturovićeva (1975), historijskim precima Muje Hrnjice Buturovićeva (1972/1973) i Maglajlić (1987), a Maglajlić se pritom bavio još i precima Mustaj-bega Ličkog (2004) i Jusufom-alajbegom Filipovićem kao historijskim pretkom epskih junaka (2010).

Epska pjesma je zapamtila *Famoso Turco Alia Boicich commandanta di Duare*, kako ga je kratko opisao providur Girolamo Contarini, najprije kao neustrašivog junaka koji se Boga boji malo, sultana nimalo, a vezira ko dorata svoga, ili nazivajući ga jednostavno „silan Bojkoviću“ (KH II, 71). Iako u potpunosti odgovara matrici epskog junaka i ni na koji način je ne iznevjerava, njegova je dominantna karakterna

odlika „silina osvajanja“. Bojičić kao epski junak do te mjere biva personifikacijom ove osobine da će se njegovo ime javljati u pjesmama koje govore o događajima koji su se zbili prije njegova rođenja, kakav je slučaj s pjesmom iz *Erlangenskog rukopisa*.

Mustajbeg Lički će na sestrin zahtjev da je uda za Bojičića kazati kako je njega vlahnja rodila (MH III, 7: 65-69), a Mujin brat Halil će Bojičićevu ženu isprositi tokom njegova sužanjstva (MŠ; SO, 6), kao što će i sam Bojičić preprositi ljubu Osman-bajraktara dok ovaj robija u zindanu od Zadarja bana (KH III, 7: 224)

U skladu sa uskočkom praksom Bojičić otima nekog od porodice neprijatelja pa traži otkup (MŠ; SO, 6), ponekad ga na mejdanu zamjenjuje saborac (MH III, 7: 566), a nekada i sam izlazi neprijatelju na mejdan, što će u konačnici proizvesti neke od najljepših opisa mejdana:

„Ban uzjaha, ni mukajet nije,
Alija mu stade na mejdanu,
A ban vranca vrati od mejdana.
Koplje turi po ušima vrancu,
A Aliji po svilenu pasu.
Kad primače do Alije blizu,
On otište koplje ubojito.
Dorat dobar, stari ćesedžija,
A Alija mladi binjedžija.
Dorat pade na koljena prva
Alija se po grivi savija
Preko njega koplje preturilo
Ban pobježe poljem na topove,
A Alija za njim na doratu.“ (KH II, 63:376-390)

Scena posebno dobija na efektnosti najprije kratkim naznakama iz slijeda radnje što usporava razvoj događaja, a potom jednostavnom upotrebom nesvršenog glagola *savija* čime nastaje filmski efekt usporenog kretanja junaka na konju. Budući da je u prethodnom stihu iskorišten glagol u svršenom obliku *pade*, isto tako i u narednom stihu *preturilo*, glagolom *savija* se ostvarilo iznenadno, a dodatno usporavanje radnje, što sve zajedno ostavlja izuzetan dojam na recipijenta. Pjesničko umijeće stanovitog guslara Paše Gute iz fočanske Jabuke (Buturović 1976) jasno se razaznaje u bogatim slikama ove epske pjesme.

Posebno se čini zanimljivim pojavljivanje motiva „čovek se iz groba žali da mu ubica dolazi na grob i zove ga na megdan, inače će mu grob raskopati“ (Krstić 1984:

118) u ciklusu bošnjačkih epskih pjesama o Aliji Bojičiću. Krstić u svom „Indeksu motiva narodnih pesama balkanskih Slovena“ ovaj motiv je pozicionirao unutar grupe „Psihofizička čuda“ te podgrupe „Mrtav čovek govori“, dajući mu oznaku C 4,1,4. Prema Krstićevoj evidenciji ovaj se motiv javlja tek u devet pjesama, među kojima su dvije iz Hörmannove zbirke (KH II, 51 i 68) u kojima se navedeni motiv odnosi na Aliju Bojičića.

S druge strane, u ovim se pjesmama Alija Bojičić obraća svojoj majci, što sam motiv djelimično proširuje i na naredni tip „Mrtvac iz groba kaže majci, ili kome drugome, da ne plače i ne žali više za njim“ (C 4,1,5).[8] Takvim djelimičnim preplitanjem motiva, jer se junak žali na neprijateljeve prijetnje, a ne na majčine suze, ostvaren je snažan emotivni efekt. Stoga ovaj sloj usmene epike Bošnjaka možemo tretirati kao jedan od najstarijih slojeva, jer je sasvim očigledno da njegova slaba prisutnost nije pogodovala opstanku u deseteračkom epskom svijetu, koji je, sasvim je očigledno, ipak donio drugačija mjerila u odnosu na starije epske obrasce. Sam antagonizam između živog epskog neprijatelja i junaka u zagrobnom životu ukazuje na živo vjerovanje u komunikaciju između živih i umrlih, a što će se kasnije pokazati i u junakovoj žalbi majci. Ovakve će scene u epskim pjesmama kasnijega postanja biti sasvim izuzete.

* * *

Alija Bojičić ne pripada prvoj petorki bošnjačke usmene epike – Alija Đerzelez, Mustaj-beg Lički, Mujo Hrnjica, Halil Hrnjica i Tale Ličanin – ali svojim osebujnim epskim životom, s jedne, te historijskim činjenicama koje su došle do nas, s druge strane, zasigurno predstavlja jednog od važnijih junaka bošnjačke usmene epike. Dalja istraživanja ove teme sasvim sigurno će pokazati da u brojnim rukopisnim ostavštinama postoji još cijeli niz pjesama u kojima se ovaj junak pojavljuje u većoj ili manjoj mjeri, ali cilj ovog rada i nije bio da iscrpi temu i stavi tačku na istraživanje odnosa historijske ličnosti i epskoga junaka Alije Bojičića, već tek da naznači neka najznačajnija mjesta u ovoj temi.

[8] Motiv „Mrtvac iz groba kaže majci, ili kome drugome, da ne plače i ne žali više za njim“ (C 4,1,5), prema samom *Indeksu* znatno je prisutniji u usmenom stvaralaštvu južnoslavenskih naroda. O samom motivu i njegovom prisustvu i u partizanskoj usmenoj poeziji posebno je pisala Maja Bošković Stulli (1971), osvrćući se na partizansku pjesmu „Na Kordunu grob do groba“, koja cijela počiva na ovome motivu.

Skraćenice i izvori za korištenu građu:

KH I i **KH II** – Hörmann, Kosta (1996), *Narodne pjesme Bošnjaka*, I i II, Svjetlost, Sarajevo

KH III – Hörmann, Kosta (1966), *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini. Iz rukopisne ostavštine Koste Hörmanna*, Sarajevo

ZČ i **MRČ** – Čolaković, Zlatan i Marina Rojc-Čolaković (2004), *Mrtva glava jezik progovara*, Almanah, Podgorica

Karadžić, Vuk S. (1988), *Srpske narodne pjesme*, III, Prosveta, Beograd

MH III – Marjanović, Luka (1898), *Hrvatske narodne pjesme. Junačke pjesme (Muhamedovske)*, III, Matica hrvatska, Zagreb

MH IV – Marjanović, Luka (1899), *Hrvatske narodne pjesme. Junačke pjesme (Muhamedovske)*, IV, Matica hrvatska, Zagreb

SO – Orahovac, Sait (1976), *Stare narodne pjesme Muslimana*, Svjetlost, Sarajevo

MŠ – Šunjić, Marijan (1915), *Narodne junačke pjesme iz Bosne i Hercegovine*, Tisk. Daniel & A. Kajan, Sarajevo

LITERATURA:

1. Banović, Stjepan (1921), ˝O nekim historičkim licima naših narodnih pjesama˝, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. 42, 57-104.
2. Banović, Stipe (1964), ˝Datum pogibije opjevanog junaka Bojičića Alije˝, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. 42, 7-13.
3. Bošković-Stulli, Maja (1971), ˝Narodna poezija naše oslobodilačke borbe kao problem suvremenog folklornog stvaralaštva˝, u: *Usmena književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 317-355.
4. Buturović, Đenana (1972/1973), ˝Epska narodna tradicija Muslimana Bosne i Hercegovine od početka 16. v. do pojave zbirke Koste Hörmanna (1888)˝, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija CCVII/XXVIII, E, str. 5-100.
5. Buturović, Đenana (1975), ˝Gerz Ilyas – Đerzelez prema historijskim izvorima XV, XVI i XVII vijeka˝, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. XLI, sv. 3-4, 172-186.
6. Buturović, Đenana (1976), *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*, Svjetlost, Sarajevo.
7. Buturović, Đenana (1992), *Bosanskomuslimanska usmena epika*, Svjetlost, Sarajevo
8. Čolović, Ivan (2000), *Politika simbola*, Beograd
9. Čolović Ivan (2017), *Smrt na Kosovu polju*, Beograd
10. Desnica, Boško (1934), ˝Alija Boičić˝, u: ˝Nekoliko priloga istorijskom proučavanju narodne pjesme˝, u: Desnica, Vladan (ur.), *Magazin sjeverne Dalmacije*, Hrvatska Štamparija S. Vidović, 19-21.
11. *Enciklopedija Jugoslavije*, I – A-Bosk (1955), Izdanje i naklada Leksikografskog Zavoda, Zagreb
12. *Enciklopedija Jugoslavije*, II – Bje-Crn (1982), Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb
13. *Hrvatska enciklopedija*, III– Boj-Cle, (1942), Naklada konzorcija hrvatske enciklopedije, Zagreb
14. Ivić, Aleksa (1916), ˝Prilozi za povijest Hrvatske i Slavonije u XVI i XVII vijeku˝, *Starine*, XXXV, 295-374.
15. Kapidžić, Hamdija (1940), *Stolac u XVIII vijeku*, Bosanska pošta, Sarajevo
16. Kreševljaković, Hamdija (1991), *Izabrana djela, knj. 1: Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Svjetlost, Sarajevo

17. Krstić, Branislav (1984), *Indeks motiva narodnih pjesama balkanskih Slovena*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd
18. Kunić, Mirsad (2012), *Usmeno pamćenje i zaborav. Krajiška epika i njeni junaci*, CKO, Tešanj
19. Lešić, Zdenko (2011), *Junak, Junakinja*, u: Živković, Dragiša (ur.), *Rečnik književnih termina*, Romanov, Banja Luka
20. Maglajlić, Munib (1987), ˝Epski i istorijski Mujo Hrnjica˝, *Oslobođenje*, XLIV, br. 14099, 19. 9. 1987., 16.
21. Maglajlić, Munib (1987), ˝Literarni Hrnjica: lik kod kojeg legendarno neusporedivo nadilazi povijesno˝, *Danas*, god. VI, br. 297 (27. 10. 1987), 42-43.
22. Maglajlić, Munib (2004), ˝Mustaj-beg Lički – od krajišničkog junaka do epskog zapovjednika˝, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knj. 13, str. 145-165.
23. Maglajlić, Munib (2010), ˝Zbilja Krajine u pjesničkom prelamanju – Jusuf-alajbeg Filipović˝, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knj. 14/15, 231-242.
24. Mijatović, Anđelko (1983), *Senjski uskoci u narodnoj pjesmi i povijesti*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb
25. Olesnicki, Aleksije (1933), ˝Tko je zapravo bio Đerzelez Alija, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. 29, sv. 1, 18-37.
26. Olesnicki, Aleksije (1934), ˝Još o ličnosti Đerzelez Alije˝, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. 29, sv. 2, 20-55.
27. Samardžija, Snežana (2008), *Biografije epskih junaka*, Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, Beograd
28. Šemsović, Sead (2017), *Epski svijet Avda Međedovića*, Narodna biblioteka "Dositej Obradović", Novi Pazar
29. Schmaus, Alojz (1959), *Studije o krajinskoj epici*, JAZU, Zagreb
30. Vodnik, Branko (1913), *Izabrane narodne pesmi hrvatsko-srbske. I. Junaške pesmi starejšiv časov*, s. n., Ljubljana
31. Zlatković, Ivan (2011), *Epska biografija Marka Kraljevića – tematsko-motivska osnova*, Zavod za udžbenike, Beograd
32. Zuković, Ljubomir (1974), ˝Istorijski kralj Marko i epski Kraljević Marko˝, *Izraz*, XVIII, br. 8, 197-232.

ALIJA BOJIČIĆ – BETWEEN HISTORICAL ANCESTORS AND EPIC BIOGRAPHY

Summary

The correlation between a person and a character has always attracted the attention of researchers in both oral and written literature. The main difference is that researchers of oral epics always undertook detailed searches for the historical figure based on which the epic hero was created, while the latter more often recognized the writer himself and his private life within his artistic fiction. Alija Bojičić represents one of the most important heroes of Bosniak oral epics, whose action will be in the border area of Bosnia and Dalmatia, and the poems in which he appears are often classified in the uskok/hajduk epic cycles. History has offered at least three historical figures who could have served the epic singer to create this character. It can certainly be said that the oldest historical ancestor had the greatest influence on the features and characteristics of this epic hero. So far, research into the relationship between personality and character in Bosniak oral epics has focused on Alija Đerzelez and Mujo Hrnjica, while Alija Bojičić remained on the sidelines.

Keywords: epic hero; historic ancestor; epic biography; Alija Bojičić

Adresa autora
Author’s address

Sead Šemsović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
sead.semsovic@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.27

UDK 821.163.4(497.6):398.87

Primljeno: 30. 05. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Nirha Efendić

TRI VARIJANTE BALADE O ZALOGU SINA ZA BRATA SA SJEVERA BOSNE

Prilikom terenskog istraživanja Brčkog, koje je 1956. godine kao uposlenik Instituta za istraživanje folklora obavljao književnik i folklorist Alija Nametak, u Folklorni arhiv Zemaljskog muzeja doneseno je šezdesetak lirskih pjesama među kojima je i jedna balada o majci koja žrtvuje sina da bi spasila brata. Ova potresna balada zabilježena je još najmanje dva puta na sjeveru Bosne, a dvije varijante ove pjesme zabilježene su u Derventi i nalaze se u velikoj zbirci Smajila Bradarića, rukopisu koji se također čuva u Folklornom arhivu Zemaljskog muzeja BiH, a koji je i objavljen 2018, u suizdanju Zemaljskog muzeja i Slavističkog komiteta BiH (Bradarić 2018). Inačica spomenute balade razmatrana je i u studiji Muniba Maglajlića *Muslimanska usmena balada* (1985), u odjeljku pod naslovom *Sukobi u porodici*, što ukazuje na njen značaj, ali i solidan broj zabilježenih varijanti širom Bosne. Ipak, ovdje donesene varijante nisu bile predmetom Maglajlićevih analiza, premda ih je za svoju studiju pronašao čak devet iz različitih izvora. Ovaj rad nastojat će da metodom tro-varijantnog promicanja balade sagleda usmenog pjesnika sa sjevera Bosne na djelu. Nastojat će da pokaže poetska dostignuća "sjevernih" varijanti i ukaže na njihov značaj. U svakoj zabilježenoj i donesenoj varijanti sagledat će se pjesničko uobličenje ključnih motiva i ustanoviti razlike među njima. Koristit će se interpretativni i analitički metodi.

Ključne riječi: usmena književnost; balada; motiv; krvna osveta; varijanta

U traganju za odgovorima na postavljeni zadatak razumijevanja usmene književnosti nekad i sad hrvatska znanstvenica Maja Bošković-Stulli suočila se, između ostalih, i sa pitanjem može li književni tekst, nakon izdvajanja iz izvornog konteksta i prenošenjem u štampani medij i dalje ostati folklorni, pripada li, naime, i dalje usmenoj književnosti ili se pak potpuno izjednačio sa pisanom književnošću. Na ovu dilemu ponudila je dvojak odgovor: „Po tipu komunikacije i posljedicama koje odatle proizilaze, tekst je sada izjednačen sa pisanom književnošću. No po svojim sačuvanim karakteristikama i po nužnosti da se čitatelj, ako želi prihvatiti djelo, bar djelomice uživi u specifičnu estetiku usmene književnosti i prihvati njezinu poetiku – tekst ni nakon zapisa ne prestaje pripadati usmenoj književnosti“ (Bošković-Stulli 1983: 178). Našavši se pred zapisanim tekstovima tri varijante jedne balade, nismo izbjegli a da ne postavimo slično pitanje – koliko je zapisani tekst prije sedam i više decenija izgubio, a koliko sačuvao od izvornosti konteksta i sugestije kazivača. Nema sumnje da smo za izvjesni aspekt doživljaja same pjesme u usmenom kazivanju unekoliko zakinuti, ali to nije razlog da analiza provedena u ovome radu ne uznastoji rasvijetliti postupke tri različita prenosioca usmenoknjiževnog dobra, a naše razumijevanje pjesama ukaže na njihov kulturnostvaralački značaj i barem djelimično rasvijetli uvid u estetiku usmenog kazivanja.

Teorijska razmatranja o baladi na ovim prostorima započinju s tekstovima Stanka Vraza „Glasi iz dubrave žerovinske“ (1841) te Franje Markovića „O baladah i romancah“, u kojem je dao vlastite definicije ove vrste zasnovane na razmatranju evropskih, engleskih i škotskih balada, s jedne, i španjolskih romansi, s druge strane. Drugi Markovićev važan tekst pod naslovom „O slavenskih baladah“ objavljen je kao nastavak prvome, a u njemu je progovorio o baladama južnoslavenskog prostora. Markovićevi tekstovi objavljeni su u listu *Vienac* 1869. godine. Kada je riječ o bošnjačkoj usmenoj baladi unutar južnoslavenske literarne zajednice, prve značajnije studije potekle su od Hatidže Krnjević (*Usmene balade Bosne i Hercegovine*, 1973). Za razumijevanje balade kao vrste i njenih pojavnih oblika u Bosni i Hercegovini veoma je značajan prilog Krnjevićeve koji je objavljen pod naslovom “Usmene balade Bosne i Hercegovine, dosadašnja izučavanja i glavna svojstva” (1975). Posebno se čini važnim njeno nijansiranje odlika balade u odnosu na epsku pjesmu gdje je istakla sljedeće: „Balada, i kad peva o poznatoj istorijskoj ličnosti, ne peva o istorijskom podvigu, ne peva o junaku, već *o čoveku u junaku*, upravo obrnuto epskoj pesmi (...) Ponašanje junaka je neepsko, nejunačko, on je samo običan čovek pun mana, strasti, naprslina” (Krnjević 1973: 373).

Kada pak govorimo o pojedinačnim baladama, temom sarajevske balade o braći Morićima, među ostalima, najtemeljitije se do sada pozabavila Đenana Buturović. Dugogodišnja bavljenja Buturovićeve ovom temom rezultirala su dvjema studijama, najprije onom pod naslovom *Morići. Od stvarnosti do usmene predaje* (1983), a potom i u njenom novom, dopunjenom izdanju, drugi put pod naslovom *Morići. Smisao sjećanja i pamćenja* (2009).

Konačno, kao predani istraživač, Munib Maglajlić se, uz druge vidove usmenog stvaralaštva, skoro cijeli svoj naučni vijek bavio izvorima, zatim naučnim vrednovanjima, potom historijatom bilježenja, povijesnim kontekstom nastanka, te poetičkim odlikama bošnjačke usmene balade (Vidjeti: Efendić 2016a). Kako je već spomenuto, u studiji *Bošnjačka usmena balada*, posebni odjeljak naslovljen "Sukobi u porodici", u poglavlju o tematici i motivici usmene balade Maglajlić je predstavio pjesmu kojoj ćemo posvetiti pažnju u ovome radu. Njegova analiza pjesme zasnovana je na solidnom broju zabilježenih varijanti čiji je sižejni obrazac opisan u sljedećem sažetku:

> „Brat saopštava sestri kako mu je život ugrožen zbog ubistva koje je počinio i moli je da žrtvuje jednog od tri sina, kako bi on otkupio glavu; sestra, obično bez riječi pristaje, a zatim pristupa izvršenju odluke o žrtvovanju djeteta; majka navodi sinove da neki od njih pođe s njom, navodno na svadbeno veselje. Ne sluteći ništa, tek najmlađi sin pristaje da pođe s majkom; sin odlazi ravno u ruke dželata, koji ga pogube" (Maglajlić [1985] 2018: 126).

Brojna uobličenja ove teme poslužila su Maglajliću da uoči kako je najraznovrsnije variran motiv majčinog nagovaranja sinova da krenu s njom na pohod u kojem će biti žrtvovani. Varijanta balade koju je Maglajlić odabrao predstaviti u spomenutoj studiji objavljena je u *Bosanskoj vili* 1897. godine, a u napomeni je ukazao na postojanje inačica u još devet različitih izvora do kojih je došao.

Kada je Alija Nametak 1956. godine zabilježio jednu varijantu ove pjesme u Brčkom, iste godine istu pjesmu zabilježila je i Ljuba Simić, tadašnja uposlenica Zemaljskog muzeja BiH, od Mehmeda Varešanovića, poznatog sarajevskog sazlije i pjevača, i arhivirala je u FAZM. Imena protagonista svjedoče da je pjesnički obrazac ove balade proputovao kroz različite nacionalne sredine koje objedinjava jedinstven bosanskohercegovački prostor (Vidjeti Efendić 2015). Tako će u jednom momentu Varešanović, nakon ispjevane svoje varijante reći: „a Serbi pjevaju ovako...", promijenivši tek imena junaka (FAZM, LI-G 13.181). Također, jedna inačica ove balade koju je Hatidža Krnjević uvrstila u *Antologiju narodnih balada* (1978: 184-185) sadržava imena koja dolaze iz srpskog kulturnog kruga. Ova varijanta preuzeta je iz Davidovićeve zbirke, objavljene u Pančevu 1884. godine pod naslovom *Srpske narodne pjesme iz Bosne (ženske)* – br. 143.

BILJEŽENJA NA SJEVERU BOSNE

Baladu o nesretnoj hudovici koja zalaže život sina da otkupi bratovu glavu Alija Nametak zabilježio je u Brodu kod Brčkog od Rejfe Hukićević, djevojački Osmić, rođ. 1914. Ovu baladu Nametak je zabilježio 28. 10. 1956. godine, prilikom terenskih istraživanja Brčkog. Druge dvije, koje su u ovom tekstu poslužile za primjer, nalaze se u velikoj zbirci Smajla Bradarića, koja je nastajala tokom tridesetih i četrdesetih godina prošlog stoljeća, a pjesme su uglavnom zabilježene u Derventi i njenoj okolini, također na sjeveru zemlje.[1] Maglajlić nije imao uvida u varijante koje je zabilježio Bradarić, jer one nisu tada bile objavljene, a sam rukopis bio je teško prohodan i dugo je čekao svoju obradu na Odsjeku za duhovnu kulturu Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja BiH. U nastavku rada izložit ćemo sve tri varijante, kao i razlikovna obilježja koje su navedene varijante ponijele.

VARIJANTSKO PROMICANJE BALADE O ZALOGU SINA ZA BRATA

Prije nego se pozabavimo samim tekstom balade i varijantskim razlikama, trebalo bi razmotriti nekoliko socioloških fenomena koji su oblikovali tematiku i sadržaj balade. Naime, zvuči šokantno kada se čuje da je majka žrtvovala vlastito dijete da bi spasila bratov život, ali to i ne mora biti toliko „surova i neracionalna“ odluka kada se sagledaju okolnosti u kojima se naznačena drama odvijala. Najprije, mlada hudovica treba da prehrani porodicu, i to tri sina koja još nisu stasala da privređuju. Njene brige ne završavaju se samo na potrebi da pazi na njihovo zdravlje i naobrazbu, nego i da ih podigne sa svim finansijskim zahtjevima koji joj se kroz život nameću. U tom smislu njeno bespogovorno prihvatanje bratova zahtjeva može se racionalizirati, zapravo drama i nastaje upravo u trenutku potrebe da se okolnosti racionaliziraju. Brat je odrasla osoba, sposobna da zaradi, oslonac u vanrednim uvjetima i treba ga sačuvati. S druge strane, dijete uz majku veže emocionalna spona, ali svirepost životnih okolnosti udara i na taj čvor. Dijete majka može roditi, ako sačuva sebe i svoj „čvrst“ oslonac. Brat je jedan i njega ne može niko nadomjestiti, posebno u slučaju kada je žena ostala bez muža – životne zaštite i izdržavaoca. Surovost ove drame uvećava se samom spoznajom da je žena u vremenu nastanka ove balade bila potpuno finansijski i društveno ovisna o muškarcu.

[1] Više o ovoj zbirci, kao i značajnim zbirkama Folklornog arhiva Zemaljskog muzeja u Efendić (2019 i 2016b).

Ključni motivi:	**Derventa** 10/ II/ 1939, J. Delić od Zulejhe Mujačić	**Derventa** Smajil Bradarić	**Brčko** 28. 10. 1956. Brod kod Brčkog, Alija Nametak od Rejfe Hukićević, djevojački Osmić, rođ. 1914.
1. Susret sestre sa bratom i njegov neobičan zahtjev 2. Susret ojađene majke sa sinovima 3. Odgovor najmlađega sina	1. Gorom kuka aga Hasan-aga, Susrela ga seka Umihana, Pitala ga seka Umihana. „Ne pitaj me, seko Umihano, Pogubio sam careva sestrića, Pa mi ištu glavu za njegovu. Ti imadeš do tri svoja sina, Podaj jednog, zamijeni mi glavu!“ 2. Ode sestra kuli na čardake, Gdje joj sjede do tri njena sina. Jedan uči, jedan hatmu čini, Treći majci hamajliju piše. „Hajde, dragi sine Muhamede, Hajde sine, daidža ti se ženi, Pa i tebe zove u svatove.“ 3. Mila majko, mene boli glava, Ta mu bolja srcu dolazila. „Hajde, sine, sveži svoju glavu, Sveži glavu zlatali mahramom, Sveži srce svilenijem pasom, Pa se nihni niz zeleno polje.“ Pa on dođe daidžinom dvoru, 4. Pa kad dođe do daidžinog dvora, Nit' imade pjesme, nit	1. Konja igra šećer Salih-aga, Ispred dvora seke Melkadune. Pitala ga seka Melkaduna: „Ta, Boga ti, šećer Salih-aga, Šo s' mi tako konja razigrao?“ Govorio šećer Salihaga: „Ne pitaj me, Melkaduna seko, Posjekô sam pašina sestrića, Pa mi išću glavu za njegovu. U teb' ima do četiri sina, Daj mi jednog, zamijeni mi glavu!“ 2. Ona skoči na noge lagahne, Ona ode kuli uz mostove, Al' u kuli sve četiri sina: Jedan uči, drugi hatmu čini, Treći majci dilbagiju piše. Najmlađega zabolila glava, Najmlađega sina Muhameda, Najmlađega, majci najdražega, Njemu veli ostarila majka: „Hajd' ustani sine Muhamede, Pa se umij đulsijom vodicom, Stegni glavu vezenim jaglukom, Stegni srce bijelim mukademom, Ne bi l' tebi glava umilila, Da idemo daji na veselje, Sinoć nam se dajo oženio. Skoč' Muhamed na noge	1. Seka brata na večeru zvala: „Dođi, brate, da mi večeramo!“ „Kako ću ti, seko, večerati, Kad sam sinoć u mehani bio, I ubio careva sestrića, Pa mi išću glavu za njegovu. Imaš, seko, tri zlatne jabuke, Daj mi jednu, zamijeni mi glavu.“ 2. „Kako ću ti, brate, rastaviti: Sin Ibrahim ilahiju piše, Sin Husein Bergeviju uči, Muhameda zaboljela glava.“ Ona ide sinu Ibrahimu: „Tebe zova daidza u svatove, U svatove da mu djever budeš.“ „Kako ću ti daidži u svatove, Kada istom ilahiju pišem?“ Ona ide sinu Huseinu: „tebe zove dajdže u svatove, U svatove da mu djever budeš.“ „Kako ću ti daidži u svatove, Kada istom Berdeviju učim.“ Ona ide sinu Muhamedu: „Tebe zove daidža u svatove, U svatove da mu djever budeš.“

4. Susret sa smrću	svirale, Na kapiji tri dželata stoje. Jedan veli: „Ja čudna junaka!“, Drugi veli: „Žalosna mu majka!“ Treći mahnu, os'ječe mu glavu. Leteći mu glava govorila: „Teško onoj svakoj sjerotici, U koga je majka udovica!“	lagane, Pa 'nda ode u donje podrume, Pa opremi sebi konja vilu, Sebi vilu, majci lastavicu, Izvede ih na mermer-avliju, Al' ga čeka ostarila majka. Pojahaše dva konja debela, Pa odoše niz polje zeleno. Kad su došli blizu daje dvora, Govorio sine Muhamede: 3. „Ta, Boga ti, moja mila majko, Kakvo ti je u daje veselje, Niti ima bubnja, nit' svirale?“ Govorila ostarila majka: „Muhamede, drago dijete moje, Bubnji bili, pa su posustali.“ Unidoše daji u avliju, 4. Na avliji tri dželata stoje: Jedan veli: „Nu dobra junaka!“ Drugi veli: „Žalosna mu majka!“ Treći mahnu odsiječe mu glavu! Leteći mu glava govorila: „Selam ćete mojim jaranima, Nek' ne drže vire u matere, I mene je moja privarila!“	3. Kako ću ti daidži u svatove, Kada me je zaboljela glava?“ „umivaj se djulsijom vodicom, Veži glavu srmali mahramom, Opremaj se što god bolje moreš, Pa otiđi daidži u svatove.“ On izvadi ata nejahata, Ona sipa blago u bisage, Pa on sjeda na debela djoga, Pa doziva svoju milu braću: „Halal' te mi, ja ću umrijeti!“ 4 Kad je došo pred carsku kapiju, Kad tu stoje tri carska dželata. Jedan veli: „Ja dobra junaka!“ Drugi veli „Žalosna mu majka!“ Tući mahnu – odsječe mu glavu. Letećiva glava progovara: „Ti ne ćuti majke hudovice, Koja voli bratu neg evladu.“

U prvoj varijanti pjesme, koja je zabilježena u Derventi od Zulejhe Mujačić 1939. godine, brat saopćava sestri da je ubio „careva sestrića“ i da mu traže glavu za njegovu; u drugoj su promijenjena imena protagonista (u prvoj varijanti imamo Hasan-agu i Umihanu, a u drugoj šećer Salih-agu, koji se obraća sestri Melkaduni). Zapisivač Smajil Bradarić nije naveo podatke od koga je čuo drugu varijantu ove balade, osim što se pouzdano zna da je i ona zabilježena na užem području Dervente. Šećer Salihaga je u bošnjačkoj narodnoj poeziji svojevrstan sinonim za hedonistu, momka koji mnogo uživa u životu i nastoji biti privlačan. U drugoj varijanti, ubijen je pašin sestrić. U brčanskoj pjesmi nemamo navedena imena spomenutih protagonista, a s obzirom

na činjenicu da je ovaj lirski obrazac proputovao različita područja, to nije ni važno. Imamo, dakle, zahtjev brata upućen sestri da mu, životom jednog od njezine trojice sinova, otkupi glavu, jer je ubio „careva sestrića“, pa mu „išću glavu za njegovu“, pri čemu je iz pjesme i bratova nastupa vidljivo da je on svoju glavu zamislio u ravni careve. Tri odrasla sina – Huseina, Ibrahima i Muhameda – mati obilazi redom. Svaki od njih u brčanskoj varijanti je učen, stasit, lijep i plemenit. Oni se ne daju prevariti – odmah im biva jasno šta majka želi od njih, dok u druge dvije varijante usmeni pjesnik pokušava opjevati situaciju u kojoj je majka prevarila najmlađega sina Muhameda i tako ga nespremnog poslala u smrt. Naivnost najmlađega uočljiva je i u sarajevskoj varijanti koju je zabilježila Ljuba Simić. U brčanskoj varijanti, u čemu se ogleda i njena posbenost u odnosu na ostale, pa i na sižejni obrazac koji je izveo Munib Maglajlić iz devet različitih varijanti, i najmlađi Muhamed, kojeg je „zaboljela glava“, odmah prozire o čemu se radi, šta zapravo majka želi od njega. Najmlađi, ipak, u varijanti iz Brčkog, ne pokušava remetiti idilu znajući da neko od njih trojice mora poći i povinovati se majčinim očekivanjima. Treći u nizu, Muhamed, ostavlja najstarijeg brata da „piše ilahiju“, potom srednjeg Ibrahima da „uči Bergeviju“, a on će poći s riječima – porukom „Halal’te mi, ja ću umrijeti!“. Ilahija i Bergevija su pobožni spjevovi, čime usmeni pjesnik u varijanti iz Brčkog želi naglasiti da se radi o vjerski odgojenim i učenim sinovima, nastoji objasniti da svaki od sinova nesretne sestre posjeduje izuzetne vrijednosti, čime se potencira dubina trgedije ukoliko se odmazda sprovede. Tu se u pjesmi i dešava vrhunac dramskog zapleta, a iz posljednjih stihova, u kojima „letećiva glava progovara“ da se „ne ćuti“ majka hudovica, koja više voli „bratu neg’ evladu“, uviđamo i poentu koju je narodni pjesnik poslao u svijet. Sestra voli brata, a voli i sina, to je jasno, ali životne okolnosti i nevolje hudovicu dovedu čak i u takvo stanje raspamećenosti i duševne stranputice, gdje je čak ˝moralno opravdano˝ ne poslušati ili „ne poćutiti“ majku, što je inače teško prihvatljivo u normalnim okolnostima. Uz sve to, okrutnost životne borbe za goli opstanak „ne ćuti“ ljubav između majke i sinova, pogotovo ako ih majka ima više od jednog.

Usmeni pjesnik druge po redu dervenčanske varijante (dio pjesme koji govori o darovitim i vrijednim sinovima) razvio je zaplet na sličan način: *Jedan uči, drugi hatmu čini,/ Treći majci dilbagiju piše*. Navedeni stihovi također naglašavaju visoku vrijednost života sve trojice momaka, a pogotovo najmlađega, i to onog tragičnog, koji svojoj majci “dilbagiju piše” tj. spremnik za hamajliju (talisman) koji se popunjava odabranim ajetima iz Kur’ana. Inače, u drugoj „dervenčanskoj“ varijanti motiv susreta sa sinovima najrazvijenije je predstavljen, u čak 26 stihova, što je skoro polovina cijele balade. Dramsko saopćavanje je u ovoj baladi, posebice u varijanti iz Brčkog, dovedeno do vr-

hunca, a da se, pri tome, nijednog trenutka nije narušila razboritost i razumijevanje situacije kod njenih tragičnih likova. Sve tri varijante ispjevane su u formi epskog deseterca po principu 4+6 slogova (četiri sloga prije cezure ili stanke i još šest slogova poslije stanke), koji i jeste najzastupljeniji oblik metra u južnoslavenskoj lirici.

Brčanska se inačica odlikuje konciznošću, poetskom kredibilnošću i preciznošću odgovora koje usmeni pjesnik vješto utkiva u pjesničko kazivanje. Prva dervenčanska varijanta također donosi upečatljive poetske slike. Poput Brčanske, i varijanta Zulejhe Mujačić uobličena je tako da najmlađi sin naslućuje s kakvim zahtjevom mu je majka došla, jer joj se opire riječima: *Mila majko, mene boli glava!* Za razliku od prethodne, druga dervenčanska varijanta pokazuje "naivnost" najmlađega sina uvjerljivo datu u stihovima: *Skoč' Muhamed na noge lagane,/ Pa 'nda ode u donje podrume,/ Pa opremi sebi konja Vilu,/ Sebi Vilu, majki Lastavicu...* Kada je pak u pitanju poentiranje u posljednjim stihovima u kojima se nastoji opisati težina pozicije hudovice, ali i žrtva djece koju hudovica podiže, čini se da je najuspjelije pjesničko uobličenje ponudila varijanta Mujačićeve u kojoj se jasno kaže *Teško onoj svakoj sjerotici,/ U koga je majka udovica*. Usmeni pjesnik, čak i u jasno opisanoj prevari, nije htio sotonizirati majku poštujući težinu zadatka koji nosi na plećima – poziciju samohrane hudovice, pa je stoga umjerenim stihovima naglašena sinova žrtva.

ZAKLJUČAK

Srazmjerno rasprostranjena bosanskohercegovačka balada koja govori o zalogu sina za brata na ime krvne osvete pripada redu balada antologijske vrijednosti, o čemu su posvjedočile analize ove balade u radovima Muniba Maglalića, jednako kao i njeno uvrštavanje u izbor najljepših balada koji je načinila Hatidža Krnjević. Tri varijante, do kojih prethodni istraživači nisu došli, sačuvale su specifično razumijevanje usmenog pjesnika u dramskom saopćavanju karakterističnom za sjever Bosne – Derventu i Brčko. Samo izvorno porijeklo pjesme ostaje nepoznanica, jer je očito lirski obrazac proputovao različite dijelove Bosne, čak i različite nacionalne skupine. Ipak, postoje jedinstvene poveznice te kulturnohistorijski kontekst na prostoru na kojem je krvna osveta bila običajna praksa. Ova praksa je zabilježena na Kosovu, Crnoj Gori i Albaniji te nekim dijelovima Italije.[2] Zabilježena balada svjedoči da je postojala i u Bosni. Ova balada sačuvala je sjećanje na dramatične momente vezane za poštovanje takve tradicije kao i situaciju u kojoj je jedna nedužna, ranjiva i nezaštićena ženska glava morala da donese odluku u kojoj je sadržana eshatološka suština drame.

[2] Vidjeti URL poveznicu: https://putnikofer.hr/kultura-i-ljudi/krvna-osveta-u-albaniji/ ; posjećeno 27. 5. 2022.

IZVORI I LITERATURA

Izvori:

1. Bradarić, Smajl O., Ms 38 – *Narodne umotvorine (iz Dervente i okolice većinom)*
2. Davidović, Stevan (1884), *Srpske narodne pjesme iz Bosne: ženske*, Nakladom Knjižare Braće Jovanovića, Pančevo
3. Folklorni arhiv Zemaljskog muzeja BiH, Fascikle: G-VII, G-VIII, G-LI.
4. Link: https://putnikofer.hr/kultura-i-ljudi/krvna-osveta-u-albaniji/

Literatura

1. Bošković-Stulli, Maja (1983), *Usmena književnost nekad i sada*, Prosveta, Beograd
2. Bradarić, Smajil (2018), *Narodne umotvorine iz Dervente i okolice*, Sv. II, br. pjesme 53, Slavistički komitet i Zemaljski muzej BiH, Sarajevo
3. Buturović, Đenana (2009), *Morići. Smisao sjećanja i pamćenja*, Svjetlost, Sarajevo
4. Buturović, Đenana (1983), *Morići. Od stvarnosti do usmene predaje*, Svjetlost, Sarajevo
5. Efendić, Nirha (2015), *Bošnjačka usmena lirika – kulturnohistorijski okviri geneze i poetička obilježja*, Slavistički komitet i ZMBiH, Sarajevo
6. Efendić, Nirha (2019), ˝Nekoliko značajnih rukopisnih zbirki u posjedu Zemaljskog muzeja˝, Godišnjak BZK „Preporod“, 363-380.
7. Efendić, Nirha (2016a), ˝Bošnjačka usmena balada u istraživanjima Muniba Maglajlića˝, u: *Behar*, tematski broj časopisa posvećen Munibu Maglajiću (1945-2015), god. XXV, br. 129-130, 22-25.
8. Efendić, Nirha (2016b), ˝Narodno biserje sjeverozapadne Bosne s početka 20. stoljeća, rukopisna zbirka Samjila Bradarića˝, *Bosanski jezik*, br. 13, 107-140.
9. Krnjević, Hatidža (1975), ˝Usmene balade Bosne i Hercegovine, dosadašnja izučavanja i glavna svojstva˝, *Godišnjak Odjeljnja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu*, knj. III-IV, 361-377.
10. Krnjević, Hatidža (1973), *Usmene balade Bosne i Hercegovine. Knjiga o baladama i knjiga balada*, Svjetlost, Sarajevo
11. Krnjević, Hatidža (1978), *Antologija narodnih balada*, Srpska književna zadruga, Beograd

12. Maglajlić, Munib (2018), *Bošnjačka usmena balada*, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo
13. Maglajlić, Munib (1985), *Muslimanska usmena balada*, Veselin Masleša, Sarajevo
14. Marković, Franjo (1869), ˝O baladah i romancah˝, *Vienac*, 1/1869, 44,760-771.
15. Marković, Franjo (1869), ˝O slavenskih baladah˝, *Vienac*, 1/1869, 45, 787-796.

THREE VERSIONS OF THE BALLAD FROM BOSNIA'S NORTH ABOUT PLEDGING A SON FOR A BROTHER

Summary:

Approximately sixty lyrical songs were inscribed into the Folklore Archive of the National Museum during the field research in Brcko conducted by Bosnian writer and folklorist Alija Nametak as an employee of the Institute for Folklore Research in 1956, including a ballad about a mother who sacrificed her son to save her brother's life. This moving ballad has been inscribed at least twice more in Bosnia's north, and two variants of this song were recorded in Derventa - they are included in a large collection made by Smajl Bradaric and kept in the National Museum of BiH's Folklore Archive. The National Museum and the BiH Slavic Committee collaborated to publish this collection (Bradari 2018). The mentioned ballad was also discussed in Munib Maglajli's 1985 study "Muslim Oral Ballads," in the section entitled Conflict in the Family, indicating its importance, but also a solid number of variants throughout Bosnia (Maglajlić 2018). The variants presented here, however, were not the subjects of Maglajlić's analyses, even though he found as many as nine versions of this ballad from various sources for his study. This paper will use the method of three-variant ballad promotion to see the oral poet from Bosnia's north in action. It will try to show and highlight the poetic achievements of the "northern" variants. The poetic shaping of key motifs will be considered in each recorded variant, and the difference between them will be established. Methods of interpretation and analysis will be used.

Keywords: oral literature; ballad; motive; blood feuds; variant

Adresa autorice
Author’s address

Nirha Efendić
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
efendicnirha@yahoo.com

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

dhs
društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U T U Z L I

GERMANISTIKA

Nikolina Miletić
PHRASEME IN KROATISCHEN UND DEUTSCHEN LESERKOMMENTAREN ZUR CORONA-KRISE / PHRASEMES IN READER'S COMMENTS ON THE WORLD CRISIS 39

dhs
društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.39

UDK 811.112.2‘373.7
81‘373.7

Primljeno: 20. 04. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Nikolina Miletić

PHRASEME IN KROATISCHEN UND DEUTSCHEN LESERKOMMENTAREN ZUR CORONA-KRISE

Phraseme bestehen aus mehreren lexikalischen Komponenten, weisen bestimmte syntaktische Beschränkungen auf und werden als feste Wortverbindungen gebraucht. Sie haben eine bewertende Funktion bzw. können Einstellungen und Emotionen ausdrücken. Martin und White (2005) verstehen unter Bewertung die Einstellung, Anteilnahme und Graduierung. Der vorliegende Beitrag thematisiert die Funktion der Phraseme in der Domäne der Einstellung, die sich auf Urteile bezieht. Mit der Domäne des Urteils wird die Einstellung der Menschen zu bestimmten Verhaltensweisen ausgedrückt, d. h. es wird beschrieben wie (un)fähig, (un)üblich, (un)entschlossen, (un)wahrhaft und (un)ethisch jemand ist. Die Weltkrise, die zur Zeit der Corona-Krise erschien, löste bei vielen Menschen Frustrationen und Revolte gegenüber der bestehenden Situation aus. In Kommentaren zum Thema der Corona-Krise äußern Leser ihre Meinungen und Einstellungen zu den wirtschaftspolitischen Maßnahmen. Es wird davon ausgegangen, dass sie dabei Phraseme verwenden, um ihre negativen Einstellungen auszudrücken. Das Korpus sind kroatische und deutsche Leserkommentare zur Corona-Krise in der ersten Woche Dezember 2020. Demzufolge wird im Beitrag folgenden Fragen auf den Grund gegangen: Wie häufig werden Phraseme zum Ausdruck der negativen Einstellungen in Leserkommentaren verwendet? Wer oder was wird mit Phrasemen bewertet? Gibt es interlinguale Unterschiede im Bewertungsausdruck in kroatischen und deutschen Leserkommentaren? Ziel ist es interlinguale Unterschiede im Gebrauch der Phraseme zum Ausdruck der Bewertung zu untersuchen.

Schlüsselwörter: Phraseme; Bewertung; Leserkommentare; Corona-Krise.

1. EINLEITUNG

Die Evaluation ist die subjektive Einstellung eines Sprechers oder die Einstellung im Hinblick auf Sachverhalte, über die gesprochen oder geschrieben wird (vgl. Thompson und Hunston 2003: 5). Es wird eine Haltung, die meistens subjektiv ist, gegenüber Personen, Objekten, Ereignissen, Situationen u. a. ausgedrückt (vgl. Hunston 2011: 1). Die Evaluierung wird in Texten, denen wir begegnen und die wir selbst erzeugen, konstruiert. Wie genau dies geschieht, d. h. welche Sprachmittel beteiligt sind und welche es nicht sind, ist häufig schwer bestimmbar und kontextabhängig (vgl. Mauranen 2003: 269).

Da Phraseme eine bewertende Funktion haben, wird davon ausgegangen, dass sie in Leserkommentaren auftreten, um Einstellungen und Meinungen zu äußern. In der Untersuchung werden Phraseme aus kroatischen und deutschen Leserkommentaren extrahiert und nach ihren evaluativen Merkmalen analysiert.

Der Beitrag besteht aus vier Teilen. Der erste Teil besteht aus einem theoretischen Rahmen, der sich auf Phraseme und ihre Funktion in Texten, Bewertung und Evaluation im Diskurs, bezieht. Im zweiten Teil werden die Methodologie der Untersuchung und das Ziel erläutert. Die Ergebnisse der Korpusanalyse werden im dritten Teil beschrieben. Es werden Beispiele von Leserkommentaren, in denen mit Phrasemen eine Bewertungskategorie nach Martin und White (2005) ausgedrückt wird, dargestellt. Im letzten Teil der Arbeit befindet sich das Fazit, in dem die Ergebnisse der Analyse verallgemeinert dargestellt werden.

2. THEORETISCHER ÜBERBLICK

2.1. Phraseme und ihre Funktion in Texten

Phraseme[1] sind feste Wortverbindungen, die aus mehr als einem Wort bestehen und genau in dieser Kombination von Wörtern in Texten vorkommen. Sie haben häufig eine phraseologische und eine wörtliche Bedeutung, was sie sehr interessant für verschiedene spielerische Anspielungen in Texten macht (vgl. Burger 2015; Fleischer 1997; Elspaß 2007). Ihre Expressivität und Bildlichkeit führen zu direkten oder indirekten Bewertungen und Anspielungen.

Aguado (2002: 32-39) nennt zwei wesentliche Funktionen der Phraseme, soziale und kognitive. Phraseme sind einerseits erforderlich für die soziale Interaktion und

[1] In diesem Beitrag wird der weitverbreitete Begriff Phrasem und nicht Phraseologismus verwendet.

zur Bewältigung unterschiedlicher Kommunikationssituationen. Andererseits ermöglichen Phraseme einen ganzheitlichen Abruf bzw. sie enthalten einen hohen Automatisierungsgrad in der Kommunikation. Weitere Funktionen sind die Nomination und die Intensivierung. Die Nomination bezieht sich auf die Benennung von Lebewesen, Sachen, Eigenschaften, Vorgängen, Handlungen und Zuständen. Die intensivierende Funktion zeigt sich in Äußerungen oder Aussagen, die betont und pointiert werden (vgl. Lapinskas 2013: 179). Gläser (1986: 38) hebt in Texten die Funktionen pragmatische Funktion, Emotionalität, Anschaulichkeit und Eindringlichkeit hervor, während Burger (2015: 270ff.) die Bewertung, stilistische Funktion, Argumentationsunterstützung, Manipulation, Ritualität, Aufmerksamkeitssteuerung, Beziehungsherstellung und Textkonstitution betont.

Die Art und Weise wie Phraseme in Texten erscheinen und welche Leistungen sie erfüllen, kann nicht auf einer generellen Ebene erklärt werden, noch gibt es eine allgemeine Typologie. Ihr Einsatz in der Kommunikation wird von den kommunikativen Zielen und Bedürfnissen des Sprechers bestimmt (vgl. Filatkina 2007: 145). Ihre Funktion hängt immer von der Kommunikationssituation und der Textsorte, in der sie erscheinen, ab. Es bestehen heutzutage mehrere Untersuchungen zu dem Vorkommen und der Funktion von Phrasemen in bestimmten Textsorten[2]. Sie kommen in einigen Textsorten häufiger als in anderen vor, wobei diese Häufigkeit auch von der phraseologischen Klasse abhängt, z. B. erscheinen Idiome häufig in politischen Kommentaren und der Werbung, aber selten in Fachtexten (vgl. Burger 2015: 158-181).

2.2. Bewertung

Die Bewertung bzw. Evaluation ist immer mit einem Wert-Begriff verbunden. Werte sind Eigenschaften, die von einer gegebenen Norm abweichen (vgl. Jahr 2000: 66). Es wird immer in Anbetracht einer Skala bewertet, die für bestimmte gesellschaftliche, religiöse, moralische oder ästhetische Normen gilt (vgl. Mikulova 2012: 82). Hunston (2011: 10f.) versteht unter der Evaluation (1) eine verbale oder nonverbale Handlung, (2) Wörter oder Wortkombinationen, die eine Bewertung ausdrücken, (3) eine Reihe von Bedeutungen, die mittels verschiedener sprachlicher Mittel ausgedrückt werden können, (4) eine Funktion, die von einem Text oder einem Teil eines Textes ausgeführt wird. Thompson und Hunston (2003: 22ff.) nennen vier Parameter,

[2] Mehr über Phraseme in bestimmten Textsorten siehe: Hemmi 1994 zu Werbeanzeigen, Sabban 1998 zu Pressetexten, Elspaß 1998, 2007 zu politischen Reden, Burger 1999 zu Fernsehsendungen, Köster 2007 zu populären Kleintexten, Lüger 2001 zu politischen Redetexten, Vesalainen 2007 zu Werbetexten, Koller 1977 zu politischen Berichten, Kunkel-Razum 2007 zu populärwissenschaftlichen Texten.

nach denen eine Bewertung ausgeführt werden kann: der Parameter *gut/schlecht*, der Parameter *Sicherheit*, der Parameter *Erwartung* und der Parameter *Wichtigkeit*. Welche Parameter priorisiert werden, hängt von der Textsorte ab.

Bewertungskategorien sind nicht zufällig entstanden, sondern durch umfangreiche Erforschung des Wesens der evaluativen Bedeutung. In den letzten Jahren wurden Bewertungskategorien in zahlreichen Kontexten getestet und infolgedessen entstanden auch Modifikationen dieser Kategorien. Eine wichtige Bewertungsdimension ist, dass sie eine Menge von Ressourcen abbildet, die nicht nur als Mittel für persönliche "Kommentare" eines Sprechers oder Autors angesehen wird, sondern als eine Menge zwischenmenschlicher Werkzeuge zur Entwicklung von Solidarität zwischen einem Autor und seinem Publikum (vgl. Coffin und O'Halloran 2006: 83f.). Das Modell der Bewertungstheorie von Martin und White (2005) wird heutzutage in evaluativen Forschungsarbeiten am häufigsten angewandt (vgl. Mikolova 2012; Hunston 2012; Perić und Miletić 2019; Perić, Miletić und Pintarić 2019 u. a.). Das Modell besteht aus drei Domänen: der *Einstellung*, der *Anteilnahme* und der *Graduation*. Die Einstellung wird in die Ebenen *Affekt*, *Urteil* und *Anerkennung* weiter eingeteilt. Die Kategorie Affekt bezieht sich auf die Erkennung von positiven und negativen Gefühlen. Die Kategorie Urteil befasst sich mit den Einstellungen zum Verhalten, das wir bewundern, kritisieren oder loben können. Die Kategorie Anerkennung beinhaltet Bewertungen von semiotischen und natürlichen Phänomenen, je nach der Art und Weise, wie sie in einem gegebenen Umfeld bewertet werden (vgl. Martin und White 2005: 52ff.). In diesem Beitrag liegt der Fokus auf der Domäne Urteil, weswegen im Anschluss näher auf sie eingegangen wird.

Urteile sind unsere Einstellungen zum Charakter und Verhalten von Menschen. Urteile beziehen sich entweder auf *soziale Wertschätzung* oder auf *soziale Sanktion*. Bei der sozialen Wertschätzung wird ausgedrückt, wie *(un)üblich*[3], *(un)fähig*[4] und *(un)entschlossen*[5] jemand ist. Die soziale Sanktion beschreibt, wie *(un)wahrhaft*[6] und

[3] Martin und White (2005: 53) erklären diese Kategorie mit folgendenAdjektiven: (+) *stable, fortunate, lucky, natural, familiar; normal, cool, charmed, predictable;* (-) *unlucky, peculiar, star-crossed, haplessodd, eccentric,* usw.

[4] Einige Beispiele für diese Kategorien aus Martin und White (2005: 53) sind: (+) *sound, vigorous, adult, powerful, fit; robust; healthy, successful, mature, sensible, accomplished; expert, shrewd, experienced, competent, productive;* (-) *mild, whimpy,weak; immature, childish, helpless; stupid, slow, thick; unaccomplished; unproductive, incompetent; unsuccessful,* usw.

[5] Adjektive, die diese Kategorie beschreiben sind: (+) *brave, plucky, heroic; careful, meticulous, thorough; persevering, tireless, resolute; loyal, faithful, constant;* (-) *cowardly, timid, gutless; impatient, rash, impetuous; undependable,unreliable; disloyal, unfaithful, inconstant,* usw. (Martin und White 2005: 53)

[6] Folgende Adjektive beschreiben die Kategorie: : (+) *honest, truthful, credible; candid, frank, direct; tactful;* (-) *dishonest, discrete, deceitful, lying; manipulative, devious, deceptive, blabbermouth, blunt* (Martin und White 2005: 53).

(un)ethisch[7] jemand ist. Die soziale Wertschätzung kommt am häufigsten in der konzeptionell mündlichen Kommunikation vor, z. B. im Chat, in Witzen, beim Klatsch und Tratsch und anderen Alltagserzählungen. Die soziale Sanktion hingegen wird häufiger schriftlich kodifiziert, wie z. B. in Regeln, Vorschriften und Gesetzen, die besagen, wie man sich in bestimmten Situationen verhalten sollte (vgl. Martin und White 2005: 52).

2.3. Evaluation im Diskurs

Der Diskurs ist heutzutage eines der wichtigsten Konzepte in den Geistes- und Sozialwissenschaften in Bezug auf die Art und Weise, wie Sprache unsere Interaktionen miteinander und innerhalb der Gesellschaft vermittelt und gestaltet (vgl. Baker 2008: 2). Diskurs bezeichnet Formen einer Rede, Interaktion oder sprachlichen Handlung zwischen einem Hörer und (mindestens) einem Sprecher (vgl. Brünner und Graefen 1994: 13). Busse und Teubert (2013: 16f.) definieren Diskurs als eine Zusammensetzung von Texten, die (1) sich mit einem bestimmten Thema oder Gegenstand befassen; (2) nach bestimmten arealen, zeitlichen oder kommunikativen Parametern vorgegeben sind und (3) eine Intertextualität aufweisen.

Das Interesse an der Interaktion im Diskurs wuchs in den 1990er Jahren, und da die Evaluation zweifellos einen wesentlichen Aspekt des Zwischenmenschlichen im Diskurs darstellt, hat sie in jüngster Zeit ihren Weg in die Forschungsgemeinschaft gefunden. Evaluation im Diskurs ist ein schwer fassbares Konzept (vgl. Mauranen 2003: 269). Ihre drei Merkmale (1) „vergleichend“, (2) „subjektiv“ und (3) „wertbeladen“ können die Erkennung der Evaluation erleichtern (vgl. Hunston und Thompson 2000: 12). Nach Hunston und Thompson (2000) leistet die Evaluation im Diskurs drei Funktionen: (1) Die Meinung eines Sprechers und sein Wertesystem wird ausgedrückt; (2) es entsteht eine Beziehung zwischen dem Hörer und dem Sprecher und (3) der Diskurs wird organisiert.

Gruber (1993: 469) beschäftigte sich mit verschiedenen Bewertungsstrategien in Zeitungsberichten zu politischen Ereignissen. Er präsentierte eine Skala, auf der alle Äußerungstypen nach strukturellen und pragmatischen Eigenschaften in zwei Dimensionen geordnet werden, nämlich in *Direktheit der Bewertung* und *Verantwortung des Autors für die Bewertung*. Es wird gezeigt, dass die Verantwortung für die Be-

[7] Diese Kategorie umfasst folgende Adjektive: (+) *moral, good, ethical; just, fair; kind, sensitive, caring; respectful, polite, reverent;* (-) *immoral, bad, evil; unfair, corrupt, unjust; snobby, vain, arrogant; greedy, selfish, avaricious, usw*. (Martinund White 2005: 53).

wertung vom Autor auf den Leser abhängend von der Direktheit der Äußerung übertragen wird. Die Direktheit der Bewertung hängt von zwei Faktoren ab: der sprachlichen und der pragmatischen Bedeutung der bewertenden Äußerung. Je mehr die Bewertung mit sprachlichen Mitteln ausgedrückt wird, desto direkter ist sie. In Fällen, in denen die Bewertung hauptsächlich von pragmatischen Faktoren abhängt, kann sie durch Anwendung des extralinguistischen Wissens des Lesers erkannt werden.

Evaluation ist ein Aspekt der erzählerischen Struktur eines Textes. Die Evaluation des Erzählten ist die Art und Weise, wie der Sprecher das Erzählte verschönert, um es interessanter zu gestalten. Die Wirkung von evaluativen Elementen besteht darin, das Gesagte zu bereichern. Labov (1972) identifizierte und benannte eine Reihe von sprachlichen Elementen, die Erzähler einsetzen, um dies bewusst oder unbewusst zu erreichen. Sie fallen in vier Hauptkategorien, die Labov als Verstärker, Komparatoren, Korrelative und Explikative bezeichnet. Diese Elemente sind im politischen Diskurs und den Leserkommentaren stark vertreten (vgl. Perić und Miletić 2019: 138f.).

3. METHODOLOGIE UND ZIEL

Im vorliegenden Beitrag werden Phraseme in kroatischen und deutschen Leserkommentaren zu der durch den Corona-Virus verursachten Weltkrise untersucht. Als Korpus dienen Zeitungsartikel, die politische und wirtschaftliche Krisenmaßnahmen zur Bekämpfung der Verbreitung vom Virus in den online Zeitungen *Der Spiegel* und *Večernji list* thematisieren. Es wird der Zeitrahmen der ersten Woche Dezember 2020 ausgewählt, zumal die Einführung von Krisenmaßnahmen vor der Weihnachtszeit und Silvester noch mehr Unzufriedenheit und Frustration auslöste. Es werden Beispiele mit Phrasemen, die eine negative Bewertung ausdrücken, weiter in die Analyse aufgenommen. Die Analyse erfolgt nach der Bewertungstheorie von Martin und White (2005) und ihrer Domäne *Urteil*. Mit der Domäne Urteil wird bewertet, wie*(un)üblich*, *(un)fähig*, *(un)entschlossen*, *(un)ethisch* und *(un)wahrhaft* jemand oder etwas ist. Die Bewertungskategorien werden von Martin und White (2005) durch verschiedene Adjektive detaillierter beschrieben, was die Analyse von Leserkommentaren unterstützt.

Es wird auf folgende Forschungsfragen geantwortet: Wie häufig werden Phraseme zum Ausdruck der negativen Einstellungen in Leserkommentaren verwendet? Was oder wer wird mit den Phrasemen bewertet? Gibt es interlinguale Unterschiede im Ausdruck der Bewertung in kroatischen und deutschen Leserkommentaren? Das Ziel ist die Feststellung von interlingualen Unterschieden und Ähnlichkeiten im Bewertungsausdruck durch Phraseme im Kroatischen und Deutschen.

4. ANALYSE DER ERGEBNISSE

In den untersuchten online Zeitungen *Der Spiegel*[8]und *Večernjilist*[9] wurden insgesamt 27 deutsche Artikel mit 16 279 Leserkommentaren und 44 kroatische Artikel mit 986 Leserkommentaren analysiert. Davon sind in 173 deutschen und in 34 kroatischen Kommentaren Phraseme enthalten. Es wurden in die Analyse nicht Phraseme einbezogen, die eine positive Bewertung ausdrücken. Im Deutschen drücken 19 Phraseme (z. B. *die Augen aufmachen*, *etwas im Griff haben*, *etwas kommt vom Herzen*) und im Kroatischen 3 Phraseme (*ni do koljena*, *hladne glave*, *ugodan oku*) eine positive Bewertung aus.

Bei den negativ konnotierten Phrasemen wurde untersucht, wer oder was bewertet wird. Dem folgend wurde nach der Bewertungskategorie *Urteil* von Martin und White (2005) analysiert, ob der Bewertungsgegenstand als (un)üblich, (un)fähig, (un)entschlossen, (un)ethisch oder (un)wahrhaft beurteilt wird.

Die negativ bewertenden Personen und Gegenstände sind Politiker, das Volk, Maßnahmen, die Regierung, Journalisten, die Pandemie, Konzerne, WHO, Nationen und die Polizei. In deutschen Beispielen werden am meisten Politiker (49 Beispiele), das Volk (49 Beispiele), Maßnahmen (37 Beispiele), die Regierung (8 Beispiele), Journalisten (4 Beispiele), Konzerne (3 Beispiele), die Pandemie (2 Beispiele) und die Nation (2 Beispiele) negativ beurteilt. Sie werden als (un)ethisch (68 Beispiele), (un)fähig (51 Beispiele), (un)üblich (24 Beispiele) und (un)entschlossen (11 Beispiele) charakterisiert. Im Kroatischen werden das Volk (14 Beispiele), Politiker (10 Beispiele), die Regierung (3 Beispiele),WHO, Maßnahmen, Journalisten und die Polizei (jeweils 1 Beispiel) negativ bewertet. Sie werden als (un)fähig (15 Beispiele), (un)ethisch (12 Beispiele), (un)entschlossen (3 Beispiele) und (un)üblich (1 Beispiel) beurteilt. Die Kategorie (un)wahrhaft ist in beiden Sprachen nicht vertreten.

In deutschen und kroatischen Beispielen werden Politiker zugleich als unfähig und unethisch beurteilt. Im Deutschen wird das Volk als unethisch und im Kroatischen als unfähig bewertet. Weiterhin werden im Deutschen Maßnahmen und im Kroatischen die Regierung als unethisch beurteilt. Im Folgenden werden Beispiele aus jeweils jeder Beurteilungskategorie für das Deutsche und Kroatische dargestellt und näher beschrieben.

(1) *Ich bin kein Hellseher, aber ein durchaus intelligenter und wirtschaftlich erfahrener Mitbürger und ich sage jetzt schon, dass der überwiegende Teil der Kurzarbeiter, die jetzt schon*

[8] Im weiteren Text wird für diese Zeitung die Abkürzung DS verwendet.

[9] Im weiteren Text twird für diese Zeitung die Abkürzung VL verwendet.

bis Ende nächsten Jahr in Kurzarbeit geschickt wurde, nach der Bundestagswahl wie ***aus angeblich heiterem Himmel*** *seinen Arbeitsplatz verliert. Zusammengefasst: Politik und viele Unternehmen missbrauchen die Corona Pandemie um sich zu profilieren und sich personell und finanziell gesund zustoßen - auf Kosten der Steuerzahler.* (DS, 1. Dezember 2020)

Im Beispiel (1) werden Politiker und ihr Handeln zur Zeit der Corona-Pandemie als unethisch charakterisiert. Die Handlung wird als unethisch beschrieben, weil sie ungerecht und rücksichtslos ist. Politiker haben in der Zeit vor den Bundestagswahlen die Maßnahme Kurzarbeit eingeführt. Nach den Wahlen wird erwartet, dass die meisten Arbeiter ihren Arbeitsplatz verlieren werden. Dies wird mit dem Phrasem*aus heiterem Himmel* mit der Bedeutung „in Bezug auf unerfreuliche, plötzliche, nicht vorauszusehende Veränderungen“ (Duden RW 2013: 351) ausgedrückt. Mit dem Adjektiv *angeblich* wird eine Ironie ausgedrückt, d. h. nach den Bundestagswahlen werden zahlreiche Kurzarbeiter ihren Arbeitsplatz verlieren und man wird sich darüber wundern, obwohl diese neue Situation voraussagbar war. Politiker missbrauchen die Pandemie, um in den Augen des Volkes rücksichtsvoll vorzukommen und einen besseren Status in der Politik zu erlangen.

(2) *Aha... „aus ökonomischer Sicht ist es nicht sinnvoll...“ - schließlich muss das Volk ja weiter arbeiten. Es wird Zeit, dass die Bürger diesen irrlichternden Politkern* ***die rote Karte zeigen.*** *Die Maßnahmen können nur noch als hilflose Hysterie bezeichnet werden. Nein, ich leugne Corona nicht. Aber jegliches Augenmaß und ein verhältnismäßiges Handeln ist unserer Politik abhanden gekommen. Anstatt immer auf die Leugner zu zeigen sollten sie sich mal überlegen welchen Anteil die Politik an dem Chaos hat.* (DS, 3. Dezember 2020)

Der Kommentator ist misstrauisch gegenüber den durch Politiker eingeführten Maßnahmen. Er drückt seine Unzufriedenheit mit dem Phrasem *Rote Karte* mit der Bedeutung „Ausdruck der völligen Ablehnung einer Meinung, Weltanschauung oder Handlung“ (Duden RW 2013: 392) aus. Dieses Phrasem kommt aus der Fußballsprache, wo mit diesem ausgedrückt wird, dass ein Fußballspieler wegen unangemessenen Verhaltens das Spielfeld verlassen und auf die Bank muss. In diesem Beispiel bezieht sich die rote Karte auf das Verhalten der Politiker. Sie werden als unfähig beurteilt, zumal sie Maßnahmen einführen, die nichts regeln, sondern immer mehr Chaos verursachen.

(3) *Erst zu dann absagen? Sorry, die Feier ist geplant, die Leute haben zugesagt, das findet jetzt statt, ob sich der Markus* ***auf den Kopf stellt*** *oder nicht. Die Nachbarn legen wert auf gute Nachbarschaft, also denunziert niemand. Frohe Weihnachten und ein gutes neues Jahr.* (DS, 5. Dezember 2020)

Im Beispiel (3) werden die Entscheidungen der Politiker, Weihnachtenund Silvesterunter Berücksichtigung der Corona-Maßnahmen zu feiern, kritisiert. Der Kommentator benutzt das Phrasem *etwas auf den Kopf stellen* mit der Bedeutung „etwas völlig durcheinander bringen“ (Duden RW 2013: 425), um seinen Protest gegen die getroffene Vorschrift auszudrücken. Er wird trotz der eingeführten Maßnahme Weihnachten und Silvester mit Familie und Freunden verbringen. Politiker werden als unüblich bewertet, weil ihre ständig wandelnden Maßnahmen unvorhersehbar sind.

(4) *Es regiert sich so schön durch Verordnungen. Und solange das Volk Angst hat,* ***hält es den Mund.*** *Sonst müsste man ja über seine Versäumnisse im Sommer reden und warum die Zahlen nicht runter gehen. Ein Blick nach Asien könnte helfen, aber der ist ja tabu (und nein, ich rede nicht über Diktaturen. Sondern Demokratien dort).* (DS, 2. Dezember 2020)

Das Volk wird als unentschlossen beurteilt, weil sein Handeln als schwach und feige charakterisiert wird. Die Reaktion des Volkes auf die Maßnahmen wird durch das Phrasem *den Mund halten* mit der Bedeutung „schweigen und dabei etwas unterdrücken, was man sagen wollte“ (Duden RW 2013: 514) dargestellt. Es hält sich an die durch Politiker getroffenen Verordnungen, ohne einzusehen, dass die Zahl der Neuinfektionen in Asien trotz der schwächeren Maßnahmen kleiner ist und abnimmt.

(5) *Zemljanin u kojem svijetu ti zivis ?****Izvadi glavu iz pjeska*** *i pogledaj sta se u drugim drzavama dogadja. Nije stozer i Plenkovic* ***popio svu pamet svijeta*** *i cime te je zaduzio da mu bezuvjetno vjerujes ?*[10] (VL, 5. Dezember 2020)

Die Bewertungskategorie *(un)fähig* wird im Beispiel (5) zum Ausdruck gebracht. Es werden das Volk und die Politiker als unfähig beurteilt. Das Verhalten des Volkes wird als schwach, ungebildet und dumm bewertet, während das Handeln der Politiker als inkompetent, unproduktiv und ungebildet beurteilt wird. Das Volk soll den Kopf nicht in den Sand stecken und sich ein breiteres Bild der Pandemiesituation in anderen Staaten verschaffen. In diesem Beispiel wird die Modifikation *izvaditi glavu iz pijeska* (wortwörtliche Übersetzung *den Kopf aus dem Sand herausnehmen*), die dem Phrasem *gurnuti /gurati (zabiti / zabijati i sl.) glavu u pijesak <kao noj>* entspricht, eingesetzt. Die Bedeutung des Phrasems ist, bewusst die Wahrheit zu ignorieren, der Realität nicht ins Auge sehen zu wollen und die Augen vor den Tatsachen zu verschließen (vgl. Menac, Fink Arsovski, Venturin 2014: 138). Die Politiker werden mit

[10] „Erdling in welcher Welt lebst du? Nimm den Kopf aus dem Sand und seh ein, was in anderen Staaten passiert. Das Corona-Hauptquartier und Plenkovic haben nicht ‚die ganze Weisheit der Welt getrunken‘ und womit hat es verdient, dass du ihm bedingungslos vertraust?“

dem Phrasem *popiti svu pamet svijeta* mit der wörtlichen Übersetzung *die ganze Weisheit der Welt trinken* beschrieben. Die Bedeutung des Phrasems ist *als ob jemand der klügste wer* oder *jemand ist zu arrogant* (vgl. Menac, Fink Arsovski, Venturin 2014: 408). Die Entscheidungen und Maßnahmen dieser Politiker hinterlassen den Eindruck, als wüssten sie, was sie tun, obwohl das Virus und seine Verbreitung noch nicht genug erforscht sind.

(6) *Sta tu treba odlucivati. Tko je odlucio da dobiju manju placu? Sram vas moze biti. Zna se koji su lijecnici u prvim redovima dajte im tu placu. Gospodine Beris zar vas nije sramota kao lijecnika da se ovako ponasate prema kolegama dok vi* ***grijete ministarsku stolicu.*** *A i cudna je ta korona. Politicari u samoizolaciji desetak dana a gradjani na respiratoru ili nekom groblju?!?!*[11] (VL, 5. Dezember 2020)

Das Verhalten und Handeln des Politikers und Arztes Vili Beroš wird als unethisch beurteilt, weil er keine Rücksicht auf seine Kollegen, die Ärzte nimmt. Mit dieser Kategorie wird er als eitel, arrogant und unempfindlich bewertet. Während er als Minister ein hohes Gehalt hat, arbeiten Ärzte Überstunden für viel weniger Geld. Der Leser ist der Meinung, dass Beroš sich für die Rechte und größeres Gehalt seiner Kollegen einsetzen sollte. Im Beispiel (6) wird die Modifikation *grijati ministarsku stolicu* (wortwörtliche Übersetzung *den Ministerstuhl aufwärmen*), die dem Phrasem *ugrijati (zagrijati) stolicu (klupu)* entspricht, gebraucht. Das Phrasem bedeutet *fleißig arbeiten* (vgl. Menac, Fink Arsovski, Venturin 2014: 566). Mit dieser Modifikation wird das Benehmen von Beroš als Minister kritisiert.

(7) *Teško je očekivati od mladih odgovornost, sigurnost i brigu za starije ka da oni u Covidu vide samo malu bolest koju će preležati za par dana, a* ***ne gledaju širu sliku.***[12] (VL, 5. Dezember 2020)

Im Beispiel (7) wird das Verhalten des Volkes, vor allem der Jugendlichen als unentschlossen bewertet. Sie handeln unzuverlässig und rücksichtlos. Mit dem Phrasem *ne gledaju širu sliku* (*das Gesamtbild nicht betrachten*) wird angedeutet, dass Jugendliche nicht auf ältere Menschen Acht geben, weil sie das Virus für harmlos halten.

[11] „Was soll hier entschieden werden. Wer hat sich für ein niedrigeres Gehalt entschieden? Sie können sich schämen. Es ist bekannt, welche Ärzte in den vorderen Reihen sind, und geben Sie ihnen dieses Gehalt. Herr Beros, schämen Sie sich als Arzt, dass Sie Ihre Kollegen so behandeln, während Sie den ‚Ministerstuhl aufwärmen'? Und diese Corona ist seltsam. Politiker sind für zehn Tage in Selbstisolation und Bürger auf einem Beatmungsgerät oder einem Friedhof?!?!"

[12] „Es ist schwierig, von jungen Menschen Verantwortung, Sicherheit und Fürsorge für ältere Menschen zu erwarten. Sie sehen in Covid nur eine kleine Krankheit, die für ein paar Tage anhält, und betrachten nicht das Gesamtbild."

(8) (…) *Imate slučajeve u Sinju, epidemiologinja izjavila da su glavna žarišta velika obiteljska okupljanja tamo... Znači, ako se krene dobrohotnim upozorenjima da se to ne radi, osobito riskantna trogeneracijska druženja u zatvorenim prostorima,* ***učinak je blizu nula.*** *Ako se prijeti represivnim mjerama, onda oporba isuče Ustav.*[13] (VL, 1. Dezember 2020)

Die Bewertungskategorie (un)üblich kommt im Beispiel (8) zum Ausdruck. Das Verhalten des Volkes wird als unüblich beurteilt, weil sie sich trotz wohlwollender Warnungen zur Berücksichtigung der Corona-Maßnahmen daran nicht halten. Sie werden als unvorhersehbar beurteilt. Der Kommentator beschreibt die Wirkung der Warnungen auf das Volk mit dem Phrasem *učinak je blizu nula* (wortwörtliche Übersetzung *die Wirkung ist nahe Null*) mit der Bedeutung *etwas ist wertlos und nutzlos* (vgl. Menac, Fink Arsovski, Venturin 2014: 378). Dies besagt, dass überhaupt keine Warnungen zum Volk durchdringen und, dass sie den Ernst der Situation nicht erfassen.

5. FAZIT

Die Bewertung ist in mündlicher und schriftlicher Kommunikation omnipräsent. Es liegt in der menschlichen Natur, Einstellungen und Emotionen gegenüber Gegenständen, Sachverhalten, Personen, Handlungen, Situationen u. a. auszudrücken. Diese Bewertung kann grundlegend positiv oder negativ sein und mit verschiedenen sprachlichen Mitteln zum Ausdruck gebracht werden.

In diesem Beitrag lag der Fokus auf deutschen und kroatischen Leserkommentaren in den Zeitungen *Der Spiegel* und *Večernji list*. Es wurden Kommentare, die Phraseme enthalten und eine negative Bewertung ausdrücken, in die Untersuchung aufgenommen. Insgesamt wurden 27 deutsche Zeitungsartikel mit 16 279 Kommentaren und 44 kroatische Zeitungsartikel mit 986 Kommentaren analysiert.

Im Deutschen wurden insgesamt 173 und im Kroatischen 34 Kommentare, die Phraseme enthalten, aufgefunden. Die Anzahl der Phraseme im Deutschen und im Kroatischen kann nicht verglichen werden, zumal deutsche Zeitungsartikel hauptsächlich mehr Leserkommentare als die kroatischen enthalten. In beiden Sprachen werden Phraseme verwendet, um eine negative Bewertung auszudrücken. Es wird in 154 deutschen und 31 kroatischen Beispielen mit Phrasemen eine negative Bewertung zum Ausdruck gebracht.

[13] „Die Epidemiologin sagte, dass die Fälle in Sinj darauf hindeuten, dass die Verbreitungsursache große Familien treffen sind ... Wenn Sie also mit wohlwollenden Warnungen beginnen, dass dies nicht getan werden sollte, insbesondere bei riskanten Treffen der drei Generationen in Innenräumen, ist der Effekt nahe Null. Wenn repressive Maßnahmen angedroht werden, dann beruft sich die Opposition auf die Verfassung.“

Leser nutzen Kommentare, um ihre Einstellung, Emotionen oder Bewertungen auszudrücken. Die Ergebnisse der Untersuchung zeigen, dass Leser im deutschen Korpus meistens Politiker, das Volk und Maßnahmen beurteilen und im kroatischen Korpus das Volk, Politiker und die Arbeit der Regierung. Politiker werden kritisiert, dass sie Maßnahmen vor den Wahlen lockern, um sich beim Volk im besseren Licht zu zeigen und nach den Wahlen wieder einführen. Weiterhin werden Menschenrechte missachtet, kleine Geschäfte zerstört, die Arbeitslosigkeit wächst und Menschen sterben aufgrund ihrer leichtsinnigen Entscheidungen und ihrer Vorschriften. Das Volk wird als negativ bewertet, weil es sich nicht an die Maßnahmen hält (keine Masken trägt, keinen Abstand hält usw.) und das Corona-Virus nicht ernst nimmt, sondern mit einer Grippe vergleicht. Die Maßnahmen sind nicht wirksam, denn trotz der harten Maßnahmen steigt die Anzahl der Infizierten. Außerdem erhalten Menschen Geldstrafen, wenn sie sich nicht an die Maßnahmen halten.

Nach der Bewertungstheorie und der Domäne *Urteil* von Martin und White (2005) wurde untersucht, ob die bewerteten Personen, Handlungen, Situationen und Ereignisse als unüblich, unfähig, unentschlossen, unwahrhaft oder unethisch charakterisiert werden. Die Ergebnisse der Untersuchung deuten darauf hin, dass im Deutschen die Bewertungskategorien unethisch mit 68 Beispielen (44%), unfähig mit 51 Beispielen (33%), unüblich mit 24 Beispielen (16%) und unentschlossen mit 11 Beispielen (7%) präsent sind. Im Kroatischen erscheinen die Bewertungskategorien der Reihe nach: unfähig mit 15 Beispielen (48%), unethisch mit 12 Beispielen (39%), unentschlossen mit 3 Beispielen (10%) und unüblich mit einem Beispiel (3%). Die Kategorie unwahrhaft ist in beiden Sprachen nicht vertreten.

Das Ziel des vorliegenden Beitrags war festzustellen, ob es interlinguale Unterschiede oder Ähnlichkeiten im Ausdruck der Bewertung durch Phraseme gibt. Zusammenfassend kann man sagen, dass in beiden Korpora Phraseme genutzt werden, um eine negative Bewertung zum Ausdruck zu bringen. Dies kann mit der Expressivität der Phraseme in Zusammenhang gebracht werden, aber auch mit dem zu behandelnden Thema über das Corona-Virus, dass in der ganzen Welt eine Krise auslöste und zu Unzufriedenheit, Frustration und Protesten führte. In beiden Sprachen werden Politiker zugleich als unfähig und unethisch beurteilt. Ihre eingeführten Vorschriften und Maßnahmen werden nicht ohne Kritik, Abneigung und Boykottierung empfangen. Weiterhin werden im Deutschen Maßnahmen und im Kroatischen die Regierung als unethisch beurteilt. Daraus folgend ist zu schließen, dass in der deutschen Sprache auf die eingeführten Maßnahmen Kritik ausgeübt wird, während in der kroatischen Sprache wieder auf Politiker und ihre Arbeit angespielt wird. Es werden nicht die

Maßnahmen an sich kritisiert, sondern Politiker, die für die chaotische Situation verantwortlich sind.

LITERATURVERZEICHNIS

1. Aguado, Karin (2002), ˝Formelhafte Sequenzen und ihre Funktionen für den L2-Erwerb˝, *Zeitschrift für Angewandte Linguistik* 37, 27–49.
2. Baker, Paul (2008), *Using Corpora in Discourse Analysis*. London, Continuum, New York
3. Brünner, Gisela, Gabriele Graefen (1994), ˝Zur Konzeption der Funktionalen Pragmatik˝, In: Brünner, Gisela, Gabriele Graefen (Hrsg.), *Texte und Diskurse. Methoden und Forschungsergebnisse der Funktionalen Pragmatik*, Springer Fachmedien GmbH, Wiesbaden, 7-21.
4. Burger, Harald, Dmitrij Dobrovol'skij, Neal Norrick, Peter Kühn (2007), ˝Phraseologie: Objektbereich, Terminologie und Forschungsschwerpunkte˝, In: Burger, Harald et al. (Hrsg.): *Phraseologie: Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung/Phraseology. An International Handbook of Contemporary Research*, De Gruyter, Berlin – NewYork, 1-10.
5. Burger, Harald (1999), ˝Phraseologie in Fernsehnachrichten˝, In: Baur, Rupprecht S., Christoph Chlosta, Elisabeth Piirainen (Hrsg.), *Wörter in Bildern – Bilder in Wörtern. Beiträge zur Phraseologie und Sprichwortforschung aus dem Westfälischen Arbeitskreis* (=Phraseologie und Parömiologie, Bd. 1), Schneider Verlag, Baltmannsweiler, 71-106.
6. Burger, Harald (2015), *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, Erich Schmidt Verlag, Berlin
7. Busse, Dietrich, Wolfgang Teubert (2013), ˝Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt? Zur Methodenfrage der historischen Semantik˝, In: Busse, Dietrich, Wolfgang Teubert (Hrsg.) *Linguistische Diskursanalyse: Neue Perspektiven*, Springer VS, Wiesbaden, 13-31.
8. Coffin, Caroline, Kieran O'Halloran (2006), ˝The role of appraisal and corpora in detecting covert evaluation˝, *Functionsof Language* 13(1), 77-110.
9. Duden (2013), *Duden Redewendungen 11. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*, Dudenverlag, Berlin – Mannheim – Zürich
10. Elspaß, Stephan (1998), *Phraseologie in der politischen Rede. Zur Verwendung von Phraseologismen in ausgewählten Bundestagsdebatten*, Opladen, Wiesbaden

11. Elspaß, Stephan (2007), ˝Phrasemes in political speech˝, In: Burger, Harald et al. (Hrsg.), *Phraseologie: Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung/Phraseology. An International Handbook of Contemporary Research*, De Gruyter, Berlin - NewYork, 284-292.
12. Filatkina, Natalia (2007), ˝Pragmatische Beschreibungsansätze˝, In: Burger, Harald et al. (Hrsg.), *Phraseologie: Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung/Phraseology. An International Handbook of Contemporary Research*, De Gruyter, Berlin - NewYork, 132-158.
13. Fleischer, Wolfgang (1997), *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Niemeyer, Tübingen
14. Gläser, Rosemarie (1986), *Phraseologie der englischen Sprache*, Niemeyer, Tübingen
15. Gläser, Rosemarie (1998), ˝The stylistic potential of phraseological units in the light of genre analysis˝, Cowie, Anthony Paul (Hrsg.), *Phraseology: Theory, analysis, and applications*. Oxford, 125-143.
16. Gruber, Helmut (1993), ˝Evaluation devices in newspaper reports˝, *Journal of Pragmatics*, 19, 469-486.
17. Hemmi, Andrea (1994), *Es muss wirksam werben, wer nicht will verderben. Kontrastive Analyse von Phraseologismen in Anzeigen-, Radio- und Fernsehwerbung*, Peter Lang, Bern
18. Hunston, Susan (2011) *Corpus Approaches to Evaluation: Phraseology and Evaluative Language*, Routledge, New York – Oxford
19. Hunston, Susan, Geoffrey Thompson (2000), *Evaluation in text: authorial stance and the construction of discourse*, Oxford University Press, Oxford
20. Jahr, Silke (2000), *Emotionen und Emotionsstrukturen in Sachtexten*, Walter de Gruyter Inc., Berlin
21. Koller, Werner (1977), *Redensarten. Linguistische Aspekte, Vorkommenanalysen, Sprachspiel*, Narr, Tübingen - Basel
22. Köster, Lutz (2007), ˝Phraseme in audiovisuellen Medien˝, In: Burger, Harald et al. (Hrsg.), *Phraseologie: Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung/Phraseology. An International Handbook of Contemporary Research*, De Gruyter, Berlin - NewYork, 275-284.
23. Kunkel-Razum, Kathrin (2007), ˝Phraseme in populärwissenschaftlichen Texten˝, In: Burger, Harald et al. (Hrsg.), *Phraseologie: Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung/Phraseology. An International Handbook of Contemporary Research*, De Gruyter, Berlin - NewYork, 312-316.

24. Labov, William, (1972), *Language in the inner city*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia
25. Lapinskas, Saulius (2013) *Zu ausgewählten theoretischen Problemen der deutschen Phraseologie. Ein Lehrbuch für Studierende der Germanistik*, Vilniaus universitetas, Vilnius
26. Lüger, Heinz-Helmut (2001), ˝Phraseologie und Argumentation˝ Lorenz-Bourjot, Martine, Heinz-Helmut Lüger (Hrsg.), *Phraseologie und Phraseodidaktik* (= Beiträge zur Fremdsprachenvermittlung, Sonderheft 4), Edition Praesens, Wien, 87-104.
27. Martin, James R., Peter R. R. White (2005), *The Language of Evaluation. Appraisal in English*, Palgrave Macmillan, London
28. Mauranen, Anna (2003), ˝Evaluative language use in academic discourse˝, *Journal of English for Academic Purposes*, 2, 269-271.
29. Menac, Antica, Željka Fink Arsovski, Radomir Venturin (2014), *Hrvatski frazeološki rječnik*, Naklada Ljevak, Zagreb
30. Mikulova, Anna (2012), ˝Sprachliche Bewertung in Internet-Foren zu YouTube-Videos˝, *Brünner Beiträge zur Germanistik und Nordistik*, 26, 81-103.
31. Pavić Pintarić, Anita, Nikolina Miletić (2018), ˝Phraseme als Ausdruck der Emotionen am Beispiel der Fußballberichte˝, *Fluminensia*, 30(2), 137-156.
32. Perić, Marija, Nikolina Miletić (2019), ˝Pejorativa in deutschen und kroatischen Leserkommentaren auf Terroranschläge im Internet˝, *Jezikoslovni zapiski*, 1, 127-141.
33. Perić, Marija, Nikolina Miletić, Anita Pavić Pintarić (2019), ˝Phraseme als Ausdruck der Bewertung in der deutschen und kroatischen Fußballsprache˝, *Rasprave: časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 45/*1*, 205-231.
34. Sabban, Annette (1998), *Okkasionelle Variationen sprachlicher Schematismen. Eine Analyse französischer und deutscher Presse- und Werbetexte*, Narr, Tübingen
35. Thompson, Geoff, Susan Hunston (2003), ˝Evaluation: An Introduction˝, In: Thompson Geoff, Susan Hunston (Hrsg.), *Evaluation in Text: Authorial Stance and the Construction of Discourse*, Oxford University Press, Oxford – New York, 1–27.
36. Vesalainen, Marjo (2007), ˝Phraseme in der Werbung˝, In: Burger, Harald et al. (Hrsg.), *Phraseologie: Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung/Phraseology. An International Handbook of Contemporary Research*, De Gruyter, Berlin - NewYork, 292-302.

PHRASEMES IN READER'S COMMENTS ON THE WORLD CRISIS

Summary

Phrasemes consist of several lexical components, have certain syntactic restrictions, and are used as fixed word combinations. They have an evaluative function or can express attitudes and emotions. Martin and White (2005) understand evaluation as attitude, engagement, and graduation. The present article addresses the role of phrasemes in the domain of attitudes related to judgments. The domain of judgment expresses people's attitudes towards certain behaviors, in other words, it is described how (un)able, (un)usual, (un)determined, (un)truthful and (un)ethical someone is. The world crisis that appeared at the time of the corona crisis triggered frustration and revolt against the existing situation in many people. In comments on the subject of the world crisis, readers express their opinions and attitudes towards economic policy measures. It is assumed that they use phrasemes to express their negative attitudes. The corpus is Croatian and German reader comments on the world crisis in the Corona period. The following questions will be answered: How often are phrasemes used to express negative attitudes in reader comments? Who or what is evaluated with phrasemes? Are there interlingual differences in the evaluation expression in Croatian and German reader comments? The aim is to investigate interlingual differences in the use of phrasemes to express assessment.

Keywords: Phrasemes; Evaluation; Reader comments; Corona-crisis

Adresa autorice
Author’s address

Nikolina Miletić
Universität Zadar
Abteilung für Germanistik
nmiletic2@unizd.hr

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

dhs
društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

TURKOLOGIJA

Mehmet Nuri Çınarcı, Melinda Botalić
TÜRKÇE MESNEVÎ ŞERHLERİNİN KAYNAKLARI /
SOURCES OF TURKISH MATHANAWİ COMMENTARİES 57

dhs
društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.57

UDK UDK: 821.512.161.09:141.336

Primljeno: 05. 09. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mehmet Nuri Çınarcı, Melinda Botalić

TÜRKÇE MESNEVÎ ŞERHLERİNİN KAYNAKLARI*

Mevlana'nın en önemli eseri olan Mesnevî, yazıldığı tarihten itibaren başta Mevlevi çevreleri olmak üzere hem tasavvuf adabının şekillendirdiği diğer tarikatlardan hem de toplum içerisindeki farklı düşünsel yapılara sahip sosyal katmanlardan büyük ilgi görmüştür. Mevlana'nın dinsel argumanları esas alarak bireyi ve toplumu doğru yola iletmeye çalıştığı Mesnevî'de nasihat geleneği önemli bir yer tutmaktadır. Mesnevî, çoğu beyitlerinin sembollerle örülü, kapalı bir anlatıma sahip olması ve Farsça yazılmasından dolayı birçok kez tercüme ve şerh edilmiştir. Muinîddîn b. Mustafa'nın XV. yüzyılda kaleme aldığı Mesnevî-i Murâdiyye ile başlayan Mesnevî'yi Türkçe şerh etme geleneği, XXI. yüzyıla kadar devam etmiştir. Mesnevî'nin özellikle tasavvuf kaynaklı derin bir mana katmanına sahip olması onun halk tarafından rahatça anlaşılmasının önüne geçmiştir. Bu yüzden dönemin iyi eğitim almış kimi münevverleri şarih kimliği üstlenerek Mesnevî'yi toplum katında daha anlaşılabilir kılmak için Mesnevî şerhleri yazmışlardır. Elbette ki şarihler de mevcut metnin zorluğuna binaen birçok kaynaktan yararlanma yoluna gitmişlerdir. İslami değerlerin ve tasavvufi dünya algısının şekillendirdiği bir kültür dünyasında yetişen şarihlerin ilk başvuru kaynakları elbette ki dini kaynaklar olmuştur. Sözlük ve gramer kitapları, başka müellifler tarafından yapılan Mesnevî şerhleri, din dışı şiirler, tarih, biyografi vb. birçok alanda yazılmış farklı kaynaklar şarihin yorum dünyasını zenginleştirmiş ve bu sayede ona daha geniş bir bakış açısı sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mesnevî Şerhleri; Kaynak Kullanımı; Mesnevi; Kaynak Tasnifi

* Bu çalışma 21-22 Temmuz 2020 tarihinde Kazakistan/Almatı'da gerçekleştirilen "8-th International Conference on Social Science" adlı sempozyumda sunulan "Türkçe Mesnevi Şerhlerinin Kaynakları" adlı bildirinin genişletilmiş halidir.

GİRİŞ

Edebi bir terim olarak ayırma, açma, beyan ve keşfetmek anlamlarına gelen şerh, bir edebi eseri, bir risaleyi veya bir kitabı kelime kelime açıp izah ederek, ihtiva ettiği bütün dil, anlam, sanat ve estetik özellikleri ile o eserin anlaşılmasını sağlamanın özlü ifadesi olarak tarif edilebilir (Doğan 1999: 422-427). Üstü kapalı, anlaşılması ciddi bir alt yapı gerektiren metinlerin açıklanma ihtiyacı aynı zamanda şerhin ortaya çıkışına zemin hazırlayan etmenlerin başında gelmektedir. Şerh yapma ihtiyacının hissedildiği metinler "başta temel hadis ve fıkıh kitapları olmak üzere esmâ-i hüsnâ ve dua mecmuaları, akâidle ilgili eserler, hilye-i nebiler vb. çok sayıda dini telifâtın yanı sıra dil, gramer ve astronomi sahalarında yazılmış eserlerden meydana gelmektedir (Ceylan 2000: 20). Şerh yapılan eserlerin başında her ne kadar dini metinler gelse de İslam kültüründe dini ve edebi metinlerin yanı sıra felsefe, tıp, mantık ve belagat gibi ilimlerle ilgili nesir veya nazım şeklinde kaleme alınmış metinler de şerh edilmiştir. Neticede şerhlerin ortak gayesi ele aldıkları metnin hedef kitle tarafından en iyi şekilde anlaşılmasını sağlamaktır.

Klasik ifadeyle şarihin şerhini yazma gayesi genellikle esas aldığı metni daha iyi anladığı gayesiyle ortaya çıkar. Tabii şarihin bu anlatım esnasında hitap ettiği kişiler tarafından daha iyi anlaşılması şerhin kıymetini de bir kat daha arttırmıştır. Şerh ettiği metne hâkim olamayan yani bir bakıma tespitleri yanlış olan şarihlerin ise başka şarihler tarafından eleştirildikleri görülür. Şerh edebiyatında başta Farsça klasikler olmak üzere birçok eser, dönemin şarihleri tarafından şerh edilmiştir. *Gülistân*, *Bostân*, *Mantıku't-tayr* ve *Hâfız Divanı* en çok şerh edilen Farsça klasiklerin başında gelmektedir. Bunun yanında Niyazî-i Mısrî ve Yunus Emre gibi tanınmış mutasavvıfların bazı Türkçe şiirlerinin de şerh edildiği, hatta kimi şarihlerin önce şiiri söyleyip sonra kendi şiirlerini şerh ettikleri bile görülür (Güleç 2008: 137). Bu bakımdan Türkçe el yazmalarının bulunduğuyerli ve yabancı kütüphanelerde özellikle Osmanlı döneminde kaleme alınmış yüzlerce şerh metni mevcuttur. Peki, edebi veya tasavvufi bir metnin şerhine neden ihtiyaç duyulur? Bu soruyu tarihi bir şahsiyet olan XVII. yüzyıl Osmanlı entelektüellerinden Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn* adlı eserinde şöyle izah etmektedir: Bunlar;

- Aslında her yazar, eserini şerhe ihtiyaç duyulmadan anlaşılması için yazar.
- Yazarın düşünce ve ifadedeki üstün kabiliyetinin bir yansıması olarak metindeki anlam yoğunluğunun okuyucu tarafından anlaşılamaması.
- Yazarın metnin okuyucu tarafından anlaşıldığı gerekçesiyle ek bilgi vermemesi.
- Lafzın birden fazla anlama gelecek şekilde mecazlı ve kinayeli bir şekilde yazılmış olması şerh edilme zaruretini ortaya koyar (Katip Çelebi 1941: 35).

Kâtip Çelebi'nin bu fikirleri, eldeki şerh metinlerinden hareketle şarihlerin edebi ve tasavvufi metinleri iki ana gaye etrafında şerh ettiklerini ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki okuyucunun bilgi birikiminin yetersiz kaldığı düşüncesiyle şarihin metindeki kelime ve ibareleri açıklaması, gramer ve kültür unsurları hakkında bilgi vermesidir. Elbette bu tarz şerhlerin eldeki metni en güzel ve en kolay şekilde okuyucu tarafından anlaşılmasını sağlayacak temel etmen, şarihin bilgi birikimi ve metni ifade ediş tarzıdır. İkincisi ise özellikle tasavvufi şiir şerhlerinde görülen ve şarihin esas gayesinin eldeki metni açıklamak yerine tasavvuf öğretisini okuyucuya aşılamaya çalıştığı metinlerdir. Bu eserlerde şerh metni bir nevi amaç değil araçtır. Edebiyatımızda Arapça ve Farsça yazılmış metinlere yapılan şerhlere bakıldığında, bu şerhlerin esas aldıkları metinlerin yazılışlarına göre dört türde kaleme alındıkları görülür. Bunlar;

- Divanlar: Başta Fars edebiyatının büyük şairlerinden Hâfız, Sâ'ib, Şevket-i Buhârî ve Örfî-i Şirâzî'nin divanları ile Arap edebiyatından İbni Fariz'in divanlarına yapılan şerhler
- Dini-Ahlaki-Didaktik Tarzda Manzum-Mensur Yazılmış Eserler: Sadî'nin Bostân ve Gülistân'ı Câmî'nin Bahâristân'ı ve Attâr'ın Mantıku't-tayr ile Pend-nâme-i Attâr'ına yapılan şerhler bu niteliktedir. Yine Mevlana'nın Mesnevî'si şerhi en çok yapılan dini-ahlaki eserlerin başında gelir.
- Lugatler: Tuhfe-i Şâhidî, Tuhfe-i Vehbî, Lugat-ı Tarih-i Vassâf gibi lügatlere yapılan şerhler
- Muhtelif Nazımları Esas Alan Şerhler: Şerh-i Kasâ'id-i Örfî, Şerh-i Kaside-i Bürde, Şerh-i Kaside-i Tantaraniyye adlı şerhler bu türdendir. (Yılmaz 2007: 278-289).

Yukarıda şerh edilen eserler içerisinde hiç şüphesiz Mevlana'ya ait olan Mesnevî'nin müstesna bir yeri vardır. 1260-1267 yılları arasında kaleme alınan eserin yazılışının üzerinden tam 749 yıl geçmesine rağmen Mesnevî'nin tamamını kapsayan Türkçe şerh sayısı, bugünkü tespitlerle altıdır. (Özdemir 2016: 465). Öte yandan Mesnevî'nin bir bölümüne ve şarih tarafından seçilen kimi beyitlerin şerhine dayalı şerhler de işin içine katıldığında bu sayı kırkın üzerine çıkmaktadır. Anadolu insanı tarafından bu denli teveccüh gösterilen bir eserin hemen hemen her yüzyılda farklı şarihler tarafından şerhlerinin yapılması gayet olağan bir durumdur. Tabii şerh edilen metin Mesnevî gibi iç içe geçmiş anlam katmanlarına sahip bir eserse şarihin işi bir kat daha zorlaşmaktadır. Metni okuyucusuna daha anlaşılır bir şekilde sunma iddiasıyla hareket eden şarihin ilk hareket noktası hiç şüphesiz kaynaklar olmalıdır.

Çünkü sadece Mesnevî değil İslam ve tasavvuf merkezli herhangi bir eserin izahı için Kur'an, hadis, kelam, fıkıh, belagat, gramer vb. konular hakkında malumat sahibi olmak icap eder. Bu yüzden Osmanlı döneminden günümüze kadar yapılan Mesnevî şerhlerinde farklı konulara mensup birçok kaynaktan istifade edildiği görülmektedir. Mesnevî şerhleri ile ilgili yapılan tez ve kitap çalışmalarında, bu kaynakların bir dökümü yapılmış, birkaç çalışmada ise kaynak tasnifleri yapılmıştır. Bu çalışmada XVI. yüzyıldan başlayarak günümüze kadar her yüzyılda yazılmış olan en geniş Mesnevî şerhlerinin ilk ciltleri esas alınarak önce bir tasnif denemesi yapılmış akabinde ise tasnifte yer alan ana başlıklar şerhlerden alınan örnek metinlerle izah edilmeye çalışılmıştır.[1] Şerh metinlerinde kaynak kullanımı ile ilgili çok fazla örnek olduğundan burada sadece konuya açıklık getiren temel örnekler üzerinde durulmuştur. Çalışmaya konu olan şerhler ve ait oldukları yüzyıllar şöyledir:

Mustafa Şem'î *Şerh-i Mesnevî* (XVI. Yüzyıl)

Ankaravî İsmail Rusûhî, *Mecmû'atü'l-Letâ'if ve Matmûratü'l-Ma'ârif* (XVII. Yüzyıl)

İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Mesnevî* (XVIII. Yüzyıl)

Muhammed Murad Mollâ, *Hülâsatu'ş-Şurûh* (XIX. Yüzyıl)

Ahmed Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi* (XX. Yüzyıl)

Ayrıca kimi örnekler için de içerdiği kaynakların çeşitliliği bakımından zengin olan Sarı Abdullah Efendi'nin *Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî* adlı şerhine müracaat edilmiştir. Çalışmanın daha kapsayıcı ve her dönemin şerh anlayışı hakkında bilgi vermesi için her yüzyıldan bir adet Mesnevî şerhi seçilmiştir.

1. TÜRKÇE MESNEVÎ ŞERHLERİNIN KAYNAKLARI

Bilindiği gibi şerhlerin ortaya çıkışına zemin hazırlayan en önemli unsur Kur'an tefsirleridir. Tefsirlerde çoğunlukla sûrelerde, ayetlerde geçen ve ancak erbabının iyi bildiği, umumun tam olarak haberdar olamadığı mühim noktalar izah edilmeye çalışılır (Kılıç 2007: 1). Nitekim Kur'an tefsirlerinin temel gayesi ayetlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktır. Meşhur pek çok tefsire bakıldığı zaman klasik Türk edebiyatı sahasında gördüğümüz çoğu şerhle benzerlik arz ettiğini rahatlıkla görebiliriz, söyleyebiliriz (Kılıç 2007: 1). Bu yüzdendir ki tefsir usulü, Kur'an ayetlerinin değişik özelliklerini yansıtan çeşitli ilim dalları Kur'an'daki edebi sanatlar, genel prensipler ve ayetlerin tefsirinde ihtiyaç duyulan birtakım kaide ve esaslar

[1] "Türkçe Mesnevî Şerhlerinin Kaynakları" adlı bu çalışma, bir proje kapsamında ayrıca kitap olarak hazırlanmaktadır.

üzerinde durmaktadır (Demirci 1999: 16). Yani bir anlamda Kur'an'ı tefsir eden müfessirler dahi çeşitli kaynaklara müracaat etme gereksinimi duymuşlardır. Tefsir erbabı geçmişten bugüne kadar tefsir türlerini rivayet tefsiri ve dirayet tefsiri şeklinde iki başlık halinde ele almışlardır. İlk başlığın hareket noktasını yani bir anlamda kaynaklarını Kur'an-ı Kerim, Hazreti Peygamber'in sünneti, sahabe ve tâbîunun sözleri teşkil etmektedir. Rivayet tefsiri kaynakları bize ayetlerin manalarını, kıraat vecihlerini, muhkem ve müteşabih olanlarını nüzul sebeplerini, nasih ve mensuhu bildirir (Bilmen 1961: 109). İkinci başlık yani dirayet tefsirinin kaynakları ise Arap dili ve edebiyatı, dini ve felsefi ilimler ile çeşitli müspet ilimlerden müteşekkildir. XIV. yüzyılın önemli müfessirlerinden Bedreddin-i Zerkeşî, tefsir kitabı olan *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'an* adlı eserinde tefsir esnasında müracaat edilmesi gereken kaynakları şöyle sıralamaktadır:

- Resulullah'dan naklolunan tefsir. Bu tefsirde zayıf ve uydurma tefsirlerden sakınmak gerekir.
- Sahabe sözü. Resulullah'dan sonra Kur'an'ı en iyi anlayanlar onlardı. Çünkü onlar Peygamber ile birlikte bulunmuşlar ve ayetlerin nüzulünü müşahade etmişler, hatta olayları bizzat yaşamışlardır. (Tâbiûn'un tefsiri hakkında ihtilaf olduğu için Zerkeşî, bu hususta sadece farklı görüşleri anlatır ve tabiun'un tefsirini müstakil bir kaynak olarak değerlendirmez.)
- Arap dili. Kuşkusuz, Kur'an Arap dili ile inmiştir. Dolayısıyla onu Arap dili ve edebiyatı ile tefsir etmek caizdir.
- Lafzın manasından ve yüksek seviyede din bilgisinden yararlanılarak yapılan tefsir. (Gümüş 1990: 29)

Görüldüğü üzere şerhlere kaynaklık eden tefsirlerde dahi müfessirler birçok farklı alanda yazılmış kaynaklara başvurmaktadırlar. Zerkeşî, müfessirlerin müracaat edecekleri tefsir kaynaklarını Hazreti Peygamber'in tefsiri, sahabelerin sözleri, Kur'an-ı Kerim'in yazılmış olduğu dil olan Arap dili ve aynı zamanda onun edebiyatı, belagat ve din bilgisi gibi hususlara dayandırmaktadır. Zerkeşî'nin kaynak konusunda en önemli referans kaynakları hiç şüphesiz Resulullah ve sahabenin sözleridir.

Mevlana'nın en önemli eseri olan Mesnevî, özü itibariyle dini-didaktik bir nitelik taşır. Arapça, Farsça ve Türkçe şerh edilen Mesnevî, aynı zamanda Fransızca, Almanca, İngilizce ve İspanyolca gibi birçok Batı diline de tercüme edilmiştir. Esas itibariyle Mesnevî, her ne kadar bir şerh metninden ziyade dini-ahlaki-didaktik hüviyet taşıyan edebi bir metin olsa da Mevlana dahi eserini kaleme alırken birçok kaynaktan yararlanmıştır. İslam dininin inanç esaslarını ve değer yargılarını ifşa ve

telkin esasına dayalı her eserde olduğu gibi Mesnevî'nin de başvurduğu ilk kaynak Kur'an-ı Kerim ve hadislerdir. Mevlana, eserinde 750'den fazla ayete gönderme yapmış; 745 adet hadisten istifade etmiştir (Çelik 2005: 681). Mevlana, bazı yerlerde ayetlerin zahiri mana ve tefsirlerine yer vermişse de bu işi diğer zahir ehli müfessirler yaptığı için kendisi, özellikle ayetlerdeki işârî manalardan ve gizli sırlardan bahsetmiştir (Gül 2003: 359).

Bunların haricinde Sultânu'l-'Ulemâ (Âlimlerin Sultanı) diye anılan babası Bahaeddin Veled olmak üzere, gerek Batı kültüründe önemli yer tutan Yunan filozoflarının gerekse Doğu kültüründe hala önem verilen Fusûsü'l-hikem'in yazarı Muhyiddin Arabi, Hadîkatü'l-hakika'nın yazarı Senâ'î, Mantıku't-tayr'ın yazarı Feridüddin-i Attar, Kelile ve Dimne'nin yazarı Beydaba gibi isimler de eserleriyle Mesnevî'nin kaynaklarını oluşturmuşlardır (Güleç 2008: 56). Görüldüğü üzere Mevlana, eserini kaleme alırken dini, edebi, felsefi birçok kaynaktan beslenmiş ve bu malumatları kendi fikir süzgecinden geçirerek insanların istifadesine sunmuştur. Ancak Mevlana, eserinde herhangi bir konuyu izah ve ispat amacı gütmediği için tefsir ve şerh müelliflerinden faklı olarak kaynaklardan bilgi amaçlı değil daha çok esinlenme için istifade etmiştir.

Mesnevî'nin şerh tarihçesine bakıldığında ise onun tamamına yapılan şerhler, kısmen yapılan şerhler, Mesnevî'den yapılan intihab şerhleri, dibace şerhleri ve Mesnevî'nin birkaç beytine yapılan şerhler şeklinde bir şerh etme anlayışının olduğu görülür. Hatta Mesnevî'nin daha iyi anlaşılması için Mesnevî sözlükleri hazırlanmıştır. Tarihsel süreçte Mesnevî'ye Türkçe yazılan ilk şerh 1436'da Mûinîddîn b. Mustafa tarafından kaleme alınan *Mesnevî-i Muradiyye'*dir. Mûinîddîn'in XV. yüzyılda kaleme aldığı bu şerhi sadece Mesnevî'nin I. cildiyle sınırlı kalmıştır. Mesnevî'nin ilk tam şerhi XVI. yüzyılın önemli şarihlerinden Mustafa Şem'î tarafından yazılmıştır. Mesnevî'yi altı cilt halinde şerh eden Mustafa Şem'î'nin şerhinde Mustafa Surûrî'ye ait Mesnevî şerhinin ciddi tesiri görülür. XVII. yüzyılda ise Mesnevî'nin tüm ciltleri "Hazreti Şarih" olarak da bilinen Ankaravî İsmail Rusûhî tarafından şerh edilmiştir. *Mecmû'atü'l-Letâ'if ve Matmûratü'l-Ma'ârif* adını taşıyan bu şerh, 1621 tarihinde kaleme alınmış içerik bakımından en geniş şerhlerden birisidir. Mesnevî'yi şerh etme geleneği XVIII. yüzyılda da sürmüştür. İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Mesnevî* adını taşıyan ve Mesnevî'nin ilk cildinin 748 beytinin şerhinden oluşan eseri, 1287 (1871) yılında Matbaa-yı Âmire tarafından iki cilt hâlinde basılmıştır. Bu silsileyi XIX. yüzyılda Muhammed Murâd Molla *Hülâsatü'ş-şürûh,* XX. yüzyılda ise Ahmed Avni Konuk, *Mesnevî-yi Şerîf Şerhi* isimli çalışmalarıyla takip etmişlerdir.

İlk şerhten başlamak suretiyle her şarihin benzer ya da farklı bir şerh metodu olmasına rağmen tüm şarihlerin anlaştıkları ortak nokta, kaynak kullanımıdır. Elbette ki şarihin Mesnevî gibi zahir unsurlarına binaen batın özelliklerinin ağır bastığı ve İslami ilimlerle şekillenmiş bu mefkureyi en anlaşılır şekilde ifade etmesinin temel yolu, yine bu minvalde yazılmış eserlere başvurmaktan geçmektedir. Şarihlerin önemli bir kısmı şerhinde istifade ettiği kaynakların isimlerini ayrıca zikretmezken bazı şarihlerin özellikle eserlerinin mukaddimelerinde kullandıkları yazılı kaynakların çoğunun isimlerini zikrettikleri görülür. Bu geleneğin en önemli temsilcisi hiç şüphesiz Ankaravî İsmail Rusûhî'dir. İsmail Rusûhî, Mesnevî şerhinin mukaddimesin de kitabının isminin *Mecmû'atü'l-Letâ'if ve Matmûratü'l-Ma'ârif* olduğunu belirtti kten sonra istifade ettiği kaynakların isimlerini yazar. Ankaravî'nin peyrevleri olan ve genel anlayış itibariyle şerhlerinde onun şerh metodunuesas alan Ahmet Avni Konuk ve Reynold Alleyne Nicholson da mukaddimelerinde şerhleri için kullandıkları kaynakların isimlerini yazan şarihlerdendir. Öte yandan bu şarihlerin şerh ettikleri metinlerde, mukaddimelerinde isimlerine yer vermedikleri birçok kaynağı da kullandıkları görülür.

Mesnevî şerhlerinde kullanılan kaynakların nitelikleri ve sayıları ile şarihin eğitimi ve kaleme aldığı eserler arasında ciddi bir paralellik vardır. Özellikle başta din ve tasavvuf olmak üzere farklı bilim alanlarında çokça eser kaleme almış şarihlere ait şerh metinlerinin kaynak kullanımının çeşitliliği açısından daha zengin oldukları görülür. Yani bir anlamda şarihin farklı konularda eser yazabilecek derecede işin erbabı olması ona birçok farklı kaynaktan istifade etme fırsatı da sunmuştur. İlk dönem şarihlerinden Şem'î'nin Mesnevî şerhine bakıldığında kaynak kadrosu genellikle ayet, hadis, tefsir, divan, Farsça mesneviler ve lügatlerden oluşmaktadır (Bkz Dağlar 209 152). Yine XIX. yüzyıl Mesnevî şarihlerinden Muhammed Murâd Molla'nın *Hülâsatü'ş-şürûh* adlı şerhinde ayet, hadis, tefsir, peygamber kıssaları, Farsça ve Türkçe mesnevi ve divanlardan yararlandığı görülmektedir. Her iki şarihin kaleme aldığı eserlere bakıldığında Şem'î'ye ait eserlerin genellikle Farsça yazılmış tasavvufi mesneviler ve divan şerhleri olduklarıgörülür. Murâd Molla'nın ise yazdığı temel eserler genellikle şiir ve sözlük şerhleri ile tercümelerden oluşmaktadır. Her iki şarihin belirli konularda eser vermeleri Mesnevî şerhlerinde kullandıkları kaynakların çeşitliliğine de yansımıştır. Bu nedenle her iki şarihin şerhlerinde kullandıkları kaynakların çeşitlilik sayısı birbirine oldukça yakındır. Öte yandan Ankaravî İsmail Rusûhî ve İsmail Hakkı Bursevî'nin şerhlerine (Bkz. Tanyıldız 2010: 94-95; Güleç 2002: 156-264) bakıldığında bu şerhlerde hem nicelik hem de nitelik bakımından çok geniş bir kaynak kullanımı söz konusudur. İsimleri zikredilen

şarihlerin kaleme aldıkları eserler içerisinde ayet ve hadis tefsirinden belagat kitaplarına, şerh ve tercümelerden felsefe eserlerine kadar birçok farklı alanda yapılmış çalışmalar mevcuttur. Değişik konularda eser yazan şarihlerin şerhlerinde farklı kaynaklar kullanmaları da gayet olağan bir durumdur.

Her edebi eser, kaleme alındığı dönemin edebi zevki ve kültürel hayatından etkilenmiş, muhteva ve üslubunu genel itibariyle devrin genel özelliklerine göre şekillendirmiştir. XIX. yüzyıl Osmanlı edebi hayatında yer alan şairlerin önemli bir kısmı yönlerini Batı'ya çevirmiş ve yazın hayatlarını Batı'daki örnekleri esas alarak oluşturmuşlardır. Bu dönemde yetişen Osmanlı münevverleri Batı'da felsefe, din, tarih, siyaset vb. birçok alanda yazılmış olan kaynaklardan haberdar olmuş ve yeri geldikçe bunlardan istifade etme yoluna gitmişlerdir. Bilgi birikimi ve kaynak kullanımı açısından çağının önde gelen aydınlarından olan şarih de devrin kültürel hayatının kendisine sağladığı bu imkânlardan faydalanmıştır. Şarihin bireysel tercihine bağlı olan bu farklı kaynak kullanımı yaklaşık altı yüz yıllık bir geçmişe sahip olan şerh geleneğinde ilk kez İslam eksenli kaynakların dışında Batılı kaynaklara da başvurulma hadisesini ortaya çıkarmıştır. Nitekim XX. yüzyılın önemli şarihlerinden Ahmed Avni Konuk, Mesnevî şerhinde İsa'nın havarileri ile ilgili çeşitli görüşleri için Kardinal Gose'ye (Tahralı, Eraydın 2011: 113), uzay ve evrenin yapısı ile ilgili ise Alman filozof ve zoolog Ernst Haeckel'in (Tahralı, Eraydın 2011: 127) görüşlerine başvurmuştur. Öte yandan atomların bir araya gelip maddeyi oluşturduğuna dair düşüncenin daha net anlaşılması için İmmanuel Kant ve Pierre Laplace'nin "Bulutsu Hipotezi"ne (Güneş sisteminin güneşin etrafında dönen toz ve gaz bulutu olduğuna dair nazariye) başvurmuştur.

Mesnevî şerhlerini ele aldığımız şarihlerin kullandıkları kaynaklara bakıldığında onların genel hatlarıyla birbirlerine benzer kaynaklar kullandıkları görülür. Kimi şarihler istifade ettikleri kaynakları belli konulara göre sınırlandırırken kimi şarihler ise bu yelpazeyi geniş tutmuş ve herhangi bir konu sınırlamasına gitmemişlerdir. Şerhlerde kullanılan kaynakları, nitelikleri ve şerhlere oluşturdukları dayanaklar açısından şu başlıklar altında tasnif etmek mümkündür.

1. Dini Kaynaklar
1.1. Temel Kaynaklar
1.1.1. Kur'an-ı Kerim
1.1.2. Hadisler
1.1.3. İncil ve Tevrat
1.2. Yardımcı Kaynaklar
1.2.1. Tasavvufi Kaynaklar

1.2.1.1. Fikri Kaynaklar
1.2.1.2. Edebi Kaynaklar
1.2.2. Dini-Milli-Ahlaki-Didaktik Eserler
1.2.3. Kur'an-ı Kerim Tefsirleri ve Hadis Kitapları
1.2.4. Kelam, Fıkıh, Akaid
1.2.5. Dinler Tarihi ve Evliya Menkıbeleri
2. Lügatler ve Gramer Kitapları
3. Mesnevî Şerhleri ve Diğer Şerhler
4. Din Dışı Şiirler
5. Mevlana ve Şarihin Kendi Eserleri
6. Tarih ve Biyografi Kitapları
7. Diğer Eserler (Belagat, Astronomi, Felsefe vb.)

Genel itibariyle sadece Mesnevî şerhlerinde değil; edebi eserler üzerine yapılan şerhlerin önemli bir kısmındaşarihler, esas aldıkları metinleri iki taraflı bir açıklamaya tabi tutarlar. Bunlar;

- Sözcük ve cümle düzeyindeki gramer hususiyetlerinin izahı
- Metnin anlam dünyasının ifşasına yönelik mana düzeyindeki açıklamalar

Şarihlerin eserlerinde istifade ettikleri kaynakları bu iki hususun izahı üzerinden kullandıkları görülür. Şimdi yukarıda çeşitli başlıklar halinde topladığımız kaynakları esas aldığımız altı Mesnevî şerhi metni içerisinde nasıl kullanıldıklarını örneklerle izah etmeye çalışalım:

1. DİNİ KAYNAKLAR

1.1. TEMEL KAYNAKLAR

Mesnevî şerhlerinin tamamında şarihlerin en çok kullandıkları kaynakların başında Kur'an-ı Kerim'deki ayetler ve Hazreti Peygamber'in hadisleri gelmektedir. Mevlana'nın Mesnevî'yi Kur'an'ın gizli manalarını ortaya koyan (keşşâfü'l-Kur'an) bir kitap olarak tarif etmesi, Mesnevî'nin sadece sufiler için yazılmış tasavvufi bir eser olmasının dışında tefsir yönünün de bulunduğunugöstermektedir. İçerdiği hikâyelerin bir açıdan muhtevasını yansıtan yaklaşık 950 başlığın elli küsurunu ayetlerin, elli üçünü hadislerin oluşturması bu hikâyelerin naslarla temellendirildiğinin kanıtıdır (Ceyhan 2004: 328). "Öte yandan altı ciltten oluşan Mesnevî'de lafzen ve meâlen geçen âyetlerin sayısı 700 olarak tespit edilmiştir ki bunun 420'sini lafzen geçenler; 272'sini meâlen iktibas edilenler oluşturmaktadır. Bu sayılara bir bu

kadar da işâret ve telmih yoluyla geçen ayetlerin eklendiği düşünülürse ki bu durumda, Mesnevî'de Kur'ân âyetlerinin dörtte birini oluşturan bir âyet zenginliğinden söz ediliyor demektir" (Öztürk 2007: 134-135). Kur'an-ı Kerim'le bu denli içli dışlı olan bir eserin daha iyi anlaşılabilmesi için de şarihlerin ilk referans noktaları yine Kur'an ayetleri olmuştur. Temel dini kaynaklar içerisinde Kur'an-ı Kerim'in yanı sıra hadisler ve yeri geldikçe İncil ve Tevrat'tan da yararlanılmıştır. Şem'î'nin Mesnevî şerhinden alıntıladığımız aşağıdaki parçada şarih, Mesnevî'nin bir beytini izah ettikten sonra öne sürdüğü düşüncenin ispatı için "şâhid-i rûşen ve delîl-i kavî" olarak gördüğü Kur'an'a müracaat eder.

> "Bâmen ü tü mürde bâ-Hak zindeend
> benümile ve senünile mürdelerdür ammâ Hakk ile dirilerdür ya'nî bunlar Hak'dan gayrıya mürde mesâbesindedir ki nutk u hayât ve bi'l-irâde harekât yokdur ammâ Vâcibü'l-vücûda nisbet hem Hayy ve hem nâtık ve hem irâdetile hareket ve cemî'-i emre itâ'at idicidür ve in minşey'in illâ yusebbihu bihamdihi ve lâkin lâtefkahûne tesbîhahum[2] bu ma'nâya şâhid-i rûşen ve delîl-i kavîdür." (Dağlar 2009: 465).

Muhammed Murâd Molla da *Hülâsatü'ş-şürûh* şerhinde Kur'an-ı Kerim'i öne sürdüğü fikirleri ispat için referans olarak kullanan şarihlerdendir. Şarih, Mesnevî'nin 986. beytini şerh ederken taltif ve tekrimin sadece Allah'a ait olduğunu ifade etmek amacıyla iki farklı Kur'an ayetine başvurmuştur.

> "Ez-ki be'grîzîm ez-hod ey muhâl
> Ez-ki ber-bârîm ez-Hakk ey vebâl
> Kimden kaçarız, kendimizden mi? Ey kimesne! Bu muhâldir. Zîrâ kişi kendiden kaçmak olmaz. Kimden koparız. Hakk'dan mı? Bunu böyle i'tikâd günâhdır. Hâsılı ne kazâ-yı İlâhiyye'den kaçmak mümkün olur ve ne de irâde-i İlahiyye'siz Hakk'ın lutf u ihsânına mazhar olmak mümkün olur. Zîrâ Hakk böyledigine verir. Kur'an-ı 'Azîminde "Yu'til hikmete men yeşâu"[3] ve yine âyet-i uhrâda "Kul innel fadla bi yedillâh yu'tîhi men yeşâu"[4] buyurulmuşdur."(Öksüz 2008: 318).

Mesnevî şerhlerinde temel dini kaynaklar içerisinde ayetlerden sonra en çok kullanılan kaynakların başında hadisler gelmektedir. Mesnevî'de kullanılan hadislerin hadis kitaplarındaki konu dağılımına bakıldığında ise birinci ciltte edep konusuyla ilgili hadisler çoğunlukta olmak üzere tefsir, iman, birr, zühd, rikâk, ilim, sıfat'ül-

---

2 "O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Ne var ki siz, onların tesbihini anlamazsınız." İsrâ/44.

3 Hikmeti dilediğine verir. (Bakara/269)

4 Fazl u kerem Allah'ın elindedir, onu dilediğine verir.(Al-i İmran/73)

kıyame, ezan, cennet, zekât, kader, salât, zikir, taharet, tevhid, savm, sünnet, cuma, fiten, daavât gibi bab başlıkları altında yer alan hadisler olduğu görülmektedir (Sadıkoğlu 2019: 121). Dünya ve ahiret hayatını iyi yönde şekillendirmek amacıyla Kur'an ayetlerinin paralelinde söylenen hadisler, Mesnevî'nin kimi beyitlerini aydınlatmak amacıyla şarihler tarafından sık sık kullanılmıştır. Şem'î ve Ankaravî şerhlerinde Mesnevî'nin ilgili beyitlerini tasdik etmek amacıyla kullanılan hadis-i şerifler şunlardır:

> "İn cihân zindân u mâ zindaniyân
> Bu cihân zindândur ve biz zindânîyüz. Zindânî mahbûs ma'nâsınadur. "Ed-dunyâ sicnu'l-mumini ve cennetu'l-kâfiri." [5] (Dağlar 2009: 509)

> "Ez-vazîfe ba'd ezin ümmîd bur
> Hak hemî gûyem turâ ve'l-hakku mûr
> Şimdiden sonra vazîfeden ümmîdüni kes. Sana hak sözi direm, hak söz acıdur. "Kuli'l-hakku ve levkâne murren"[6] hadîsinün muktezâsınca hak olan kelâmı sana söyledüm sen dahı şimden sonra bir tedârik eyle." (Tanyıldız 2010: 591)

Temel dini kaynaklar içerisinde Kur'an-ı Kerim'in kutsal kitap olarak kabul ettiği fakat "huve min indillâhi ve mâ huve min indillâh ve yekûlûne alâllâhil kezibe ve hum ya'lemûn"[7] şeklindeki ifadesiyle tahrif edildiklerini belirttiği İncil ve Tevrat'ın da kimi şarihlerce kullanıldığı görülmektedir. İncil ve Tevrat'a başvuran şarihlerin temel referans noktaları genellikle bu kitapların tahrif edilmeden önce içlerinde Hazreti Peygamber hakkında bilgi veren malumatların olduğu üzerinedir. Bunun temel sebebi ise Mevlana'nın Mesnevi'sinde bu konuya dair açtığı "Ta'zîm-i Na't-ı Mustafa 'Aleyhi's-selâm ki Mezkûr Bûd Der-İncîl" başlığı altında işlediği konu ile ilgilidir.

> "İncîl-i Şerîfde Hazret-i Muhammed Mustafâ salla'llâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem Hazretlerinin nâm-ı şerîfi ve na't-ı latîfi var idi ve Tevrât'da dahı böylece o Mustafâ 'aleyhi's-selâm cemî'-i Peygamberlerin re'isi ve safvet-i deryâsıdır." (Öksüz 2008: 270)

İsmail Hakkı Bursevî ve Ahmet Avni Konuk, şerhlerinde İncil ve Tevrat'tan doğrudan alıntı yapmışlardır. Hatta Ahmet Avni Konuk şerhinde Tevrat ve İncil'den alınan parçaların hangi bölümden alındığına dair bilgi de mevcuttur.

---

5 Dünya müminin zindanı, kâfirin cennetidir.

6 Acı da olsa doğruyu söyle.

7 O Allah'ın katında olmadığı halde: "O, Allah'ın katındandır." derler." Ve onlar Allah'a karşı bilerek yalan söylüyorlar. (Al-i İmran/78)

"Anınçün Hazreti İsâ aleyhisselâm buyurur: "İki kere doğmuş olmayan semaların melekutunun sırrına vakıf olamaz."[8] (Güleç 2002: 211).

"Havariyyûnun az îmânlı olduklarını ve aç gözlülüklerini Hıristiyanların İsâ'sı Matta İncili'nin on altıncı bâbında ve diğer İncillerde göstermiş ve "Ey az îmânlı adamlar! Niçin ekmek almadığınız için birbiriniz ile söyleşirsiniz?[9] demiştir." (Tahralı, Eraydın 2011: 114).

1.2. YARDIMCI KAYNAKLAR

Mesnevî şarihlerinin temel dini kaynaklardan sonra en sık müracaat ettikleri kaynakların başında tasavvufi kaynaklar gelmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasındaki en büyük sebep ise hiç şüphesiz Mesnevî'nin de tasavvufi bir eser olmasından kaynaklanır. Ahmed Eflaki'nin *Âriflerin Menkıbeleri* adlı kitabından aktardığına göre Hüsameddin Çelebi, Mevlana'ya muhibbanlarının Hâkim Senâ'î'nin *İlâhinâme'*si ile Attâr'ın *Mantıku't-tayr'*ını zevkle okuduklarını kendisinin de müritlere bu tarzda bir hatıra bırakması gerektiğini ifade ettikten sonra Mevlana'nın sarığından Mesnevî'nin ilk 18 beytini çıkarıp Çelebi'ye verdiğini belirtir (Eflaki 1973: 167). Bilindiği gibi başta İran coğrafyası olmak üzere tasavvufi düşüncenin toplumsal katmanlara sirayet ettiği ve bunun doğal neticesi olarak tarikat ve cemaatlerin neşv ü nema buldukları bölgelerde yaşayan tarikat önderleri, müritlerini tasavvufun şekillendirdiği dünya görüşüne göre dizayn edebilmek için rehber niteliğinde kitaplar kaleme almışlardır. Şarihlerin kullandıkları bu eserlerden bazıları tasavvuf düşüncesini doğrudan anlatan ve genellikle mensur olarak kaleme alınmış fikri eserler, bazıları ise Mesnevî gibi tasavvufi düşünceyi tahkiye yoluyla şiir biçiminde anlatan edebi eserlerden oluşmaktadır. İbn Arabi'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye, Fusûsu'l-Hikem,* İmam Gazalî'nin *İhyâu Ulûmu'd-dîn,* Şihabüddin Sühreverdi'nin *Avârifu'l-Ma'ârif,* İbrahim Kelebazi'nin *Kitâb-ı Ta'arruf*'u şarihlerin kullandıkları fikri eserlerdendir. Mesnevî şerhlerinde kullanılan edebi eserler ise başta Mesnevî'nin şekil ve muhteva açısından etkilendiği Attâr'ın *Mantıku't-tayr'ı* olmak üzere Yahya Mahmud Şebüsteri'nin *Gülşen-i* Râz,*ı* Sultan Veled'in *İbtidânâme'*si Niyâzî-i Mısrî ve Aziz Mahmud Hüdâyî'nin *Divan*'ıdır.

Mesnevî şerhleri içerisinde yararlanılan kaynaklar bakımından özellikle İbn Arabî ve Feridüddin Attâr'a ait eserlerin müstesna bir yeri vardır. İbn Arabi'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye, Fusûsu'l-Hikem* ve Feridüddin Attâr'ın *Mantıku't-tayr'ı* Mesnevî şerhlerini fikri ve edebi açıdan besleyen kaynakların başında gelmektedir. İbn Arabi'nin

8 İncil, Yuhanna Bab 3, 6.

9 İncil, Matta, Bab 16, 8.

ontolojik yapıya dair görüşleri, şarihlerin Mesnevî'yi şerh ederken istifade ettikleri önemli fikirlerdendir. İbn Arabî'nin "Vücud-ı Mutlak" olarak tarif ettiği ve bütün yaratılmışların öz cevherini Allah olarak kabul ettiği bu nazariyenin izlerine Mesnevî'de de rastlanır. İbn Arabi'ye göre bir cevher olarak hakikat, nihayetinde bir olduğundan mutlak vücud ve külli varolan bütün şeylerin kaynağıdır (Kılıç 1999: 499). Dolayısıyla şarihler özellikle Mesnevî'de varlık ve yokluk kavramlarının işlendiği bölümlerde İbn Arabi'nin varlık ile ilgili yukarıda isimlerini zikrettiğimiz iki eserine başvurmuşlardır. Elbette İbn Arabi'nin görüşlerinden en çok istifade eden şarihlerin başında Ankaravî ve onun peyrevi olan Ahmed Avni Konuk gelmektedir.

> "Şeyh Hazretleri buyururlar ki sûret-i İlâhiyyede hâsıl olan esmâ vü sıfâtın cemî'isi şol neş'e-yi insâniyyede zâhir oldı. Pes neş'e-yi insânî mertebe-i îhâtâya câ'iz ve fâ'iz oldı. Pes bu cem'iyyetün husûlından ötüri âdem 'âlemde halîfe-i Hakk oldı. Eger âdem müstahlef olan kimsenün sıfatıyıla zâhir olmasa idi 'âlemde halîfe olmazdı." (Tanyıldız 2010: 228-229)
>
> "Mâ 'ademhâyim ü hestîhâ-yı mâ
> To vücûd-ı mutlakî fânî-nümâ
>
> Biz yoklarız ve bizim varlıklarımız da yoktur; Sen fânî bir vücûd-ı mutlaksın. Cenâb-ı Mevlânâ, Hak Te'âlâ Hazretleri'nin Zât-ı azîmü'ş-şânına "vücûd-ı mutlak" demek hususunda Şeyh-i Ekber Muhyiddîn İbn Arabî hazretleriyle müttehidir." (Tahralı, Eraydın, 2011: 231).

İbn Arabi'nin eserleriyle fikirsel boyutta aktarmış olduğu vahdet-i vücud ve vahdet-i vücudun mertebelerini Feridüddin Attâr da manzum olarak kaleme aldığı eserlerinde edebi bir şekilde anlatmıştır. Ahmed Eflaki'nin *Âriflerin Menkıbeleri* adlı eserinde Mesnevî'nin sebeb-i telifi anlatılırken dönemin tasavvuf terbiyesiyle yetişmiş mürit ve mürşitlerinin Hâkim Senâ'î ve Attâr'ın eserlerini okudukları çok belirgindir. Mevlana ve bunun paralelinde Mesnevî'yi ve Mevlana'nın müritlerini bu derecede etkilemiş mutasavvıf bir şairin eserlerinden Mesnevî'nin izahı esnasında yararlanmamak mümkün değildir. Şarihlerin önemli bir kısmının Mevlevi tarikatına mensup müritler oldukları da hesaba katılınca Attâr ve onun gibi mutasavvıf şairlerin kaleme aldıkları tasavvufi eserlerin Mesnevî şerhlerinde temel referans kitapları oldukları görülür. Mesnevî şarihleri başta *Mantıku't-tayr* olmak üzere Attâr'ın eserlerini genellikle Mesnevî'ye ait beyitleri şerh ederken kendi fikirlerinin doğruluğunu ispat için kullanırlar.

> "Bundan sonra Hazret-i Mevlana kuddise sırruhu buyurur, senin leylî ve ma'şûkun sabrın yüzünden sana mecnûn ve âşık olur. Yani sabrın sebebiyle ma'şûkunu kendine âşık edersin. Pes matlûb ayağına gelir. Nitekim Hazret-i Şeyh Attâr kuddise sırruhunun Mantıku't-tayr kitâbında müsbetdir ki;

Her ki o der-'aşk sâdık âmedest
Ber-sereş ma'şûk-ı 'âşık âmedest[10]
Ger be-sıdkî 'aşk pîş âyed to-râ
'Âşıket ma'şûk-ı hîş âyed to-râ "[11] (Güleç 2002: 186)

Mesnevî, ilm-i ilahi olan tasavvufun vücud ve vücudun zuhur mertebelerinden (merâtib-i vücud), insan-ı kâmil ve Hakk'a vuslat yollarından (süluk ve mertebeleri) bahseden bir eserdir. İbn Arabi'nin eserlerinde ele aldığı "vücud-ı mutlak" nazariyesinin edebi aktarımı olan Mesnevî, bir yandan saliklere Kur'an'ın batıni sırları hakkında bilgiler verirken diğer yandan onu seyr ü süluk mecrası içerisinde insan-ı kâmil mertebesine ulaştırmaya çalıştırmaktadır. Salikin meratib-i vücud yolculuğu esnasında doğru yolu telkin edip bu yolda ilerlemesini sağlayacak en önemli yoldaşı öğütlerdir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde Allah, iyi yola ileten öğütlere uyulması hususunda önemli emirler vermektedir. (Nahl-90, Müdessir-49-51, Abese-11-14, A'raf-79). Mesnevî şarihleri de şerhlerinde Allah'ın vermiş olduğu öğütlerin tutulması gerektiğini ifade eden ayetlerin yanı sıra temel kaynağı, dini literatüre dayanan nasihat içerikli kitaplara da yer vermişlerdir. Sadi-i Şirazî'nin *Gülistân* ve *Bostân'ı* Molla Câmî'nin *Bahâristân'ı* Mesnevî şerhlerinde şarihlerin sıkça başvurdukları nasihat içerikli eserlerden bazılarıdır. Öte yandan Sadi'ye ait olan *Gülistân* ve *Bostân* adlı eserler şarihlerin birer başvuru kaynağı olmalarının yanı sıra Osmanlı medreselerinde Farsça öğretimi için asırlarca kullanılmış temel kaynaklardır. Bu yüzden şarihler, mezkûr eserlere kendi düşüncelerini ispat etmenin yanı sıra özellikle Farsça sözcüklerinkullanımı ve anlamları hususunda da müracaat etmişlerdir.

"Ez-diger hûbân to efzûn nîsti
Goft hâmuş çün to Mecnûn nîsti
Gayrı güzellerden sen ziyâde değilsin. Hattâ Şeyh Sa'dî-i merhûm Gülistân'ında za'îf-endâm, siyeh-fâm ta'bîr etmişdir."(Öksüz 2008: 208).
"Ve bu takrîrden fehm olundı ki dervîşden murâd sâhib-i dil olan kimesnedir. Eğerçi ki her fakîre sıla etmenin dahı nef'-i 'azîmi vardır. Nitekim Bostân'da gelir;
Horeş deh be-goncişk u kebk u humam
Ki yek rûzet ofted humâyi be-dâm[12]" (Güleç 2002: 365)

10 Aşkında sadık olan kişiye, maşuku âşık olarak gelir.

11 Eğer aşk sadakatle senin önüne gelirse, senin aşığın kendi maşuğun olarak önüne gelir.

12 Serçeye, kekliğe ve güvercine yem ver. Birgün bir hüma tuzağına düşebilir.

Kur'an tefsirlerinin temel gayesi en basit ifadesiyle ayetlerin muhatapları tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Kur'an-ı Kerim'i ilk defa açıklayan Hz. Peygamber olduğundan tefsir ilminin ilk kaynakları, onun sözlerini ve uygulamalarını tespit etmeyi amaçlayan ilk hadis derlemeleri içinde aranmıştır. (Mertoğlu 2011: 289). İbn Mace, İbn Cerir, Taberi ve İbnü'l-Munzir gibi müfessirlerin çalışmalarıyla başlayan Kur'an tefsirleri, sonraki süreçte geniş bir coğrafyaya yayılma imkânı bulmuştur. Mesnevînin de bir Kur'an tefsiri olması ve içeriğinde çok sayıda ayetlere yer verilmesi sebebiyle şarihlerMesnevî'yi şerh ederken başta İslam tarihindeki meşhur tefsirler olmak üzere Kur'an tefsirlerinin çoğundan yararlanmışlardır. Şerhlerin de açıklamaya dayalı birer metin oldukları göz önünde bulundurulduğu zaman şarihlerin özellikle bazı ayetlerin tefsiri esnasında farklı müfessirlerin görüşlerine başvurdukları görülür. Şerhlerde müracaat edilen başlıca tefsirler ise *Tefsir-i İbn-i Kesir, Tefsir-i Beyzavi, Fahreddin-i Razi Tefsiri, Mecma'u'l-beyân, Keşşâf ve Keşfü'l-esrâr'*dır. Ancak şarihler, istifade ettikleri tefsirlerin isimlerini ara sıra zikrederler.

> "Ve keşşâfu'l-Kur'ân
> Ve Kur'an-ı 'Azîmün keşşâfıdur ki nite ki Keşşâf nâm tefsîr Kur'ân-ı 'Azîmün bihasebi'z-zâhir nikât ü ma'ânâsını ve dekâyık u hakâyıkını rûşen eyler." (Dağlar 2009: 203)
> "Fahru'd-dînu'r-Râzî rahmetullâhî 'aleyh Tefsîr-i Kebîr'inde buyururlar ki tahkîkan sem' basardan efdaldur. Anunçün ki Hak Te'âlâ Kur'ân-ı 'Azîminde her ne mahalde bu ikisini zikr eylediyise sem'i basar üzerine takdim eyledi." (Tanyıldız 2010: 203).

Hadisler, genel olarak Hazreti Peygamber'in sözleri ve fiilleri olarak tarif edilir. Bir peygamber olarak Hazreti Muhammed'in temel vazifesi Kur'an-ı Kerim'i tebliğ etmek olduğundan hem sözleri hem de fiilleri Kur'an'ın çizmiş olduğu sınırlar içerisinde vuku bulmuştur. Bu yüzden din ve toplumsal hayat ile ilgili sarf etmiş olduğu sözlerin İslam dünyasında önemli bir hükmü söz konusudur. Hazreti Peygamber, veda hutbesinde Müslümanlara hitap ederken vefatından sonra onlara yol gösterici olarak Kur'an'ı ve sünneti bıraktığını ifade eder. Mesnevî şarihleri de beyan ettikleri fikirlerin ispatı için Kur'an tefsirlerinin yanı sıra hadislerin bir araya getirildiği hadis kitaplarına da başvurmuşlardır. Mesnevî şerhlerinde kullanılan başlıca hadis kitapları ise, *Buhari, Müslim, Sünen-i Tirmizi, Sünen-i Ebu Davud, Cami'u's-sagir* ve *Keşfü'l-hafa'*dır. Şarihler, tefsirlerde olduğu gibi alıntı yaptıkları hadis kitaplarının isimlerini pek sık zikretmezler.

> "Guft-i peygam-ber bikun ey re'y-zen
> Meşveret ke'l-müsteşâru mü'temen
> Bu hadîs-i şerîfi Müslim ü Buhârî ve Ebû Dâvûd u Tirmîzî Ebû Hureyre'den ve Ebû Nessâ'î Ümmü Seleme'den rivâyet ederler; "kâle'n-Nebiyyu sallallâhu 'aleyhi ve sellem el-musteşâru mu'temenun."[13] (Tanyıldız, 2010: 550).
> "Hak'dan başka bir mevcûd yok iken, bu vücud muvâcehesinde, bir de nebinin ve velinin vücudunu isbât etmek bittabi' şirk olur. Onun için (s.a.v.) Efendimiz Câmiu's-Sagîr'de münderic olan hadîs-i şerîflerinde "Eş-şirku fi ümmetî ahfâ min debîbi'n-nemli 'ale's-safâ" yani "Benim ümmetimde şirk, mücella olan bir mahal üzerinde yürüyen karıncanın ayağının sesinden daha gizlidir." buyururlar." (Tahralı, Eraydın 2011: 528)

İslam'ın inanç esaslarını bahis konusu eden ilim dallarından olan fıkıh, kişinin hayat tarzını İslam'ın belirlediği ölçütlere uyarlayarak yaşamasını; akaid, İslamiyet'in inanç dünyası ile ilgili hükümlerini, kelam ise Allah'ın varlığının yanı sıra sıfatları ile risalet ve nübevvete dair meselelerden ve İslami kıstaslar çerçevesinde yaratılmış olan varlıkların hallerini ele alır. Esas itibariyle ilhamını Kur'an-ı Kerim'den alan bu ilim dalları bir bakıma İslami kaidelerin sosyal hayata geçirilme anlayışı üzerine kuruludur. Mesnevî şarihleri Mesnevî'nin dibacesinde yer alan "dinin usulünün usulünün usulü" şeklindeki ifadesini şeriat, tarikat ve hakikat şeklinde yorumlamışlardır. Nitekim son dönem Mesnevî şarihlerinden Ahmed Avni Konuk dibace şerhinde bu durumu şöyle izah eder:

> "Ve o Mesnevî Allah'a vusûl ve yakîn sırlarının keşfinde, dinin asıllarının asıllarıdır. ˝Usûl˝ bir şeyin esası ve temeli demek olan "asıl" kelimesinin cem'idir. Üç usûlden birisi bu âlem-i zâhire ta'alluk eden şerî'atın esâslarıdır. Ve ikinci usûl dahi, tarîkatın esaslarıdır ve üçüncü usûl dahi hakîkatin asıllarıdır." (Tahralı, Eraydın, 2010: 58)

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Mesnevî şarihlerinin bakış açılarına göre Mesnevî'nin kapsadığı üç usülden biri de şeriattır. Fıkıh, kelam ve akaid ilimleri de şeriata doğrudan ya da dolaylı bir etkide bulundukları için şarihlerin müracaat ettikleri kaynaklar arasına girmişlerdir. Mesnevî şerhlerinde geçen başlıca fıkıh, kelam ve akaid kaynakları ise şunlardır: *Sadru'ş-şerî'a, Fıkh-ı Ekber, Şerhü'l-irşâd fî Usuli'l-i'tikâd, Akâmu'l-mercân fî Acâib-i ve Garîbi'l-cân, Kitâbu Milel ve'n-Nihâl, Kitbu'l-cevâhir.* Tefsir ve hadis kitaplarında olduğu gibi şarihler bu kaynakların isimlerini çok fazla zikretmezler.

[13] Kendisine danışılan kişi güvenilir kişidir.

> "Ve bi'l-cümle havârik-i 'âdât nebîden sudûr iderse mu'cizât, velîden sudûr iderse kerâmât olur ve fâsık olan ba'zı nüfûs-ı kaviyyeden sudûr iderse ana kerâmet dimezler. Sihr ü istidrâc dirler. Sa'dü'l-milleti ve'd-dîn fî Şerhi'l-Makâsid..." (Salmani 2020: 404-405).
> "Cin hakkındaki ma'lûmât-ı mufassıla Âkâmü'l-Mercân fî Ahkâmi'l-Cân isminde Mısır'da matbû'Arabîyyu'l-ibâre bir kitâbda mevcuttur." (Tahralı, Eraydın, 2010: 330).

Mesnevî şarihlerinin referans olarak kullandıkları diğer bir müracaat noktası ise dinler tarihi ve evliya menkıbeleridir. Dinler tarihi içerisinde özellikle Kur'an-ı Kerim'de geçen peygamber kıssalarının Mesnevî şerhlerinde önemli bir yer tuttuğu görülür. Musa, İsa, İbrahim, Yusuf, Yunus, Lut, Nuh, Süleyman gibi birçok peygamberin yaşamış oldukları dönem, Allah ile olan münasebetleri ve Allah kelamını topluma tevdi konusunda başlarından geçen olaylara Kur'an-ı Kerim'de rastlamak mümkündür. Kur'an'da anlatılan kıssaların temel amacı bu kıssaları okuyan birey ve toplumların ders çıkarmaları ve bu sayede yaşantılarını İlahi hükmün gerektirdiği şekilde dizayn etmeleridir. Nitekim Yusuf Suresi'nin 111. ayetinde Allah insanlara hitaben "Gerçekten onların kıssalarında akıllılar için bir ibret vardır." demektedir. Dini ve tasavvufi eserlerin çoğunda insanlara öğüt vermek amacıyla peygamber kıssalarının sıkça kullanıldığı görülür.

> "Mîşikâfed bîmuhâbâ derz-i ser
> meyl ü terahhumsız başınun yivini yerer ya'nî helâk eyler hâsıl-ı ma'nâ hazret-i Mûsâ 'inâyet-i İlâhî ile Fir'avnı bu kadar vâfir 'asker ile Nîl'e gark eyledi ve hazret-i İbrâhîm 'aleyhi's-selâm zemânında Nemrûd-ı la'în tanrılık da'vâsın idüp Hakk te'âlâ hazreti ile mukâbeleye kasd eyledi. Sivrisineğün 'askeri temâmet 'askerini helâk itdükten sonra kendüsi kaçup serâyına dâhil oldı. Ba'de zemân-ı karîb bir kanadı sınmış bir sivrisinek burnına girüp dimâğına gitdi." (Dağlar 2009: 565)

Mesnevî şerhlerinde peygamber kıssaları dışında dinlerin genel tarihinden ve özellikle Hazreti peygamberden sonraki dönemde hüküm süren dört halifenin başlarından geçen hadiseler de aktarılır. Dört halife içerisinde ise Hazreti Ali'ye dair olayların daha çok zikredildiği ve *Hülasatü'ş-şürûh'ta* olduğu gibi sık sık Hazreti Ali'nin sözlerine yer verildiği gözlerden kaçmaz. Bununla birlikte sahabeler ve onların hayatlarına dair malumatlar da şarihlerin istifade ettikleri diğer bir dini kaynaktır. Tabiişarihlerin İslamiyet dışında kimi zaman Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerinin tarihlerinden de bahsettikleri görülür.

> "Hıristiyanlığın ilk mahall-i intişârı olan Filistin tarafı, eskiden beri Yahûdilerin memâliki ve Kudüs-i Şerîf dahi onların kıbleleri olduğu ma'lûmdur. Burası birçok inkılâblar geçirdi. Milâd-ı İsevî'den mukaddem 722-727 senelerinde Âsur kıralı olan Salmanasar ve Buhtu'n-Nasr ve Acem imparatorluğunun müessisi olan Sîrus, Makedonya imparatoru İskender-i Kebir; ve milad-ı İsevî'den mukaddem 283-323 senelerinde Mısır kıralı Birinci Batlamyus ve Suriye kıralı Selûküs tarafından zabt edildi." (Tahralı, Eraydın 2010: 175).

Öte yandan dini terminolojide peygamberlerin varisleri olarak gösterilen evliyalara ait menkıbelerin de peygamber kıssalarıyla birlikte özellikle Mesnevî edebiyatında sıkça kullanıldığı görülür. Şarihler, bazı durumlarda tek beyti şerh ederken birden fazla peygamber kıssasına yer verirler. Şarihlerin evliya menkıbelerini anlattıkları bölümlerde kimi zaman o zatın başından geçen olaylar aksettirilirken bazen de onların herhangi bir dini konu hakkındaki görüşlerine yer vermişlerdir. Evliya menkıbelerinde bazen keramet gösteren şahsın ismi zikredilmez. Mesnevî şerhlerinin beyit izahlarında yeri geldikçe peygamber kıssalarına ve evliya menkıbelerine yer verilmiştir. Peygamberlerden *İsa, Musa, İbrahim, Davud, Yusuf,* evliyalardan ise *Abdulkadir-i Geylani, Cüneyd-i Bağdadî, Bayezid-i Bistamîve Şems-i Tebrizî* şerhlerde hadiseleri anlatılan başlıca dini şahsiyetlerdir.

> "Mahkîdir ki Hallâc kuddise sırrahûyu vâkıada ser-bürîde ve kadeh-i der-dest gördüklerinde sırrından su'âl itdiler. Cevâbında serden geçmeyince câm-ı manâ nûş olunmaz ve murâda zafer bulunmaz dedi." (Güleç 2002: 215)

1.2. LÜGAT VE GRAMER KİTAPLARI

Temelinde bir dilcilik faaliyeti olan şerh veya metin şerhi öncellikle hangi dilde, sahada ve şekilde yazılmış olursa olsun, şerhe konu olan kelimeleri, cümleleri, mısraları, beyitleri bazen parçadan bütüne (kelime biriminden cümle veya mısrâ/beyit bütününe) bazen de bütünden parçaya (cümle veya mısrâ/beyit bütününden kelime birimine) ait olduğu dilin eserin yazıldığı dönemdeki durumunu gözeterek ele alır, gramer ve anlam düzlemi içindeki yerini tespit eder (Dağlar 2007: 293-294). Esas yapısı dilcilik faaliyeti olan bir edebi çalışmanın da olmazsa olmazı lügatler ve gramer kitaplarıdır. Klasik şerhlerde beyitlerin hem dilsel hem de anlamsal izahları yapılırken şarihin bu husustaki ilk teşebbüsü beyti, yazıldığı dilden Türkçeye çevirmektir. Şarih, bu çeviri faaliyeti esnasında o dönem toplumunda çok bilinmeyen sözcüklerin şerhinde kendisinin belirttiği anlamda kullanıldığını ispat etmek amacıyla sözlüklere

başvurur. Sözlüklerden istifade çoğunlukla sözcük düzeyindedir. Mesnevî'nin yazıldığı dil Farsça olduğu ve o dönem Farsçasında çok sayıda Arapça sözcük bulunduğu için şarihlerin istifade ettikleri lügatler genellikle Farsça-Türkçe ve Arapça-Türkçedir. Bunların dışında Arapça-Farsça ve sadece Arapça ve Farsça sözlüklerde kullanılmıştır. Mesnevî şerhlerinde kullanılan başlıca sözlükler ise *Lügat-ı Halîmî, Lügat-ı Şâhîdî, Miftâhü'l-lügâ, Ahter-i Kebîr, Bahâr-ı Acem, Tercemânu'l-lügâ, ve Sıhâh'*dır.

> "Berdüm ü dendân-ı seg-sârâneşân
> Berdehân u çeşm-i kejdum-hâneşân
> Lugat-ı Halîmî'de dir ki seg-sâr bir gûne mahlûkdur ki it başlu hınzîr dişli keçi sakallu fîl kulaklu yüzleri saru gerdeleri çivid renglü ekser Kâlûn cezîresinde olur." (Tanyıldız 2010: 978)
> "Onun varlığı önünde yok olmak lâzımdır; varlık nedir? O'nun huzurunda fenâ bir hâldir. "Kûr ü kebûd" ta'bîri Bahâr-ı Acem nâmındaki lügatte kara gün ve fenâ hâl ve gam ve endûh manâlarından kinâye olarak gösterilmiştir." (Konuk 2011: 213)

Mesnevî şerhlerinde şarihler bazı durumlarda lügatlerden istifade ettikleri halde onun ismini zikretmez ve "lügatde" şeklinde genel bir ifade kullanır.

> "İlm-i şerîfe hafiy olmaya ki sihr lugatde hafiyyü's-sebeb bir emr-i ağrebdür ki hafâsında hakîkati mümkün olmaya." (Salmani 2020: 403).

Bazen de şarih, sözcüğün ispatı için lügate başvurmayı da yeterli bulmaz dini veya tasavvufi bir eseri ikinci bir referans olarak gösterir.

> "Yuşrıku işrâkan enveru mine'l-ışbâh
> Eşraka rûşen oldı ma'nâsınadur, rûşen eyledi ma'nâsına degüldür. Eşraka'l-vechu yüz rûşen oldı ma'nâsınadur. Yuşriku rûşen olur ma'nâsınadur. Tercemânu'l-lugâ'da böyledür ve bu âyet-i kerîmede vâkı' olmışdur. ˝Ve eşrakati'l-arzu binûri Rabbihâ˝ [14]" (Dağlar 2009: 200).

Mesnevî şerhlerinde lügatler dışında dilbilime dair başvurulan diğer bir kaynak ise gramer kitaplarıdır. Gramer kitapları bilindiği gibi bir dile ait tüm kaidelerin çoğu kez örneklerle daha anlaşılır bir duruma getirilerek anlatıldığı temel kaynaklardır. Şarihler de şerhlerinde hem Mesnevînin yazılmış olduğu Farsça hem de Arapça dil hususiyetleri ile ilgili bilgi vermek amacıyla gramer kitaplarının içerdikleri bilgilere yer vermişlerdir. Şarihlerin müracaat ettikleri gramer kitapları ise Arapça ve Farsça gramer kitapları olmuştur. Şerhlerde gramer kitaplarının kullanımı lügatlere göre daha

[14] Yeryüzü Rabbinin nuru ile aydınlanır. (Zümer/69)

azdır. İstifade edilen başlıca gramer kitapları, *Muğni'l-lebîb, Miftah-ı Sekkâkî, Şerh-i Ekmel* ve *Metnü'l-mugnî'*dir.

"Pes ibn-i Semîn kavlinde nazar vardur. Zîrâ Muğni'l-lebîb bâbü'l-kâf'da ibn-i 'Usfur'un ibn-i Semîn'e muvaffık kavli beyân olunup "وامظاهر فى البيت عكس ام قل" deyü redd olınmışdur. Mahalline müraca'at eyleyene ahvâl ma'lûm olur." (Salmani, 2020: 873)

1.3. MESNEVİ ŞERHLERİ VE DİĞER ŞERHLER

Mesnevî, geniş kitlelerin fikir dünyalarına hitap eden bir yapıt olduğu için birçok kez hem Türkçe hem Arapça ve hem de Farsça şerhleri yapılmıştır. Bugün dahi İran'ın muhtelif şehirlerinde bulunan el yazması kütüphanelerde Osmanlı topraklarından gitmiş Mesnevî şerhlerine rastlamak mümkündür. Bu yüzden insanların Mesnevî'yi anlama çabaları özellikle Müslüman coğrafyada farklı müellifler tarafından Mesnevî şerhlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Aynı kültür dünyasında yetişen Mesnevî şarihleri, muhteva ve şekil bakımından kimi zaman benzer kimi zaman da farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Şarihlerin bazıları bu farklı ve benzer, yorumları eserlerinde kullanmak ve kendilerine göre yanlış olan bazı değerlendirmeler hakkında okuyucuyu bilgilendirmek için çeşitli Mesnevî şerhlerinden yararlanmışlardır. Muhakkaktır ki kendi eserleri dışında kaleme alınan Mesnevî şerhlerinin sağladığı bilgiler şarihe farklı bakış açıları kazandırmıştır. Mesnevî şerhlerinde şarihler, diğer Mesnevî şerhlerinden genellikle kendi fikirlerini desteklemek, şarihin kendisinden farklı düşündüğünü ifade etmek ya da şerhte iddia edilen fikrin yanlış olduğunu ve doğrusunun nasıl olması gerektiği ile ilgili bilgi vermek amacıyla yararlanırlar.

> "Âsümân-ı çârumun âfitâbı başın içerü çekdi. Nâkil-i dakîka-i Mesnevî ve kâmil-i tarîka-i Mevlevî, 'ârif ü muhakkık Şeyh İsma'îl-i Ankaravî mette'anallâhu be-tüli hayâtihi bu beyt-i şerîfün şerhinde rûy vech ma'nâsına olup vech dahı ber-mûceb-i âyât-ı kerîme ve ahâdis-i şerîfe zât ma'nâsına isti'mâl olunur." (Salmani 2020: 488)
>
> "Cân fişân ey aftâb-ı ma'nevî
>
> Mercihân-ı köhnerâ bü'nmâ nevî
>
> ...fişân emr-i hâzır müfred-i müzekkerdür. Sürûrî Efendi âftâb-ı ma'neviden murâd sâlik-i dîn dimişdür. Lîkin mahalle münâsib degildür." (Dağlar 2009: 893)

Hepsi için olmasa bile bazı Mesnevî şarihlerinin şerh ettikleri beyitlerin hem gramer izahı hem de anlam dünyasına dair fikirlerini iki ya da üç şarihin fikirleriyle karşılaştırdıkları görülür. Bu karşılaştırma bir açıdan şarihin kendi fikirlerini somut

bir zemine dayandırma amacı güderken esas itibariyle yaptığı şerhin daha nitelikli olduğuna dair bir meydan okumadır. Çünkü bu anlayışta olan şarihler genellikle farklı şarihlerin görüşlerini belirttikten sonra doğru izahatın nasıl olması gerektiği ile ilgili ayrıca açıklama yaparlar.

> "Âftâb-ı manevîden murâd sâlik-i râh-ı Hak'dur. Şem'î merhûm Surûrî Efendi'nün te'vîlini bu mahalde fehm idemeyüp âftâb-ı ma'nevîden murâd sâlik-i râh-ı Hak olmak mahalle münâsib degildür dimiş ve murâd Hazret-i Hak'dur diyü söylemiş. Nefsinde hatâ eylemişdür. Asl-ı mahalde enseb ü evfak olan sâlik-i râh-ı Hak olmakdur. Pes takdîr-i ma'nâ böyle dimek olur ki ey âftâb-ı ma'nevî olan sâlik-i râh-ı İlâhî âftâb-ı sûrî gibi tarîk-i Hak'da cânun böyle nisâr eyle." (Tanyıldız 2010: 885-886)

Kimi şarihlerin de Osmanlı sahasında yazılmış olan şerhlerin yanı sıra Osmanlı sahası dışında kaleme alınmış şerhlere de müracaat ettikleri görülür. Ahmed Avni Konuk, Mesnevî şerhinde Bahru'l-Ulûm, Veli Muhammed Ekberâbâdî, Muhammed Efdal ve Eyyûb gibi Hint şarihlerinin görüşlerine müracaat eden şarihlerdendir. Şarih, Ankaravî ile bu dört Hintli şarihin görüşlerini belirttikten sonra kapanışı kendi değerlendirmesi yani beyitten kendisinin ne anladığı ile ilgili yapar.

> "...Bu husûsta şurrâh-ı kirâmın mütâlaası muhteliftir. Şerh-i Ankaravî'de îzâhât-ı kâfiye yokdur. Muhammed Efdal hazretleri der ki: Her kim kemâl ile meşhûr olsa, eğer küfrü bir tarîk-i mahz yapmış olsa da, o yol milletin intihâb-kerdesi olur. ... Yine Hind şârihlerinden Bahru'l-Ulûm hazretleri der ki: Ashâb-ı kirâmdan Ammâr b. Yâsir (r.a.) hazretleri kalbi îmânda mutma'in olduğu halde, ikrâh üzerine kelime-i küfrü söylemek mecbûriyyetinde kaldı. ... Yine Hind şârihlerinden Velî Muhammed Ekberâbâdî hazretleri der ki: Mesela Hakk'ın ve halkın ayniyyetini avâm, küfür bilirler. ...Yine Hind şârihlerinden Eyyûb hazretleri de bu mütâla'aya i'tirâz edip der ki: Buna bir cevâb vardır ki, ednâ teemmül ile anlaşılabilir." (Tahralı, Eraydın 2011: 486)

> Şarihler, Mesnevî şerhleri dışında kelam, fıkıh, akaid, tasavvuf gibi konularda
> "Ve beyne'l-hükemâ Ağâsâdîmûn Şeys-i nebî ve Hermesü'l-herâmese İdrîs-i nebî 'aleyhime's-selâma dirler. Ammâ Dâvûd-ı Kayseri Füsûs Şerh'inde fass-ı Şîsiyye'de Hermesü'l-herâmese İdrîs'e ve Ağâsâdîmûn Şîs'e ıtlâk olunduğunda bi-hasebi't-tevârîh nazar vardur. Deyü 'Abdü'r-rezzâk Kâşânî'nün kavlini redd eylemişdür." (Salmani 2020: 465).

1.4. DİN DIŞI ŞİİRLER

Mesnevî şerhlerinde şarihler açıkladıkları beyitlerden sonra anlatıma hem edebi bir zevk katmak hem de şairin çoğu defa hikmet denilebilecek sanatlı sözlerinden istifade edebilmek için şerh metninin içerisinde sık sık şiirlere yer verirler. Mesnevî'nin tasavvufi yapısından dolayı şiirlerinden alıntı yapılan şairlerin önemli bir kısmı mutasavvıf şairlerdir. Ancak divan edebiyatının önemli şairlerinin yazmış oldukları din dışı şiirlerin sayıları da azımsanmayacak kadar fazladır. Şerh metinlerinde Nef'î'den Bâkî'ye Ahmed Paşa'dan Necâtî'ye kadar birçok şairin din dışında yazılmış şiirlerine rastlamak mümkündür. Şerh metinlerinde kullanılan şiirler, sözlük seçiminde olduğu gibi farklı dillere aidiyet göstermektedir. Seçilen şiirler Türkçe, Arapça ve Farsça şiirlerden oluşmaktadır. Fars şairleri içerisinde din dışı şiirlerinden en çok istifade edilen şairlerin başında ise Hâfız gelmektedir.

> "Pes bundan fehm olundı ki, sülûkda nâkıs olanlar gayrıları gibi irşâda kâdir olmazlar. Ve kâmil olanlar dahi erbâb-ı isti'dâdı terbiye etmek gerekdir. ...Nitekim Nef'î şi'rinde gelir;
> Akla mağrûr olma Eflâtun-ı vakt olsan eğer
> Bir edîb-i kâmili gördükde tıfl-ı mekteb ol" (Güleç 2002: 124)
> "Hem-çü tîrî dân ki cüst ü ezmekân
> ol nükteyi bir tîr gibi bil ki o tîr kemândan sıçradı. Ya'nî dehândan çıkan söz kemândan perrân olan tîr gibidür ki hergiz zabtı mümkin degildür. Beyt:
> Bâz ây ki bâz âyed 'omr şude-yi Hâfız
> Her çend ki nâyed bâz tîrî ki buşud ezşest" [15] (Dağlar 2009: 730)

1.5. MEVLANA VE ŞARİHİN KENDİ ESERLERİ

Mesnevî şarihleri şerh ettikleri kimi beyitlerin izahı için yine Mevlana'nın kendi eserlerine müracaat ederler. Mevlana'ya ait *Divan-ı Kebir ve Fihi Ma Fih* eserlerinin yanı sıra, yeri geldikçe Mesnevînin diğer ciltlerine de atıflar yapılmıştır. Hatta bazı şarihler açıkladıkları kimi beyitlerde geçen çeşitli mevzuların izahı için şerh ettikleri cildin içerisindeki beyitlerin numaralarını vererek okuyucudan o beyitlere müracaat etmeleri gerektiğini söylerler.

> "...Hazret-i Mevlânâ kuddise sırruhu dahı reyy yokdur diyen tâyife-yi 'aliyyedendür. Nitekim bir gazel-i ra'nâlarında buyururlar:
> Beyt
> Rey ki ziâb sîr şud men neşudem zihî zihî

[15] Dön ki Hâfız'ın ömrü geri gelsin; gelmediği her an, yaydan çıkmış ok gibidir.

Lâyık-ı in kemân men nîst zihî zihî zihî.” [16] (Tanyıldız 2010: 237)

“Cebr hakkında yukarıda geçen 616, 644, 645, 943 ve 946 ve 948 numaralı ebyât-ı şerîfeye dahi müraca’at etmek fâ’idelidir.” (Tahralı, Eraydın 2011: 340)

Öte yandan şarihler, şerh metinlerinde sadece Mevlana’nın eserlerine değil kendi eserlerine de atıfta bulunmuşlardır. Şarihlerin atıfta bulundukları kendi eserleri ise genellikle telif ve tercümelerdir. Telif eserlerinin başında ise dini ve tasavvufi konularda yazdıkları eserleri ile bu eserlere yazmış oldukları şerhler gelmektedir. Nitekim Ankaravî, Mesnevî şerhinde sık sık *Minhâcu’l-Fukâra* adlı eserine başvurur. Şerhte açıkladığı kavramlar, anlam itibarıyla Minhâc’da anlattığı tasavvufî konularla benzeştiği için kimi zaman ayrıntılı bilgiyi oraya havale eder. (Tanyıldız 2010: 93)

“Gayretlerün aslını Allah’dan bilinüz. Halâyıkın lâyıkı olan gayreti Hak gayretinün fer’i bilün. Şüphesiz bu gayretün şerh übeyânı ve bu mahalle münâsib olan meşâyıhun kelimât-ı ‘alî-şânı Minhâcu’l-Fukarâ’da yedinci bâbun onıncı derecesinde vâkı’ olmışdur.” (Tanyıldız 2010: 763).

1.6. TARİH VE BİYOGRAFİ KİTAPLARI

Mesnevî şerhlerinde başta İslam tarihi olmak üzere farklı dönemlerde zuhur etmiş devletlerin hem bireysel hem de toplumsal düzeyde yaşamış oldukları tarihi hadiseleri konu edinen tarih kitaplarına da müracaat edilmiştir. Bahsi geçen tarih kaynakları umumiyetle Hazreti Peygamber, dört halife, sahabeler ve İslam büyüklerinin yaşamış oldukları dönemlerden bahsetmektedir. Ancak bununla birlikte dinler tarihi dışında devletlerin siyasi tarihini ve mitolojik anlatıların yer aldığı tarih kitaplarına da başvurulmuştur. Biyografi kitapları içerisinde ise özellikle Mevlana’nın hayatına dair en tafsilatlı bilgilerin bulunduğu Feridun Sipehsalar’a ait olan *Menâkıb-ı Hazret-i Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî* adlı yapıt, şarihlerin sıkça kullandıkları kaynaklar arasındadır.

“Semerkand “Şemerkend”ün mu’arrebidür ve ism-i mürekkebdür. ... Lâkin Târîh-i ibn-i Hallikânî’de mestûrdur ki vech-i mezkûr bî-vechdür, belki İskender’ün Şemer nâm bir câriyesi marîzâ oldukda etibbâ ol câriyenün izâle-i marazına tebdîl-i hevâ lâzımdur dimekle Safed’ün hevâsını tavsîf ittikleriçün Şemer-i mahall-i mezbûre nakl eyleyüp sıhhat buldukda İskender bir şehir bünyâd itmekle kendi lisân-ı Türkî’de kariye ma’nâsına olmagın Şemerkend didiler.” (Salmani 2020: 512)

“Sipehsâlâr Menâkıbı’nda beyân olunduğu üzere, Şems-i Tebzrîzî hazretleri, Hz. Mevlânâ’nın mürşidi değil, sohbet ashâbındandır.” (Tahralı, Eraydın 2011: 129)

[16] Çakıl bile suya kandı ama ben bir türlü kanmadım vah yazık! Bu kemana layık olan ben değilim, vah yazık!

1.7. DİĞER KAYNAKLAR

Mesnevî şerhlerinde yukarıda isimleri zikredilen kaynakların dışında belagat, coğrafya, zooloji, astronomi, felsefe, tıp ve kıraat gibi birçok faklı konularda yazılmış kaynaklara şarihler tarafından müracaat edilmiştir. Bu eserler içerdikleri konu bakımından farklı alanlarda yazılmış olsalar da şarihler tarafından bir yönüyle şerhle ilişkilendirilmiştir. Öte yandan Mesnevî'nin içeriği ile doğrudan bir ilişkisi olmayan kaynakların varlığı, şarihin beyit izahında kılı kırk yararcasına bir çaba içerisinde olduğunun en önemli kanıtlarından biridir. Örneğin Sarı Abdullah Efendi "Padişah ve Cariye" hikâyesinin anlatıldığı beyitleri şerh ederken cariyenin hastalığayakalandığına dair ortaya çıkan belirtilerin daha iyi anlaşılabilmesi için Necibüddin es-Semerkandî'nin tıbbi bilgiler içeren *Esbâb ve 'Alâmât* adlı eserine başvurulmasını tavsiye eder.

> "Hem 'alâmât ü hem esbâbeş şenid
> Hem 'alâmât ve esbâbını işitdi, ya'nî hastadan emrâza müte'allik ba'zı 'alâmât ü esbâb su'âl idüp takrîrini dinledi. Ve Esbâb ve 'Alâmât ile müsemmâ fenn-i tıbbda nabız ve karûre beyânında bir kitâb vardur. Ana dahı ihâm münâsibdür." (Salmani 2020: 459)

SONUÇ

Mevlana'nın dini ve tasavvufi birikimiyle engin tecrübesinin bir sonucu olarak teşekkül etmiş olan en önemli eseri Mesnevî, içerdiği mesajlar itibariyle sadece kendi çağında değil; her dönemde insanların başucu eserlerinden birisi olmuştur. Birçok tasavvuf büyüğünün fikirlerini yazıya aktararak müritlerine yol gösterme halini Mevlana'da da görmek mümkündür. Başta Mesnevî olmak üzere Fihi Ma Fih ve Divan-ı Kebir gibi eserleriyle tasavvuf adabını yapıtları üzerinde takipçilerine aktarmaya çalışan Mevlana, her sosyal tabakadan birçok takipçi toplamıştır. İçerdiği konular itibariyle evrensele hitap etmeyi başarabilmiş nadir eserlerden olan Mesnevî, sadece Müslüman coğrafyanın değil; farklı din ve mezheplere sahip birçok insanın da takdirini kazanmıştır. Mesnevî'nin bu denli bir hedef kitlesinin olması ve mana katmanları bakımında anlaşılması zor bir hüviyete sahip olması şarihlerin durumdan vazife çıkarmasına sebebiyet vermiş ve ilk Mesnevî şerhleri bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Mesnevî şarihleri, şerh ettikleri metnin kapsadığı mana dünyası itibariyle izahı zor bir meselenin içine girdiklerinin farkında olacaklar ki şerh esnasında sık sık

kaynaklara başvurma ihtiyacı hissetmişlerdir. Kimi şarihler başvurulan kaynakların isimlerini şerh metni içerisinde yeri geldikçe zikrederken kimi şarihler de bu kaynakların isimlerini şerhlerinin mukaddime kısmında teker teker sıralamışlardır. Mesnevî şerhlerinde kullanılan kaynakların sayısı ve çeşitliğine bakıldığında bu oranın şarihin birikimi ve konuya vukufiyeti ile doğru orantılı olduğu görülür. Yani bir bakıma farklı konularda birçok eser kaleme alarak yazınsal dünyalarını zenginleştiren şarihlerin bu etkinliklere dair yansımalarını kaynak kullanımında da görebilmek mümkündür. Ankaravî ve Bursevî'nin şerhlerinde bu yansımanın izleri kolayca görülebilir. Mesnevî şarihleri, şerhlerinde başta dini ve tasavvufi kaynaklar olmak üzere, lügat ve gramer kitapları, Mevlana ve kendi eserleri, Mesnevî şerhleri ve diğer şerhler, din dışı şiirler gibi kaynaklara başvurmuşlardır. Kaynak yelpazesi oldukça geniş olan şarih, ayrıca astronomi, coğrafya tıp, zooloji ve kıraat gibi Mesnevî'nin içeriğiyle doğrudan ilgisi bulunmayan kaynaklara da başvurmuşlardır. Şarihlerin kaynaklara başvurmalarının temel sebebi ise yaptıkları izahı daha sağlam bir zemine oturtma gayretidir. Bu çalışmada XVI. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyıla kadar her yüzyıldan bir adet Mesnevî şerhi seçilmiş ve bu şerhlerde kullanılan kaynakların genel yapısına bakılarak bir tasnif denemesi yapılmıştır. Akabinde yine farklı yüzyıllara ait bu metinlerden tasnifteki başlıklara göre uygun örnekler verilmeye çalışılmıştır. Tasnifte seçilen başlıklar ise genellikle şarihlerin doğrudan ve dolaylı olarak başvurdukları kaynaklar şeklinde sıralanmıştır. Şerh metinlerinde her başlıkla ilgili çok fazla örnek olduğundan alınan örnekler genellikle durumu en iyi izah eden örnekler içerisinden seçilmeye çalışılmıştır. Öte yandan kaynakların mukayesesi için örnekler elden geldiği kadar farklı yüzyıllardan seçilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Bilmen, Ömer Nasuhi (1961), *Büyük Tefsir Tarihi*, C. 1, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara
2. Ceyhan, Semih (2004), ˝Mesnevi˝, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, 325-334.
3. Ceylan, Ömür (2000), *Tasavvufi Şiir Şerhleri*, Kapı Yayınları, İstanbul
4. Çelik, İsa (2005), ˝Klasiklerimiz/XIII – Mesnevî-i Manevî˝, *Tasavvuf – İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, Mevlana Özel Sayısı*, 14, 661-696.
5. Dağlar, Abdülkadir (2007), ˝Vassâf Tarihi Şerhinden Hareketle Şerh Kaynakları Meselesi˝, *Turkish Studies*, 2(4), 293-307.
6. Dağlar, Abdülkadir (2009), *Şem'î Şem'ullâh Şerh-i Mesnevî (I. Cilt) (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri
7. Demirci, Muhsin (1999), ˝Tefsir Usûlünün Temel Kaynakları˝, *Kur'an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi*, 2(22), 155-186.
8. Doğan, Muhammet Nur (1999), *Metin Şerhi Üzerine*, Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler, Haz. Mehmet Kalpaklı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
9. Eflaki, Ahmed (1973), *Âriflerin Menkıbeleri-II*, (Çev. Tahsin Yazıcı), Hürriyet Yayınları, İstanbul
10. Gül, Halim (2003), *Mesnevî'de Kur'ânî Referanslar ve Kur'ân Ayetlerine Getirilen İşârî Yorumlar*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
11. Güleç, İsmail (2002), *İsmail Hakkı Burûsevî'nin Rûhu'l-Mesnevî'sinin İncelenmes*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
12. Güleç, İsmail (2008), *Türk Edebiyatında Mesnevî Tercüme ve Şerhleri*, Pan Yayınları, İstanbul
13. Gümüş, Sadreddin (1990), *Tefsirin Kaynakları*, Kayıhan Yayınevi, Ankara
14. Kâtip Çelebi (1941), *Keşfü'z-Zünûn An Esâmi'l-Kütübî Ve'l-Fünûn*, Nşr. Kilisli Muallim Rifat, Şerefettin Yaltkaya; Maarif Matbaası, İstanbul
15. Kılıç, Atabey (2007), ˝Dağılmış İncileri Toplamak: Şerh Tasnifi Denemesi˝, *Prof. dr. Abdülkadir Karahan Anısına I. Uluslararası Klâsik Türk Edebiyatı Sempozyumu*, 12-13 Nisan, İstanbul.
16. Kılıç, Mahmud Erol (1999), ˝İbnü'l-Arabî, Muhyiddin˝, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 20, 520-522.

17. Mertoğlu, Mehmet Suat (2011), ˝Tefsir˝, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, 290-294.
18. Öksüz, Zehra (2008), *Hülasatü'ş-şürûh Adlı Mesnevî Şerhinin 1-107 Varaklarının Günümüz Harflerine Aktarılması ve İncelenmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
19. Özdemir, Mehmet (2016), ˝Mesnevî'nin Türkçe Şerhleri˝, *Turkish Studies*, 11(20), 461-502.
20. Öztürk, Şeyda (2007), *Şem'î'nin (15-16. yy.) Mesnevî Şerhi (İlk Türkçe Tam Mesnevî Şerhi)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
21. Sadıkoğlu, Hasibe (2019), *Mevlana'nın Mesnevî'sindeki Hadislerin Tespiti (I-II-III. Ciltler)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Mevlana Araştırmaları Enstitüsü, Konya
22. Salmani, Milad (2020), *Sarı Abdullah Efendi'nin Cevâhir-i Bevâhir-i Mesnevî'si I. Cilt (İnceleme-Metin)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
23. Tahralı, Mustafa, Selçuk Eraydın (2011), *Mesnevî-i Şerif Şerhi, Ahmed Avni Konuk*, Kitabevi Yayınları, İstanbul
24. Tanyıldız, Ahmet (2010), *İsmâîl Rusûhî-yi Ankaravî, Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (I. Cilt) (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri
25. Yılmaz, Ozan (2007), ˝Klasik Şerh Edebiyatı Literatürü˝, *Talid, Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 5(9), 271-304.

SOURCES OF TURKISH MATHANAWİ COMMENTARİES

Summary

Mathnawi, one of the most important works of Mevlana, has attracted great attention from both the Mevlevi circles, other sects shaped by mysticism, and social layers with different intellectual structures in the society, since the date it was written. The tradition of advice has an important place in Mathnawi, where Mevlana tries to guide the individual and society to the right path based on religious arguments. Mathnawi has been translated and annotated many times since most of its couplets are covered with symbols, have a closed expression, and are written in Persian. Muinîddîn b. Mustafa tradition of annotating Mathnawi in Turkish, which started with the Mesnevî-iMurâdiyye written by himself in the 15th century, continued until the 21st century. The fact that Mathnawi has a deep layer of meaning, especially originating from Sufism, prevented it from being easily understood by the public. For this reason, some well-educated intellectuals of the period, assuming the identity of commentary, wrote Mathnawi commentaries to make Mathnawi more understandable in society. Of course, commentators have benefited from many sources for these activities due to the difficulty of the existing text. The first reference sources of commentators who grew up in a cultural world shaped by Islamic values and the perception of the mystical world were, of course, religious sources. Dictionary and grammar books, Mathnawi commentaries made by other authors, non-religious poems, history, biography, etc. different sources written in many fields enriched the commentator's world of interpretation and thus offered him a broader perspective.

Keywords: Mathnawi Commentaries; Use of Sources; Muhammed Es'ad Dede; Classification of Sources

Adrese autora
Authors’ address

Mehmet Nuri Çınarcı
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Eğitim Fakültesi
mehmetnuricinarci@yyu.edu.tr

Melinda Botalić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
melinda.botalic@untz.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

dhs
društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U T U Z L I

OBZORI SVJETSKE KNJIŽEVNOSTI

Milena Škobo, Jovana Đukić
JAMES G. BALLARD'S URBAN VIOLENCE QUADRILOGY – AN ECOCRITICAL APPROACH / TETRALOGIJA O URBANOM NASILJU DŽEJMSA G. BALARDA – EKOKRITIČKI PRISTUP 87

dhs
društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.87

UDK 821.111.09-31 Ballard J.G.

Primljeno: 03. 08. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Milena Škobo, Jovana Đukić

JAMES G. BALLARD'S URBAN VIOLENCE QUADRILOGY – AN ECOCRITICAL APPROACH

J. G. Ballard's fiction is a great example of literature that ecocritics find especially interesting and relevant to their work. From his cli-fi novels from the 60s depicting the society's encounter with the eco-apocalypse in progress, to his urban catastrophe novels from the 70s portraying the society in post eco-apocalyptic era, to his latest quadrilogy [*Cocaine Nights* (1996), *Super-Cannes* (2000), *Millennium People* (2003) and *Kingdom Come* (2006)] focusing on modern horrors such as urban violence that generates social and psychological entropy as the next level of decline the human race has reached on its path to extinction. Ballard seems to provide a history of the systematic degradation of human beings resulting from their mistreatment of nature and obsession with technological progress. The aim of this paper is to show that his latest urban violence quadrilogy, apart from depicting the human degradation taken to its extremes, offers new social forms that emerge from ecological crisis and eco apocalypse and whose formation points to the necessity for reevaluation of the human and more-than-human relationship. Hence, the quadrilogy avoids the trap of being trivialised and labelled as is so common in environmental fiction that it loses its ability to incite fear or eco-activism.

Key words: ecocriticism; man and environment; urban landscapes; J. G. Ballard's urban violence novels; new social forms

1. INTRODUCTION

With climate crisis already underway – evident in frequent natural disasters occurring across the world nowadays (i.e. weather extremes, rising of sea levels, acidifying of

oceans, hurricanes and violent storms, flash floods, people and animal's suffocation as a result of severe heat spells, the exponential growth of air and water pollution, raging forest fires) – and the most recent COVID-19 pandemic most likely emerging from transferring the unknown and dangerous pathogens residing in animals to human beings as a result of human activities (i.e. human's encroaching upon natural habitats; deforestation, poaching), there has been an urgent need for addressing the environmental issues locally, nationally and globally. Collective actions regarding environmental protection should be taken in all spheres of society, be it politics, economics, culture, or education. The emergence of ecocriticism within literary theory and literature that addresses environmental topics shed light to numerous literary figures that recognized the importance of raising awareness of environmental issues and the need for inciting activism.

J. G. Ballard's cli-fi novels from the 60s [*The Wind from Nowhere* (1961), *The Drowned World* (1962), and *The Drought* (1964)] point to the inevitability of eco-apocalypse and examine the society's response to the eco-apocalypse in progress, while his novels from the 70s [*The Atrocity Exhibition* (1970), *Crash* (1973), *High Rise* (1975)] portray the urban catastrophe as a result of an eco-apocalypse era and signal the importance of treating urban landscapes as complementary to natural landscapes. These narratives that balance between known facts and an imaginary future are intended as a warning about possible real life developments. They seem to offer two outcomes: the extinction of population as a result of human activities and people's inability to reconcile the urge for economic growth and progress with the need to protect the biosphere (1), and a possibility of survival should humanity manage to curb its destructive impulses and change its attitude towards nature (2). Ballard's latest quadrilogy [*Cocaine Nights* (1996), *Super-Cannes* (2000), *Millennium People* (2003) and *Kingdom Come* (2006)] created on the foundations of eco-apocalypse displayed in his urban catastrophe novels, not only points to different types of urban violence as the next level of degradation humanity has reached while heading toward its extinction – thus befitting the category of what ecocritics are now referring to 'eco-collapse fiction' (see McFarland, 2021) – but also to the emergence of new social forms as a result of ecological crisis and eco-apocalypse and as such to avoid the trap of being trivialised and labelled as is so common in environmental fiction that they lose their ability to inspire fear or activism.

2. THEORETICAL FRAMEWORK: ECOCRITICISM

Ecocriticism emerged when literary critics and scholars identified the need to respond to the environmental crisis by making the environment the primal object of study in humanistic disciplines. It was first institutionalised in America in 1992 when The Association for the Study of Literature and Environment (ASLE) was established. Its aim was to promote the relationship between literature (as well as humanity, culture and society) and nature or physical environment by encouraging human beings to have ethical attitudes towards nature.

Lawrence Buell identified two waves of ecocriticism: early ecocriticism that focused on preserving the biotic community and literary representations of the natural world (the first wave), and later ecocriticism highlighting its social aspects (the second wave) (Buell 2005). Glotfelty & Fromm's anthology *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology* (1996) defines ecocriticismas "the study of the relationship between literature and the physical environment" (Glotfelty 1996: xvii) and is commonly understood to mark the culmination of its first phase. The second wave focused on adopting a socio-centric approach to environmentalism, whereby its scope was broadened from nature-writing and poetry-writing to social aspects (Buell 2005: 137). In addition, the strong bond between science and culture, and nature and social issues was acknowledged.

The wave metaphor used in Buell's discussion concerning the further development of ecocriticism encouraged other scholars to give their contribution to the field. Scott Slovic, the first president of ASLE, broadened the scope of ecocriticism by claiming that 'not a single literary work anywhere utterly defies ecocritical interpretation' (Callicott & Froderman 2009: 225). Slovic and Joni Adamson identified the third wave of ecocriticism that simultaneously acknowledged and went beyond ethnic and nationwide frontiers. It explored "all facets of human experience from an environmental view point" (Adamson & Slovic 2009: 6-7) and gave rise to the concept of 'environmental justice' that focused on how ecocriticism encouraged justice and sustainable development in the so-called Third World" (Reed 2010: 149).

The fourth wave of ecocriticism emerged when a new orientation in contemporary ecocriticism – material ecocriticism – was recognized in the works of Stacey Alaimo and Susan Hekman (*Material Feminism*, 2008) and Serenella Iovino and Serpil Oppermann (*Material Ecocriticism*, 2014). The concept of trans-corporeality denoting the "time and space where human corporeality is inevitably connected to its nature and environment" became a pivotal idea of this wave (Alaimo 2008: 238). Slovic

argues that we might be now experiencing 'a Fifth wave of ecocriticism' that focuses on "information management, the psychology of information processing and on efficacy of various communication strategies", as these concerns coincide with the efforts of ecocritics "to reach beyond our traditional academic audiences by writing op-eds and blog entries, speaking at public meetings, publishing creative writings in addition to scholarship, and using other creative outlets" (Slovic 2019: 514).

With their focus on the social, psychological and physical impacts of apocalypse on humans, Ballard's urban violence novels establish a strong foundation for exploring the main concepts elaborated within the fourth wave of ecocriticism, in particular the idea that human and 'more-than-human' worlds cannot be regarded as separate entities (see Alaimo & Hekman 2008; Alaimo 2010). For instance, in these narratives, culture and human civilizations are depicted as deeply technologized, which points to all of the complex socio-political aspects associated with contemporary society (capitalism, consumerism, neo-fascism, etc.). However, dystopian lethargy and man's surrendering to the blessings of technology in these communities arise not only from man's anthropocentric ideas and his alienation from nature but also from man's failure to acknowledge the idea that humans and nonhumans are entwined.

The absence of nature and/or man's tendency to beat it into submission are indicative of the fact that the world is governed by political decree to control everything, including nature. Nature, however, constantly adapts and defends itself from human devastation and, above all, is independent from all of the political attempts of human civilization to control it. Ballard's urban violence novels bring to mind a rather different perspective that generates similar conclusions. They show that the urban space, like nature, functions as the living organism, or "a world of fleshy beings, with their own needs, claims and actions" (Alaimo 2008: 238) and as such conditions and regulates humans, their attitudes, actions and conducts of behaviour. The author establishes the link between sex and violence and the fact that they are ubiquitous in contemporary culture and entertainment. The stimuli that the urban landscapes produce have an adverse effect on human behaviour, eventually escalating in isolation, loss of moral codes and any spirituality whatsoever.

The idea that the corporeal substance of the human is ultimately inseparable from the "environment" defies the idea that nature serves as a mere resource for human use, "since 'nature' is always as close as one's own skin" (Alaimo 2008: 238). Man's failure to acknowledge the human and 'more-than-human' interconnectedness eventually leads to the complete annihilation of the human race, whose ultimate hopes

to survive the crisis were set on the formation of these dystopian, zero-waste urban Edens where urban violence resides.

3. BALLARD'S URBAN VIOLENCE NOVELS – THE EMERGENCE OF NEW SOCIAL FORMS

In his early novels, Ballard portrays physical catastrophes on a global level, through wind, drought and flood, which represent profound and clandestine aspirations of the human spirit (Stephenson 1991:41). His novels of the first half of the 1960s, originally called 'catastrophe novels', describe cataclysms of planetary proportions and deal with physical aspects of entropy (Petrović 2005: 373). Natural disasters are mostly deployed as an allegory for the collapse of human reason and morality, while most of the protagonists – reconciled with their fate – reject civilization and are resolved to live alone. By using themes such as destruction and disaster, Ballard strived to convey messages for posterity encompassing not only severe criticism against human nature but also to gain insight into irresponsible human behaviour (Tan 2019: 3). The notion of natural apocalypse is here combined with the characters' interaction with one another, so the role of human beings on this planet is being mocked. In his 'urban disaster trilogy', Ballard returns to conventional narrative structures – yet, the social and psychological entropy that now starts to take centre stage as opposed to the physical one dominant in the cli-fi novels, signals his readiness to embrace unconventional techniques in presenting the conventional perception of mental health.

As the advancement of science and technology confirmed Ballard's forebodings in novels about urban disasters – precisely, the fact that our darkest impulses reflect and fill technological and media landscape around us (Petrović 2005: 410) – Ballard's novels from the latest cycle of urban violence reject anthropocentric ideas and represent 'strong, narrowly focused narratives of apocalyptic realism' (Campbell 2008). They signal the emergence of new social forms that Ballard shored on the foundations of his previous novels that depict the natural and urban landscapes and present a society in the process of disintegration as a result of man's alienation from nature and his tendency to treat the environment as something separate from himself, which further escalates social and psychological entropy.

Entropy, defined in Merriam-Webster's dictionary by J. R. Newman as "the tendency towards a state of disorder as more probable than the state of order", or "the general trend of the universe towards death and disorder", in a social sphere denotes "an apocalypse, nonsense, loss of information, absurdity as well as the indication of

the decline of civilization" (Davis 2011: 121). In a given social system, entropy reflects negative behaviours, such as alienation, anomie and deviance with a tendency to instil a disordering effect in a particular social structure (Nisbet 1970: 125). It carries pessimistic visions about the forthcoming future, such as isolation that humans are easily adapted to due to the inevitable advancement of technology, readily embracing the nonsense and collective madness which are a deterrent to reaching any kind of cohesive structure.

These narratives support Ballard's belief that "the true horrors of our collective future" shall be found in "very ordinary nowness of highway overpasses, sports stadiums, high rise blocks and closed communities" (Bradfield 2010). The catastrophes reaching planetary proportions now occupy the personal level. The chaotic man-made landscapes replace the natural landscapes disfigured by natural disasters. Physical entities as essential components of urban landscape – cars, motorways, skyscrapers, business parks, resorts – stand for social and mental estrangement of human beings.

The landscape presented in urban violence novels features gated communities with almost utopian-like characteristics, providing a sense of serenity to their residents by ensuring their indulgence in the world of hedonism. These novels present a different type of dystopia where closed enclaves render their residents' wide spectrum of bizarre activities aimed at erasing memory and cessation of time, such as craving for early retirement only to be locked behind the gates and placed in front of CCTV and viewing life through the surveillance cameras or the lenses of a pornographic film. By exploring the link between technology, violence and environment and their influence on man, Ballard anticipates apocalyptic variants of futuristic social structures at the core of which is the mental health of a modern man in urban surroundings, where urban violence resides. Such social structures (retirement communities, gated communities) formed within the most diverse urban landscapes (i.e. road networks, car/business parks, high-rise, airport terminals, resorts) emanate from man's alienation from nature, his obsession with technology, and the acknowledgement that man is constantly being deformed by the urban space.

By portraying apocalyptic realism in its rawest form, Ballard is consistent in his efforts to depict the society subjected to urban modernity and to show the disastrous impact of technological stimuli that, by making man alienated from nature, incites atrocious activities. However, this does not necessarily mean favouring the return to nature over urban modernity but pointing to the idea that it is important to acknowledge that the human and nonhuman worlds are always intermeshed, which

is in accordance with the ideas elaborated within the fourth wave of ecocriticism. In other words, people's exposure to the environment (be it natural or man-made) and vice versa conditions and regulates their physical and mental health as well as their spiritual well-being. Instead of waste dumps and places affected by natural disasters, his urban violence novels are mostly set in 'zero waste' closed communities that reflect perfection but breed social and psychological entropy. For the purpose of showing how these new social forms emerging from the eco-apocalypse evolved with each novel, they are to be examined chronologically, as they appear.

3.1. Cocaine Nights – a dystopian resort community

In *Cocaine Nights*, the luxurious residential complex Estrella de Mar – "the affectless realm, where entropic drift calmed the surfaces of a thousand swimming pools" (*CN*, 32) – is seen as a product of a technologically advanced society whose residents "lying on their sun-loungers" give in to inactivity and lethargy while waiting for "a new prescription" in the form of antidepressants (*CN*, 212). A dozy pueblo designed for the retired population consisting mainly of French and British expatriates may also be aptly named "the Sleeping Beauty" (*CN*, 164), as the dystopian lethargy and technological potential prevail, constantly hindering the possibility of reconnecting with nature. The idleness of everyday life is broken at nighttime in order to "unwind", by throwing lush parties, performing amateur dramatics, playing tennis, and committing serious criminal activities that bind the community.

Upon arrival at Estrella de Mar in order to persuade his brother to withdraw a guilty plea regarding the arson in which five people died, the protagonist Charles immediately remarks that in Estrella de Mar there is "an apparent absence of any social structure; the timelessness of a world beyond boredom, with no past, no future and a diminishing present. Perhaps this was what a leisure-dominated future would resemble?" (*CN*, 32).

The leisure-dominated communities which embraced leisure time as their predominant lifestyle appear as a reaction to capitalistic societies where such a lifestyle was inconceivable. It is capitalism in the first place that bred immense and omnipresent alienation by forced labour. At first, Charles is enticed by the pleasures this utopian-like resort offers, yet nonetheless his further investigation, which also requires certain adaptations to this community, leads him to uncover that there are pathological motives along with sociopath behaviour beyond the enviable energy of its inhabitants and the perfection of this realm (Bright 1997). A representative of such

a society is Bobby Crawford, a tennis professional at the club Nautico, and a "psychopath as the saint" whose deeds (mostly providing the residents with pure cocaine and heroin) always carry the scent of violence and drugs in the atmosphere of this residential complex. Charles the protagonist and the whole community are lured by Crawford's ideas and worldviews, where Crawford is the antagonist who preaches unselfishness and who would never "take part in criminal activity for his own gain" (*CN*, 212). Eventually, the protagonist is taking the role of becoming-Adam by adopting the antagonist's ideas and acting upon them (Wilson 2017: 152).

The use of antidepressants, CCTV, drug consumption, illicit sex and violence that seem to predominate in this gated community, are seen as a form of escapism that modern age yields. This, in turn, results in isolation of their members, alienation from the natural environment, inability to socialise, and the residents' moral and spiritual decay. Accordingly, human civilization succumbed to technologized enclaves of violence, which derived from capitalism and consumerist ideology as Neo-fascism, can only give birth to listless, cultureless and immoral zombies strayed from their natural terrain and hostile to their primal home. These ultra-modern communities generate the Anthropocene era by insisting on the fact that human and nonhuman/nature are separate. The natural infrastructure of the planet is transformed into amodernised landscape deprived of natural traces. However, the interrelatedness between man and the environment is once again made clear by stressing the transformation of man as a result of his dependence on what surrounds him.

The community residents' comfort zone is their reliance on cable TV, watching new pornographic film of their acquaintances, and gaining insight into their own and lives of their fellow citizens through surveillance cameras. Socialising requires putting some effort – it means awakening from narcoma syndrome, leaving the commodity of their villas and entering 'the outer world'. Yet, when they do step out of their comfort zone, there is a 'session' of a rape on the parking lot to be inspected. In addition, socialising breeds superfluous unrest as "friends can be a problem – gates and front doors need to be unlocked, alarm systems disconnected, and someone else is breathing your air. Besides, they bring in uneasy memories of the outside world" (*CN*, 211).

3.2. Super-Cannes – a dystopian high-tech business park

Super-Cannes takes ideas from the previous novel and elaborates on them, as it explores the impacts of man's alienation from nature and the limits of human behaviour in another closed community, where 'work is the new leisure'. The novel

is set in a super clean, zero waste high-tech business park in the hills above Cannes called Eden-Olympia. However, it is not 'just another business park' but "ideas laboratory for the new millennium" (*Super-Cannes*, 17). It is a 'terminal zone of capitalism' and an ultra-modern workers' paradise with the technocrats "as the key psychological zone" (*SC*, 18). The technocrats occupying the top positions are incited to play psychopathic games, as they all believe that "the human race [mired in its mediocrity] would never be insane enough for [doctor] Wilder Penrose" (*SC*, 85). As capitalism has penetrated every pore of human existence within communities, any attempt to imagine a different life outside the realm of alienation is unthinkable and unachievable as a "utopian dream" (Gasiorek 2005: 174).

Unlike Estrella de Mar, whose residents are obsessed with crime, Eden-Olympia provides its residents with 'therapeutic activities' from voyeurism to prescriptions of "violent therapies" and prepares them for the better future, "richer, saner, more fulfilled' as "petty criminals, clochards, AIDS riddled whores – they expect to be abused" (*SC*, 84). This business enclave represents a modern society that opts for willed madness and gives priority to denatured ecosystems within which the human body and nature are regarded as separate entities. However, the idea that the environment is "as close as one's own skin" (Alaimo 2010: 2) is supported by the fact that the residents of this gated community are constantly exposed to and thus dependent upon the negative impulses of the urban settings that surround them. Hence, the bizarre statement of one of the characters that "going mad is [their] only way of staying sane" (*SC*, 149).

Although it reached its peak in terms of prosperity and perfection in its creation, Eden-Olympia is an illusory Eden, where morality, religion and sanity are non-existent and where the only option to adhere to is institutionalised madness. Despite its excessively ordered structure within which 'even nature knows its place' and which is adapted to meet the needs of the social elite in terms of providing its residents with its own police force, doctors and psychiatrists, and 'no pinecones to trip you, no bird shit on your car' (*SC*, 83), its residents are unable to lead their lives outside their workplace. The flawless structure of Eden-Olympia bestows its residents with everything, from artificial lakes to lavish sports centres. Yet, they are still unable to relax. Under such circumstances, turning to "supervised madness" (*SC*, 184) seems to be the only viable alternative that the new millennium in which nature "was giving way […] to the corporate car park" (*SC*, 258) has to offer.

As a result of the fact that "intimacy and neighbourliness were not features of everyday life at Eden-Olympia" (*SC*, 30), its residents became socially exclusive,

hostile to others, afraid of the 'outer world' and unable to engage in any kind of meaningful relationship. Living in such a high-tech business park means 'mechanising' its residents and conditioning their mindset through 'nourishing' their physical and mental health so that it 'matches' its surroundings. The thriving business park is characterized by soaring corruption and permutations of sex, and the whole society is undergoing a process of metamorphosis in lifestyle and moral codes, which eventually leadsto despair and *anomie* (Gasiorek 2005: 192). As Gasiorek (175) points out, in such a society on the verge of collapse and where the old revolutionary ways have been abandoned, some sort of different and unconventional system needs to be established, the one that would celebrate 'criminal and psychopathy'. In order to unwind themselves from incessant work, the residents resort to voyeurism, anti-social behaviour and visionary therapies prescribed by doctors. To make the situation even more difficult, the community doctor turns out to be a messianic, megalomaniac psychiatrist, whose deviant psychological practices, just like the urban surroundings themselves, incite extreme forms of anti-social behaviour, foster novel pathologies and propel alienation into a greater form.

3.3. Millennium People – a 'new proletariat'

In *Millennium People*, Ballard demonstrated his power of prolepsis once again – a depiction of urban terrorism that begins at Heathrow Airport. In this novel, the social form emerging from man's obsession with consumerism is an alienated middle class in Chelsea Marina residential complex in London. It is a closed community, a 'new proletariat' encumbered by exorbitant housing expenses and parking fees as a new form of oppression. In addition, there is a new form of violence emerging in the novel – terrorist violence that draws its power from the absence of any real motive.

The protagonist of the novel, a psychologist David Markham, follows the same logic as his predecessors in Ballard's previous novels, while striving to uncover who was implicated in the bomb explosion at London's Heathrow Airport, in which his ex-wife was killed. The investigation that he conducts leads him in connection to the protest by members of the middle class – the "new proletariat", "salary slaves whose heads are full of American rubbish" (*MP*, 32), who refuse to be submissive to the system that imposes bad living conditions on them. As the novel develops, Markham becomes so mesmerized by the allure the rebels (a pediatrician Dr. Richard Gould and a former college film studies lecturer Kay Churchill) offer that he totally forgets about his mission and starts to participate in the acts of meaningless terrorism. He

appears to have features of typical Ballardian hero: at first he is successful, comfortable and happily married, then he becomes bored, restless and dissatisfied.

The central motive in the novel is a revolt against the system that spoiled and oppressed its citizens and a rising alienation of the middle class. The rebels that Markham meets are not the members of a certain proletariat, but middle-class managers upset over mortgage rates as they are "in the grip of some bizarre ideas" such as "abolish the 20th century. Ban tourism. Politics, commerce, education – all corrupt" (*MP*, 39). Instead of dealing with their civic responsibilities and adhering to moral and spiritual principles, formerly secure citizens of Chelsea Marina that used to dwell in cosiness, develop a sudden taste for demonstrations and rallies as "being law-abiding has nothing to do with being a good citizen. It means not bothering the police" (*MP*, 29). What appears to be the "new reality" for Ballard's bourgeois revolutionaries is to take the anomalous and bizarre for rational and normal, yet keeping the sense of orderliness (i.e., after the riot a Volvo is burnt out yet it is being properly parked). Once people are subjected to the urban environment soaked with neoliberalism, their defiance of social norms incited by boredom results in deviant behaviour. The sense that the middle class has been marginalised and the idea that luxury goods are the main tool for their subjugation are reflected in encouraging docility (Sacks 2011). In the modern world, a potential occurrence of existential angst and the intense boredom of being utterly civilised is repelled by the "aphrodisiacal thrill of rebellion" (Sacks 2011). The novel's antagonist, doctor Gould, advocates the idea that some sense can be found within the acts of meaningless violence by claiming that violence "isn't a search for nothingness. It's a search for meaning […] Blow up the Stock Exchange and you're rejecting global capitalism" (*MP*, 112).

The enclave of Chelsea Marina, a sort of 'micronation', makes an apt ground for experimenting with time, technology and psychopathology. This enclave represents a transformational maze where moral and natural codes are redesigned in order to manipulate false needs, encouraging illusions and everything is done beyond the moral horizon. Millennium people – the new social structure emerging from their constant exposure to this urban landscape – are drawn into inertia, incessant boredom and lethargy that gradually deadens their senses, leaving them devoid of any sense, meaning and life purpose. In order to restore the meaning, they resort to meaningless acts of violence and are being misled due to their own misconceptions, i.e. they wage the war mistaken for the war of liberation: "We have to set people free from all this culture and education. Richard says they're just ways of trapping the middle class and making them docile" (*MP*, 33). No sense is revealed in the protest advocated by

the novel's "messiah" Dr. Gould, the most psychopathic of the three megalomaniac messianic characters in Ballard's cycle of urban violence novels (Petrović 2007: 41), as it appears to be predominantly metaphysical in nature, reflecting nihilism that manifests itself in the form of millenarian despair resembling vacuum that sucks everything into itself (Gasiorek 2005: 195).

3.4. Kingdom Come – a neo-fascist world in the suburbs

Kingdom Come brings into focus a neo-fascist world set in the English suburbs, where the apocalyptic future is revealed beneath the gloss of consumerism and patriotism. The closed community – now found in sports arenas and shopping malls in the city outskirts – undergoes a similar transformation in terms of losing its moral and spiritual compass while craving material things and incessant purchases as the ones in elite business parks and lavish resorts in the previous novels. The suburbs resemble living organisms and their dark atmosphere reveals the potential for sinister deeds: "The suburbs dream of violence. Asleep in their drowsy villas, sheltered by benevolent shopping malls, they wait patiently for the nightmares that will wake them into a more passionate world" (*KC*, 9).

The protagonist of the novel, Richard Pearson, a typical Ballardian antihero, comes to Brooklands to find the culprit for the assassination of his estranged father, a former airline pilot, that took place in Metro-Centre. In order to uncover the mystery of suburban violence, Pearson gradually sees that it is not the matter of who is causing the violence, but "it's more a matter of who isn't" (Bradfield 2012).

The residents of Brooklands break the triviality of everyday life by resorting to purchase in the Metro-Centre, a shopping mall resembling cathedral with a huge dome, located somewhere off the M25 west of Heathrow Airport, where they attentively absorb promotions and spurs of consumerism. Metro-Centre becomes the central place of all kinds of affairs – from being the main place for satisfying their moral demands through incessant purchases and a place where they can exercise their consumerism to being an ideal spot for organising riots. In addition, the dome of Metro-Centre becomes the shrine where giant bears are worshipped, which is simultaneously absurd and comic, just like consumerism embodies the only religion in this place (Le Guin 2006). It is ludicrous that the residents strive for unreason "which served [them] well in the past" and that "they're keen to enter a new Dark Age" (*KC*, 86).

The people appear to be jovial in their sport dresses, buying anything they can get their hands on, yet in the evening they indulge in a wide variety of mind-numbing activities. The all-encompassing boredom that people experience on a daily basis is temporarily escaped by the residents' attending sports matches and hanging around the indoor pools. Yet, all of these prove to be insufficient in fighting lethargy so they resort to violence, acts incited by racism (beating Asian traders) and even madness. The novel's messiah is David Cruise, "a retail messiah for the age of cable TV" (*KC*, 61) and a charming spokesperson at Metro-Centre, who whips the residents into a frenzy. Ballard has proposed again the indictment of contemporary life, the 'elective psychopathy'.

As in the previous novels of urban violence, the central themes explored here are man's alienation as a result of technologically-oriented environment that incites violent behaviour evident in the apocalyptic disaster coming upon Metro-Centre mall. The novel's protagonist, Richard Pearson shares the opinions and values of his fellow citizens who barely find sense in family values, meaningful relationships or work and are indulged in excessive consumerism and meaningless sex. The novel confirms the author's anticipation that the human race will experience alienation on the familiar terrain, irrespective of its aspirations to explore outer space. As humans have exploited all options available and are heading to narcoma syndrome, the forthcoming future, bearing nothing new, resembles 'a cable TV programme going on for ever' (*KC*, 146). Ballard's urban violence novels seem to suggest that humans should not watch out for zombies or mutant beasts, but for "those mall-walkers" (Bradfield 2012). The forthcoming apocalypse, the annihilation of the Anthropocene era in the core of which is man's alienation from nature (and the environment), seems to be the only alternative for humans in these closed communities, in which "boredom and a secret pleasure in one's own malice" (*KC*, 85) are the greatest danger.

4. FINAL REMARKS

In Ballard's urban violence novels, man's estrangement from nature is expressed through people's obsession with technology and constant search for external stimuli that leads to immense boredom, deadening of the senses, identity crisis, and man's mental, spiritual and emotional paralysis escalating to antisocial behaviour. Unlike his cli-fi novels, where natural disasters predominantly warned against physical entropy globally, appearing as a result of human activities, their exploitation of nature and their indifference to it, Ballard's urban violence novels signal the horrors of other

sorts, highlighting the entropy occurring on the personal level, embodied in the emergence of new social structures that started to assert themselves in zero waste urban areas.

The new world order arising in the form of gated communities demands new approaches in regard with combating social issues that usually include following the deviant practices of the new world's messiah who turns out to be a 'psychopath as the saint' sending out socially unacceptable messages. Simultaneously, in such closed communities, the level of corruption and criminal activities is on the rise. This is highly evident in *Cocaine Nights*, where the gated community of Estrella de Mar offers a wide spectrum of illicit activities to break narcoma syndrome of lethargic residents, whose spirituality and morality are also corrupt. In such a complex there is deviance in all matters, which serves to awaken the residents' synapses so that their 'messiah' can amplify his zest for it.

The adverse impact of technology on man is shown in man's loss of connection with nature within the urban environment. Technology hinders man to return to his primordial state, thus making it impossible for him to regain his purpose in life and reestablish his social bonds. Artificiality and reliance on machines in performing all kinds of tasks contributed to man's alienation, poor social interaction and inability to live in harmony with nature. The facilities in gated communities as key components of urban environment are designed to provide the experience similar to that which people are supposed to have when in contact with the natural environment, thus creating an artificial paradise that breeds artificial emotions (i.e. in *Cocaine Nights*, the resorts are surrounded by the sea, but no villas are overlooking the sea). These motives occur both in *Cocaine Nights* and in *Super-Cannes*, although the feature of artificiality is more prominent in the latter, diminishing and eventually annulling the role of the man in a society and augmenting the existence of alienation. Along with entering the new millennium, a man's alienation and deprivation of meaning and purpose are more emphasised through man's fight and protest against the oppressive regime, as evident in *Millennium People*.

Detachment from nature of a modern man is further supported by man's indulgence in consumerism, his worship of surfaces and a tendency to make everything that is deviant and illicit normal. In *Kingdom Come*, consumerism is a new age religion and the shopping malls are shrines in which their residents bow and worship the imaginary deities, whose altars sparkle with bar codes. When work or earning is not his priority, a modern man directs his thoughts to the new ways of transgressive or merely deviant behaviour to wake him from lethargy.

The consequences of man's estrangement from nature and his ability to blend with urban space are predominantly visible at the level of complexity of urban landscapes people are able to design. The more modern and technologically advanced the gated community is, the more detached from the nature its residents are. Hence, the negative impact of ecological crisis as a result of human activities is now seen in the level of disaster and violence within these zero-waste urban communities. Moreover, the residents' mental, spiritual, and moral paralysis reaches global levels as 'the suburbanization of the soul has overrun our planet like the plague' (*SC*, 193). Finally, the protagonists' subjection to urban modernity in Ballard's gated communities goes beyond the idea that the roots of the Late Modernity crisis predominantly lie in man's alienation from nature. Namely, it is indicative of the fact that man is conditioned by and dependent on the space (be it natural or urban) that surrounds him, or, in other words, that human corporeality, "in all its material fleshiness, is inseparable from "nature" and 'environment" (Alaimo 2008: 238).

REFERENCES

1. Adamson, Joni, Scott Slovic (2009) ˝Guest Editors' Introduction: The shoulders we stand on: An introduction to ethnicity and ecocriticism˝, *MELUS: Multi-Ethnic Literature of the U.S*, 34(2), 5-24.
2. Alaimo, Stacy (2008), ˝Trans-corporeal feminisms and the ethical space of nature˝, In: S. Alaimo & S. J. Hekman (Eds.), *Material feminisms*, Indiana University Press, Bloomington, IN, 237-264.
3. Alaimo, Stacy (2010), *Bodily Natures: Science, Environment, and the Material Self*, Indiana University Press, Bloomington, IN
4. Babcock Gove, Philip (ed.) (1961), *Webster's Third New International Dictionary*. Merriam-Webster, Springfield, Massachussets
5. Ballard, James Graham (1996), *Cocaine Nights*, Flamingo, London
6. Ballard, James Graham (2000), *Super-Cannes*, Flamingo, London
7. Ballard, James Graham (2003), *Millennium People*, Flamingo, London
8. Ballard, James Graham (2006), *Kingdom Come*, Fourth Estate, London
9. Bradfield, Scott (2012), ˝Mall Rats˝, *The New York Times*; Retrieved from https://www.nytimes.com/2012/03/25/books/review/j-g-ballards-final-novel-kingdom-come.html
10. Bright, Martin (1997), ˝Paperback of the Week: *Cocaine Nights*˝, *The Guardian*; Retrieved from https:// www.theguardian.com/ books/1997/aug/24/fiction.jgballard

11. Buell, Lawrence (2005), *The future of environmental criticism: Environmental crisis and literary imagination*, Blackwell Publishing, Oxford, UK
12. Callicott, J. Baird, Robert Frodeman (2009), *Encyclopedia of environmental ethics and philosophy*, Macmillan Reference USA, Detroit, MI
13. Campbell, James (2008), ˝Strange Fiction˝, *The Guardian*; Retrieved from https://www.theguardian.com/books/2008/jun/14/saturdayreviewsfeatres.guardianreview10
14. Davis, Philip J. (2011), ˝Entropy and Society: Can the Physical/Mathematical Notions of Entropy Be Usefully Imported Into the Social Sphere?˝, *Journal of Humanistic Mathematics*, 1(1), 119-136.
15. Glotfelty, Cheryll (1996), ˝Introduction: Literary Studies in an Age of Environmental Crisis˝, In: Cheryll Glotfelty & Harold Fromm (Eds.), *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*, University of Georgia Press, USA, xv–xxxvii
16. Gasiorek, Andrzej (2005), *J. G. Ballard*, Manchester University Press, Manchester
17. Le Guin, Ursula (2006), ˝Revolution in the Aisles˝, *The Guardian*; Retrieved from https://www.theguardian.com/books/2006/sep/09/fiction.shopping
18. McFarland, Sarah E. (2021), *Ecocollapse Fiction and Cultures of Human Extinction*, Bloomsbury Academic, London - New York
19. Nisbet, Robert A. (1970), *The Social Bond: An Introduction to the Study of Society*, Alfred A. Knopf, New York
20. Petrović, Novica (2005), ˝Motiv entropije u delu Tomasa Pinčona i Dž. G. Balarda˝, In: Dž. G. Balard, *Četvorodimenzionalni košmar*, Fabrika knjiga, Beograd
21. Petrović, Novica (2007), ˝Entropy revisited: Play it again, Jim˝, *Zenit*, 3, 37-42.
22. Reed, Thomas Vernon (2010), ˝Toward an environmental justice ecocriticism˝, In: Joni Adamson, Mei Mei Evans, Rachel Stein (eds.), *The environmental justice reader: Politics, poetics, et pedagogy*, University of Arizona Press, Tucson, AZ, 145-162
23. Sacks, Sam (2011), 'The Bonfire of the Volvos', *The Wall Street Journal*; Retrieved from https://www.wsj.com/articles/SB10001424052702304450604576415643435175296
24. Slovic, Scott (2019), ˝Editor's Note˝, *ISLE: Interdisciplinary Studies in Literature and Environment*, 26(3), 513-517.

25. Stephenson, Gregory (1991), *Out of the Night and Into the Dream: A Thematic Study of the Fiction of J. G. Ballard*, ABC-CLIO, Santa Barbara, CA
26. Tan, Cenk (2019). *An Ecocritical study of J.G. Ballard's Climate Fiction Novels*, Doctoral Thesis, Pamukkale University, The Institute of Social Sciences, Denizli
27. Wilson, D. Harlan (2017), *Modern Masters of Science Fiction: J. G. Ballard*, University of Illinois Press, Illinois

TETRALOGIJA O URBANOM NASILJU DŽEJMSA G. BALARDA – EKOKRITIČKI PRISTUP

Sažetak

Fikcija Dž. G. Balarda je sjajan primer književnosti koja se bavi pitanjima od izuzetne važnosti za ekokritičare. Od njegovih romana u domenu ekološke fikcije iz 60-tih godina prošlog veka, a koji opisuju susret društva sa eko-apokalipsom koja je u toku, preko romana o urbanoj katasatrofi iz 70-tih godina, koji prikazuju društvo u eri nakon eko-apokalipse, do njegove najnovije tetralogije [*Kokainske noći* (1996), *Kan na brdu* (2000), *Milenijumski ljudi* (2003) i *Carstvo smrti* (2006)], u kojoj je fokus na savremenim užasima kao što je urbano nasilje koje podstiče društvenu i psihološku entropiju i koje predstavlja sledeći nivo degradacije koji je čovečanstvo dostiglo na svom putu izumiranja, čini se da Balard pruža istoriju sistematskog propadanja ljudskih bića kao rezultat njihove otuđenosti od prirode i opsesije tehnološkim napretkom. Cilj ovog rada je da prikaže kako njegovi romani o urbanom nasilju, osim što odslikavaju propadanje ljudske vrste dovedeno do krajnjih granica, generišu nove društvene forme koje proističu iz ekološke krize i eko-apokalipse ukazujući na potrebu revidiranja odnosa čoveka i njegovog okruženja. U tom smislu, Balardova tetralogija odoleva tendenciji da se trivijalizuje i klišetira kao što to obično biva sa većinom dela iz domena ekološke fikcije, koja sve više gube sposobnost da izazovu strah od dolazeće katastrofe ili da postaknu ekološki aktivizam.

Ključne riječi: ekokritika; čovek i njegovo okruženje; urbani pejzaži; Balardovi romani o urbanom nasilju; nove društvene forme

Adrese autorica
Authors' address

Milena Škobo
Sinergija University, Bijeljina
Faculty of Philology
mskobo@sinergija.edu.ba

Jovana Đukić
Sinergija University, Bijeljina
Faculty of Philology
jdjukic@sinergija.edu.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

dhs
društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

HISTORIOGRAFIJA

Amir Krpić
PREGLED ČEŠKIH ČINOVNIKA U UPRAVI TUZLANSKOG OKRUGA (1884-1914): PRILOG PROUČAVANJU UČEŠĆA ČEHA U UPRAVI BOSNE I HERCEGOVINE / OVERVIEW OF CZECH OFFICIALS IN THE ADMINISTRATION OF THE TUZLA DISTRICT (1884-1914): A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF CZECH PARTICIPATION IN THE ADMINISTRATION OF BOSNIA-HERZEGOVINA 107

dhs
društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.107

UDK 94(497.6)“1884/1914“

Primljeno: 02. 06. 2022.

Pregledni rad
Review paper

Amir Krpić

PREGLED ČEŠKIH ČINOVNIKA U UPRAVI TUZLANSKOG OKRUGA (1884-1914): PRILOG PROUČAVANJU UČEŠĆA ČEHA U UPRAVI BOSNE I HERCEGOVINE

U ovom radu dat je pregled čeških činovnika u upravi Okruga Donja Tuzla u vremenu austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini. Rad je napisan u okviru autorovih obaveza na doktorskom studiju, te mu je svrha da bude osnova za daljnja istraživanja učešća Čeha u bosanskohercegovačkoj upravi austrougarskog perioda. Rad je napisan na osnovu šematizama objavljenih u kalendaru lista „Bošnjak“, zvaničnih izvještaja o upravi, zakona i naredbi koje je vlast donosila za Bosnu i Hercegovinu, listova i relevantne literature. Opći zaključak je da su Česi bili veoma brojni stranci na službi u upravi tuzlanskog okruga, da su bili prisutni i na okružnom i na kotarskom nivou, da ih je bilo u svim kotarima tuzlanskog Okruga, kao i u svim odjeljenjima ili kategorijama uprave.

Ključne riječi: činovnici; Česi; uprava; tuzlanski Okrug; Austro-Ugarska

UVODNE NAPOMENE

Ovaj rad je većim dijelom napisan na osnovu podataka iz objavljenih šematizama, prostim prebrojavanjem činovnika, pa iz tih razloga vrijedi na početku ostaviti određene napomene. Objavljeni šematizmi nisu sadržavali podatke o nacionalnoj (ili etničkoj) pripadnosti činovnika, tako da se s tim u vezi metod rada svodio na prepoznavanje karakterističnih čeških imena ili, češće, prezimena činovnika. Imena su teže otkrivala češku nacionalnost jednog činovnika i zbog toga što su priređivači

šematizama često neka imena pisali po domaćem, a ne izvornom izgovoru.[1] Primjera radi, u šematizmu su navedeni Franjo Kolař (*Bošnjak* 1907: 23) i Franjo Kotrč (*Bošnjak* 1911: 77) za osobe koje su se zvale František Kolář (Balaban 2009: 131) i František Kotrč (Balaban 2009: 132); zatim je naveden Antun Břeštan (*Bošnjak* 1908: 32) koji se zapravo zvao Antonín Břešťan (Balaban 2009: 134), te Josip Šimerka (*Bošnjak* 1911: 78) kojemu je pravo ime zapravo bilo Josef Šimečka (Balaban 2009: 136). Ipak, imena činovnika navodit će se kako su zapisana u šematizmima, iako je izvjesno da se izvorno malo drugačije pišu (npr. Václav Podhůrský umjesto Vencel Podhursky i sl.)

Prezimena su, prema tome, bila nešto sigurniji pokazatelj da se radi o češkim činovnicima, budući da su češka prezimena u značajnom broju slučajeva karakteristična i ne tako teško prepoznatljiva.[2] Ovdje, ipak, treba imati na umu jednu važnu činjenicu. Naime, usljed dugotrajnog zajedničkog života Nijemaca i Čeha, kako u češkim zemljama, tako i izvan njih, došlo je do toga da su brojni Nijemci vremenom „postali“ Česi i obratno – u zavisnosti od toga sa kojom većinskom zajednicom su pojedinci ili manje grupe živjeli. To je u konačnici dovelo do toga da su i u vremenu o kojem je ovdje riječ, neki Česi nosili karakteristična njemačka prezimena i obratno. Primjer toga su, recimo, Antonín Böhm ili Karel Fasse (Vošahliková 1998: 77, 244), a također tu je i dobro poznat slučaj Anne Bayerove.[3] Sa druge strane, poznat je primjer njemačkog pisca knjiga za djecu, Otfrieda Preußlera, kojem je rođeno prezime zapravo bilo Syrowatka – tako da se, dakle, radi o Nijemcu sa karakterističnim češkim prezimenom (do promjene prezimena).[4]

Kod prepoznavanja prezimena olakšicu je predstavljalo i to što su novija izdanja šematizama donosila i preciznije pisanje stranih imena i prezimena. Budući da skoro svaki jezik ima bar po nečemu prepoznatljivu ortografiju, izvorno pisanje imena i prezimena bilo je od velike pomoći. U slučaju Čeha, konkretno, od pomoći su bili grafemi ě, ř, ý, á, í, é – kojih nema u drugim slavenskim jezicima, tj. kod drugih slavenskih naroda Monarhije. Izuzetak su Česima najbliži Slovaci, pa je sasvim moguće da se u nekim slučajevima radilo i o činovniku slovačkog porijekla. Međutim, Slovaka je generalno bilo veoma malo o austrougarskoj upravi u Bosni i Hercegovini,

1 Tako su, recimo, u većini slučajeva pisali Karlo bez obzira na izvornu verziju istog imena činovnika koji dolazi iz drugog govornog područja (za Nijemce je karakteristično Karl, za Čehe i Slovence Karel, za Italijane Carlo, za Poljake i Slovake Karol itd). Isto vrijedi za verzije imena Franjo (Franz/František/Ferenc/Franciszek/Frančišek itd.). Također se može primijetiti da su skoro uporedo korištene različite verzije imena Ivan (Jan, Ján, Janez, Jovan). Slično vrijedi i za imena koja su kod nas najčešće u obliku Josip, Antun, Ljudevit i sl.

2 Kao jedan vid potvrde da se radi o češkim prezimenima, korišten je online leksikon čeških imena i prezimena: https://www.kdejsme.cz

3 Više o njoj: Nečas (1992), Fuchs, Tahirović (2019).

4 O češko-njemačkim prezimenima opširnije: Beneš (1998) i Šmilauer (1936).

pa su i šanse za greške srazmjerno male. Recimo, prema izvještajima o upravi, Slovaka je 1906. godine na službi u Bosni i Hercegovini bilo samo 0,38% (brojem samo 34), dok je kod Čeha taj postotak iznosio 11,63. Pet godina kasnije samo 0,33% (brojem 37) činovnika u Bosni i Hercegovini bili su Slovaci, dok su Česi činili 10,97% ukupnog broja činovnika. Ne računajući domaće činovnike, u oba slučaja je samo Nijemaca bilo više od Čeha (Izvještaj 1906: 27, Izvještaj 1911: 9). Stoga, dakle, mogućnost za greške postoji, ali je ona minimalna.

U šematizmu, koji se redovno objavljivao u kalendaru lista *Bošnjak*[5] od 1884. godine do kraja austrougarske uprave, na području Okruga Donja Tuzla pronašli smo 147 čeških činovnika. Broj funkcija koje su oni obavljali je nešto veći, budući da su neki od njih obavljali dvije, a neki i tri različite funkcije ili iste funkcije u različitim mjestima. U ovom radu oni će biti predstavljeni prema svojoj funkciji, odnosno prema kategoriji uprave kojoj su pripadali. Glavne kategorije uprave na koje smo razvrstali sve činovnike su: politička, pravosudna, finansijska, građevinska, rudarska, šumarska, željeznička i žandarmerijska, a tu je još nekoliko područja u kojima je radilo tek nekoliko činovnika.

Na kraju, vrijedi ostaviti i uvodnu napomenu u vezi sa navođenjem podataka iz šematizama objavljenih u spomenutim kalendarima. Uredništvo lista *Bošnjak* je stranice na kojima se nalazi šematizam numerisalo od početka, tako da se i brojevi stranica u ovom radu, navođeni u nekim napomenama, odnose na broj stranice u šematizmu, a ne u cijelom broju kalendara. Također, činovnička zvanja, funkcije koje su obavljali i dijelovi uprave kojima su pripadali navođeni su izvorno kako stoji u šematizmu.

TERMINOLOGIJA

U ovom radu navode se mnogi pojmovi koji su se tada koristili u upravnom sistemu, a vremenom su djelomično ili u cijelosti nestali, odnosno potisnuti su iz upotrebe u korist drugih, modernijih pojmova. S obzirom da su podaci iz šematizama direktno preuzimani, u tekstu i priloženim tabelama na kraju rada ti pojmovi su izvorno navođeni. S tim u vezi, ovdje ćemo abecednim redom navesti te 'sporne' pojmove i ukratko navesti njihova značenja.

[5] List *Bošnjak* pokrenut je s ciljem promocije bošnjačkog narodnog imena i bosanskog jezika. Njegov pokretač bio je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak. Namijenjen je bio širim, prvenstveno muslimanskim društvenim krugovima. U pogledu nacionalnog pitanja bio je na liniji Kállayevog interkonfesionalnog bošnjaštva, te su mu suprotstavljeni listovi često prisipivali prorežimski kurs. Uredništvo lista redovno je izdavalo i godišnje kalendare, koji su korišteni za pisanje ovog rada. Opširnije vidjeti: Kruševac (1978), Solak (2014).

Prvi među njima je pojam *aspirant*. Označava određeni čin u datoj hijerarhiji prije postizanja završnog ranga. Ukratko, pojam se može u savremenom jeziku označiti kao pripravnik. Zatim imamo pojam *auskultant*. Riječ je o jednom od najčešćih pojmova koji se navodi u radu, a odnosi se na oblast pravosuđa. U savremenom jeziku to je sudski pripravnik. Sljedeći pojam sa kojim se srećemo je *kancelista*. Također je riječ o često korištenom pojmu, koji se može poistovijetiti sa pojmom pisar. Još jedan od pojmova koji je vremenom skoro u potpunosti iščezao je *lugar*, ili savremenim jezikom rečeno šumar. Dalje se često sreće pojam *manipulativni činovnik*. Ovaj pojam označavao je činovnika, uglavnom u finansijskim odjeljenjima uprave, čiji opis poslova možemo objasniti pojmom manipulacija. Naime, jedno od značenja pojma manipulacija je „utjecanje na porast ili pad cijena umjetnim putem u čemu sudjeluje neki investitor ili u dogovoru više njih". U upravi rudarskih poslova nailazimo i na ne u cijelosti iščezao, ali uglavnom napušten pojam *meštar*. Riječ je o pojmu kojim se označavao majstor svoga posla ili zanimanja. Zatim imamo pojam *perovođa*, koji je označavao nižeg administrativnog činovnika ili pisara. Veoma čest pojam također je i pojam *pristav*, najčešće korišten u pravosudnim organima, a koji je označavao pomoćnog sudskog (ili uopće upravnog) činovnika. Na jednom mjestu susrećemo i pojam *rešpicient*, koji je označavao činovnika finansijske straže. Na kraju tu je i pojam *vježbenik*, koji se danas vrlo rijetko susreće u upotrebi, a označava nekoga ko je početnik u određenom poslu. Za nekoga ko je prije nešto više od jednog stoljeća obavljao posao vježbenika, danas bi se moglo reći da je bio praktikant ili pripravnik. U šematizmu susrećemo i pojam koji se navodi u radu na više mjesta, a riječ je o pojmu *elev* (*elev za evidenciju*). Upoređivanjem se može konstatovati da je riječ o pojmu koji je imao potpuno ili približno identično značenje kao i *geometar*. U šematizmima se ta dva pojma na neki način prepliću, pa se čak i u različitim godinama koriste za iste osobe ili na istom mjestu za različite osobe.

Sva objašnjenja gore navedenih pojmova donesena su konsultovanjem hrvatskog rječničkog portala.[6] Razlog za konsultovanje hrvatskog rječnika leži u tome što je u jeziku štampe – lista *Bošnjak* i *Zbornika zakona i naredaba* među ostalim – u Bosni i Hercegovini u naznačenom periodu preovladavala hrvatska terminologija, posebno u upravi i posebno u prvim godinama austrougarske vladavine.[7]

***

Okupacija Bosne i Hercegovine u austrougarskom političkom vrhu praćena je stavom o izbjegavanju radikalnih promjena postojećeg stanja, odnosno o potrebi oslanjanja

[6] https://hjp.znanje.hr/index.php?show=main

[7] Opširnije vidjeti Baković (2019). Up. Solak (2014).

na osmansko socijalno-političko naslijeđe (Kasumović 2019). U tom smislu, upravno-teritorijalno uređenje habsburške Bosne i Hercegovine naslijeđeno je iz kasnoosmanskog Bosanskog vilajeta. Sandžaci su postali okruzi, kaze su postale kotari, a nahije kotarske ispostave (Imamović 2007). Sjeveroistočni dio Bosne i Hercegovine, odnosno nekadašnji Zvornički sandžak postao je, prema tome, Okrug (Donja)[8] Tuzla. Prema podacima iz prvog austrougarskog popisa stanovništva neposredno nakon okupacije, ovaj okrug imao je kotare Donja Tuzla, Bijeljina, Brčko, Gračanica, Gradačac, Maglaj, Orašje, Srebrenica, Vlasenica i Zvornik (Haupt-Uebersicht 1880). Ubrzo je, međutim, došlo do promjena. Orašje je izgubilo status kotara i svedeno je najprije u rang gradske općine (Ortschafts 1886), da bi potom bilo uspostavljeno kao kotarska ispostava u sastavu kotara Brčko (ABH-ZVS 1884: k35, 1/3). S druge strane, tuzlanskom Okrugu je iz sarajevskog priključen kotar Kladanj naredbom Zemaljske vlade od 22. maja 1883. godine, koja je stupila na snagu 1. jula te godine (Zbornik 1883: 125).

Od većih upravno-teritorijalnih promjena treba izdvojiti i podjelu tuzlanskog kotara na gradski (zvanično Gradski i industrijski kotar Donja Tuzla) i Seoski kotar Donja Tuzla. Gradskom kotaru pripale su gradska općina Tuzla, te industrijska mjesta Lukavac i Simin Han, kojima je time dodijeljen status seoskih općina. Seoskom kotaru pripadao je ostatak do tada jedinstvenog kotara. Ovo je učinjeno naredbom Zemaljske vlade donesenom 21. februara, koja je na snagu stupila 1. marta 1897. godine (Glasnik 1897: 45-47). Sa takvom upravno-teritorijalnom slikom Okrug Donja Tuzla dočekao je Prvi svjetski rat.

Kada je vremenski okvir ovog rada u pitanju, on počinje sa 1884. godinom, što u neku ruku izgleda neobično. Razlog tome je, međutim, što su podaci o imenima činovnika i njihovim funkcijama poznati tek od te godine. Jedini stariji dokument koji sam, do trenutka pisanja ovog rada, uspio pronaći jeste popis finansijskih činovnika u austrougarskoj upravi u Bosni i Hercegovini iz 1884. godine (ABH-ZVS 1884: k35, 3/1). U njemu se navode imena nekih činovnika češkog porijekla koja se i kasnije susreću. Međutim, taj dokument ne daje dovoljno informacija da bi se vremenski okvir ovog rada mogao pomjeriti na sami početak austrougarske uprave, a za činovnike koji se tu navode je ostavljena napomena. Krajnja vremenska granica je, očigledno, godina početka Prvog svjetskog rata.

***

Austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini u početnim godinama imala je problema sa činovničkim kadrom. Ona je zatekla jedan upravni sistem koji se nije uklapao u

[8] U početku se okrug, kao i kotar i sam grad, zvao Donja Tuzla, a od 1910. godine samo Tuzla.

standarde zapadnoevropske administracije (Lis 2020). William Miller, britanski putnik, zabilježio je razgovor sa austrougarskim činovnikom o jednom zanimljivom slučaju iz prvih mjeseci nakon okupacije, koji slikovito opisuje ovu razliku između osmanske i austrougarske uprave. Činovnik mu je ispričao da je „odmah nakon okupacije, u Žepču, našao jednu staru torbu punu raznih papira koji su predstavljali čitavu tursku arhivu. Svaki put kad mu je trebao neki dokument, sadržaj torbe bi istresao na pod.“ Nasuprot tome, austrougarska uprava je sve bilježila i slagala u dosjee, o čemu je ovaj činovnik, možda malo i pretenciozno, rekao da su oni „napisali više (...) za dvadeset godina nego Turci za četiri stotine.“ (Hadžiselimović 1989: 192).

Nova vlast je ipak zadržala neke osmanske činovnike, ali je dotadašnji činovnički aparat uglavnom smatran nepouzdanim i nekompetentnim (Kasumović 2019), dok su prvi činovnici, koji su došli iz Monarhije uglavnom bili niskokvalifikovani „ili mladići bez iskustva ili starci bez karaktera,“ podmitljivi, oholi, lijeni i nespremni za učenje bosanskog zemaljskog jezika. Prema ocjeni britanskog konzula, „šljam austrijskog činovničkog svijeta“, sa rijetkim izuzecima, bio je u Bosni u prvim godinama okupacije (Imamović 2007: 78-79). Ovo je svakako teška optužba na račun austrougarske uprave, koja je pritom i nekarakteristična za Britance, budući da su oni uglavnom blagonaklono gledali na Monarhiju i njenu ulogu na Balkanu. Tako se u jednom izvještaju iz 1879. godine hvali austrougarska uprava kao mudra i pravedna. Osim toga, jedan putnik zabilježio je kako zapravo austrougarski činovnici u Bosni i Hercegovini podsjećaju na britanske „po svom integritetu, potpunoj odanosti dužnosti i nepokolebljivoj energiji.“ Međutim, ova ocjena došla je dvadeset godina nakon okupacije, kada je činovnički aparat nesumnjivo bio bolji nego u početnim godinama (Hadžiselimović 1989: 177, 189, 190).

Iako je od početka okupacione uprave rastao broj stranih činovnika, pravu promjenu donio je Benjámin von Kállay (Béni Kállay). Sa ambicijama da u Bosni i Hercegovini uspostavi modernu, stabilnu i funkcionalnu upravu, Kállayu je upravo činovnički aparat predstavljao jedno od osnovnih sredstava vladavine (Imamović 2007). Zato se on trudio da u Bosnu i Hercegovinu privuče kvalifikovan kadar, te je u tom smislu onima koji, vlastitim izborom, odluče služiti u bosanskoj upravi 1886. godine osigurao status stalnih činovnika, čime je napušten provizorni status uspostavljen u prvim mjesecima okupacije (Kasumović 2022). Osim toga, u narednim godinama se trudio unaprijediti njihov materijalni status – u čemu je i uspio – učinivši službu u bosanskoj upravi privlačnom za činovnike iz obiju konstitutivnih zemalja Monarhije (Kraljačić 1987). Činovnici bosanske uprave su, osim pristojnih plata i osiguranih penzija, vremenom dobijali i razne pogodnosti, poput privilegovanog korištenja željeznica (Sbornik 1882; Zbornik 1883; Zbornik 1884; Zbornik 1885;

Zbornik 1896). Broj činovnika je usljed svega toga rastao (Kraljačić 1987; Imamović 2007), a u vrijeme Kállayeve uprave Zemaljska vlada osiguravala je i domaćim mladićima stipendije za studije u zemljama Austro-Ugarske, zatim Njemačkoj, Grčkoj i Srbiji – sve sa ciljem stvaranja obrazovanog sloja koji će biti oslonac njene vlasti (Lis 2020). Kállay je insistirao na obrazovanom činovničkom kadru, tako da je činovnik u bosanskoj upravi morao biti obrazovan sa posebnim akcentom na poznavanju pravnih propisa, tim više što su vremenom uvedeni i prijemni ispiti za činovnike (Lis 2020).

Naravno, pored gore spomenutih pogodnosti, činovnici su imali i svoje obaveze, koje se mogu svesti na ispunjavanje povjerene im dužnosti i ponašanje koje dolikuje činovničkom staležu. Oni su, također, bili podložni i disciplinskom postupku u slučaju neizvršavanja dužnosti ili nedoličnog ponašanja, te u skladu s tim odgovarajućim kaznama. Prestupi su generalno mogli biti ocijenjeni kao neurednost u poslu, što je povlačilo blaže usmene, pismene ili novčane kazne, ili kao formalni disciplinski prekršaji, koji su, naravno, povlačili teže kazne. Te teže kazne imale su raspon od pismenih ukora, preko premještanja u drugu službu, privremenog smanjenja plate, odgađanja napredovanja i premještanja u niži činovnički razred, do prisilnog penzionisanja ili otpuštanja iz službe (Sladović 1916).

Svojim energičnim radom Kállay je Bosnu i Hercegovinu učinio privlačnom za činovnike raznih profila iz skoro svih pokrajina Monarhije. Među njima su, naravno, bili i Česi, i to u ne malom broju. Izvještaji o upravi, kao i šematizmi koje je objavljivala i Zemaljska vlada, ali i listovi poput *Bošnjaka* i *Bosanskog glasnika* (*Bosnischer Bote*), pokazuju da su Česi bili najbrojniji stranci (tj. oni koji su dolazili iz neke od zemalja Monarhije, ne računajući Bosnu i Hercegovinu) u bosanskoj upravi nakon Nijemaca (Izvještaj 1906; Izvještaj 1911; Juzbašić 1999). Njihov broj se stalno kretao oko 10-11% svih činovnika na službi u Bosni i Hercegovini. Česi su, kao i Poljaci, bili poželjni kao činovnici uprave u Bosni i Hercegovini zbog svoje odanosti i sličnosti njihovih maternjih jezika sa jezikom domaćeg stanovništva (Kraljačić 1987; Poloni 2009). Štaviše, jedan Britanac je već 1879. godine zapisao da Česi brzo uče zemaljski jezik i da su prilično cijenjeni od strane domaćeg stanovništva.[9] Prema podacima iz 1910. godine, od ukupno 11.559 činovnika iz Češke i Moravske uopće na službi u Bosni i Hercegovini, u Okrugu Donja Tuzla bilo je njih 1.315 (Poloni 2009), s tim što to ne znači da su svi oni bili Česi, budući da je bilo i Nijemaca u zemljama češke krune. Osim što je jasno samo po sebi, to nam potvrđuje i podatak

[9] „Bilo mi je drago kad sam vidio da Česi brzo uče bosanski dijalekat; izgleda da ih općenito više cijene nego Hrvate“ (Hadžiselimović 1989: 177). Britanac o kojem je riječ je R. Hamilton-Lang, a cijeli članak dostupan je u Morley (1879: 650-671).

da je, recimo, u posljednjoj godini pred Prvi svjetski rat bilo 410 pripadnika žandarmerijskog korpusa u Bosni i Hercegovini koji su dolazili iz Češke i Moravske, a 'samo' 389 pripadnika je imalo češki kao maternji jezik (Bericht 1917).

OKRUŽNI NIVO

Uprava jedne okružne oblasti imala je u svom sastavu političko, građevinsko, finansijsko, šumarsko, školsko, ljekarsko i veterinarsko osoblje (Izvještaj 1906). Organi uprave unutar okružne oblasti sastojali su se od tri nivoa – okružnog, kotarskog i općinskog. Najniži, općinski nivo, pokrivala su uglavnom lokalna lica, razumljivo, domaćeg porijekla. Prema tome, češke činovnike zatičemo na okružnom i kotarskom nivou. Na okružnom nivou u Okrugu Donja Tuzla imamo 25 činovnika češkog porijekla. Samo jedan od njih obavljao je dvije različite funkcije. Najviše ih je radilo u pravosudnim organima uprave (16). Trojica su radili u finansijama, jedan u upravi šumarstva, a petorica su bili tehnički činovnici. Ovi činovnici pripadaju upravi okružne oblasti u užem smislu, te ne obuhvataju sve činovnike koji su popunjavali funkcije na ovom nivou. Pored uprave u užem smislu, na nivou okružnih oblasti postojala su i finansijska nadzorništva, duhanska režija, rudarsko satništvo, šumsko upraviteljtvo i oružnički zbor (tj. komanda žandarmerije) (Vidjeti prilog Tabela 1.)

Na okružnom nivou djelovalo je, dakle, i finansijsko nadzorništvo. Ono, međutim, nije bilo dio uprave (uprave u užem smislu) jedne okružne oblasti, već su to bile „samostalne dohodarstvene oblasti" (Izvještaj 1906).U finansijskom nadzorništvu tuzlanskog Okruga nabrojali smo deset čeških činovnika. Od toga, tri su bila vezana za carinske poslove, pet za ostale finansijske poslove, a dvojica su radili kao manipulativni činovnici. Carinska nadzorništva, uredi i stanice su inače bili sredstvo visokih austrougarskih organa za provođenje u djelo odluke o priključenju Bosne i Hercegovine zajedničkom austrougarskom carinskom području (Juzbašić 2002). Odluka o otvaranju carinsko-poreznih ureda u Bijeljini i Zvorniku, te njima podređenih usputnih carinskih stanica u Bosanskoj Rači i Janji, odnosno Šepku, Ljuboviji i Skelanima donesena je u decembru 1879. godine (BH. novine 1880), dok je od 1. januara 1880. godine počela sa radom carinska i finansijska straža Donja Tuzla, podređena nadzorništvu u Sarajevu (BH. novine 1880). Zadatak finansijske straže bio je da vodi računa o pravilnom izvršavanju svih finansijsko-tehničkih i poreznih propisa i svih poslova podložnih prijavljivanju i oporezivanju, kao i u nadgledanju i sprečavanju krijumčarenja robe (Sladović 1916) (Vidjeti prilog Tabela 2.)

U zavodima rudarskog satništva, tj. uprave rudarskih poslova, koji se odnose na područje tuzlanskog Okruga, nabrojano je devet čeških činovnika. Jedan od njih bio je upravnik, a među ostalima tu su bili računovođe, rudarski stručnjaci, administrativni radnici i rudarski ljekari. Njih osam vezano je za ugljeni majdan u Kreki, a jedan za solanu. Riječ je, inače, o prilično važnim industrijskim postrojenjima izgrađenim u prvim godinama austrougarske okupacione uprave. Rudnik uglja u Kreki otvoren je 1885. godine, a u njegovom sastavu je 1905. izgrađena i elektrana koja je električnom energijom snabdijevala i rudnik i solane, ali i sam grad (Bericht 1917). Solane su izgrađene 1885. u Siminom Hanu i 1892. u Kreki (Užičanin 2014), a u martu 1914. donesen je zakon o uzimanju zajma kako bi se solana u Kreki proširila u dovoljnoj mjeri da se ona u Siminom Hanu može napustiti (Glasnik 1914) (Vidjeti prilog Tabela 3.)

Važan segment austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini bila je žandarmerija. Ona je uspostavljena neposredno nakon okupacije, a prvobitna regulacija statusa žandarmerije provedena je već 1879. godine. Novi statut za žandarmeriju donesen je 1883. godine u sklopu Kállayevih mjera za uspostavljanje efikasne i stabilne uprave. Ovim statutom žandarmerija je imala zadatak očuvanja sigurnosti u zemlji, sa izuzetkom gradskih općina koje su imale svoje snage sigurnosti (Sladović 1916), a u ispunjavanju tog zadatka bila je podređena političkim vlastima. Očuvanje sigurnosti je, međutim, uključivalo širok spektar slučajeva iz onovremene bosanske svakodnevice. František Valoušek, Čeh koji je šesnaest godina služio u žandarmeriji u Bosni i Hercegovini, osim redovnih i 'normalnih' zadataka, zabilježio je i takve živopisne, ponekad i nevjerovatne slučajeve u kojima je žandarmerija morala intervenisati. Neki među njima su, recimo, izvlačenje cijele zmije iz želuca jednog čovjeka koji ju je progutao spavajući otvorenih usta na livadi, zatim provođenje istrage slučaja u kojem je mladić odgrizao djevojci nos kako niko drugi osim njega ne bi htio sa njom stupiti u brak, potom istrage slučaja u kojem je lokalnom begu i jednoj od njegove četiri supruge glave odsjekla druga od četiri supruge, onda hapšenje Romkinja koje su ispod haljina nosile žive ukradene pijetlove, hapšenje očuha koji je djetetu dao eksere da jede i tako dalje (Valoušek 2016). Kada je riječ o teritorijalnoj organizaciji žandarmerije, ona se uglavnom poklapala sa okruzima, na način da je jedno krilo Oružničkog zbora (tj. žandarmerijskog korpusa) odgovaralo jednom okrugu. Izuzetak u tom smislu bilo je 7. krilo smješteno u Trebinju, a od 1890. u Bileći, te iste godine formirano 8. krilo u Goraždu (Kraljačić 1987).

Na području tuzlanskog Okruga bilo je smješteno 5. krilo Oružničkog zbora, koje se sastojalo od pet vodova. Prvi vod bio je smješten u Tuzli, drugi u Brčkom, treći u

Bijeljini, četvrti u Srebrenici i peti u Zvorniku (*Bošnjak* 1913). Vodovi su se dalje sastojali od stanica, a njihov broj i razmještaj utvrđivao je zemaljski poglavar u saradnji sa civilnim adlatusom i komandantom žandarmerijskog korpusa (Kraljačić 1987).[10]

U žandarmerijskom korpusu u Bosni i Hercegovini bilo je dosta Čeha. Uoči Prvog svjetskog rata, 1913. godine, bilo je 368 (16,4%), a 1914. godine 389 (17,2%) pripadnika žandarmerijskog korpusa u Bosni i Hercegovini kojima je češki bio maternji jezik, po čemu su Česi bili najbrojniji stranci u ovoj službi (Bericht 1917). Zbog čega je to bio slučaj, teško je reći, a dodatna istraživanja mogla bi ponuditi precizniji odgovor na to pitanje. Neke naznake, ipak, donekle nude narativni izvori. Ranije spomenuti Valoušek, prisjećajući se jedne škole za komandire stanica koju je pohađao, a u kontekstu učešća Čeha u žandarmeriji, zabilježio je sljedeće:

> „Od svih 56 kandidata, 15 su bili Česi i Moravci, skoro svi na prvim mjestima po redoslijedu. I prije početka nastave, gospodin konjički kapetan je skoro sve osnovne funkcije rasporedio isključivo među kandidatima češke narodnosti. Bilo je to skoro pravilo u školama širom Bosne i Hercegovine, jer su Česi, navodno, lakše učili od npr. Poljaka, Hrvata...“ (Valoušek 2016: 87)

Kada je u pitanju uprava 5. krila žandarmerijskog korpusa, nalazimo pet Čeha, od čega su trojica bili dio oficirskog kadra, a još dvojica su radili kao računovođe. Na poziciji komandanta 5. krila bila su dvojica Čeha, dok su dvojica bili komandanti vodova (Vidjeti prilog Tabela 4.).

Češke činovnike zatekli smo i u drugim organima uprave, ali u manjem broju, pa one nisu izdvojene u posebnu kategoriju. Naime, jedan Čeh – Ferdinand Prát – radio je u duhanskoj režiji na području tuzlanskog Okruga. On je jedanaest godina (1899-1909) obavljao poslove u otkupnom uredu u Srebrenici, gdje je bio kontrolor duhanske proizvodnje, potom upravnik (od 1902. godine), a zatim tajnik (1909), nakon čega je prebačen u Čapljinu. U sekciji za uzdržavanje željeznica u sklopu zemaljske uprave željeznica radio je Karlo Kolejka. On je 1913. godine obavljao posao pristava u Tuzli. Na kraju, jedan Čeh je radio i u zemaljskoj poljoprivrednoj stanici u Modriči. Njegovo ime je Fridrik Král pl. Dobrá-Voda, a bio je poljoprivredni (od 1913. privredni) pristav, kao i stručni učitelj u lokalnoj školi od 1910. do 1914. godine.[11]

---

[10] „Broj i sjedišta oružničkih postaja opredijeljuje poglavar zemaljske vlade, dotično civilni doglavnik, na predlog zapovjednika oružničkog zbora tako, da u svakom sjedištu kotarske oblasti i njezinih ispostava, a prema potrebi takodjer u drugim mjestima bude po jedna postaja.“ Štatut oružničkog zbora za Bosnu i Hercegovinu, *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1883.*, Sarajevo, 1883, 552.

[11] Svi podaci o činovnicima, ako drugačije nije navedeno, dobijeni su iz šematizama objavljivanih u kalendaru lista *Bošnjak*. Bibliografski podaci o njima navedeni su u popisu referenci na kraju rada.

KOTARSKI NIVO

Kao i u slučaju okružnog nivoa i kotarska uprava imala je činovnike za različita odjeljenja. Kotarski uredi su od 1882. godine, kada su uspostavljeni i kada im je propisan djelokrug (ABH-ZVS 1882: k18, 18/51), bili mješoviti uredi koji su djelovali kao politička oblast prve instance, pravosudna oblast prve instance, porezni uredi i šumski uredi. Uspostavljanjem zasebnih kotarskih sudova, kojima je, naravno, dodijeljena pravosudna vlast na kotarskom nivou, kotarski uredi ostali su pri političkim i finansijskim poslovima (Izvještaj 1906). Kotarski sudovi osnovani su naredbom Zemaljske vlade od 21. februara, koja je na snagu stupila 1. jula 1906. godine (Glasnik 1907).

U poređenju sa okružnim nivoom mnogo više Čeha radilo je na kotarskom nivou, što je sasvim i razumljivo, kada se uzme u obzir činjenica da su kotarske uprave zajedno imale veći broj činovnika od uprave na okružnom nivou. U kotarima tuzlanskog Okruga nabrojali smo 94 različita češka činovnika.

U okviru političke uprave radilo je njih dvanaest, od čega su četvorica obavljali po dvije funkcije i to u različitim kotarima. Ukupno su trojica obavljali funkciju kotarskih predstojnika, sedmorica su bili na poziciji političkih perovodnih činovnika, dvojica politički pristavi (od čega jedan upravitelj kotarske ispostave), te tri perovodna vježbenika. Po kotarima, najviše ih je bilo u (Donjoj) Tuzli – njih pet, od čega su četvorica radili u upravi seoskog kotara Donja Tuzla. Četiri češka činovnika radila su u upravi kotara Bijeljina, tri u Brčkom, te po jedan u kotarima Gračanica, Gradačac, Srebrenica i Zvornik (Vidjeti prilog Tabela 5.).

U pravosuđu na kotarskom nivou radilo je najviše čeških činovnika – njih 19, od čega su dvojica obavljali funkciju kotarskog sudije (u tri različita kotara). Sudski pristavi (12) i auskultanti (6) bile su najčešće pozicije čeških činovnika, a osim njih po jednog činovnika nalazimo na pozicijama sudskog savjetnika (jedan od spomenutih kotarskih sudija), sudskog tajnika (jedan od kotarskih sudija) i dodijeljenog vladinog perovođe. Gledajući po kotarima, najviše ih je bilo u (Donjoj) Tuzli (četiri), zatim u Bijeljini, Gradačcu, Srebrenici i Zvorniku (po tri), Brčkom, Gračanici i Vlasenici (po dva), te u Maglaju (jedan) (Vidjeti prilog Tabela 6.).

U odjeljenjima kotarskih uprava zaduženim za finansijska pitanja radio je jedan Čeh manje u odnosu na pravosuđe. Od 18 činovnika, jedan je radio u carinskoj službi, dok su svi ostali bili vezani za poreze (poreznici, porezni oficijali, kontrolori, vježbenici). Bilo ih je u svim kotarima tuzlanskog okruga, a najviše u Bijeljini i Brčkom (po četiri), potom u Donjoj Tuzli, Maglaju i Vlasenici (po tri), u Kladnju,

Vlasenici, Gračanici i Gradačcu (po dva), te Srebrenici (jedan). Od 18 činovnika, njih četvorica radili su u dva kotara, a još dvojica u tri kotara (Vidjeti prilog Tabela 7.).

Veći broj čeških činovnika nalazimo i na drugim, tehničkim pozicijama u kotarskim upravama. Njih osam su označeni kao manipulativni činovnici, kanceliste ili pisari, a radili su na ukupno deset pozicija od čega tri u Brčkom i u Bijeljini, te po jednoj u Gradačcu, Srebrenici i Vlasenici. Česi su bili česti i na pozicijama geometara. Trinaest ih je radilo kao geometri (također i nadgeometri i elevi za evidenciju). Njih dvojica su obavljali taj posao u dva različita kotara. Najviše ih je bilo u Donjoj Tuzli (četiri, od čega tri u seoskom kotaru), zatim u Bijeljini, Gradačcu, Kladnju i Srebrenici (po dva), dok po jednog susrećemo u Brčkom, Gračanici, Vlasenici i Zvorniku. Osim toga, na pozicijama iz ove kategorije susrećemo i dva gruntovničara, koji su radili u kotarima Maglaj i Donja Tuzla (Vidjeti prilog Tabela 8.).

Uvođenje gruntovnica je inače bila jedna od novina koju je donijela austrougarska uprava u Bosni i Hercegovini. Iako je i osmanska uprava poznavala vođenje zemljišnog registra, to nisu bile gruntovnice u modernom smislu riječi (Sladović 1916). One su, prema tome, uspostavljene tek Gruntovničkim zakonom za Bosnu i Hercegovinu, koji je donio Car i Kralj odlukom od 13. septembra 1884. godine zajedno sa uputstvom za provođenje tog zakona, uputstvom za vođenje gruntovnica i naredbom o uređenju i djelokrugu gruntovničkih povjerenstava, dok je Zemaljska vlada 28. septembra donijela naredbu o proglašenju Gruntovničkog zakona za Bosnu i Hercegovinu (Glasnik 1886). Nakon donošenja Gruntovničkog zakona za Bosnu i Hercegovinu (1884), gruntovnice su postepeno uspostavljane u kotarima širom zemlje. U tuzlanskom Okrugu uspostavljene su ovim redom: 1888. u Gradačcu (Gesetz- 1888), 1889. u Brčkom i Bijeljini (Gesetz- 1889), 1890. u Donjoj Tuzli (Gesetz- 1890), 1891. u Maglaju (Gesetz- 1890), 1892. u Gračanici (Glasnik 1892), 1893. u Zvorniku (Glasnik 1893), 1895. u Srebrenici (Glasnik 1895), 1897. u Vlasenici (Glasnik 1897) i 1899. u Kladnju (Glasnik 1899). Do osnivanja gruntovnica gruntovnička povjerenstva u kotarima pripadala su odgovarajućim kotarskim sudovima (Glasnik 1907).

Češke činovnike nalazimo i u oblasti željeznica, šumarstva i graditeljstva. Željeznice su u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave tek bile u fazi razvoja i željeznička mreža još se nije bila proširila na sve kotare u Bosni i Hercegovini. Sa glavnom željezničkom prugom Bosanski Brod – Doboj – Sarajevo – Mostar – Metković, tuzlanski Okrug bio je povezan prugom Doboj – Simin Han izgrađenom 1886. godine (Juzbašić 2002), a osim nje kroz ovaj okrug prolazio je i dio pruge Zavidovići – Han Pijesak (Užičanin 2014). U smislu uprave, svi željeznički

poslovi bili su podređeni Direkciji zemaljskih željeznica u Sarajevu, koja se sastojala od četiri odjeljenja (za opću upravu, za održavanje željeznica, za saobraćajnu i komercijalnu službu, za otpremanje vozova i radionica) (Sladović 1916). U željezničkoj službi na području tuzlanskog Okruga nabrojali smo deset čeških činovnika. Uglavnom je riječ o načelnicima ili upravnicima željezničkih stanica. Takvih je šest, a tu su bila još dva asistenta i dva aspiranta. Sedam od ovih deset činovnika radilo je na stanicama u tuzlanskom kotaru, od čega jedan u Tuzli, tri u Kreki, dva u Puračiću i jedan u Siminom Hanu. Preostala dva činovnika radila su u Gračanici i jedan u Maglaju (Vidjeti prilog Tabela 9.)

U kotarskim upravama šumarskih poslova nabrojali smo također deset čeških činovnika, koji su pokrivali jedanaest različitih pozicija (jedan je radio na dva mjesta). Među njima bila su dva šumska upravitelja, šest nadšumara/nadlugara i tri šumska vježbenika. Najviše ih je bilo u kotaru Kladanj, tačnije u šumskom upraviteljstvu Olovo, koje je pripadalo ovom kotaru. Po dvojica su radila u kotarima Brčko i Donja Tuzla, a po jedan u kotarima Gračanica, Gradačac, Maglaj (u Vozućoj) i Vlasenica (u Han Pijesku) (Vidjeti prilog Tabela 10.).

Četiri činovnika češkog porijekla radila su u građevinskim odsjecima kotarskih uprava na području tuzlanskog Okruga. Oni su obavljali poslove cestara (cestarnika, kasnije nadcestarnika). Susrećemo ih u kotarima Srebrenica, Donja Tuzla i Kladanj. Treba dodati i jednog činovnika u oblasti zdravstva – kotarskog ljekara u Gračanici po imenu Egon Zahrádka (Vidjeti prilog Tabela 11.)

Posmatrajući činovnike na kotarskom nivou po kotarima, primjećujemo da ih je najviše bilo u kotaru Donja Tuzla (27). Među njima, nakon što je ovaj kotar podijeljen, bilo ih je osam u seoskom i jedan u gradskom kotaru. Zatim dolazi kotar Bijeljina, gdje je radilo 18 čeških činovnika, a onda Brčko sa 16. Dalje slijede kotari Gradačac (11), Gračanica i Srebrenica (po 9), Kladanj i Vlasenica (po 8), Maglaj (7) i Zvornik (6).[12]

TRAJANJE SLUŽBE

Među velikim brojem čeških činovnika u tuzlanskom Okrugu, nekoliko njih se izdvaja po dužini staža koji su stekli na ovom području. Češki činovnik sa najdužim stažom u tuzlanskom Okrugu je Wenzel Skřivanek, koji je u službi proveo čak 23 godine (1892-1914). Bio je kotarski pisar, kancelista i manipulativni činovnik u kotaru Gradačac. Nakon njega dolazi Vladislav Tykal, koji je radio kao geometar u kotaru

[12] Podaci dobijeni prebrojavanjem u šematizmu redovno objavljivanom u kalendaru lista *Bošnjak* od 1884. do 1914. godine. Bibliografski podaci o njima nalaze se u popisu referenci na kraju rada.

Gračanica od 1893. do 1899. godine, a naredne godine sve do izbijanja Prvog svjetskog rata kao nadgeometar za evidenciju u kotaru Brčko. Tykal je, dakle, ukupno u administrativnoj službi na području tuzlanskog Okruga proveo 22 godine. Zatim slijedi Rudolf Sladeček, rudarski upravnik na ugljenom majdanu Kreka (kotar Donja Tuzla). Na ovoj poziciji u sastavu rudarskog satništva Sladeček je proveo 16 godina (1896-1911). Trinaest godina u službi na području tuzlanskog Okruga proveo je Wilibald Hrdlička. On je od 1895. do 1907. godine radio kao načelnik željezničke stanice u Donjoj Tuzli, da bi svoju službu u Bosni i Hercegovini kasnije nastavio u Mostaru. Dvije godine kraće u službi su proveli Većeslav (negdje Vencel) Uhliř i Ferdinand Prát. Prvi je radio kao kancelista, najprije osam godina u Bijeljini (1895-1902), a potom tri godine u Brčkom (1903-1905). Drugi je od 1899. do 1909. godine bio činovnik duhanske režije i obavljao poslove kontrolora duhanske fabrike, potom upravnika (od 1902) i tajnika (1909) u Srebrenici, da bi službu kasnije nastavio u Čapljini.

Decenijski staž u upravi na području tuzlanskog Okruga ostvarilo je još pet čeških činovnika. Gustav Polaček je bio činovnik finansijskog nadzorništva Donja Tuzla od 1885. do 1894. godine. Za to vrijeme obavljao je poslove povjerenika carinske i finansijske (od 1888. samo finansijske) straže u Zvorniku (do 1888) i Bijeljini (od 1889). Od 1891. do 1900. godine kao nadlugar u kotarskoj upravi Gračanice radio je Josip Křivanek. Oskar Vesely (negdje Veselsky) 1892. godine započeo je svoju službu kao rudarski meštar (od 1896. rudarnik) na ugljenom majdanu Kreka u sastavu rudarskog satništva i tu ostao do 1901. godine. Aleksandar Csanik radio je kao cestar od 1896. do 1905. godine u Donjoj Tuzli. Budući da je 1897. godine došlo do razdvajanja gradskog i seoskog kotara, Csanik je od 1898. do 1900. radio u gradskom, a u preostalom periodu u seoskom kotaru. Ukupno deset godina u službi, ali u dva perioda sa prekidom između, proveo je Franjo Vaniček (negdje Waniček). Najprije je dvije godine radio kao porezni kontrolor u Gradačcu (1893-1894), a zatim šest godina kao poreznik u Gračanici (1895-1900). Nakon decenijske pauze, vratio se na područje tuzlanskog Okruga i dvije godine (1910-1911) proveo kao poreznik u Brčkom.

Više od pet godina u službi u tuzlanskom Okrugu provelo je još 20 čeških činovnika. Franjo Hlásek radio je devet godina na poziciji mjernog pristava u upravi Okruga Donja Tuzla (1895-1903). Isto toliko služio je i Vencel Podhursky (negdje Većeslav Podhurský). U službu je stigao 1884. godine kao sudski pristav u kotarskoj upravi u Brčkom, da bi se nakon višegodišnje pauze vratio 1896. godine na istu poziciju u kotar Vlasenica. Tu se također zadržao samo jednu godinu, a potom je

proveo sedam godina na poziciji sudskog tajnika u Okružnom sudu Donja Tuzla (1897-1903). U Okružnom sudu je radio i Karl Sedlaček, kao sudski pristav 1893. i auskultant 1894. godine. Nakon nekoliko godina odsustva, u Okružni sud u Tuzli vratio se 1899. godine na poziciju finansijskog perovođe, gdje je ostao sedam godina. Devet godina je u službi proveo i Ivan (negdje Jovan) Chitrý i to kao carinski oficijal u tri različita ureda podređena finansijskom nadzorništvu. Od 1898. do 1900. godine radio je u carinskom uredu u Skelanima (kotar Srebrenica). Potom ga nekoliko godina nije bilo na području tuzlanskog Okruga, a vratio se 1908. godine kao činovnik u carinskom uredu Rača (kotar Bijeljina). Tu je ostao dvije godine, a potom isti posao obavljao u carinskom uredu Šepak (kotar Zvornik), zaključno sa 1913. godinom. Peti činovnik koji je devet godina proveo u upravi na području tuzlanskog Okruga bio je Ferdinand Podhradsky. Sa službom je počeo u upravi bijeljinskog kotara kao porezni činovnik (porezni oficijal), gdje je radio od 1905. do 1909. godine. Godinu dana nakon toga proveo je na istoj poziciji u upravi kotara Kladanj, a potom je još tri godine služio kao porezni kontrolor u upravi maglajskog kotara.

Godinu kraće od prethodno navedenih u službi su proveli Karl (negdje Karlo) Merliček, Antun (negdje Anton) Indrák, Viktor Pollak i Karlo Wesselý (negdje Karl Vesely). Merliček, po činu kapetan, je svih osam godina (1891-1899) proveo kao zapovjednik 5. krila Oružničkog zbora, koje je obuhvatalo tuzlanski Okrug. Wesselý je također bio činovnik Oružničkog zbora. On je tri godine (1899-1901) proveo kao zapovjednik 3. voda stacioniranog u Bijeljini. Nakon višegodišnjeg odsustva sa područja tuzlanskog Okruga, vratio se 1910. godine i u činu kapetana obavljao funkciju zapovjednika cijelog ovog krila Oružničkog zbora. Na toj funkciji dočekao je i izbijanje Prvog svjetskog rata. Indrák je 1897. radio kao sudski pristav, a 1898. kao sudija u kotarskoj upravi Vlasenice, da bi se nakon pauze od nekoliko godina vratio u tuzlanski Okrug i radio kao sudski savjetnik u Okružnom sudu u Donjoj Tuzli (1909-1914). Pollak je svoju službu u tuzlanskom Okrugu započeo 1898. godine kao politički pristav u upravi seoskog kotara Donje Tuzle, gdje je ostao i narednu godinu. Sljedeće dvije godine proveo je na istoj poziciji u kotarskoj upravi Gradačca, a zatim četiri godine (1902-1905) kao upravitelj ispostave u Bosanskom Šamcu.

Simeon Zahradnik, Zdenko Vaněk, Franjo Syrovátka, Karlo Josip Kácl, Emil Navratil i Alois Střeha proveli su u službi po sedam godina. Zahradnik je sa službom počeo 1892. godine kao kotarski pisar (od 1895. kao kancelista) u kotarskoj upravi u Srebrenici, ostavši tu do 1898. godine. Vaněk je svojih sedam godina proveo u Brčkom, počevši od 1905. godine. Radio je kao porezni činovnik. Poreznim kontrolorom postao je 1908, a posljednju godinu službe (1911) proveo je kao

nadkontrolor. Syrovátka i Kácl su također svih sedam godina proveli na istom mjestu – prvi kao rudarnik na ugljenom majdanu u Kreki u sastavu rudarskog satništva (1906-1912), a drugi kao mjernik u upravi okružne oblasti (1908-1914). Navratil je bio činovnik pravosudne uprave, tačnije kotarski sudija. Šest godina je taj posao obavljao u Bijeljini (1906-1911), a jednu godinu (1914) u Tuzli. Činovnik uprave šumarstva Alois Střeha radio je u kotarima Maglaj i Kladanj. Šumski upravitelj u Vozućoj bio je od 1906. do 1908. godine, a od 1909. do 1912. godine nadšumar u Olovu.

Pet čeških činovnika ostalo je po šest godina u službi u upravi na području tuzlanskog Okruga. To su Adalbert Šramek, Ivan Vaclavek, Anton Stolička, Franjo Zlámal i Viktor Černý. Od njih prvi je sa službom počeo Šramek, 1884. godine. On je svih šest godina radio u okružnoj upravi na poziciji poreznog nadzornika, a 1888. godine postao je porezni vrhovni nadzornik. Na nivou Okruga radio je i Vaclavek, ali kao činovnik Oružničkog zbora, odnosno njegovog 5. krila. On je tu, od 1895. do 1900. godine, radio kao računovođa. I Zlámal je bio činovnik uprave na okružnom nivou, tačnije okružnog finansijskog nadzorništva. Od 1906. do 1911. godine on je bio finansijski perovođa, podtajnik, a potom i tajnik. Preostala dvojica bili su činovnici uprave na kotarskom nivou. Černý je bio gruntovničar u kotarskim upravama u Bijeljini (1893-1894) i Maglaju (1910-1913; od 1911. nadgruntovničar u kotarskom sudu).[13] Stolička je, sa druge strane, svih šest godina proveo u upravi jednoga kotara. Riječ je o kotaru Kladanj, u kojem je ovaj činovnik uprave šumarstva radio na poziciji nadlugara u šumskom upraviteljstvu u Olovu (1902-1907).

Veliki broj drugih činovnika radio je pet ili manje godina u upravi na području tuzlanskog okruga, a čak 42 činovnika provela su tu samo jednu godinu. Procentualno je, dakle, skoro jedna trećina (28,5%) čeških činovnika u tuzlanskom Okrugu provela samo jednu godinu u službi.[14]

U ovom trenutku teško bi bilo reći zašto je tako bilo, odnosno zašto su neki činovnici deceniju ili duže ostajali u Bosni i Hercegovini, a skoro trećina njih samo jednu godinu. Bez dodatnih istraživanja, prvenstveno arhivske građe o činovnicima i o Česima posebno, ali i narativnih izvora, nemoguće je predstaviti bilo kakav obrazac ili neko precizno objašnjenje. Naravno, čak i ako su postojali neki posebni razlozi koji su navodili činovnike da ostanu tako dugo, ili sa druge strane tako kratko u Bosni i Hercegovini, može se pretpostaviti da su značajnu ulogu igrali njihovi lični

[13] U šematizmu *Bošnjakovog* Kalendara za 1912. godinu Viktor Černý je naveden kao šerijatski sudija, dok je Ibrahim ef. Kadić naveden kao nadgruntovničar. Jasno je da je greška u pitanju. *Bošnjak. Kalendar za prestupnu godinu 1912.*, God. 30, Sarajevo, 1911, 84.

[14] Svi podaci dobijeni su prebrojavanjem šematizama u kalendaru lista *Bošnjak.*

afiniteti i njihov stepen zadovoljstva radom i životom u Bosni i Hercegovini. Znamo, na primjer, da su neki među njima – činovnicima, ne nužno Česima – voljeli svoj posao. Ranije spomenuti William Miller zabilježio je i u najmanjim gradovima sreo činovnike koji su potpuno posvećeni svom poslu; zabilježio je da se svi činovnici „izuzetno ponose (...) dostignućima u posljednjih dvadeset godina i ništa im ne pričinjava više zadovoljstva nego da tu zemlju pokažu strancu“, da mu je jedan od njih rekao da nema drugog posla koji bi više volio raditi (Hadžiselimović 1989: 192). Nesumnjivo je, naravno, da je – ako spomenuti britanski putnik nije pretjerivao – među takvim činovnicima bilo i Čeha. Jedan od njih bio je i spomenuti František Valoušek. Iako nije bio na službi konkretno u tuzlanskom Okrugu, njegovi memoari (Valoušek 2016) o šesnaestogodišnjoj službi u žandarmeriji u Bosni i Hercegovini govore u prilog tome da je lično zadovoljstvo činovnika službom u Bosni i Hercegovini igralo važnu ulogu u njihovoj odluci da se u ovoj zemlji zadrže nešto duže.

ZAKLJUČAK

Kako se iz priloženog može vidjeti, Česi su bili prilično zastupljeni u organima uprave u tuzlanskom Okrugu. Na službi u cijeloj Bosni i Hercegovini bili su drugi stranci po brojnosti, odmah iz Nijemaca. Za potrebe ovog rada nisu razmatrani drugi strani činovnici u upravi tuzlanskog Okrugu, pa u tom smislu nije moguće donijeti zaključke o brojnosti Čeha u odnosu na druge strance samo u ovom okrugu. To pitanje ostaje zadaća za buduća istraživanja.

Na osnovu podataka obrađenih za potrebe pisanja ovog rada zaključujemo da su češki činovnici bili prisutni i na okružnom i na kotarskom nivou. Bilo ih je u upravama svih kotara tuzlanskog Okruga, kao što ih je bilo i u svim kategorijama ili odjeljenjima uprave.

Na okružnom nivou najviše ih je radilo u pravosuđu, tačnije u Okružnom sudu, a zatim u finansijskom nadzorništvu i rudarskom satništvu. Na kotarskom nivou također su najčešći bili na pozicijama u pravosuđu i finansijama. Bili su također često geometri, a približno jednako ih je radilo u političkoj upravi, šumarstvu, željeznicama i na kancelarijskim poslovima. Po kotarima, najviše ih je bilo u Donjoj Tuzli, a potom u Bijeljini i Brčkom, dok su najrjeđe obavljali poslove u Maglaju i Zvorniku.

Od velikog broja činovnika, bilo je onih koji su se istakli po dužini staža. Do Prvog svjetskog rata najduži staž jednog češkog činovnika iznosio je 23 godine. Ukupno je jedanaest Čeha ostalo najmanje jednu deceniju na službi u bosanskoj upravi. Ipak,

veliki broj činovnika – čak skoro jedna trećina od ukupnog broja – ostao je samo jednu godinu u službi. U ovom trenutku, bez dodatnih istraživanja ovoga fenomena, možemo samo reći da su lični afiniteti i stepen zadovoljstva službom u Bosni i Hercegovini bili glavni faktori koji su određivali dužinu ostanka jednog činovnika u ovoj zemlji.

Rezultati prikupljanja podataka za potrebe pisanja ovog rada mogu poslužiti kao osnova za daljnja istraživanja učešća i uloge čeških činovnika u bosanskoj upravi u vremenu austrougarske vladavine.

PRILOZI

Tabela 1. Češki činovnici u okružnoj upravi Donja Tuzla

Br.	Činovnik	Organ	Pozicija	Kategorija	Od	Do
1.	Adalbert Šramek[15]		porezni nadzornik	Finansije	1883[16]	1889
2.	Vencel Podhursky	Okružni sud	sudski tajnik	Pravosuđe	1897	1903
3.	Jovan Kryčka		sudski pristav	Pravosuđe	1885	1885
4.	Vitěslav Zikmund[17]	Okružni sud	sudski pristav	Pravosuđe	1889	1906
5.	Ladislav Babel	Okružni sud	auskultant	Pravosuđe	1889	1889
6.	Viljem Kratky	Okružni sud	sudski pristav	Pravosuđe	1891	1891
	Wilim Kratky	Okružni sud	sudski pristav	Pravosuđe	1892	1892
7.	Simon Slunski	Okružni sud	auskultant	Pravosuđe	1891	1891
8.	Anton Šicha	Okružni sud	sudski pristav	Pravosuđe	1892	1893
9.	Anton Petr[18]	Okružni sud	sudski pristav	Pravosuđe	1893	1896
10.	Karl Sedlaček[19]	Okružni sud	sudski pristav	Pravosuđe	1893	1894
	Karlo Sedlaček	Okružni sud	financ. perovođa	Finansije	1899	1905
11.	Franjo Hlásek		mjerni pristav	Tehnički	1895	1903
12.	Josip Bárta	Okružni sud	auskultant	Pravosuđe	1896	1898
13.	Teodor Kasparek	Okružni sud	auskultant	Pravosuđe	1897	1897
14.	Antun Indrák	Okružni sud	sudski savjetnik	Pravosuđe	1909	1914

15 Porezni vrhovni nadzornik od 1888. godine.
16 ABH, fond ZVS, 1884, kutija 35, 3/1.
17 Od 1890. do 1903. nije bio u tuzlanskom Okrugu. Od 1904. do 1906. sudski savjetnik.
18 Auskultant 1894. i 1895. godine.
19 Auskultant 1894. godine.

15.	Viktor Pechnik		finansijski perovodni pristav	Finansije	1898	1898
16.	Josip Petřik	Okružni sud	auskultant	Pravosuđe	1903	1903
17.	Josip Czerný		mjerni pristav	Tehnički	1904	1907
18.	Većeslav Knežiček		tehnički asistent	Tehnički	1904	1907
19.	Aurel Kudrna	Okružni sud	auskultant	Pravosuđe	1905	1906
20.	Alois Střeha		nadšumar	Šumarstvo	1913	1914
21.	Karlo Josip Kácl		mjernik	Tehnički	1908	1914
22.	Jaroslav Potměšil		mjerni pristav	Tehnički	1909	1910
23.	Franjo Koteček[20]	Okružni sud	sudski savjetnik	Pravosuđe	1909	1910
24.	Karlo Chalupecký[21]	Okružni sud	auskultant	Pravosuđe	1910	1910
25.	Eduard Jurák	Okružni sud	sudski savjetnik	Pravosuđe	1912	1913

Tabela 2. Češki činovnici u sastavu finansijskog nadzorništva Donja Tuzla

Br.	Činovnik	Mjesto	Pozicija	Od	Do
1.	Gustav Polaček[22]	Zvornik	povjerenik carinske i finansijske straže	1879[23]	1894
2.	J. Horak[24]	Srebrenica	samostalni rešpicient	1887	1888
3.	Wencel Kratena		manipulativni činovnik / kancelista	1897	1897
4.	Karlo Štěpanek		kancelista	1898	1902
5.	Jovan Chitrý	Skelani	carinski oficijal	1898	1900
	Ivan Chitrý[25]	Rača	carinski oficijal	1908	1913
6.	Franz Fuřina		financijalniperovodnivježbenik	1899	1899
7.	Antun Krátký		financijalniperovodni pristav	1903	1906
8.	Franjo Zlámal[26]		financijalniperovođa	1906	1911
9.	Ljudevit Podrahý		financijalni tajnik	1913	1914
10.	Bogumil Pavlů	Zvornik	carinski vježbenik u Šepku	1914	1914

20 Potpredsjednik Okružnog suda 1910. godine.
21 Auskultant i 1914. godine.
22 Od 1889. do 1894. godine povjerenik carinske i finansijske straže u Bijeljini.
23 ABH, fond ZVS, 1884, kutija 35, 3/1.
24 Kontrolni kotarski upravitelj u Srebrenici 1888. godine.
25 Od 1910. do 1913. godine carinski prijamnik u Šepku.
26 Od 1907. finansijski podtajnik, od 1907. godine finansijski tajnik.

Tabela 3. Češki činovnici u sastavu rudarskog satništva na području tuzlanskog okruga

Br.	Činovnik	Mjesto	Pozicija	Od	Do
1.	Oskar Vesel(sk)y[27]	Ugljeni majdan Kreka	rudarski meštar	1892	1901
2.	Rudolf Sladeček	Ugljeni majdan Kreka	rudarski upravnik	1896	1911
3.	Franjo Syrovátka	Ugljeni majdan Kreka	rudarnik	1906	1912
4.	Josef Šesták	Ugljeni majdan Kreka	kancelista	1906	1908
5.	Većeslav Knížek	Ugljeni majdan Kreka	rudarski povjerenik	1908	1908
6.	Josef Limberský	Ugljeni majdan Kreka	rudarski ljekar	1910	1914
7.	Ferdinand pl. Mihálik	Uprava solane u Tuzli	rudarski pristav	1911	1914
8.	Alois Hnilička	Ugljeni majdan Kreka	rudarski mjernik	1912	1913
9.	Antun Stuchlý	Ugljeni majdan Kreka	računarski asistent	1914	1914

Tabela 4. Češki činovnici u žandarmerijskoj upravi tuzlanskog okruga (5. krilo Oružničkog zbora)

Br.	Činovnik	Mjesto	Pozicija	Od	Do
1.	Karl Merliček		zapovjednik 5. krila	1891	1898
2.	Ivan Vaclavek		računovođa	1895	1900
3.	Anton Jiroušek	Donja Tuzla	zapovjednik 1. voda u D. Tuzli	1897	1898
4.	Karl Vesely	Bijeljina	zapovjednik 3. voda u Bijeljini	1899	1901
	Karlo Wesselý		zapovjednik 1. voda u D. Tuzli	1908	1909
	Karlo Wesselý		zapovjednik 5. krila	1910	1914
5.	Većeslav Spranecký		porezni računovođa	1901	1905

Tabela 5. Češki činovnici u oblasti političke uprave na kotarskom nivou

Br.	Činovnik	Kotar	Pozicija	Od	Do
1.	Wenzel Černy	Bijeljina	kotarski predstojnik	1893	1895
2.	Vencel Radimsky	Donja Tuzla	kotarski predstojnik	1895	1898
3.	WenzelSobek	Brčko	perovodnivježbenik	1898	1899
	VećeslavSobek	Zvornik	politički perovodni činovnik	1905	1905
4.	Viktor Pollak	Donja Tuzla (seoski)	politički pristav	1898	1899
	Viktor Pollak[28]	Gradačac	politički pristav	1900	1905

27 Od 1896. do 1901. godine rudarnik.
28 Od 1902. do 1905. godine upravnik kotarske ispostave Bosanski Šamac.

5.	Roman Stiasny	Donja Tuzla (seoski)	perovodnivježbenik	1898	1898
	Roman Stiasny	Bijeljina	politički perovodni činovnik	1901	1901
6.	Oscar Pollak	Donja Tuzla (seoski)	politički pristav	1899	1899
7.	Josip Tuma	Bijeljina	politički perovodni činovnik	1904	1904
8.	Ladislav Zima	Gračanica	kotarski predstojnik	1909	1910
9.	Rudolf Zámečník	Bijeljina	perovodnivježbenik	1910	1910
	Rudolf Zámečník	Srebrenica	politički perovodni činovnik	1911	1914
10.	Emil Opalka	Brčko	politički perovodni činovnik	1912	1914
11.	Franjo Kotrč	Tuzla (seoski)	politički perovodni činovnik	1912	1913
12.	Emil Křenovsky	Brčko	politički perovodni činovnik	1912	1914

Tabela 6. Češki činovnici u oblasti pravosuđa na kotarskom nivou

Br.	Činovnik	Kotar	Pozicija	Od	Do
1.	Vaclav Podhurský	Brčko	sudski pristav	1884	1884
	Vencel Podhursky	Vlasenica	sudski pristav	1896	1896
2.	F. Pečenka	Gračanica	auskultant	1886	1886
3.	J. Drička	Zvornik	sudski pristav	1886	1886
4.	Wenzel Soukup	Donja Tuzla	auskultant	1891	1891
	Wenzel Soukup[29]	Zvornik	auskultant	1892	1893
5.	Anton Petr	Gradačac	sudski pristav	1897	1897
6.	Josip Adamik	Donja Tuzla	sudski pristav	1897	1899
7.	Anton Indrák	Vlasenica	sudski pristav	1897	1898
8.	Antun Pitha	Maglaj	sudski pristav	1899	1899
9.	Anton Ašikril (Přikryl)	Brčko	sudski pristav	1900	1900
	Antun Přikryl	Brčko	sudski pristav	1901	1901
10.	Josip Petr	Gradačac	auskultant	1900	1900
11.	Emanuel Fialka[30]	Bijeljina	sudski pristav	1903	1905
12.	Josip Kvapil[31]	Bijeljina	sudski pristav	1903	1907
13.	Josip Sklenař	Zvornik	auskultant	1905	1905
14.	Karlo Čech	Srebrenica	dodijeljen vladin perovođa	1908	1908

29 Sudski pristav 1893. godine.
30 Nije ga bilo 1904. godine. Sudija 1905. godine.
31 Sudija 1904. godine. Prezime mu je 1906. navedeno kao Kvatil. Od 1907. u kotarskom sudu.

15.	Emil Navratil	Bijeljina	sudski tajnik (kot. sudija)	1906	1911
	Emil Navratil	Tuzla	sudski savjetnik (kot. sudija)	1914	1914
16.	Julije Čech	Srebrenica	sudski pristav	1909	1911
17.	Antun Břeštan	Donja Tuzla	auskultant	1909	1909
	Anton Břeštan	Srebrenica	sudski pristav (kot. sudija)	1913	1914
18.	Albrecht Vonášek	Gradačac	auskultant	1910	1910
19.	Eduard Dohnálek[32]	Gračanica	sudski pristav	1913	1913

Tabela 7. Češki činovnici u oblasti finansijske uprave na kotarskom nivou

Br.	Činovnik	Kotar	Pozicija	Od	Do
1.	Carl Šašek	Gradačac	porezni oficijal	1882[33]	1883
	Karl Sašek	Brčko	porezni oficijal	1884	1884
	Karl Šašek	Gradačac	porezni oficijal	1885	1888
2.	Karl Vaclav Schlechta	Maglaj	poreznik	1884	1885
	Wenzel Schlechta	Donja Tuzla	poreznik	1889	1889
3.	Karl Tichy	Vlasenica	poreznik	1882[34]	1889
4.	A. Daniek	Bijeljina	carinski oficijal	1888	1888
5.	Valerius Vepřek	Donja Tuzla	porezni oficijal	1892	1894
6.	Franjo Waniček	Gradačac	porezni kontrolor	1893	1894
	Franjo Vaniček	Gračanica	poreznik	1895	1900
	Franjo Vaniček	Brčko	poreznik	1910	1911
7.	Ladislav Spurny	Donja Tuzla (gradski)	porezni oficijal	1898	1898
8.	Karl Kovalik	Bijeljina	kontrolor	1899	1901
9.	Antun Maroušek	Brčko	porezni vježbenik	1903	1904
	Anton Maroušek	Zvornik	porezni oficijal	1911	1911
10.	Ferdinand Podhradsky	Bijeljina	porezni činovnik	1905	1909
	Ferdinand Podhradsky	Kladanj	porezni oficijal	1910	1910
	Ferdinand Podhradsky	Maglaj	porezni kontrolor	1911	1913
11.	Zdenko Vaněk	Brčko	porezni činovnik	1905	1911

32 Kotarski sudija u Vlasenici 1914. godine.
33 ABH, fond ZVS, 1884, kutija 35, 3/1.
34 ABH, fond ZVS, 1884, kutija 35, 3/1.

12.	Eugen Borský	Bijeljina	porezni kontrolor	1907	1909
	Evgenije Borsky	Kladanj	poreznik	1912	1912
13.	Ljudevit Wošahlik	Srebrenica	porezni kontrolor	1910	1914
14.	Rudolf Křenovsky	Bijeljina	porezni vježbenik	1914	1914
15.	Rudolf Hodak	Gračanica	porezni vježbenik	1914	1914
16.	Ivan Souček	Vlasenica	porezni vježbenik	1914	1914
17.	Ivan Hubaček	Maglaj	porezni vježbenik	1914	1914
18.	Jaroslav Volák	Zvornik	porezni vježbenik	1914	1914

Tabela 8. Češki činovnici na tehničkim pozicijama u kotarskim upravama

Br.	Činovnik	Kotar	Pozicija	Od	Do
1.	Vaclav Fleischer	Vlasenica	kancelista	1884	1884
2.	Josip Kolhanek	Brčko	pisar	1885	1885
3.	V. Skrivanek	Bijeljina	pisar	1888	1888
	WenzelSkřivanek[35]	Gradačac	kotarski pisar	1892	1914
4.	Viktor Černy	Brčko	kotarski pisar	1892	1892
	Viktor Černy	Bijeljina	gruntovničar	1893	1894
	Viktor Černý[36]	Maglaj	gruntovničar	1910	1913
5.	Simeon Zahradnik[37]	Srebrenica	kotarski pisar	1892	1898
6.	(V)Ladislav Tykal	Gračanica	geometar	1893	1899
	Vladislav Tykal	Brčko	nadgeometar za evidenciju	1900	1914
7.	Vencel Uhliř	Brčko	kancelista	1895	1902
	VećeslavUhliř	Bijeljina	kancelista	1903	1905
8.	Vencel Machaček	Donja Tuzla	geometar (dodijeljen za uvođenje gruntovnice)	1896	1896
9.	Ferdinand Mašek	Donja Tuzla (seoski)	gruntovničar	1898	1899
10.	Franjo Hromátko	Vlasenica	geometar za evidenciju	1899	1899
	Franjo Hromátko	Donja Tuzla (seoski)	geometar za evidenciju	1902	1904
11.	Karlo Polaček	Bijeljina	manipulativni činovnik / kancelista	1907	1910

32 Kotarski sudija u Vlasenici 1914. godine.
35 Od 1895. do 1903. kancelista, od 1904. do 1914. godine manipulativni činovnik.
36 Od 1911. do 1913. godine nadgruntovničar
37 Od 1895. do 1898. godine kancelista.

12.	Franjo Kolař	Bijeljina	elev za evidenciju	1908	1910
	Franjo Kolař	Srebrenica	geometar za evidenciju	1911	1911
13.	Ivan Němeček	Bijeljina	elev za evidenciju	1908	1910
14.	Samuel Masařyk	Gradačac	elev za evidenciju	1908	1908
15.	Stanislav Konečný	Donja Tuzla (seoski)	elev za evidenciju	1908	1909
16.	Franjo Hrozniček	Kladanj	geometar za evidenciju	1909	1909
17.	Antun Kotyza	Donja Tuzla (seoski)	nadgeometar za evidenciju	1909	1912
18.	Karlo Ružička	Vlasenica	elev za evidenciju	1909	1909
19.	Josip Kopečný	Kladanj	geometar za evidenciju	1910	1914
20.	Karlo Trefný	Gradačac	elev za evidenciju	1911	1913

Tabela 9. Češki činovnici u upravi željeznica na području tuzlanskog okruga

Br.	Činovnik	Kotar	Pozicija	Od	Do
1.	Wilibald Hrdlička	Donja Tuzla	načelnik stanice	1895	1907
2.	Franjo Sirovy	Maglaj	otpravnik – upravitelj	1897	1897
3.	Ljudevit Kumštát	Gračanica	otpravnik – upravitelj (gradska st.)	1901	1904
4.	Ferdo Krchnák	Donja Tuzla	asistent stanice u Kreki	1902	1903
5.	Ivan Doubek	Donja Tuzla	aspirant u Kreki	1903	1903
6.	Josip pl. Pelikan	Gračanica	načelnik stanice	1905	1905
7.	IgnacKopecký	Donja Tuzla	upravitelj stanice u Puračiću	1906	1910
8.	Josip Zahradnik	Donja Tuzla	aspirant/asistent u Kreki	1906	1910
9.	Roman Prudík	Donja Tuzla	asistent stanice u Puračiću	1910	1911
10.	Hinko Střecha	Tuzla	načelnik stanice Simin Han	1913	1914

Tabela 10. Češki činovnici u upravi šumarstva na kotarskom nivou

Br.	Činovnik	Kotar	Pozicija	Od	Do
1.	Adalbert Jaroš	Brčko	nadlugar	1885	1885
2.	Josip Křivanek	Gračanica	nadlugar	1891	1900
3.	Henrik Bubak	Donja Tuzla	šumski vježbenik u Puračiću	1891	1892
4.	Franjo Studeny	Gradačac	šumski vježbenik	1893	1894
5.	Alois Ružička	Donja Tuzla	nadlugar	1895	1898
6.	Anton Stolička	Kladanj	nadlugar u Olovu	1902	1907

7.	Karlo Blažek	Kladanj	nadlugar u Olovu	1902	1902
8.	Alois Střeha	Maglaj	šumarski upravitelj u Vozućoj	1906	1908
	Alois Střeha	Kladanj	nadšumar u Olovu	1909	1912
9.	Emanuel Kocourek	Brčko	šumski upravitelj	1909	1911
10.	Franjo Ružička	Vlasenica	šumski vježbenik u Han Pijesku	1911	1911

Tabela 11. Češki činovnici na građevinskim pozicijama u upravi na kotarskom nivou

Br.	Činovnik	Kotar	Pozicija	Od	Do
1.	Josip Nedobity	Srebrenica	cestar	1888	1889
2.	Aleksandar Csanik[38]	Donja Tuzla	cestar	1896	1905
3.	Franjo Žák	Srebrenica	cestarnik	1907	1908
4.	Franjo Svoboda	Kladanj	cestarnik/nadcestarnik	1909	1912

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

1. Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Zemaljska vlada Sarajevo

Objavljeni izvori

1. *Berichtüber die Verwaltung von Bosnien und der Hercegovina für die Jahre 1914 bis 1916 heraus gegeben vom K. u. K. Gemeinsamen Finanzministerium* (1917), K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien
2. *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima* (1896), Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo
3. *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906* (1906), C. i kr. zajedničko ministarstvo financija, Zagreb
4. *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1911* (1911), C. i kr. zajedničko ministarstvo financija, Sarajevo
5. Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 1. maja 1895., br. 53.347/III. *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1895.*, Sarajevo

38 Od 1898. do 1900. u gradskom, od 1901. do 1905. godine u seoskom kotaru Donja Tuzla.

6. Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 10. juna 1899., br. 83.589/III. *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1899.*, Sarajevo
7. Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 19. februara 1897., br. 21.275/I. *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1897.*, Sarajevo
8. Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 20. novembra 1882., broj 34137/I.,*Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1882.*, Sarajevo
9. Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 21. februara 1906., br. 354, *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1906*, Sarajevo, 1907.
10. Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 21. februara 1906., br. 354, *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1906.*, Sarajevo,1907.
11. Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 22. maja 1883., broj 9422/I., *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1883.*, Sarajevo
12. Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 24. augusta 1892., br. 72.308/III., *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1892.*, Sarajevo
13. Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 25. maja 1897., br. 68.083/III., *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1897.*, Sarajevo
14. Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 27. novembra 1884., br. 24516/I., *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1884.*, Sarajevo
15. Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 28. septembra 1884., broj 20832/I., *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1886.*, Sarajevo
16. Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 5. februara 1883., broj 1942/I., *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1883.*, Sarajevo
17. Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 5. maja 1893, br. 22.486/III., *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1893.*, Sarajevo

18. Okružnica zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 10. jula 1885. broj 839/II. pr., *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1885.*, Sarajevo
19. *Haupt-Uebersicht der politischen Eintheilung von Bosnienundder Hercegovina*, u: *Ortschafts- und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und der Hercegovina* (1880), Aemtliche Ausgabe, Sarajevo
20. *Ortschafts- und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885.* (1886), Aemtliche Ausgabe, Sarajevo
21. Pravilnik o voznom i tovarnom pogodovanju, danom aktivnim činovnicima i služiteljima bosansko-hercegovačke zemaljske uprave na prugama bosansko-hercegovačkih željeznica., *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1896.*, Sarajevo
22. Štatut oružničkog zbora za Bosnu i Hercegovinu, *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1883.*, Sarajevo
23. Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 3. Juli 1888, Z. 31644/II., *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1888.*, Sarajevo
24. Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 30. September 1889, Z. 40114/I., *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1889.*, Sarajevo
25. Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 12. Juni 1890, Z. 39399/III., *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1890.*, Sarajevo
26. Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 18. Juni 1891, Z. 38545/III., *Gesetz- und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegovina. Jahrgang 1890.*, Sarajevo
27. Zakon od 28. marta 1914., o zajmu za proširenje solane u Tuzli., *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1914.*, Sarajevo

Listovi

1. *Bosansko-hercegovačke novine*, God. III, br. 1, Sarajevo, 4. januar 1880.
2. *Bosansko-hercegovačke novine*, God. III, br. 4, Sarajevo, 8. januar 1880.
3. *Bošnjak. Kalendar za prestupnu godinu 1884.*, God. 2, Sarajevo, 1884.
4. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1885.*, God. 3, Sarajevo, 1885.

5. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1886.*, God. 4, Sarajevo, 1886.
6. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1887.*, God. 5, Sarajevo, 1887.
7. *Bošnjak. Kalendar za prestupnu godinu 1888.*, God. 6, Sarajevo, 1888.
8. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1889.*, God. 7, Sarajevo, 1889.
9. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1891.*, God. 9, Sarajevo, 1891.
10. *Bošnjak. Kalendar za prijestupnu godinu 1892.*, God. 10, Sarajevo, 1892.
11. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1893.*, God. 11, Sarajevo, 1893.
12. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1894.*, God. 12, Sarajevo, 1894.
13. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1895.*, God. 13, Sarajevo, 1895.
14. *Bošnjak. Kalendar za prijestupnu godinu 1896.*, God. 14, Sarajevo, 1896.
15. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1897.*, God. 15, Sarajevo, 1897.
16. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1898.*, God. 16, Sarajevo, 1898.
17. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1899.*, God. 17, Sarajevo, 1899.
18. *Bošnjak. Kalendar za prijestupnu godinu 1900.*, God.18, Sarajevo, 1900.
19. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1901.*, God. 19, Sarajevo, 1901.
20. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1902.*, God. 20, Sarajevo, 1902.
21. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1903.*, God. 21, Sarajevo, 1902.
22. *Bošnjak. Kalendar za prestupnu godinu 1904.*, God. 22, Sarajevo, 1903.
23. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1905.*, God. 23, Sarajevo, 1904.
24. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1906.*, God. 24, Sarajevo, 1905.
25. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1907.*, God. 25, Sarajevo, 1906.
26. *Bošnjak. Kalendar za prestupnu godinu 1908.*, God. 26, Sarajevo, 1907.
27. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1909.*, God. 27, Sarajevo, 1908.
28. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1910.*, God. 28, Sarajevo, 1909.
29. *Bošnjak. Kalendar za prostu godinu 1911.*, God. 29, Sarajevo, 1910.
30. *Bošnjak. Kalendar za prestupnu godinu 1912.*, God. 30, Sarajevo, 1911.
31. *Bošnjak. Zvanični kalendar za prostu godinu 1913.*, God 31, Sarajevo, 1912.
32. *Bošnjak. Zvanični kalendar za prostu godinu 1914.*, God. 32, Sarajevo, 1913.

Knjige, studije i članci

1. Baković, Matijas (2019), *Jezik Sbornika zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovini od 1881. do 1884. i kulturno-političke prilike nakon austro-ugarske okupacije (1878.)*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu – Fakultet hrvatskih studija, Zagreb

2. Balaban, Milan (2009), *Češi v Bosně a Hercegovině 1878-1941*, Diplomová práce Univerzita Palackého, Filozofická fakulta, Olomouc.
3. Josef Beneš (1998), *Německá příjmení u Čechů*, 1-2 (Marie Nováková ur.), Univerzita J. E. Purkyně, Ústí nad Labem
4. Fuchs, Brigitte, Husref Tahirović (2019), ˝Dr. Anna Bayerová: The First Official Female Doctor in Bosnia and Herzegovina˝, *Acta Medica Academica*, 48(1), 121-126.
5. Hadžiselimović, Omer (1989), *Na vratima Istoka: engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*, Veselin Masleša, Sarajevo
6. Imamović, Mustafa (2007), *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914.*, Magistrat – Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
7. Lis, Tomas Jacek (2020), ˝Službenici u Bosni i Hercegovini 1878-1918.˝, *Časopis za suvremenu povijest*, 52(2), 629-655.
8. Juzbašić, Dževad (1999), *Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
9. Juzbašić, Dževad (2002), *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
10. Kasumović, Amila (2019), ˝Dobrodošli u koloniju, Eldorado ili nešto treće! Useljavanje u Bosnu i Hercegovinu u prvim godinama nakon okupacije 1878.˝, u: Duranović, Amir (ur.), *Nacije i migracije: studije iz bosanskohercegovačke historiografije*, *Zbornik radova*, UMHIS, Sarajevo, 25-68.
11. Kasumović, Amila (2022), ˝Priliv činovnika iz Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu nakon okupacije 1878.˝, u: Agičić, Damir, Iskra Iveljić, Ida Ograjšek Gorenjak, Nikola Anušić (ur.), *Zbornik Božene Vranješ-Šoljan*, FF Press, Zagreb, 89-104.
12. Kraljačić, Tomislav (1987), *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, Veselin Masleša, Sarajevo.
13. Kruševac, Todor (1978), *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, Veselin Masleša, Sarajevo
14. Morley, John (ed.) (1879), *The Fortnightly Review*, vol. XXVI. New Series, Chapmanand Hall, London, 650-671.
15. Nečas, Ctibor (1992), *Mezi muslimkami: Působení úředních lékařek v Bosně a Hercegovině v letech 1892-1918*, Masarykova univerzita, Brno.

16. Poloni, Željka (2009), *Česi u Sarajevu 1878-1918*, magistarski rad, Univerzita Palackého, Filozofická fakulta, Olomouc.
17. Solak, Edina (2014), *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914. godine: sociolingvistički pristup*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za jezik, Sarajevo
18. Užičanin, Salkan (2014), *Utjecaj industrijskog razvoja na društvenu strukturu u Bosni i Hercegovini (1918-1929)*,doktorska disertacija, Univerzitet ˝Džemal Bijedić˝ u Mostaru
19. Valoušek, František (2016), *Sjećanja na Bosnu: Zapisi austrougarskog žandara na službi u Bosni*, (Dagmar Dorovská, ur.; Zvjezdana Marković, prev.), Bosanska riječ, Sarajevo
20. Vošahliková, Pavla (1998),*Von Amtswegen: k. k. Beamteerzählen*, Bohlau Verlag, Wien – Köln – Weimar
21. Šmilauer, Vladimír (1936), ˝Česko-německá příjmeni˝, *Naše řeč. Listy pro vzdělávání a tříbení jazyka českého*, God. 20, br. 2-3, 49-52.

OVERVIEW OF CZECH OFFICIALS IN THE ADMINISTRATION OF THE TUZLA DISTRICT (1884-1914): A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF CZECH PARTICIPATION IN THE ADMINISTRATION OF BOSNIA-HERZEGOVINA

Summary

This paper is an overview of the Czech officials in the administration of the Donja Tuzla District during the Austro-Hungarian rule in Bosnia-Herzegovina. The paper has been written as a part of the author's obligation in the Ph.D. studies, and it aims to represent a basis for further research in this field. The paper has been written according to the schemes of the administration published in the „Bosniak“ journal, official reports on the administration, laws, and order imposed upon Bosnia-Herzegovina, journals, and relevant studies. A general conclusion is that the Czechs were very numerous strangers in service in the administration of the Donja Tuzla District, that they were present on both district and county levels, that they worked in every county of the district, as well as in every department of the administration.

Keywords: officials; Czechs; administration; Tuzla District; Austria-Hungary

Adresa autora
Author’s address

Amir Krpić
Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
amir.krpic@untz.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

dhs
društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

POLITOLOŠKE TEME

Tope Shola Akinyetun, Sarah Olufunmilayo Adedini
THE POLICE, EXTRAJUDICIAL KILLINGS AND IMPERATIVES FOR REFORMS IN THE NIGERIAN FOURTH REPUBLIC / POLICIJA, SAMOVOLJNA UBISTVA I NUŽNOST REFORMI U ČETVRTOJ NIGERIJSKOJ REPUBLICI 141

dhs
društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.141

UDK 351.74(669)

Primljeno: 17. 06. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Tope Shola Akinyetun, Sarah Olufunmilayo Adedini

THE POLICE, EXTRAJUDICIAL KILLINGS AND IMPERATIVES FOR REFORMS IN THE NIGERIAN FOURTH REPUBLIC

Extrajudicial killings attributed to personnel of the Nigerian Police in the conduct of their constitutional duties and responsibilities have become prevalent in recent times. They have been accused of human rights violations, torture, brutality, and unlawful killings of varying proportions. This palpable, yet injurious trend has become a strain on effective policing and security in Nigeria. This paper examines the role of the Nigeria Police Force in extrajudicial killings in the course of discharging their duties since the return to civilian rule in 1999 and how Police reforms can help increase police accountability. The paper was anchored on the organizational theory of police behavior and adopts a qualitative approach by reviewing the literature on extrajudicial killings by the Nigerian police as available in peer-reviewed journal articles, government reports, media reports, newspapers, and international agencies reports. The findings show that the Nigerian Police have been largely complicit in extrajudicial killings. It also shows that organizational deficits such as corruption, lack of investigative infrastructure, lack of human rights training, poor working conditions, poor internal control, and the often-abused Order 237 are major factors that enhance the perpetuation of the incidence of extrajudicial killings by the Police. The study concluded that without a sincere approach toward reforming the Police, extrajudicial killings might become a dominant narrative. Therefore, the paper recommends that a comprehensive security reform of the Nigerian Police should be carried out in conjunction with the private sector and Civil Society Organizations in Nigeria.

Keywords: EndSARS; Extrajudicial killings; Police reform; Nigeria Police Force; SARS

INTRODUCTION

Extrajudicial killing, otherwise, extralegal killing, refers to the unlawful deprivation of life without recourse to judicial or legal processes. It is, by all means, illegal and directly impinges on a victim's fundamental human rights in its entirety (Igbo 2017). As used in this paper, extrajudicial killing is the overt or covert termination of human life against constitutional provisions to satisfy unjustifiable reasons. Extra-judicial killing in Nigeria is a serious issue that haunts the operational practice of different security agencies in the country. Thus, the killings of innocent citizens and suspected criminals by officers of the security agencies are considered extrajudicial, extralegal and unlawful. This however seems to be prevalent among the Nigeria Police Force (hereafter NPF) (Odunaike, Lalude & Odusanya 2021) whose recent activities are in recurring stark contrast to its basic mandate – to protect life and property.

Having ratified the African Charter on Human and People's Rights as well as the International Covenant on Civil and Political Rights, it is the primary responsibility of the Nigerian state to safeguard the citizens' right to life and right to fair hearing – among others. Contrarily, the Nigerian police – an agent of the government, is responsible for the incessant deprivation of life in the most violable way owing to its extensive powers. The police in Nigeria have been accused of corruption, brutality, violation of human rights, gross misconduct, enforced disappearance and extrajudicial killings. Thus, the incidence of extrajudicial killings by the Nigerian police is a recurring phenomenon since the inception of the Nigerian Fourth Republic in 1999. As Akinsanmi (2020) argues, the cases of extrajudicial killings in Nigeria remain a contemporary challenge to grapple with as the cases of arbitrary detainment, human rights violation, torture, enforced disappearances and unlawful killings by the security forces; police inclusive, have continued unabated in Nigeria (Amnesty International 2021).

The New Humanitarian (2010) alleges that the police in 2004 killed 2,987 people while 329 robbers were also reported killed in 2006. In 2009, several hundreds of innocent civilians were killed in the crackdown on Boko Haram in Maiduguri while several others were illegally detained. As a case in point, rather than being interrogated and prosecuted according to the law, Mohammed Yusuf, the leader of Boko Haram was unlawfully killed on July 30 2009 while in police custody – although authorities claimed he was caught in a crossfire while trying to escape. Therefore, it remains incontrovertible that the police promote extrajudicial killing. It is believed that the agency has a penchant for violence. Substantiating this assertion, Igbo (2017)

contends that the law guarantees the police enormous powers which it uses without caution, while Akinyetun (2022) opines that the NPF is an excessively militarized parastatal with a checkered history of violence, brutality, human rights violation and corruption spanning its pre-colonial, colonial and post-colonial epochal existence. This view is supported by Amnesty International (2021) that the police; particularly the Special Anti-Robbery Squad (SARS), often acted as an agent of abuse against citizens. For context, security agents shot five members of the Islamic Movement of Nigeria during a protest to demand the release of their leader, Sheikh Ibraheem El-Zakzaky in Abuja. Meanwhile, during the enforcement of the COVID-19 lockdown measures, no fewer than 18 people were killed between March 30 and April 13 by the police, military and the Nigerian Correctional Service. There was also general excessive use of force in several states of the federation. It was in protest against the extrajudicial killings and high-handedness of officers of the squad that Nigerian youths staged nationwide mobilization and protests in October 2020 to demand for the disbandment of SARS using the #EndSARS (Akinyetun 2021a).

The Network on Police Reform in Nigeria (2010) claims that the NPF is enmeshed in illegal acts due to an avalanche of obstacles including the lack of investigative infrastructure which makes it rely on torture as a means of extracting a confession from suspects, over-centralization and poor accountability, corruption, lack of human rights training, poor working conditions, pro-elite orientation and political interference, poor internal control and the absence of reforms.

This paper makes no effort to downplay the prevalence of extrajudicial killings in other parts of the world or to assume that the incidence is peculiar to Nigeria. Indeed, police-executed extrajudicial killing is a global phenomenon. Countries with high incidences of extrajudicial killings in the world, including Nigeria, are Bangladesh, the Philippines, Ethiopia, Colombia, Honduras, Syria, Sudan and the United States of America – among others (Early Warning Project 2017; World Organization Against Torture 2019; US Department of State 2021). The US Department of State (2021) in its latest report note that between 2018 and 2020, 606 cases of extrajudicial killings were recorded in Bangladesh; 28 in Colombia; 15 in Honduras; 217 in South Africa; 1,116 in Syria; and 180 in the Philippines. Concerning Nigeria, the Centre for Democracy and Development (2021) submits that about 13,241 lives were lost to extrajudicial killings between 2011 and 2021. Fair Trials (2020), maintains that by claiming to enforce the lockdown protocols occasioned by the coronavirus pandemic, the police in Nigeria, Kenya and South Africa engaged in human rights violations and extrajudicial killings. The report further notes that as of May 2020, a total of 209 complaints were in Nigeria

while 29 extrajudicial killings were recorded; 87 complaints were received in Kenya while 15 killings were recorded; and in South Africa, at least 10 unlawful killings were recorded. Meanwhile, in the Philippines, the war on drugs campaign launched by President Rodrigo Duterte in 2016 and intensified in 2018 has increased the prevalence of extrajudicial killings in the country. About 4948 suspected drug dealers and users are reported to have died during police operations between 2016 and 2018. The President has however vowed to protect the police officers fighting the drug war and to continue the campaign till the end of his term in 2022 (Human Rights Watch 2018).

More so, the police in India exercise unrestrained power and as such assume a supererogatory role. Like in Nigeria, Kenya and the Philippines, the police in India engage in extrajudicial killings and can deploy unlimited force due to its strong presence. Meanwhile, in the United States, the cases of extrajudicial killings by the police abound. A case in point is the killing of George Floyd by police officer Derek Chauvin on May 25 2020 – which led to a spiral protest against police brutality around the world (Bhargava 2021).

It is against this backdrop that this paper is deemed timely and important as it addresses extrajudicial killings by the NPF. This paper is significant because it advances the discussion and understanding of police brutality and extrajudicial killings in Nigeria since the return to civil rule in May 1999. More so, this paper addresses the need for comprehensive and practical reforms to rid the police of the persistent cases of extrajudicial killings by paying attention to the challenges that give impetus to the phenomenon. The paper also reviews the role of SARS in promoting extrajudicial killings as well as the relevance of Police Force Order 237 in the discourse on extrajudicial killings in Nigeria.

The paper adopts a qualitative approach by reviewing secondary data on extrajudicial killings by the Nigerian police as available in peer-reviewed journal articles, government reports, media reports, newspapers and international agency reports. To facilitate comprehension, the paper has been carefully organized into several rubrics. This introduction is followed by the theoretical framework which explores the organizational theory of police behaviour. The third section presents a detailed discussion on the Nigerian police and extrajudicial killings followed in succession by subsections on the Special Anti-Robbery Squad, forms of police extrajudicial killings in Nigeria, Police Force Order 237, failed police reforms and the way forward, while the last section of the paper features concluding thoughts on the discourse.

ORGANIZATIONAL THEORY OF POLICE BEHAVIOUR

Several theories have been advanced to explain the incidence of police brutality in different parts of the world. The theories have been classified as sociological theory – that police behaviour is influenced by social dynamics of police-citizen encounters, psychological theory – that the personality trait and behavioural differences such as race, educational background and gender determine officers' behavioural disposition and organizational theory – that the features of the organization where the officer works influences behavioural patterns (Worden 1996). Of these theories, the approach with the greatest potential is the organizational theory because organizational factors are easily altered thus resulting in varying behaviours among police officers. More so, the theory stresses the influence of organizational structure, incentives and disincentives on police behaviour (Worden 1996). Armacost (2016) notes that it is easy to blame a police officer and not the organization when in fact the organization fails to reprimand the erring officers thus allowing brutality to continue with impunity. Yet again, the organizational legal rules which permit the use of force in dealing with a criminal suspect encourage brutality by officers. In the case of Nigeria, the police have been empowered by the Police Act 1990 and Force Order 237 to apply force during arrest should the suspect attempt to escape arrest or from custody.

Research suggests that perceptions of organizational justice are linked to work-related behaviours by employees. That is, employees, conceive fairness from the organizational work environment and respond based on such judgements. This suggests that behavioural patterns are shaped by the perception of fairness in the workplace and not by the individual's personality and characteristics (Reynolds and Helfers 2019). The police, like other organizations, are not immune from these work-related behaviours by employees. When officers perceive they are not treated fairly, they are more likely to engage in anti-social behaviours. Reynolds and Helfers (2019) opine that employees who feel mistreated by their organization may act arbitrarily to engender a state of equitable balance or simply to get even. In other words, when organizational injustice is observed, employees may engage in counterproductive work behaviours (CWB). Such CWB among the police in Nigeria includes abuse of authority, corruption, brutality, excessive use of force and extrajudicial killings – most of which arises from the enormous authoritative powers bestowed on it.

Worden (1996) contends that the use of deadly force by the police is correlated to the lack of administrative control and poor enforcement of the rules guiding the police. Furthermore, formal controls such as operating procedures, rewards, rules and

regulations, punishment and availability of equipment have a significant impact on police behaviour and culture – autonomy to handle situations. As Armacost (2016: 1) submits, "the organizational culture of policing — the set of informal, cultural norms that are unique to the occupation of law enforcement — is the most important determinant of police behaviour". Armacost (2016) argues that police reforms often fail to produce lasting results because they erroneously focus on the criminal prosecution of aggressive police officers, who are usually immune from punishment and often shielded by the institution. A pragmatic mechanism for addressing police brutality will prioritize a mechanism of a top-down, systemic reform of the police organization itself. Such re-organization will emphasize training, human rights, non-lethal tactics, community policing, de-escalation skills, transparency and accountability. This paper finds the theory suitable because it emphasizes the poor organizational structure of the Nigeria Police Force such as poor incentives, poor oversight, poor working conditions, lack of investigative infrastructure, corruption and poor training that increases frustration and the chances of anti-social practices among the officers. Armacost (2016: 1) concludes that "for reforms to stick, however, police departments need to understand and address the underlying issues that stand in the way of learning and change. By stepping up to focus on what the organization can do, police departments have a better chance of saving more lives".

THE NIGERIAN POLICE AND EXTRAJUDICIAL KILLINGS

The Nigeria Police was established under Section 214 of the 1999 Constitution and its functions as contained in the Police Act (1990: 4) are:

> "…for the prevention and detection of crime, the apprehension of offenders, the preservation of law and order, the protection of life and property and the due enforcement of all laws and regulations with which they are directly charged, and shall perform such military duties within or outside Nigeria as may be required of them by, or under the authority of this or any other Act."

Despite being primarily responsible for protecting life and property, the police often exhibit high-handedness while the people generally have low confidence in, and respect for the institution. The police have been accused of being pro-elite and mainly serving the interest of the state to oppress, suppress and repress. Truly, it is the responsibility of the police to enforce law and order, but the Nigerian police frequently carry out this duty without recourse to justice. The police often resort to bru-

tality and in some cases, unlawful killings to deal with suspects accused of resisting arrest or disrespecting authority. This is often done in a way that threatens the peace of the country (Odunaike, Lalude & Odusanya 2021; Ojo 2010). To be sure, extrajudicial killing is not limited to the Nigerian police, as other security agencies (Nigerian Army, Customs and the Nigerian Correctional Service) have also been accused of wanton unlawful killings (Igbo 2017), yet the focus of this paper is the Nigerian police due to its proximity to the people compared to other agencies.

The jubilations that heralded the outset of the Fourth Republic included the projection that the cases of extrajudicial killings experienced under the military regime will reduce in the civilian administration. However, the reality shows the opposite as the police have continued the tradition of brazen killings of suspected criminals and unarmed civilians, undeterred. The cases of extrajudicial killings became so incessant during the first term of the Fourth Republic that the United Nations sent a Special Rapporteur to investigate the killings (Ojo 2010). As expected, the findings of the report indicted the police and bemoaned the prevalence of unwarranted shootings, extortion and illegal classification of people as robbers. NOPRIN (2010) notes that Mike Okiro, the Acting Inspector-General of Police admitted in 2007 that the Nigeria Police Force (NPF) had killed 785 people in his 100 days in office. The police would execute its detainees and dispose of their bodies in unmarked graves whilst denying their families access to information about them and threatening the ones that intend to seek redress.

Ilo (2004) avers that extrajudicial killings are common among the police because the powers of the police are widely discretionary and are subject to the officer's interpretation in dealing with a suspect. The police can arrest a suspect without a warrant if he is suspected of a crime.[1] More so, the officer can apply force to ensure the safety of the suspect during an arrest. It is this policy of personal interpretation that the police exploit to kill suspects under the guise that they are refusing arrest. Igbo (2017) claims that the victims of police unlawful killings extend beyond the criminal spectrum. In addition to killing suspected terrorists, armed robbers and kidnappers, many innocent citizens have been caught in police crossfires in what is loosely referred to as 'accidental discharge' while many others have been shot for refusing to pay a bribe at police checkpoints, refusing arrest, supposedly wanting to harm the police, or for allegedly attempting to escape from police custody.

[1] Section 24, PART IV of the Police Act 1990 in compliance with section 10 of the Criminal Procedure Act, confers on the police the powers of arrest without warrant.

Extrajudicial killings and prevalent brutality by the police have been blamed on social factors and institutional failures which increases the vulnerability to social degradation and vices. These failures include the lack of investigative infrastructure, poor working conditions, corruption, lack of human rights training and a pro-elite orientation. These organizational or institutional challenges have also been classified as socioeconomic, ecological and socio-cultural limitations (Akinyetun 2021a). Odunaike, Lalude & Odusanya (2021) submit that the NPF favours torture, false detention and indiscriminate arrest.

NOPRIN (2010) add that the NPF is incapacitated in conducting a proper investigation and instead adopts torture to extract a confession from detainees. In most cases, it begins with roadside extortion, unwarranted detention, the infliction of torture and eventually extrajudicial execution. Some of the torture methods adopted include rape, being shot in the leg, stretched bodily positions, mid-air suspension and the infliction of pain through kicking, gun butts, machetes, boots, animal hides, electrical wires, fists and other dangerous tools. This was supported by Amnesty International (2009) that the Nigerian police largely depends on luck and ill-treatment rather than facts, evidence, scientific knowledge or intelligence in dealing with crime. Since the police lack the capacity for forensic investigation, they often rely on confessions which in most cases are obtained under duress using torture. This becomes the basis for which many suspects are summarily executed. For emphasis, about 60 per cent of prosecutions are secured with forced confessions (Amnesty International 2009).

Extrajudicial killing by the police in Nigeria is given impetus by institutional rot, lack of accountability, poor leadership and ineffective reforms (Odunaike, Lalude & Odusanya, 2021). Akinyetun (2016, 2022) aver that the brazen indulgence of the Nigeria Police in extralegal actions is rooted in its socioeconomic, ecological and socio-cultural challenges. Socio-economically, the police are fraught with poor funding, corruption and embezzlement while poor training, shoddy recruitment and politicization are among its ecological challenges. Socio-culturally, inadequate personnel, inefficiency and poor intelligence gathering techniques are among the challenges of the NPF. These problems taken together not only fuel frustration but also make administrative oversight and accountability impossible, thus giving impetus to misconduct such as extortion and extrajudicial killings.

Amnesty International (2009) maintains that the challenge of inadequate resources has deprived the police of access to sophisticated gadgets required for forensic investigation. The Nigerian police lack a database of criminal offenders' fingerprints while the operations and filing system of the several police stations in Nigeria are ar-

chaic and entirely manual. There are generally unpalatable working conditions in the police whereby their vehicles are poorly maintained, the offices are not conducive, basic equipment such as bullet-proof vests are not adequate, there are no provisions for medical care or insurance, while the accommodation spaces in the police barracks are limited and mostly in a deplorable state. The police often rely on complainants to fund the expenses incurred during an investigation thus increasing the chances of bribery, extortion and corruption. Corruption among the police has also been attributed to poor salaries and unpalatable working conditions. Indeed, these aforementioned issues have contributed in no small measure to the police's poor public image as the people generally mistrust the police thus straining police-community relations. Ojo (2010) corroborates that the reasons why many people are killed by the police revolve around bribes and extortion, emphasizing the role of corruption as a motive that drives police brutality.

The Nigerian police flagrantly undermine the provisions of the Nigerian constitution and other international laws concerning life. Akinsanmi (2020) argues that the police suffer from the lack of adequate training compliant with international and human rights laws, poor oversight by the Police Service Commission and the lack of enforcement of the 2017 Anti-Torture Act which advocates for an independent, prompt and thorough investigation in dealing with criminal suspects. Ojo (2010) opines that the disrespect for human life, particularly by the police and by extension the government suggests that the various charters, treaties and declarations that African leaders signed (i.e. African Charter on Human and Peoples Rights; Banjul Charter, and the United Nations 1948 Human Rights Declaration) were simply done to secure legitimacy and advance political networking as evidenced in their intentional disregard for the provisions of these charters. This is compounded by the inherent weakness of the charters and lack of political will by the leaders for proper implementation which gives room for the increase in the incidence of extrajudicial killings by the police.

Another factor that gave rise to extrajudicial killings is the government's creation of rapid response units such as 'operation wipe-out', 'operation smash', 'operation fire-for-fire' and 'operation storm' in the police force to combat armed robbery (Igbo 2017). These units have increased the chances of the use of lethal force, brutality, ruthlessness and unlawful killings by the police. This is because these units are set up as 'operations' needed to conquer a clandestine armed group rather than to promote police-community relations or improve police legitimacy. In addition to the causes of extrajudicial killings discussed above, a plethora of other several reasons have

been identified in the literature. According to Prisoners' Rehabilitation and Welfare Action [PRAWA] (2013), extrajudicial killings by the police are attributable to poor arrest and detention practices, lack of adequate human rights training, lack of internal control of the police force, lack of external oversight of the police force, poor documentation of cases of torture and extrajudicial killings, lack of reform in the police force, lack of adequate documentation of tortured suspects, lack of a comprehensive database of detention centres and lack of treatment for torture victims. For Nnadozie (2020), nepotism, maladministration, delayed promotion, poor office accommodation, depletion of scarce manpower and delay in payment of insurance and death benefits are among the common causes of police-sponsored extrajudicial killings in Nigeria.

Although the reported cases of extrajudicial killings are staggering, there is little data to support these claims. The dearth of data on the extrajudicial killings by the Nigerian police is attributable to several factors. Firstly, only a handful of people report the cases of unlawful killings by the police due in part to illiteracy, ignorance, lack of funds to secure legal support and fear of being victimized by the police. In addition, the government has failed to take these matters seriously by dedicating an institution to this task, rather it has left such responsibilities to various Non-Governmental Organizations (NGOs) whose data are often unreliable, contradictory and insufficient for empirical analysis. This is so because the police have adapted to carrying out the extrajudicial killings discreetly to dissuade public uproar. Meanwhile, Akinsanmi (2020) avers that between January and October 2020, harassment and extortion by trigger-enthusiastic officers and SARS operatives resulted in about 122 cases of extrajudicial killings in Nigeria (see figure 1).

The trend of extrajudicial killings has not only called into question the legitimacy of the police and its procedural justice, but it has also led to a strain on effective policing and security in Nigeria thus necessitating a public outcry. Evidence of citizens' disenchantment with the police is the calls for the disbanding of the Special Anti-Robbery Squad (SARS) unit of the Nigerian police which led to nationwide protests in October 2020.

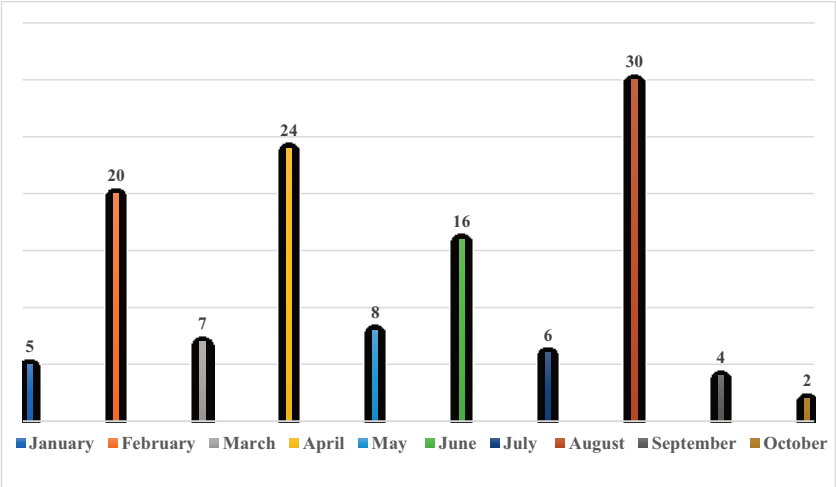

Figure 1: Reported cases of extrajudicial killings between January and October 2020

Source: Akinsanmi (2020) | Computation by authors

THE SPECIAL ANTI-ROBBERY SQUAD

The Special Anti-Robbery Squad (SARS) was a unit of the Nigerian Police established to combat the rising wave of armed robbery, kidnapping and assassination in the Southern parts of Nigeria in the 1990s. Due to the successes it recorded, it was extended to other parts of the Federation and soon failed in its mandate in the 2000s due to poor supervision and oversight. Akinyetun (2021a) observes that SARS became the emblem of brutality by the Nigerian police perpetrating heinous acts such as extortion, sexual abuse, hanging, starvation, forcing detainees to sit on sharp objects, mock execution, beatings, burning with cigarettes, forcing detainees to assume stressful bodily positions, hanging, waterboarding etc. The unit is dreaded for its penchant for brutality and extrajudicial killings.

According to Oduah (2021: 2), a hotel manager in Anambra state, Justin Nwankwo was arrested at his workplace in 2013 along with other staff and the hotel owner had found a gun and two human skulls in one of the guest rooms, alleging that sacrificial killings are being committed in the hotel. Nwankwo recounted his ordeal in SARS custody – which he referred to as a “human abattoir” with an inscription “Welcome to Hell Fire” written on the entrance. Nwankwo, who spent 81 days in Awkuzu SARS,

claimed that the head of the unit, James Nwafor is a "pathological killer". In his words "He's nearly insane… He cannot bring out his pistol and [have] it returned without sounding". Nwankwo submitted that the location had a torture hall and different cells for women while the detainees of some of the cells are usually asked to clean up the blood in the torture hall. Nwankwo also recalled his experience of torture and the killings around him. In his words "I was hanged. I was beaten. Guns were sporadically shot around me … they used their boots to hit my scrotum". After Nwankwo was released, a medical report showed that he had internal bleeding, a ruptured scrotum and infections (Oduah 2021: 2).

Amnesty International (2020) submits that between January 2017 and May 2020, a total of 82 victims have been brutalized by SARS. The activities of the unit became public knowledge when they started going after youths illegally; claiming that they are involved in cybercrime and other illegal activities. Nnadozie (2020) attributes this change in orientation to frustration due to poor investigative infrastructure, politicized recruitment process, corruption, delayed promotion and poor salaries. Nnadozie (2020: 2) quoted a retired Commissioner of Police, Ibezimako Aghanya saying:

> "My salary as a Commissioner of Police on retirement in 2009 was below N80,000[2] after deductions of tax and Contributory Pension. My gratuity with PENCOM was N15million. I was paid N7.5m while PENCOM retained N7.5m through my PFA [Pension Fund Administrator]. My pension for 9 years after my retirement was N66,000 as a Commissioner of Police after 35 years of meritorious service. It was just increased to N109,000 two years ago."

According to NOPRIN (2010), SARS has various euphemisms such as 'confirmed', 'escorted', 'errand', or 'transferred to Abuja' to refer to summary execution or disappearance of victims. When 'confirmed' denotes the torture of a victim, 'escorted' or 'transferred' means summary execution or disappearance. Despite these atrocities, SARS operatives are rarely punished, rather get transferred to another location to dissuade public outcry. The disenchantment against the unit became rife leading to nationwide protests demanding its disbanding. In what was tagged #Endsars, Nigerian youths occupied the streets of major cities in the country in October 2020 protesting against police brutality and extrajudicial killings by the SARS. The mass protests were fueled by several factors such as exclusion, prevailing socio-economic realities and grievances. The exclusion of youth from governance processes coupled with unemployment and poverty occasioned by the COVID-19 pandemic as

[2] Using the present exchange rate, i.e. $1=N510, this would be $157

well as the grievance against the NPF; particularly SARS, accused of extortion, harassment and brutality of Nigerians became propelling factors in the call for an end to SARS (Akinyetun 2021a, 2021b). Indeed, the activities of the SARS and the Nigerian police as reported in this paper is a pointer to the imperatives for police reform in the country.

FORMS OF POLICE EXTRAJUDICIAL KILLINGS IN NIGERIA

According to Amnesty International (2009), extrajudicial killing by the Nigerian police often takes different forms viz: killings during police operations, killings at checkpoints, killings in a shoot-out with robbers and killings after arrest; otherwise known as 'he-tried-to-escape' killing. Igbo (2017) added that extrajudicial killings by the police could also take the form of mistakes and looking the way.

Killings during police operations

According to Amnesty International (2009), Christian Ugwuoke was killed on January 27 2009 while attending a wake and procession service. As substantiated by about 50 eyewitnesses, the police from Suleja Area Command reportedly shot at the crowd from a patrol vehicle. Two others were seriously injured from the sporadic shootings while Ugwuoke died. The people could not tell why the police shot at them while the police refused to offer explanations. Ojo (2010) corroborates the above that a police officer named Danjuma Ibrahim stopped six individuals in Apo, Abuja on June 7 2005 whilst they were returning from a visit to a friend. The police demanded a bribe from the occupants of the vehicle which was resisted by one of them named Ozor. As a result of the confrontation, Ozor was killed in cold blood while the other occupants were shot dead and the female among them was strangled to death to cover up the act. The police then paraded the victims as armed robbers. This attempted cover-up and change of narrative was resisted by the people of Apo who went to great lengths to prove the innocence of the victims in court and establish that they were extra-judicially killed by the police. The government responded by setting up a judicial commission of inquiry which found the police guilty. The government, represented by the Minister of Police Affairs, Broderick Bozimo, formally apologized to the family. Five of the indicted officers were arraigned in court while the sixth Othman Abdulsalam escaped from police custody.

A 30-year-old shoe guy, Chijioke Iloanya was out on November 29 2012 in Anambra to celebrate with his friend when the police (SARS) raided the party where he was arrested alongside his friends. When the family visited the detention centre, they were told the young man had been killed. His sister, Obianuju was quoted saying:

> "…SARS is a terrible place, it's a very scary place to be. Awkuzu SARS is known for killing young people. It's very rare for a young person to be arrested by Awkuzu SARS and they'll be out alive or still complete. You can lose a limb or something before you're out" (Oduah 2021: 2).

Killings at checkpoints

It is not uncommon to find a police officer at checkpoints demanding bribes from commercial drivers. Amnesty International (2009) reports that a 39-year-old motorcycle rider in Enugu state, Aneke Okorie was shot in the stomach over the failure to pay the bribe. The police claimed that he was an armed robber while the eyewitness to the scene and the community leaders petitioned the Inspector General of Police over his death. Inquiry into the event showed that the young man was innocent and the three officers involved were arrested. Ojo (2010) buttresses that a businessman, Peter Osimiri was killed by the police in Kwale, Delta state in 2008 over his refusal to pay the bribe of N20 demanded at a police checkpoint. The same was the fate of another commercial driver, Joseph Onu, who was killed in December 2008 in Imo state for refusing to pay a bribe at the police checkpoint. Amnesty International (2009: 9) gave an account of a driver thus: "They [the police] stop all vehicles and collect money according to weight. Cars pay less than buses. Trailers pay most. If anyone moves, they shoot". It is also reported that the police also shoot when there is disagreement about the amount to be paid as a bribe, while in some cases, bystanders get hit accidentally. A case in point was the accidental shooting of a two-year-old girl at a checkpoint on April 5 2009 in Lagos state.

Killings in a shoot-out with robbers

The police have been accused of hiding under the term ruse of a suspect being an armed robber to commit extrajudicial killings (Ojo 2010). Amnesty International (2009) submits that the police in Abia State arrested and paraded 12 men as armed robbers on August 10 2006 with some having gunshot injuries. However, in an unprecedented move, the 12 men were killed by the next day. The police reported that:

> "Upon sighting the police, the suspected robbery gang opened fire and police responded in self-defence. During the fierce exchange of gunfire, three of the armed robbery suspects died on the spot while nine others sustained various degrees of injury from the shootout. Before they could be given medical attention, the remaining nine suspects, who survived the shootout died as a result of the injuries they sustained" (Amnesty International 2009: 10).

The above explanation by the police is an unconvincing attempt by the police to justify the unlawful killings of the men as they were earlier on paraded alive.

Ojo (2010) also reports the case of Funmilayo Abudu; a mother of three children and an employee of Demirs Poultry Farm, who was sent to purchase fuel for her company in Sagamu in 2008. While at the fuel station she heard the sound of a gun duel and went into hiding. When the sound of the battle subsided and she came out, she was immediately shot by the police and paraded as the head of an armed robbery gang until her employer identified her as an employer who sent on an errand. Meanwhile, in the same year, the police killed Modebayo Awosika and claimed he was involved in an accident that was proven wrong by the autopsy report which showed that he died from a gunshot. Ojo adds that after the Governor of Plateau State Jonah Jang ordered a shoot-on-sight directive in 2008, 118 cases of unlawful killings were recorded in a day.

Killings after arrest

In what is often referred to as a 'he-tried-to-escape' shooting, the police – by presuming an accused guilty – have been accused of killing suspects while in their custody and awaiting trial, claiming that they tried to escape. A case in point is the killing of the founder of the Boko Haram insurgence group, Mohammad Yusuf, whom the police claimed was killed while attempting to escape (Amnesty International 2009; Ojo 2010). Amnesty International (2009) claims that Ken Niweigha who was arrested on May 26 2009, paraded before the media in Yenagoa, and who had agreed to show the police his hideout was killed by the police who alleged that he tried to escape. To complicate matters, he was buried in an undisclosed location while the police went to his house to destroy his laptop and documents. There is also the case of five men arrested in Enugu state for suspected armed robbery and paraded before the media. Two months later, the police claimed they were shot dead while trying to escape – having been allowed to go to the toilet at the same time.

Olaitan Oyerinde, the private secretary to the Governor of Edo State Adams Oshiomole was allegedly killed by the police while in their custody in 2003.

According to Igbo (2017: 93), Oshiomole was quoted in his keynote address of the launching of the Code of Conduct for the Nigeria Police Force saying:

> "…the man who murdered my secretary was in police custody. The gun was in police custody and these are the findings of the police. The only conclusion that can be reached is that the police ordered the killing of my private secretary…"

Killings by mistake

The police also increase the incidence of extrajudicial killings through their claim of accidental discharge. A notable case was that of Abu Abolaji, a Corporal, who claimed he fired seven gunshots that killed three men by mistake. Igbo (2017: 94) gives an account of the prosecution witness thus:

> "On October 1, 2009, I was at Adekunle Police Station when we received a distress call, informing us about a robbery at Alagomeji after which four of us, including the defendant, signed for ammunition and went on patrol. When we got there, we saw three men who ran into a car and locked themselves up immediately they saw us. I got down from the patrol van with CPL Abolaji and asked him to go and find out why the men ran into the car when they saw us.
> After a while, I started hearing gunshots and I moved to the scene to ask the defendant why he was shooting. Immediately I got there, he said it was a mistake and the gun was collected from him by another police officer, who later discovered that seven of the bullets had been fired."

There is no gainsaying that the above case was not by mistake given that the report showed that he fired the shots at close range and that he shot each person two times on average.

Killings by looking the other way

The police also look the other way when extrajudicial killing is being committed by a mob – thence supporting the menace. In such a scenario, the police stand by and do nothing but look on. A case in point was that of Kazeem Onayemi and Ifechukwudi Nwaikpor who were suspected of armed robbery and beaten to death by a mob on July 21 2013. Whilst the mob committed this dastardly act, six uniformed police officers were reported to have stood by, watched and done nothing. Igbo (2017: 95) quoted the Lagos State Commissioner of Police saying:

> "I watched the video clip of how the two students were clubbed to death most terrifically, it was too gory. The Divisional Police Officer did not tell us the true position of the matter until I watched the video clip. When we started asking questions, we discovered that the two persons who were killed were not armed robbers as we were initially told. So we told ourselves that we would be failing in our duties if we failed to bring everyone involved in the murder to justice."

The father of one of the victims was also quoted saying:

> "My only son was killed in cold blood and labelled an armed robber… I'm sad because the police that one should run to when in distress, stood and did nothing to stop his lynching… I have lost faith in the Nigerian Police"

The above crime although not committed by the police, indicts the police of its failure in maintaining law and order, protecting life and property as well as preventing crime. It also suggests that the police are stylishly complicit in, or approve of the act. True to this, Igbo (2017) avers that investigation showed that the police decided to look away and allow a mob to mete out jungle justice as one of the policemen, an Inspector, was reported to have interviewed the victims as they were being beaten.

Killing by other means

The police have also been accused of engaging in other barbaric acts such as ritual killings. This was substantiated by Ilo (2004) that the Divisional Police Officer in Nsukka, Mr Gambo, arrested two teenage boys for an undisclosed offence. The boys were later found dead with vital organs of their bodies missing in a fashion that suggested they had been used for rituals. The incident which was confirmed by fellow police officers as perpetuated by the police is yet to be properly investigated and the culprit(s) prosecuted.

According to Amnesty International (2009), even though the Nigerian laws do not forbid the treatment of persons with gunshot wounds and accident victims, the police have encouraged a practice whereby medical practitioners will not treat victims without a police report. The police commit systematic extrajudicial killing by denying torture and gunshot victims life-saving medical treatment. Such was the case of a commercial driver, Femi Enyi who was shot by the police in Lagos on August 6 2008 for arguing with his colleague. The police refused to let him be taken to the hospital by his family till he died. Another victim, Samson Adekoya was arrested in Lagos in

February 2008 for robbery and detained at SARS without medical care which led to his death. Yet again, a 28-year-old Onuigbo Christian was shot by the police in Abuja on March 19, 2009, and refused to be admitted to the hospital for treatment. Onuigbo eventually died on March 21 2009.

POLICE FORCE ORDER 237

Force Order 237 (reviewed 2019) is a ten-section guidance on the use of force and firearms by police officers. This paper argues that the order is usually exploited by the police to commit brutality and extrajudicial killings (The Nigeria Police Force 2019). The area commonly abused is Section two which details the circumstances when the use of firearms by the police is authorized. Although 2.5 of the Order claims compliance with the rules of the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), the African Charter on Human and People's Rights and the Nigerian 1999 constitution, the section remains the Achilles heel of the Order. To be sure, Part B of Section 2 recognizes the right of self-defence in compliance with Sections 286 and 287 of the Criminal Code. 2.2 reads "if an unprovoked assault is reasonably anticipated to cause death or grievous injury then S.286 of the Criminal Code would allow the use of force, which may be fatal in response" (The Nigeria Police Force 2019: 11). When the emphasis is placed on 'anticipated', it means the police are expected to predict the likelihood of a provocation. In other words, the police should find grounds to determine if an assault will be committed and use 'force' to quell it (The Nigeria Police Force 2019).

More so, Part C of Section 2 contains the power to use force in making an arrest. It rests on the provisions of Section 31 of the Criminal Procedure Code that a person making an arrest may use "all means necessary to affect the arrest" and the silence of the Administration of Criminal Justice Law on the matter. Sections 271, 272 and 273 of the Criminal Code cover situations under which force may be used by a police officer in the performance of his duties. When Section 271 of the Criminal Code Act empowers a police officer to use force to prevent escape during the arrest, Section 272 provides a similar power for any person arrested to use force to prevent escape (The Nigeria Police Force 2019).

Sub-section 2.3, Part C, Section 2 of Order 237 "permits the use of force to prevent a suspect escaping". It also reads:

> "If the arrest of the suspect is for perpetrating a particularly serious crime involving grave threat to life, then, the Police Officer may use lethal force 'if he/she cannot by any means otherwise' arrest a suspect escaping from lawful custody, provided the escapee constitutes an imminent threat of death or serious injury. This is extremely important." (p. 14)

Meanwhile, Section D contains the power to use force in preventing escape. It reads thus:

> "Here a Police Officer or any other person may use such force which is, on reasonable (proportional) grounds necessary to prevent the escape or rescue, including, provided the offence for which the person has been arrested is one for which a power of arrest without a warrant exists.
> Again, lethal force is only acceptable to protect against the imminent threat of serious injury or death posed by the escapee." (p.15)

The above is problematic in several ways. First, it mentions 'any other person which can be interpreted broadly and can be used by an unauthorized person to commit brutality. Secondly, it prescribes the use of lethal force to prevent the escape of a suspect who is yet to be convicted of a crime. This explains why the police bully their victims by threatening to shoot them, and in some cases, they are shot and alleged to be armed robbery suspects who are trying to resist arrest or escape. Thus, a police officer is justified for extra-judicially killing a suspect once he can claim that the latter is attempting to flee a crime scene. This further emphasizes the imperatives for a reform of the Police force.

FAILED POLICE REFORMS AND RECOMMENDATIONS FOR THE WAY FORWARD

Police reform refers to the transformation of the practices, policies, values and culture of the police organization in conformity with rule of law, human rights and democratic values. The overall aim of any reform is to improve the performance of the police in discharging its duties and enhancing police-community relations whilst advancing interaction with other parts of the justice and security sector (International Security Sector Advisory Team [ISSAT], 2021). Many attempts have been made toward police reform in Nigeria. These efforts have either been shoddy or the recommendations made thereof are not implemented (Akinyetun 2021a). As Otika (2019) notes, Presidents Olusegun Obasanjo, Umaru Musa Yar'Adua, Goodluck Jonathan and Muham-

madu Buhari all made frantic efforts to reform the policing institution in Nigeria without noteworthy progress. The Obasanjo administration inaugurated a 12-man committee headed by a retired Deputy Inspector General of Police; Alhaji Mohammad Dan Madami, in January 2006 to investigate the allegation against the Nigeria Police Force. Having engaged in country-wide research where police officers were interviewed in different parts of the country for 5 months, the report of the committee was never made public. This report was inherited by the Umaru Musa Yar'adua administration in 2007 who jettisoned it and set up a 16-man committee headed by former Inspector General of Police; Muhammadu Dikko Yusuf, in 2008 to drive police reforms as part of his 7-point manifesto. The committee recommended that the sum of N2.8 trillion should be spent in the course of 5 years to train and improve the welfare of the police. The recommendations however became shrouded by the health challenges faced by the president (Otika 2019).

Like the previous presidents, President Goodluck Jonathan also constituted another committee headed by Parry Osayande; a retired Deputy Inspector General of Police. The committee in its report submitted in August 2012 recommended that a sum of N1.5 trillion should be used to revamp the police force in 5 years – out of which only N10 billion was released. It also recommended that state police should not be considered as a solution to the challenges faced by the institution. The recommendations were not implemented till President Buhari took over office in 2015. His administration also ignored the recommendations and has come under pressure for police reforms given the penchant of the SARS for brutality. Akinyetun (2021a) notes that the Vice-President, Prof. Yemi Osinbajo, directed that SARS should be reformed in 2018, and like the previous findings, the committee report shows that the police force is embattled by organizational challenges such as lack of equipment, lack of forensic apparatus, inadequate personnel and limited capacity – among others thus recommending decentralization, improved welfare and accountability. Therefore, this paper argues that a sustainable police reform will be that which focuses on improving the accountability of the police force. This is because according to the United Nations Office on Drugs and Crime [UNODC] (2011: 9):

> "Accountability involves a system of internal and external checks and balances aimed at ensuring that police perform the functions expected of them to a high standard and are held responsible if they fail to do so. It aims to prevent the police from misusing their powers, to prevent political authorities from misusing their control over the police, and most importantly, to enhance public confidence and (re-)establish police legitimacy.

> …enhancing accountability can improve police legitimacy and increase public confidence, which, in turn, will reinforce the integrity of the system."

According to UNODC (2011: IV),

> "For the police to be able to take responsibility for actions and wrongdoings, they need to receive proper direction. They also need to be well-prepared and equipped to carry out their functions in a professional way and need to be assured of proper working conditions.
> Effective accountability requires a proper complaints system that is easily accessible to the public and that can effectively investigate allegations and recommend disciplinary sanctions or refer cases for criminal prosecution.
> Effective police accountability involves many different actors representing the different layers of modern-day democracies, including government representatives, the parliament, the judiciary, civil society actors and independent oversight bodies such as national human rights institutions. Primarily, it involves the police themselves."

The key elements of an effective police accountability system include:

1. Legislation (in line with international human rights law) specifying the functions and powers of the police
2. Practical instructions based on the legislation that reflects both the spirit and the letter of the law
3. Opportunities for the public to voice their concerns
4. Policies that set priorities on how to deploy police capacity
5. Adequate police training, both basic and ongoing
6. Equipment that is adequate for prescribed police functions
7. Proper reporting procedures and facilities
8. Adequate supervision that supports officers in carrying out their duties professionally and reporting these correctly
9. A working culture that promotes transparency and evaluation
10. Monitoring of police actions and operations by both police leadership and external organs
11. Complaints procedures, both for making complaints to the police directly and to independent bodies
12. Fair and effective procedures and policies on how to deal with misconduct, including both disciplinary and criminal codes, adequate investigative capacity, procedures for punishment and appeal procedures

13. An independent body to oversee such procedures
14. Scrutiny and oversight involving feedback to the police to improve future activities and prevent future wrongdoings
15. Evaluation and complaints procedures that contribute to the development of new policies, procedures and instructions
16. Reliable statistics on police performance, related both to effectiveness in dealing with crime and public order, as well as to their integrity and public confidence
17. Procedures for overseeing the feedback, evaluation and complaints procedures and statistics (UNODC 2011).

CONCLUSION

This paper explored the role of the Nigeria Police Force in brutality, violation of rights, misconduct and extrajudicial killings in the Nigerian Fourth Republic. It was discovered that the police are responsible for the deprivation of life in the most violable way owing to their extensive powers. The powers of the police are widely discretionary and are subject to the officer's interpretation in dealing with a suspect. This is because the organizational legal rules which permit the use of force in dealing with a criminal suspect encourage brutality by officers. The Police Act 1990 and Force Order 237 empower an officer to arrest a suspect without a warrant and to apply force during the arrest should the suspect attempts to escape arrest or from custody. This has been used as a cover by the police to perpetrate the heinous crime of extrajudicial killings. The paper also found out that police brutality is a result of institutional failures which increases the vulnerability to social vices. These failures include poor working conditions, inadequate personnel and the lack of investigative infrastructure. As a result, this paper recommends that the government should carry out a comprehensive police reform that will focus on accountability as espoused by the UNODC. This reform should be carried out in conjunction with the private sector and the Civil Society Organizations in Nigeria to ensure that the people are involved in the process and to encourage objectivity.

Attention must equally be paid to the organizational structure of the NPF to provide timely and appropriate incentives and disincentives for police behaviour. In this way, officers will be motivated to act in the interest of the organization for positive rewards while dissidents will be discouraged by the fear of being reprimanded. In the same manner, the legal framework that empowers the police must be urgently re-

viewed to guide the use of firearms during an arrest. In addition, the socioeconomic, ecological and socio-cultural challenges of the police such as corruption, poor training, politicization, inadequate personnel and poor intelligence gathering techniques and equipment must be addressed to shape positive work-related behaviours. More importantly, the organizational culture of policing in Nigeria must be improved through the conscious emphasis on human rights training, transparency, equity, fairness, non-lethal tactics and de-escalation skills.

REFERENCES

1. Akinsanmi, Gboyega (2020), ˝Nigeria Records 122 Extra-Judicial Killings in Nine Months˝, https://www.thisdaylive.com/index.php/2020/10/11/nigeria-records-122-extra-judicial-killings-in-nine-months/
2. Akinyetun, Tope Shola (2016), ˝State policing in Nigeria: Beyond necessity˝, *International Journal of Research in Social Sciences*, 6(8), 752–773.
3. Akinyetun, Tope Shola (2021a), ˝Reign of terror: A review of police brutality on Nigerian youth by the Special Anti-Robbery Squad˝, *African Security Review*, 30(3), 368-385.
4. Akinyetun, Tope Shola (2021b), ˝Social media, youth participation and activism: An analysis of the #EndSARS protests in Nigeria˝, *Democracy & Development Journal*, 5(3), 4-10.
5. Akinyetun, Tope Shola (2022), ˝Policing in Nigeria: A socioeconomic, ecological and sociocultural analysis of the performance of the Nigerian police force˝, *Africa Journal of Public Sector Development and Governance*, 5(1), 196-219
6. Amnesty International (2009), *Killing at will: Extrajudicial executions and other unlawful killings by the police in Nigeria*, Amnesty International Publications, London
7. Amnesty International (2021), *Amnesty International report 2020/21: The state of the world's human rights*, Amnesty International Publications, London
8. Amnesty International Nigeria (2020), *Time to end impunity*, Amnesty International Nigeria. Accessed August 10, 2020. https://www.amnesty.org/download/Documents/AFR4495052020english.pdf
9. Armacost, Barbara (2016), ˝The organizational reasons police departments don't change˝, https://hbr.org/2016/08/the-organizational-reasons-police-departments-dont-change

10. Naina (2021), ˝Extra-judicial killings in India: A crisis of justice, faith and public morality?˝, https://blogs.lse.ac.uk/southasia/2021/05/24/extra-judicial-killings-in-india-a-crisis-of-justice-faith-and-public-morality/
11. Centre for Democracy and Development (2021), *Nigeria's human rights record: An assessment of the last two decades*, Centre for Democracy and Development, Abuja
12. Early Warning Project (2017), *State of the world: Mass killing in 2017*, Retrieved from https://earlywarningproject.ushmm.org/storage/resources/161/State%20of%20the%20World%202017%20.pdf
13. Fair Trial (2020), ˝Short Update: COVID-19 lockdowns in South Africa, Kenya, and Nigeria lead to spikes in police brutality˝, https://www.fairtrials.org/news/short-update-covid-19-lockdowns-south-africa-kenya-and-nigeria-lead-spikes-police-brutality
14. Human Rights Watch (2019), *Philippines: Events of 2018*, https://www.hrw.org/world-report/2019/country-chapters/philippines#1ff4dc
15. Igbo, Emmanuel U. (2017), ˝The use and abuse of police powers and extrajudicial killings in Nigeria˝, *African Journal of Criminology and Justice Studies*, 10(1), 83-99.
16. Ilo, Udo Jude (2004), *Nigeria country report on death penalty application*, https://www.biicl.org/files/2300_country_report_nigeria__ilo.pdf
17. ISSAT (2021), *Police reform*, https://issat.dcaf.ch/Learn/SSR-in-Practice/Thematics-in-Practice/Police-Reform
18. Network on Police Reform in Nigeria (2010), *Criminal force: Torture, abuse, and extrajudicial killings by the Nigeria Police Force*, Open Justice Initiative, New York
19. Nnadozie, Emma (2020), ˝What leads police into extra-judicial killings˝, https://www.vanguardngr.com/2020/11/what-leads-police-into-extra-judicial-killings/
20. Oduah, Chika (2021), ˝Gone: The lost victims of Nigeria's 'most brutal' police station˝, https://www.aljazeera.com/features/2021/1/20/gone-the-lost-victims-of-nigerias-most-brutal-police-station
21. Odunaike, Dorcas A., Olalekan Moyosore Lalude, Temitope Omotola Odusanya (2021), ˝I will kill you and nothing will happen: Extra-judicial killings in Nigeria and public interest litigation˝, *Bialystok Legal Studies*, 26(6), 145-162.

22. Ojo, Emmanuel O. (2010), ˝Boko Haram: Nigeria's extra-judicial state˝, *Journal of Sustainable Development in Africa*, 12(2), 45-62.
23. Otika, Nneka (2019), ˝The long arduous road leading to Nigerian police reform˝, https://culturecustodian.com/nigerian-police-reforms/
24. PRAWA (2013), ˝Torture and extrajudicial killings in Nigeria˝, http://www.prawa.org/wp-content/uploads/2013/07/PRAWA-NOPRIN-UPR-Torture2-and-Extra-judicial-Killings1.pdf
25. Reynolds, Paul, Richard C. Helfers (2019), ˝Organizational Injustice and Police Misconduct: Predicting Organizational Defiance among Police Officers˝, *Criminology, Criminal Justice, Law & Society*, 20(1), 53-70.
26. The New Humanitarian (2010), *Police kill, rape, torture and extort says rights group*. https://www.thenewhumanitarian.org/fr/node/248563
27. Nigeria Police Force (2019), *Reviewed Force Order 237*, https://www.policinglaw.info/assets/downloads/Revised_Use_of_Force_Order_237_(2019).pdf
28. UNODC (2011), *Handbook on police accountability, oversight and integrity*, United Nations, New York, https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/Handbook_on_police_Accountability_Oversight_and_Integrity.pdf
29. US Department of State (2021), *Human rights custom reports: Bangladesh, Colombia, Honduras, Mexico, Nigeria, Philippines, South Africa, Syria*, Retrieved from https://www.state.gov/report/custom/a4666c6778/
30. Worden, Robert E. (1996), ˝The causes of police brutality: Theory and evidence on police use of force˝, *Police Violence*, 23-51.
31. World Organization Against Torture (2019), *Extrajudicial killings*, Retrieved from https://www.omct.org/en/what-we-do/extrajudicial-killings

POLICIJA, SAMOVOLJNA UBISTVA I NUŽNOST REFORMI U ČETVRTOJ NIGERIJSKOJ REPUBLICI

Sažetak

U posljednje vrijeme sve su brojnija samovoljna ubistva koja se pripisuju pripadnicima nigerijske policije u vršenju njihovih ustavnih dužnosti i nadležnosti. Optužuju se za kršenja ljudskih prava, mučenje, brutalnost i protupravna ubistva različitog stepena. Ovaj očigledan ali štetan trend postao je teret za efikasan rad policije i sigurnost u Nigeriji. U ovom radu razmatramo ulogu policijskih snaga Nigerije u samovoljnim ubijanjima tokom izvršavanja dužnosti od ponovne uspostave civilne vlasti 1999. godine, te način na koji reforma policije može unaprijediti odgovornost policije. Rad se temelji na organizacionoj teoriji ponašanja policije i primjenjuje kvalitativni pristup analizirajući literaturu o samovoljnim ubistvima koja čini nigerijska policija, a koja je dostupna u recenziranim člancima, izvještajima Vlade i medija, u štampi i izvještajima međunarodnih agencija. Nalazi pokazuju da je nigerijska policija u značajnoj mjeri sudjelovala u samovoljnim ubistvima, te da organizacioni nedostaci kao što su korupcija, nepostojanje infrastrukture za provođenje istraga, nepostojanje edukacije o pitanjima ljudskih prava, loši radni uslovi, loše interne kontrole i često zloupotrebljavana Uredba 237, predstavljaju glavne faktore koji doprinose sve većem broju samovoljnih ubistava koja vrše pripadnici policije. U radu zaključujemo da bi samovoljna ubistva mogla postati dominantan narativ ukoliko izostane iskren pristup reformi policije. Stoga preporučujemo temeljitu sigurnosnu reformu nigerijske policije u saradnji sa privatnim sektorom i organizacijama civilnog društva u Nigeriji.

Ključne riječi: EndSARS; samovoljna ubistva; reforma policije; policijske snage Nigerije; SARS

Adrese autora
Authors' address

Tope Shola Akinyetun
Lagos State University of Education
Department of Political Science
Oto/Ijanikin, Lagos State, Nigeria
akinyetuntope@gmail.com

Sarah Olufunmilayo Adedini
Lagos State University of Education
Sociological Studies Department
Oto/Ijanikin, Lagos State, Nigeria
adeyemisarat543@gmail.com

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

dhs
društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U T U Z L I

PRAVNA MISAO

Benjamin Nurkić
RADBRUCH'S FORMULA IN THE CONSTITUTION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA – UNTAPPED POTENTIAL FOR STRENGTHENING THE RULE OF LAW / RADBRUCHOVA FORMULA U USTAVU BOSNE I HERCEGOVINE – NEISKORIŠTENI POTENCIJAL ZA OSNAŽIVANJE VLADAVINE PRAVA 169

dhs
društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.169

UDK 340.12:342.4(497.6)

Primljeno: 06. 04. 2022.

Pregledni rad
Review paper

Benjamin Nurkić

RADBRUCH'S FORMULA IN THE CONSTITUTION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA – UNTAPPED POTENTIAL FOR STRENGTHENING THE RULE OF LAW

The philosophy of Gustav Radbruch made an immeasurable contribution to the development of the concept of the rule of law. The part of Radbruch's philosophy that still has a great influence on thought about the relationship between justice and mere legality is certainly his Formula, which can be reduced to the venerable stance of lex injusta non est lex.[1] Simply put, according to Radbruch's Formula, any law that is 'unjust to an intolerable degree is not legally valid and should not be applied by courts. In this text, the author finds a similarity between Radbruch's Formula and provision VI/3(c) of the Constitution of Bosnia and Herzegovina (B&H) and analyzes the content of the aforementioned provision, which regulates the possibility of initiating a concrete review of the constitutionality of laws by ordinary courts. The text analyzes what the aforementioned provision of the B&H Constitution stipulates and what opportunities it offers to ordinary courts when applying the law. It also analyzes the extent to which the potential of the B&H Constitution has been used by ordinary courts in the legal system of B&H.

Keywords: Radbruch's Formula; the B&H Constitution; concrete constitutional(judicial) review; the rule of law.

1. INTRODUCTION – ON THE PHILOSOPHY OF GUSTAV RADBRUCH

As a prominent philosopher, Gustav Radbruch (1878-1949) had a significant influence on the understanding of the relationship between justness and legality, i.e. of the relationship between natural and positive law. For this text, the most critical part of Radbruch's philosophy is the part related to his Formula *lex injusta non est lex*. Before I start to analyze Radbruch's Formula and the relationship between the Formula and the B&H Constitution, I will, briefly, represent the paramount features of Radbruch's philosophy. It is valuable to notice that Radbruch lived in turbulent times and he witnessed the First and the Second World War, which definitely had an impact on the development of his philosophy.

Radbruch (1932/2019, §9: 95-100) argues that the idea of law contains three elements - expediency, justice, and legal certainty. It is requisite for the law to be just, expedient, and to guarantee legal certainty. What is prescribed by law must be enforced in reality.

Even though all of these elements are equally essential, on certain occasions they may be in collision. Certain elements of the idea of law can be favored to the detriment of other elements. As Radbruch (1932/2019, §9: 95-100) points out, the police state tried to make expediency the only ruling principle. On the other hand, in the period of domination of natural law, it was attempted in a mystical manner to equalize the principle of justness with law. In the period of domination of legal positivism, legal certainty had a key role in understanding the law, and in this period justness and expediency were discarded from law discourse. Therefore, philosophy of law and politics of law were silenced for long in this period of legal certainty domination.

The main aim of Radbruch's philosophy is to define the relationship between justice and legal certainty, i.e natural and positive law. For Radbruch (1932/2019, §1: 23) "[l]aw may be unjust; but it is law only because its meaning is to be just."Although for Radbruch legal certainty is as essential as justness and expediency, in the relationship between positive and natural law, he argues that "(...) value judgments, according to their source - nature, revelation, or reason - are of universal validity and unchangeable. They are susceptible of cognition. Once known, they prevail over conflicting enacted law: natural law is superior to positive law" (1932/2019, §3: 35). Based on this citation Radbrcuh can be understood as a "pure" jusnaturalist and so he only repeated Ciceron's thought who argues that positive law is legitimized by divine law. That implies that unwritten natural law and divine law are sources of posi-

tive law, and although positive law must adjust to local circumstances, it still must be in accordance with natural and divine law (Cicero according to Neumann 2002: 73-74). However, as Schünemann points out, Radbrcuh in pre-war philosophy argued a judge has never to examine whether authoritative command just, because he (the judge) must consider as valid every positive law (Šineman 2013: 89). In that sense, Radbruch (1932/2019, §10: 109) states:

> "Hence the judge, while subservient to the law without regard to its justice, nevertheless does not subserve mere accidental purposes of arbitrariness. Even when he ceases to be the servant of justice because that is the will of the law, he still remains the servant of legal certainty. We despise the parson who preaches in a sense contrary to his conviction, but we respect the judge who does not permit himself to be diverted from his loyalty to the law by his conflicting sense of the right. For the dogma is of value only as an expression of faith, while the law is of value not only as a precipitation of justice but also as a guarantee of legal certainty, and it is preeminently as the latter that it is entrusted to the judge."

In that context, Leawoods (2000) observes that "Radbruch attempts to create a legal philosophy that makes room for morality and legal positivism". Therefore, Radbruch was not a 'jusnaturalist' nor a 'radical positivist'. Radbruch's pre-war philosophy was between jusnaturalism and legal positivism. So, Radbruch (1932, §5: 59) clarifies the difference between morality and law, and observes that "(…) the distinction between law and morals is couched in the slogan: ´Law is outward, morals are inward´". Thus, Radbruch (1932/2019, §5: 63) points out:

> "Morality and legality, accordingly, do not involve a distinction of the modes of obligation, but mean precisely this, that the moral norm alone has a substratum that may be obliged, namely, the will, while the substratum of the law, namely, conduct, is of necessity insusceptible of obligation. The distinction, then, is merely one between the substrata, the fact that morals alone regard the individual and his motives while the law regards living together, which covers only the external (and but indirectly also the internal) conduct of the individual and not his motives as such."

Radbruch clarifies the difference between morality and law, both of these terms he regards as equally essential, and claims "[t]he relation between the two spheres of norms consists rather in this, that morals, on the one hand, constitute the end of the law and, on the other hand, for that very reason are the ground of its obligatory validity." (1932/2019, §5: 66). Hence, legal certainty is as equally essential as morality,

because without legal certainty morality is just an abstract principle and without morality, the law does not fulfill its basic purpose of being just.

> "Morals can only be rendered possible, and cannot be enforced, by the law, because of necessity the moral act can only be an act of freedom; but since law can render morals only possible, it inevitably must also render possible the immoral" (Radbruch 1932/2019, §5: 68).

Radbruch, therefore, argues that the legal order of a state ought to enable each individual to choose between morality and immorality. From the perspective of a state, as Radbruch explains, legal order is moral only if it enables freedom. Of course, the freedom of an individual ought to be constrained by the freedom of others. Thus, Radbruch argues

> "(…) that the law ought to serve the individual — the law ought to render possible individual morality — the law ought to effect individual freedom — as far as it can effect it, that is, not inner freedom but the outward liberty which inner freedom presupposes, the deliverance from the motivating force of societal surroundings, whether it consist in the terrorism of the fight of all against all or in the suggestions of the social environment" (1932, §8: 85).

However, as mentioned, Radbruch was not a 'jusnaturalist' nor a legal positivist, since he considered legal certainty and justice equally essential. "The law is valid not because it can be carried through effectively; rather, it is valid if it can be carried through effectively, because it is only then that it can afford legal certainty." (Radbruch 1932/2019, §10: 107). Additionally, he argues "(...) there may be 'shameful laws' which conscience will refuse to obey" (1932/2019, §10: 108), therefore, in order for a given state to have the attribute of a 'constitutional state' (*Rechtsstaat*), in addition to venerating the norms of positive law, it is also necessary to be bound by "(...) the rights of man antecedent to the state and to natural law above the state" (1932, §26: 222).

This short introduction to Radbruch's philosophy was necessary for a better understanding of Radbruch's Formula which represents 'the crown' of his thought on the relationship between justice and legal certainty. It is crucial to mention that previously analyzed Radbruch's philosophy represents his pre-war thought where he tried to balance two principles - justice and legal certainty. The ideal legal system incorporates both principles, equally, while not neglecting expediency. However, as I depict, Radbruch in the pre-war philosophy, in some statements 'favors' justice, while in other statements 'favors' legal certainty. Therefore, it would be methodologically incorrect to interpret certain Radbruch's statements as isolated from other statements. Hereof, in the previous part of this text, I offered Radbruch's statements where Rad-

bruch favors legal certainty, but as well as justice. Therefore, Radbruch was not a 'jusnaturalist', but neither a legal positivist (See Hon Tan 2021: 2)

2. RADBRUCH'S FORMULA - *LEX INJUSTA NON EST LEX*

Radbruch's Formula was created after World War II as a tool to face all crimes committed by the Nazi regime. As Haldemann points out, Radbruch's Formula has denoted as 'statutory lawlessness' every law that is 'unjust to an intolerable degree' (2005). As Schünemann explains, with the Formula he set in 1946, Radbruch somewise limited the radical legal positivism he advocated in his pre-war philosophy (Šineman 2013: 89). I cannot agree with the viewpoint that in 1932 Radbruch advocated the positions of radical legal positivism because as I have depicted, in the texts *Philosophy of Law*, Radbruch in various statements 'favors' both principles - the principle of justice and the principle of legal certainty, and thus Radbruch's pre-war philosophy cannot be considered radically legal-positivist. As Čavoški (2006: 73) observes, after World War II, Radburch abandoned the balanced emphasis on all three constituent ideas of law, consequently favoring the idea of justice.

However, Radburch's Formula was not a revolutionary turn in Radburch's philosophy, because as I have shown, even in pre-war philosophy, Radbruch considered that the purpose of the law is to be just. Though it is true that, in pre-war philosophy, Rabruch also considered that a judge should enforce an unjust law for the sake of legal certainty. However, it should be taken into consideration that at that time, Radbruch could not even imagine what consequences the radical positivist understanding, and enforcement of the law would leave. Therefore Radbruch's pre-war philosophy can be understood as an attempt to balance the three elements of the idea of law, while Radbruch's post-war philosophy can be characterized as favoring the principle of justice to the detriment of other elements of the idea of law so that primarily Nazi crimes would be adequately sanctioned. Radbruch (1946/2019: 266) states in his post-war writings that:

> "(…) it is true that the public benefit, along with justice, is an objective of the law. And of course laws have value in and of themselves, even bad laws: the value, namely, of securing the law against uncertainty. And of course it is true that, owing to human imperfection, the three values of the law — public benefit, legal certainty, and justice — are not always united harmoniously in laws, and the only recourse, then, is to weigh whether validity is to be granted even to bad, harmful, or unjust laws for the sake of legal certainty, or whether validity is to be withheld

> because of their injustice or social harmfulness. One thing, however, must be indelibly impressed on the consciousness of the people as well as of jurists: There can be laws that are so unjust and so socially harmful that validity, indeed legal character itself, must be denied them."

In such circumstances Radbruch's Formula of 'statutory lawlessness' (*lex iniusta non est lex*) arises, which declares laws that violate the fundamental principles of morality and justice to an intolerable degree 'unjust' (Haldemann 2005). More precisely, Radbruch (1946/2019: 273) did not consider every unjust law as 'statutory lawlessness', but only those laws that contradict the principle of justice to an intolerable degree. Radbruch himself admits that it is impossible to draw a sharp line between 'statutory lawlessness' and a law that is valid even though the content of that law is unjust. However, as he further explains, the sharpest line can be drawn in the case when the law does not even intend to be just, and in such case, the law is not only a 'flawed law', but also it does not even have the character of law (Ibid.). So, for Radbruch:

> "Legal character is also lacking in all the statutes that treated human beings as subhuman and denied them human rights, and it is lacking, too, in all the caveats that, governed solely by the momentary necessities of intimidation, disregarded the varying gravity of offences and threatened the same punishment, often death, for the slightest as well as the most serious of crimes. All these are examples of statutory lawlessness" (1946/2019: 274).

This raises the question of how to define the concept of 'unjust to an intolerable degree' in the contemporary context because it is clear that today we cannot talk about such degree of injustice that existed during the crimes of the Nazi regime. The answer to this question is offered by Borowski (2021), who concludes that 'unjust to an intolerable degree' would correspond to the concept of violation of human rights. This corresponds to Hasanbegović's thesis that:

> "(...) the modern understanding of justice is no longer an Aristotelian abstract, i.e. indeterminate in content. It is essentially determined by human rights, or the rights of man, as they were initially called. From the current point of view, prior and throughout the 21st century, the modern understanding of justice can be clearly reconstructed, so it is easy to see that in the modern age what is considered just is that which is in accordance with the rights of man – be it the constitution, law, judgment, or behavior – which is in accordance with the rights of man, later called human rights" (2021: 174).

Then, is it possible to say, from a contemporary point of view that Radbruch's Formula implies that a law that is contrary to human rights is 'statutory lawlessness'? If justice is to be defined in the way Hasanbegović suggests, Radbruch's Formula would support this standpoint. Also, support for this thesis can be found in Radbruch's view that "[l]egal character is also lacking in all the statutes that treated human beings as subhuman and denied them human rights" (1946/2019: 274).

Inevitably, according to Bix (2011), Radbruch's Formula is a kind of instruction to judges in their judicial reasoning. Therefore, according to the opinion of the same author, Radbruch's Formula can undermine the principle of the rule of law because it gives exorbitant authority to judges to decide what is 'law' and what is not 'law' (2013: 74). Radbruch's Formula allows courts to declare laws that they consider contrary to the principle of justice to be 'statutory lawlessness'. According to Hon Tan (2021), if there is a written constitution in the state that ought to have supremacy, and if the state is not in the process of transition, there is a possibility that resorting to Radbruch's Formula will contradict the ideals of constitutional democracy. However, it should be borne in mind that Radbruch's Formula was created in extraordinary circumstances as one of the solutions for trying Nazi leaders. In order to understand what influence Radbruch's Formula had on the proceedings of the courts after World War II in Germany, I will cite the example of a wife who, during the reign of the Nazi regime, reported her husband for making offensive remarks about Hitler's regime. Based on the laws of Nazi Germany, the husband was arrested and sentenced to death, but instead of the death penalty, he was sent to the front. After the end of World War II, in 1949, the wife was detained by the West German authorities and tried for unlawful deprivation of her husband's liberty based on the Penal Code of 1871. She referred to the fact that she was only following the laws of Nazi Germany and that she had not done anything illegal. In the specific case, the court found her guilty, and one of the arguments was that the fact that she acted in accordance with the law is not relevant considering that such a law cannot be considered a 'law' because it does not correspond to the principle of justice.[3] This was the *modus operandi* in later cases of West German courts.[4] Of course, these were extraordinary circumstances of German society's confrontation with the past, and the question whether it is possible to talk about Radbruch's formula today when human rights are recognized at the international level arises.

[3] See Hart (1957) for the aforementioned case and criticism of Radbruch's formula. Also, on the application of Radbruch's Formula in the case of guards who secured the border of East Germany, see Künzler (2012).

[4] See Ibid.

Radburch's Formula definitely revived the thinking of Thomas Aquinas (1990: 190), who points out that "(...) every human law only has the value of law (*habet de ratione legis*) if it is derived from natural law. If something differs from the natural law, then it is no longer a law, but an ex-communication of the law". However, today, as Hasanbegović points out, natural rights are

> "(...) legally positivized, not only as part of the national constitutional rights of individual states but also as the positive international law of both universal and regional type. Therefore, human rights are no longer (only) natural rights, nor mere political-ideological demands and ideals. Human rights law is part of positive law - both national, regional and universal international law" (2021: 174).

Therefore, as already explained, justice in the modern context is synonymous with veneration of human rights, and respect for human rights is clearly normed and defined primarily in international conventions on human rights, but also in national legal systems of states, which limits the courts, in the eventual application of Radbruch's Formula, because courts do not have 'total' freedom to interpret what is 'law' and what is not 'law'. Only a 'law' that is not in line with internationally recognized human rights could be considered 'statutory lawlessness'. In the modified contemporary Radbruch's Formula, the principle of justice is not favored over the principle of legal certainty, because the principle of justice is positivized by the standardization and definition of human rights at the international and national level. In the further text, I will offer one of the examples of the modified form of the Radrbuch's Formula in the the B&H Constitution.

2. RADBRUCH'S FORMULA IN THE B&H CONSTITUTION

After explaining the concept of Radbruch's Formula and the conditions in which it was created, I will analyze the modified concept of the Radbruch's Formula in the B&H Constitution. Concrete constitutional (judicial) review is contained in provision VI/3(c) of the B&H Constitution. This provision provides that:

> "The Constitutional Court shall have jurisdiction over issues referred by any court in Bosnia and Herzegovina concerning whether a law, on whose validity its decision depends, is compatible with this Constitution, with the European Convention for Human Rights and Fundamental Freedoms and its Protocols, or with the laws of Bosnia and Herzegovina; or concerning the

> existence of or the scope of a general rule of public international law pertinent to the court's decision."[5]

This provision defines the concrete review of constitutionality within the constitutional system of B&H. As Trnka states (2006: 366):

> "By introducing this jurisdiction, the B&H Constitution combined the European solutions of the constitutional judiciary with the American system, according to which ordinary courts, when resolving concrete disputes, and when in doubt of the constitutionality and legality of the regulations they need to enforce, stop the procedure and ask the Constitutional Court to review its constitutionality and legality."

In fact, the model of concrete review of constitutionality contained in the B&H Constitution combines the American and European models of constitutionality. The part that contains an element of the American model of constitutionality review is present in the fact that any court can initiate the constitutionality review of the law, but unlike the classic American model of constitutionality review, the constitutionality of a law is resolved by the Constitutional Court of B&H as the central authority. It is the European element within the constitutionality review model, which stipulates that the issue of constitutionality at the state level is exclusively resolved by the Constitutional Court of B&H. The courts within the constitutional-legal system of B&H can refer the questions of the constitutionality of laws, which should be applied in a concrete case, to the Constitutional Court of B&H decision-making, before it is applied in a concrete case.[6] As Ademović *et al*. (2012) state, when a certain court has a well-founded fear that the legal norm to be applied in a concrete case is not in accordance with the standards protected by the B&H Constitution, it can stop the procedure and start the constitutionality review procedure before the Constitutional Court of B&H. In that case, the Constitutional Court of B&H examines the constitutionality of the law, as well as in the case of abstract review of constitutionality. However, the concrete review of constitutionality is limited only to the question raised that is relevant to a concrete case before a concrete court that initiated the proceedings, and in this regard, the Constitutional Court of B&H does not generally examine the constitutionality of the law to be enforced (Ibid.).

---

5 Article VI/3(c) of the B&H Constitution.

6 On the differences between the American (decentralized) model and the European (centralized) model, see Albrecht, Podolnjak (2009).

As I observed above, it is clear that ordinary courts in the constitutional system of B&H have the possibility, in case they doubt the constitutionality of the law they are supposed to enforce, to stop the proceedings and forward the law to the Constitutional Court of B&H (concrete constitutional review). Interestingly, in that case, the Constitutional Court of B&H not only examines whether a certain law is in line with the B&H Constitution but also whether that law is in accordance with the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms (ECHR) and the general rules of international public law. As Trnka explains (2006: 366), "[t]he Constitutional Court (...) may encounter difficulties in determining the existence of general rules of international public law because these rules are not codified anywhere". So, the term 'general rules of international public law' must be explained in more detail, although this text will certainly not provide a definitive answer to the question of what the general rules of public international law entail. General rules of international law are primarily *jus cogens* norms of international law and international customary law, but also, nowadays, with the progressive development of international treaty law, international treaties in the field of human rights also represent general rules of international law.[7] As Buergenthal (1998: 26) states:

> "(...) the large area of legal rules of international human rights that now exist - as well as international institutions, which sprout like mushrooms after the rain, and whose purpose is to apply these legal rules - has internationalized the issue of human rights beyond all expectations. (…) In other words, what we are witnessing today, as witnesses, is a human rights revolution that continues."

However, do all international human rights treaties represent general rules of international law? The human rights that everyone must respect today are determined by the Universal Declaration of Human Rights, which after a certain period of time became part of the international customary law and therefore mandatory for all states. Apart from the Universal Declaration of Human Rights, are there other international treaties on human rights whose content is also binding on those states that have not ratified international human rights treaties? I will not deal with that issue in detail in this text but I will note that, as Schabas states, there are international treaties in this area that have been ratified by almost all states, such as the Convention on the Rights of the Child (196 states), the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (182 states), while the International Covenant on Civil and Political Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural

[7] See Tunkin (1993) and compare with Lowe (1983). Also, see Degan (2011).

Rights have been ratified by 173 and 170 states of the world.[8] In this sense, international treaties that are close to being ratified by all states, according to Schabas (2021), represent convincing evidence of the existence of international custom. Of course, the general rules of international public law also include the question of the existence of *jus cogens* norms, which certainly represents a special topic, but, relevant to this text, the general rules of international law definitely include, among other things, the protection of internationally recognized human rights contained in the provisions of the Universal Declaration on Human Rights as well as other mentioned international treaties that have been ratified by almost all states of the world. Additionally, the practice of ordinary courts in B&H during the concrete review of constitutionality shows that when initiating a request for a concrete review, ordinary courts refer to non-compliance with international treaties besides the Universal Declaration of Human Rights.[9] Certainly, whether the term 'general rules of international law is interpreted in a restrictive or extensive manner, the provision of the B&H Constitution that regulates the issue of concrete review of constitutionality allows ordinary courts to refer to a wide range of human rights when initiating constitutional review before the Constitutional Court of B&H.

What is the connection between the provision that regulates the concrete review of constitutionality within the B&H Constitution and Radbruch's Formula? As stated, Radbruch's Formula was created in order to declare laws that are 'unjust to an intolerable degree' as 'statutory lawlessness'. In the modern context, 'unjust to an intolerable degree' implies a violation of human rights. On the other hand, ordinary courts in B&H can refer any law that they consider in a concrete case to violate the human rights of any party in the proceedings to the Constitutional Court of B&H for concrete constitutional review, where the Constitutional Court of B&H not only examines whether the law is in line with the B&H Constitution, but also whether it is in accordance with the ECHR and the general rules of international law. According to Radbruch's dictionary, ordinary courts in B&H have the jurisdiction in the case of 'injustice to an intolerable degree' to stop the proceedings and forward that law to the Constitutional Court of B&H for constitutionality review. In contrast to Radbruch's Formula, the B&H Constitution does not authorize ordinary courts to decide what is 'law' and what is not 'law', and also, ordinary courts have the right to be just, but only to the extent recognized by positive law (recognized human rights). Thus, ordinary courts can only refer to those human rights contained in the B&H Constitu-

8 See Schabas (2021).

9 See the Decision of the Constitutional Court of B&H U-22/18.

tion, the ECHR, and the general rules of international law, without the possibility of ordinary courts 'inventing' human rights. This, therefore, implies that the modified form of Radbruch's Formula in the B&H Constitution does not affect the balance between justness and legal certainty in favor of justness, as does the original form of Radbruch's Formula. *Vice versa*, legal certainty is satisfied by the fact that the central authority in the form of the Constitutional Court of B&H decides on the constitutionality of a certain law, and not the ordinary court arbitrarily. Also, ordinary courts do not refer to subjective justice, but instead refer to the principle of justness, which is positivized in the form of human rights. Additionally, ordinary courts can be just by refusing to enforce laws that are inconsistent with human rights ('injustice to an intolerable degree') until the Constitutional Court of B&H decides whether such a law is consistent with human rights. Such a model of a modified form of Radbruch's Formula within the B&H Constitution enables the principles of legal certainty and justice (protection of human rights) to be satisfied simultaneously.

3. THE UNTAPPED POTENTIAL OF RADBRUCH'S FORMULA IN THE B&H CONSTITUTION

Ordinary courts in the constitutional system of B&H generally do not utilize the possibility of initiating concrete constitutional review procedures before the Constitutional Court of B&H. By the end of 2020, the number of proceedings initiated before the Constitutional Court by ordinary courts was only 37,[10] while at the time of writing this text, the number had increased to 52.[11] According to Radbruch's dictionary, ordinary courts in the B&H legal system favor the principle of legal certainty over the principle of justness. As Sadurski (2014) points out, although the concrete review of constitutionality in the European model remains the only way for the active participation of ordinary courts in the review of constitutionality, the problem is that ordinary courts, both in B&H and in the states of Eastern Europe, have the lowest rate of requests for concrete constitutional review. This issue is characteristic of states that are transitioning from an authoritarian government to a democratic state. In all likelihood, the authoritarian past is also the reason why ordinary courts still do not understand their own role as the third pillar of power and as a corrective to the legislative and executive powers. Also, a culture of legal positivism has been developed in B&H, where ordinary courts enforce laws mechanically, and sometimes instrumentally,

[10] See Nurkić (2021).

[11] Data is available at: http://www.ccbh.ba/odluke/.

without a sense of fulfilling the principle of justice.[12] In this context, the small number of proceedings initiated before the Constitutional Court by ordinary courts is an indication that ordinary courts perceive their own role as the role of enforcer of legal regulations, and by no means the third pillar of power that ought to be corrective of unjust legal solutions.

Radbruch's Formula in the B&H Constitution frames the possibility for ordinary courts in B&H to be just in a positivist manner, i.e. ordinary courts cannot refer to the principles of natural law that are not written in international conventions, such as the ECHR and other mentioned international treaties, but can only refer to those human rights that are prescribed in the mentioned international conventions, which of course limits the role of ordinary courts in relation to the original concept of Radbruch's Formula, but it also reduces the scope of possible criticism of ordinary courts. Ordinary courts do not decide whether a law is 'law' or 'non-law', but leave that role to the Constitutional Court of B&H, which fully guarantees legal certainty. Thus, ordinary courts, in the case of initiating a concrete review of constitutionality, do not threaten the principle of legal certainty and contribute to the strengthening of the principle of justice. There is, however, no justified reason for not using the potential of the B&H Constitution in the form of the modified Radbruch's Formula, which simultaneously allows ordinary courts to be just, but also values the principle of legal certainty.

4. THE CONSEQUENCES OF THE UNTAPPED POTENTIAL OF RADBRUCH'S FORMULA IN THE CONSTITUTIONAL SYSTEM OF B&H

As Begić states (2021: 117), in B&H we have the case that "(...) laws once passed with provisions, that are contrary to constitutional norms, are applied for years, producing devastating effects on citizens and human rights and freedoms, thus calling into question the legality and the legitimacy of the entire system of institutions of public authority". What does the application of 'unjust' (contrary to human rights) laws lead to? A state where 'just' laws rule is the rule of law state. As Hasanbegović (2021) points out, the rule of law can be briefly described as the rule of human rights (or by the formula: rule of law = rule of human rights). Also a slightly longer formula can be used: rule of law = human rights + independent judiciary, which guarantees

[12] See Karčić (2020) and Uzelac (2010).

that human rights will not remain just a dead letter on paper. On the other hand, the rule of 'unjust' laws leads to rule by law, where the only thing that matters is that laws are enforced in accordance with legal procedures, regardless of whether these laws undermine human rights.[13] The B&H Constitution defines B&H as a state of the rule of law,[14] but do the actions of ordinary courts, *de facto*, support the principle of the rule of law? Definitely, actions of ordinary courts are more similar to rule by law than to the rule of law. In order for the rule of law to function, it is necessary to have 'just' laws (in accordance with human rights), and all branches of government ought to keep this under careful observation, from the legislative, and executive, to the most important in this context – the judiciary. However, in a society where the culture of the rule of law is not established, the legislative power often does not feel bound by the principle of the rule of law, so it usually neglects the limits set by the rule of law.[15] Such is the case with B&H, where due to a long authoritarian past and a transitional present characterized by the dominance of ethnic-nationalisms, there is no established culture of the rule of law among the members of the legislative bodies. That is why the ordinary courts within the constitutional system of B&H should have a more proactive role in limiting the legislative power when passing 'unjust' laws,[16] and since they do not have such a role, the ideal of the rule of law enshrined in the B&H Constitution is still far away.

Radbruch's Formula enabled post-Nazi Germany to confront the Nazi past. Germany managed to declare the laws that were passed during the Nazi regime as 'statutory lawlessness' and thus liberate the principle of justice from mere compliance with legality. This made it possible to build on new foundations a state based on the rule of law, that is, the principle of justice as the essence of the rule of law. On the other hand, the modified form of Radbruch's Formula still failed to initiate significant activity of ordinary courts that would remove unjust laws from the legal system of B&H. At the same time, the modified form of Radbruch's Formula in B&H does not attract ordinary courts to favor the principle of justness to the detriment of legal certainty,

[13] Rule by law argues that there is no more to law than what the holder of supreme legislative power chooses to enact, regardless of what the content is (Dyzenhaus 2021: 261). Rule by law "is accociated with a certain form of authoritarianism, whereby a strong man uses law as a means of subordinating citizens but refuse to acknow legde any legal constraints of his own actions. This is a fake rule of law, critics say, because it is not motivated by any real love of legality" (Waldron 2021: 96). Also see Moustafa, Ginsburg (2008).

[14] Article I(2) of the B&H Constitution.

[15] "It (the rule of law; B. N.) will be effective only in so far as the legislator feels bound by it. In a democracy this means that it will not prevail unless it forms part of the moral tradition of the community, a common ideal shared and unquestioningly accepted by the majority" (Hayek 1998: 181).

[16] See Begić (2015).

as the original form of Radbruch's Formula attracted the German courts after World War II. Unfortunately, even this did not contribute to the fact that ordinary courts in B&H use the possibilities of concrete review of constitutionality to a significant extent. This has the consequence that B&H, *de facto*, although constitutionally declared as a state of the rule of law, today is closer to a state in which there is a rule by law principle.

5. CONCLUSION

Radbruch's Formula is the revival of the idea that positive law must be in line with natural law. The concept of 'statutory lawlessness', which was established by Radbruch's Formula, declared only laws that were in extreme conflict ('unjust to an intolerable degree') with the principle of justice as 'unjust'. In this text, I tried to show that 'unjust to an intolerable degree' in the contemporary context implies a violation of human rights. This means that today Radbruch's Formula would imply that laws that contradict human rights do not constitute 'law'. In this context, the courts have the right to declare all laws that are contrary to human rights as 'statutory lawlessness' and thus reject their application. Radbruch's Formula gave the courts broad authority to assess what is 'unjust to an intolerable degree' and thus declare a certain law 'statutory lawlessness'. Nowadays, when the concept of human rights is internationally recognized, Radbruch's Formula can no longer be applied in such a manner that the courts at their own discretion decide what is 'justice' because the concept of justness is no longer a concept that can be interpreted subjectively and provisionally, given that that justice nowadays represents consistent veneration of human rights. Radbruch's Formula of declaring a certain law as 'statutory lawlessness' could only be used on a law that is contrary to the concept of human rights. Therefore, the principle of justice and the principle of legal certainty would be satisfied simultaneously.

Such a modified form of Radbruch's Formula, as shown, exists in the B&H Constitution. Ordinary courts in B&H do not have the jurisdiction to declare a certain law as 'statutory lawlessness', but if a certain law is suspected to be unjust, in the sense of contradiction with the B&H Constitution, the laws of B&H, the ECHR, and the general rules of international public law, that law can be forwarded to the Constitutional Court of B&H for concrete review of constitutionality, where the Constitutional Court of B&H reviews whether the provision of the law, which is relevant for a concrete case, is in accordance with the mentioned legal acts. This enables the Constitutional Court of B&H, as well as ordinary courts, to be 'just' and to declare laws

that are 'unjust to an intolerable degree' (contrary to human rights) unconstitutional ('statutory lawlessness') before their enforcement. Unfortunately, this potential of the B&H Constitution is still not utilized to the extent that would be significant to protect the citizens of B&H from 'unjust' laws. In the future, B&H's judiciary will have to advance in this sense for the constitutional commitment to the de facto rule of law to be fulfilled. Until then, B&H is closer to the rule by law principle than to the rule of law.

REFERENCES

1. Ademović, Nedim, Joseph Marko, Goran Marković (2012), *Ustavno pravo Bosne i Hercegovine*, Fondacija Konrad Adenauer, Sarajevo
2. Akvinski, Toma (1990), *Država* (translated by Tomo Vereš), Globus, Zagreb
3. Albrecht Draško, Robert Podolnjak (2009), "Razlike između američkog i europskog modela nadzora ustavnosti i zakonitosti", *Pravnik*, 43(87), 25-41.
4. Begić, Zlatan (2015), "Position of Ordinary Courts in direct implementation of constitutional norms: new perspective in the case of legislative silence in Bosnia and Herzegovina", In Rainer Arnold & Herbert Roth (eds.), *Constitutional Courts and Ordinary Courts: Cooperation or Conflict?*, University press, Regensburg, 59-88.
5. Begić, Zlatan (2021), *O ustavu, legalitetu i legitimitetu: Bosna i Hercegovina – od ZAVNOBiH-a do Dejtona i poslije*, Fakultet za upravu Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
6. Bix, Brian H. (2011), "Radbruch's Formula and conceptual analysis", *The American Journal of Jurisprudence*, 56, 45-57.
7. Bix, Brian H. (2013), "Radbruch's Formula, Conceptual Analysis, and the Rule of Law", In Imer B. Flores & Kenneth E. Himma (eds.), *Law, Liberty, and the Rule of Law*, Springer, Dordrecht, 65-75.
8. Borowski, Martin (2021), "Gustav Radbruch's Critique of Legal Positivism", In Torben Spaak & Patricia Mindus (eds.), *The Cambridge Companion to Legal Positivism*, Cambridge University Press, 627-650.
9. Buergenthal, Thomas (1998), *Međunarodna ljudska prava u sažetom obliku*, Magistrat, Sarajevo
10. Čavoški, Kosta, Radmila Vasić (2006), *Uvod u pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu - Službeni glasnik, Beograd

11. Degan, Vladimir Đ. (2011), *Međunarodno pravo*, Školska knjiga, Zagreb
12. Dyzenhaus, David (2021), "Thomas Hobbes and the Rule by Law Tradition", In: Jens Meierhenrich, Martin Loughlin (eds.), *The Cambridge Companion to the Rule of Law*, Cambridge University Press, Cambridge, 261–277.
13. Haldemann, Frank (2005), "Gustav Radbruch vs. Hans Kelsen: A Debate on Nazi Law", *Ratio Juris*, 18(2), 162-178.
14. Hart, Herbert Lionel Adolphus (1957), "Positivism and the Separation of Law and Morals", *Harvard Law Review*, 71, 593-629.
15. Hasanbegović, Jasminka (2021), *Ka filozofiji prava kao filozofiji ljudskih prava*, Dosije studio, Beograd
16. Hayek, Friedrich (1998), *Poredak slobode*, Global Book, Novi Sad
17. Karčić, Fikret (2020), "A Study on Legal Formalism in the Former Yugoslavia and its Successor States", *CIDS report*, Centre for Integrity in the Defence Sector, 1(2020), 1-22.
18. Künzler, Adrian (2012), "Judicial Legitimacy and the Role of Courts: Explaining the Transitional Context of the German Border Guard Cases", *Oxford Journal of Legal Studies*, 32(2), 349-381.
19. Leawoods, Heather (2000), "Gustav Radbruch: An Extraordinary Legal Philosopher", *Journal of Law and Policy*, 489-515.
20. Lowe, A. Vaughn (1983), "Do General Rules of International Law Exist?", *Review of International Studies*, 9, 207-213.
21. Moustafa, Tamir, Tom Ginsburg (2008), "Introduction: The Functions of Courts in Authoritarian Politics", In Tom Ginsburg & Tamir Moustafa, (eds.), *Rule bylaw: the politics of courts in authoritarian regimes*, Cambridge University Press, New York, 1-22.
22. Nojman, Franc (2002), *Vladavina prava: politička teorija i pravni sistem u modernom društvu*, Filip Višnjić, Beograd
23. Nurkić, Benjamin (2021), "Legal positivism: an obstacle in the process of strengthening the rule of law in Bosnia and Herzegovina", *Journal of Liberty and International Affairs*, 7(1), 94-105.
24. Paulson, L. Stanley (2006), "On the Background and Significance of Gustav Radbruch's Post-War Papers", *Oxford Journal of Legal Studies*, 26(1), 17-40.
25. Radbruch, Gustav (1950/1932), "Legal philosophy", In Edwin W. Patterson, (translated by Kurt Wilk), (eds.), *The legal philosophies of Lask, Radbruch, and Dabin*, Harvard University Press, Cambridge/Massachusett

26. Radbruch, Gustav (2006/1946), "Statutory Lawlessness and Supra-Statutory Law (1946)", (translated by Bonnie Litschewski Paulson and Stanley L. Paulson), *Oxford Journal of Legal Studies*, 26(1), 1–11
27. Radbruch, Gustav (2019), *Filozofija prava* (1932), 13-244; *Nacrt pogovora uz Filozofiju prava* (1947), 245-264; *Pet minuta filozofije* prava (1945), 265-266; *Zakonsko nepravo i iznadzakonsko* pravo (1946), 267-278, Naklada Breza, Zagreb
28. Sadurski, Wojciech (2014), *Rights Before Courts: A Study of Constitutional Courts in Postcommunist States of Central and Eastern Europe*, 2nd ed., Springer, Dordrecht.
29. Schabas, A. William (2021), *The Customary International Law of Human Rights*, Oxford University Press, Oxford
30. Tan, Seow Hon (2021), "Radbruch's Formula Revisited: The Lex Injusta Non Est Lex Maxim in Constitutional Democracies", *Canadian Journal of Law & Jurisprudence*, 34(2), 461-491.
31. Trnka, Kasim (2006), *Ustavno pravo*, 2. izd., Fakultet za javnu upravu, Sarajevo
32. Tunkin, Grigory (1993), "Is General International Law Customary Law Only?", *European Journal of International Law*, 4, 534-541.
33. Uzelac, Alan (2010), "Survival of the Third Legal Tradition?", *Supreme Court Law Review*, 49, 377-396.
34. Waldron, Jeremy (2021), "The rule of law and the role of courts", *Global Constitutionalism*, 10(1), 91–105.

RADBRUCHOVA FORMULA U USTAVU BOSNE I HERCEGOVINE – NEISKORIŠTENI POTENCIJAL ZA OSNAŽIVANJE VLADAVINE PRAVA

SAŽETAK:

Filozofija Gustava Radbrucha je imala nemjerljiv doprinos u razvoju koncepta vladavine prava. Dio Radbruchove filozofije koji i danas ima veliki utjecaj na promišljanje odnosa pravednosti i puke zakonitosti svakako je njegova formula, koja se može svesti na veoma stari stav *lex injusta non est lex*. Jednostavno kazano, prema Radbruchovoj formuli, svaki zakon koji je "nepodnošljivo nepravedan" ne predstavlja zakon, odnosno 'pravo', pa se u tom smislu ne bi trebao ni primjenjivati od strane sudova. Autor u ovom tekstu pronalazi sličnost između Radbruchove formule i odredbe VI/3(c) Ustava Bosne i Hercegovine (BiH) te analizira sadržaj navedene odredbe kojom je normirana mogućnost pokretanja konkretne kontrole ustavnosti zakona od strane redovnih sudova. U tekstu se analizira šta navedena odredba Ustava BiH predviđa i kakve mogućnosti nudi redovnim sudovima pri primjeni zakona. Također, analizira se i u kojoj je mjeri taj potencijal Ustava BiH iskorišten od strane redovnih sudova u pravnom sistemu BiH.

Ključne riječi: Radbruchova formula; Ustav BiH; konkretna kontrola ustavnosti; vladavina prava

Adrese autora
Author's address

Benjamin Nurkić
Univerzitet u Tuzli
Pravni fakultet u Tuzli
bnurkic@bih.net.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA UTUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

dhs
društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Jelena Osmanović Zajić, Jelena Maksimović, Natalija Lazić
FUNKCIJE I OSOBINE ŠKOLSKOG PEDAGOGA IZ PERSPEKTIVE NASTAVNIKA / CHARACTERISTICS AND FEATURES OF SCHOOL COUNSELOR 191

Gabriel Pinkas
THE RELATIONSHIP BETWEEN PERCEPTION OF SCHOOL CLIMATE AND TEACHER MOTIVATION / ODNOS DOŽIVLJAJA ŠKOLSKE KLIME I MOTIVACIJE KOD NASTAVNIKA 209

Belma Alić Ramić, Dženeta Camović
ETIOLOGIJA KREATIVNOSTI – RODITELJSTVO I RANO PORODIČNO OKRUŽENJE KAO KONCEPTUALNI OKVIR / THE ETIOLOGY OF CREATIVITY – PARENTING AND EARLY FAMILY ENVIRONMENT AS A CONCEPTUAL FRAMEWORK 229

dhs
društvene i humanističke studije

Goran Žlof, Marijan Madunić
ANALIZA POZNAVANJA DJEČJIH PRAVA MEĐU NASTAVNICIMA HRVATSKIH I BOSANSKOHERCEGOVAČKIH SREDNJIH ŠKOLA I NJIHOVIH STAVOVA O POŠTIVANJU I PRIMJENI PARTICIPATIVNIH PRAVA UČENIKA U NASTAVI / ANALYSIS OF KNOWLEDGE OF CHILDREN'S RIGHTS AMONG TEACHERS OF CROATIAN AND BOSNIA AND HERZEGOVINA SECONDARY SCHOOLS AND THEIR ATTITUDES ON THE RESPECT AND APPLICATION OF STUDENTS' PARTICIPATION RIGHTS IN EDUCATION 251

Danijela N. Vasilijević, Hadži Živorad M. Milenović, Mladen M. Botić
POJMOVI O PRIRODI U NEKIM UDŽBENICIMA ZA ČETVRTI RAZRED OSNOVNE ŠKOLE U REPUBLICI SRBIJI / FACTS ABOUT NATURE IN SOME TEXTBOOKS FOR SUBJECT NATURE AND SOCIETY FOR FOURTH GRADE OF ELEMENTARY SCHOOL IN REPUBLIC OF SERBIA 273

Petar Ilić, Anđelka Kovač, Biljana Pavlović
SERBIAN FOLK LULLABIES IN PRESCHOOLS: SIGNIFICANCE AND REPRESENTATION / SRPSKE NARODNE USPAVANKE U PREDŠKOLSKOM VASPITANJU I OBRAZOVANJU: ZNAČAJ I ZASTUPLJENOST 295

Ozrenka Bjelobrk Babić, Milica Drobac-Pavićević, Tanja Stanković-Janković
MUZIČKE PREFERENCIJE I UŽIVANJE U MUZICI KAO PREDIKTORI UKLJUČENOSTI STUDENATA UČITELJSKIH STUDIJA U NASTAVU MUZIKE / MUSIC PREFERENCES AND ENJOYMENT OF MUSIC AS PREDICTORS OF INVOLVEMENT OF TEACHER STUDIES STUDENTS IN MUSIC TEACHING 315

Maja Bosanac, Jovana Milutinović
PROMENA KONCEPTA UNIVERZITETA: OD PROSVETITELJSKIH IDEALA DO RAZVOJA PREDUZETNIŠTVA / CHANGE OF THE CONCEPT OF THE UNIVERSITY: FROM ENLIGHTENMENT IDEALS TO THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP 335

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.191

UDK 37.048.2:371.12

Primljeno: 17. 04. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Jelena Osmanović Zajić, Jelena Maksimović, Natalija Lazić

FUNKCIJE I OSOBINE ŠKOLSKOG PEDAGOGA IZ PERSPEKTIVE NASTAVNIKA

Razvoj pedagoške nauke u skladu za zahtevima savremenog obrazovanja otvorio je pitanje kvaliteta profesionalnog delovanja školskog pedagoga koje počiva na njegovim osobinama. U radu se razmatra problem posedovanja značajnih osobina školskog pedagoga za vaspitno-obrazovni rad u školi. Teorijskom analizom opisani su kvaliteti savremenog pedagoga u vidu ličnih i profesionalnih osobina. Cilj istraživanja je ispitati stavove nastavnika o posedovanju značajnih osobina školskih pedagoga i ukazati na njihov značaj za razvoj pedagoške prakse. U istraživanju je korišćen deskriptivni istraživački metod sa tehnikom skaliranja. Rezultati istraživanja pokazuju da se faktorskom analizom iz skale procene Likertovog tipa, konstruisane za potrebe ovog istraživanja, izdvajaju četiri faktora koji definišu najznačajnije osobine školskog pedagoga: fleksibilnost, organizovanost i profesionalnost, timski rad, saradnja i inovativnost. Istraživanjem su dobijeni ohrabrujući podaci koji potvrđuju fleksibilnost, organizovanost i profesionalnost pedagoga. Stručno usavršavanje i podsticanje istraživačke uloge školskog pedagoga uočeni su kao mogućnosti za jačanje saradničkih odnosa, timskog rada i inovativnosti školskog pedagoga u cilju unapređenja vaspitno-obrazovne prakse u školi. Istraživanjem je potvrđena statistički značajna razlika u stavovima ispitanika kod samo jednog faktora koji je okupljao ajteme vezane za timski rad. Razlike su značajne u odnosu na varijablu tip škole, $p<0.05$.

Ključne reči: pedagog u školi; funkcije školskog pedagoga; osobine školskog pedagoga; profesionalne osobine školskog pedagoga; nastavnici

UVOD

Profesija pedagoga se kontinuirano menja i razvija. Da bi vaspitanje i obrazovanje dali pozitivne rezultate moraju pratiti savremene tokove. Potrebni su kompetentni pedagozi koji će unapređivati vaspitno-obrazovnu praksu, jer su oni lideri svoje profesije i njeno ogledalo. Profesija pedagoga je kompleksna, samim tim i njegov rad u vaspitno-obrazovnom procesu. Uloge pedagoga u savremenoj školi su mnogobrojne i značajne za funkcionisanje vaspitno-obrazovne delatnosti ustanove. Pedagozi u školi planiraju, programiraju i organizuju sve aspekte vaspitno-obrazovnog rada u cilju što uspešnijeg delovanja ustanove. Oni su u stalnom nastojanju da drugima pruže savete i rešenja za određene situacije. U savremenom obrazovanju je sve više zahteva za rad u timu i za saradnju uopšte, što neophodnim čini posedovanje socijalnih kompetencija pedagoga koje se ogledaju u saradnji sa učenicima, nastavnicima, roditeljima i ostalim učesnicima vaspitno-obrazovnog procesa. Pedagozi kao nosioci svoje profesije predstavljaju primer svim ostalim akterima vaspitno-obrazovnog sistema. Pedagog mora biti inovator, motivator, saradnik, predavač, pokazivač, organizator i još mnogo toga. Ispunjenje svih uloga pedagoga, odnosno profesionalni rad pedagoga, uslovljen je njegovim osobinama, kako profesionalnim tako i ličnim.

Rezultati dosadašnjih istraživanja, prema novodima Brankovića sa saradnicima (2020), pokazuju da kompetencije nisu kompatibilne sa ličnim i profesionalnim potrebama, kao i da nedostaju istraživanja nivoa kompetentnosti u odnosu na funkcije i područja rada. Sa tom konstatacijom se slažemo i upravo kroz ovaj rad želimo da ukažemo na vezu između funkcija koje pedagog obavlja sa osobinama koje poseduje. Osobine pedagoga se prepliću i ponekad nije lako odvojiti koje su to lične osobine, a koje su osobine nastale u toku rada u vaspitno-obrazovnom procesu. Sa druge strane, ne možemo izdvojiti koje osobine pedagoga su značajnije, jer su podjednako važne i osobine ličnosti i profesionalne osobine pedagoga. Funkcije i osobine školskih pedagoga se ispoljavaju u konkretnim situacijama i ostvarivanju zadataka koje profesija pedagoga postavlja pred njih. Uspešan pedagog, zahvaljujući svojim osobinama i sposobnostima, uspeva da prati promene u pedagoškoj profesiji i da, sa druge strane, sam inovira vaspitno-obrazovni sistem. Savremeno obrazovanje je u stalnim promenama te je neophodno da pedagozi budu fleksibilni u svom radu, spremni na promene i kontinuirano stručno usavršavanje putem kojega stiču nova saznanja i sposobnosti. Pored toga, od pedagoga u školi se očekuje da podstiče ostale aktere vaspitno-obrazovnog sistema na kreativnost i primenu inovativnih ideja. Školski pedagozi

organizuju veliki broj aktivnosti u školi i zbog toga je važno da budu posvećeni svom poslu, tačni, taktični i organizovani. Sve osobine pedagoga se prepliću i oslikavaju u njihovom radu i uspešnosti da unapređuju vaspitno-obrazovni proces u školi.

FUNKCIJE PEDAGOGA U ŠKOLI

Funkcije pedagoga proističu iz zadataka i oblasti rada pedagoga u školi. Razvojem društva i škole broj funkcija školskog pedagoga se povećava i one postaju složenije. Najčešće se ističu vaspitna, istraživačka, evaluatorska, programerska i organizatorska uloga pedagoga. Vaspitna funkcija podrazumeva vaspitni rad sa učenicima, koji je poslednjih godina zanemaren na račun obrazovnog rada. Vaspitna funkcija pedagoga podrazumeva ujedno i savetodavnu ulogu (Adelman & Taylor 2002; Zrilić 2012). Savetodavna funkcija pedagoga se odnosi na rad sa svim akterima vaspitno-obrazovnog sistema u cilju prevazilaženja nastalih problema (Wachter Morris & Slaten 2014).

Funkcija istraživača predstavlja jedan od najvažnijih zadataka pedagoga u školi. Istraživanjem pedagoške prakse, ali i teorije, pedagozi uviđaju promene i napretke, kao i aktuelne probleme. U traženju rešenja za specifične probleme u nastavi akciona istraživanja mogu dati značajan doprinos (Osmanović & Maksimović 2020). Sa nastavnicima i učenicima u zajedničkoj ulozi učesnika istraživanja, pedagog kao aktivni pojedinac istražuje nove mogućnosti delovanja u nastavnoj sredini i uopšte u vaspitno-obrazovnoj sredini (Maksimović i Osmanović 2014). Kroz istraživačku ulogu pedagozi sprovode pedagoška istraživanja i unapređuju svoju vaspitnu praksu, a zatim i pedagošku profesiju. Na istraživačku funkciju pedagoga nadovezuje se evaluatorska funkcija (Matijević 2005) koja obezbeđuje evaluaciju celokupnog rada u školi, kao i samoevaluaciju pedagoga. Evaluacija je značajna jer pokazuje realno stanje u školi i ono čemu je potrebno posvetiti više pažnje radi unapređivanja rada. Kada evaluacija postane kontinuirana aktivnost pedagoga, možemo reći da on teži ka boljim postignućima, svojim i svih učesnika vaspitno-obrazovnog procesa (Hadžić-Suljkić 2014; Wachter Morris & Slaten 2014). Organizacija kao jedna od funkcija pedagoga podrazumeva organizovanje različitih aktivnosti vezanih i za učenike i za nastavnike. Pedagozi organizuju različite događaje i aktivnosti u saradnji sa drugim relevantnim institucijama. Stručno usavršavanje je neodvojivi deo profesije pedagoga koji proizilazi iz prirode vaspitanja kao promenjivog procesa sa društvenim karakterom. Razvoj pedagoga je značajan i za napredak pedagoške profesije (Jovanović 2015; Trolley 2011). Samim tim, važno je raditi na usavršavanju pedagoga kao profesionalaca u vaspitno-obrazovnoj delatnosti (Vračar i sar. 2021).

Ostvarivaje velikog broja funkcija od pedagoga zahteva stručnu osposobljenost koja se postiže kontinuiranim usavršavanjem i inoviranjem rada. Na primer, kako će ostvariti svoju funkciju u kontekstu profesionalne orijentacije učenika, rada sa darovitim učenicima ili decom sa potrebom za posebnom društvenom podrškom, ukoliko ne poseduje veštine za ostvarivanje te funkcije? Sve ovo navodi da osobine pedagoga moraju pratiti njegove funkcije i omogućavati njihovo sprovođenje.

LIČNE OSOBINE ŠKOLSKOG PEDAGOGA

Posao pedagoga ostvaruje se u vaspitno-obrazovnom sistemu i podrazumeva rad sa ljudima. Pedagogija kao humanistička nauka od pedagoga zahteva humanost u svim postupcima. Posao pedagoga u školi iziskuje određene lične i profesionalne osobine kako bi mogao ispuniti sve uloge koje se od njega očekuju. Lične osobine mogu biti prediktor ponašanja pedagoga (Busacca et al. 2015). U svim situacijama pedagog deluje kao vaspitač, sve što kaže i što uradi procenjuje se i dovodi se u vezu sa njegovom profesijom (Hadžić-Suljkić 2014). Personalne osobine su povezane sa reagovanjima pedagoga u svim situacijama (Ariyati & Suwarjo 2020; Jovanović 2014). Na osnovu toga uviđamo da se pedagog mora ponašati odmereno u svim situacijama, mora biti strpljiv, pun razumevanja i komunikativan da bi uspeo u svom poslu. Onako kako pedagog živi i kako se ponaša izvan škole reflektuje se na njegov rad u vaspitno-obrazovnoj instituciji. Osobine ličnosti kao što su pravednost, saradljivost, dobar smisao za humor i slično kod pedagoga najviše cene njihovi saradnici, prvenstveno učenici i nastavnici. Zbog toga smatramo da su poželjne lične osobine pedagoga osnova za njegovu profesionalnu izgradnju, jer ukoliko su one pozitivne postoji velika verovatnoća da pedagozi vremenom usavrše i profesionalne osobine potrebne za rad u školi. Navedene karakteristike pedagoga ne odnose se samo na školske ustanove već i na šira područja delovanja pedagoga. Od pedagoga se očekuju veštine i znanja koja omogućavaju efikasno delovanje u bilo kojoj ustanovi. Konkretno, školski pedagog treba da radi na sebi i usmerava svoje kompetencije u neposrednoj školskoj i vaspitno-obrazovnoj praksi.

PROFESIONALNE OSOBINE ŠKOLSKOG PEDAGOGA

Pored ličnih osobina, za rad pedagoga u vaspitno-obrazovnim ustanovama sud podjednako važne i profesionalne osobine. Profesionalne osobine se ogledaju u radu sa drugima i uspešnosti pedagoga na poslu (Butler & Constantine 2005). Profesionalne

osobine se vezuju za uspešno ostvarenje funkcija i profesionalnih uloga pedagoga u školi. Trnavac je još pre više od 25 godina (1996: 39) istakao da se prepliću profesionalne osobine pedagoga i radne funkcije. Smatra da su jedne od drugih neodvojive te da ih kao takve i ne treba posmatrati odvojeno. „Može se reći da su osobine i radne funkcije školskog pedagoga sledeće: opservator, informator, konsultant, savetnik, inicijator, koordinator, organizator, realizator, istraživač i analitičar, inovator, diseminator i dokumentarista". Uočljiva je kompleksnost profesije školskog pedagoga, stoga će biti izložene neke od najznačajnijih njenih funkcija.

Funkcija savetnika i konsultanta se odnosi na saradnju sa ostalim akterima vaspitno-obrazovnog procesa (McConell et al. 2020). Pored učenika, njihovih roditelja/staratelja i nastavnika, pedagozi sarađuju i sa učiteljima, direktorom, osobama iz lokalne zajednice, sa drugim školama, drugim pedagozima i slično. Saradnja pedagoga i nastavnika počinje od same organizacije vaspitno-obrazovnog procesa. U svakom delu rada nastavnici su najbliži saradnici pedagozima, jer imaju isti cilj – najbolji interes učenika. Pedagozi od nastavnika dobijaju izuzetno važne informacije o učenicima, njihovim sposobnostima, problemima, uspehu, disciplini i drugim bitnim karakteristikama (Radulović i Stančić 2014). Roditelji ponekad nisu iskreni sagovornici kada je reč o njihovoj deci, pokušavaju da ublaže istinu ili sakriju neke informacije. Zato najobjektivnije podatke pedagozi mogu dobiti od nastavnika, posebno od razrednih starešina.

Veoma je važno stvoriti pozitivnu klimu u saradnji sa učenicima, kako bi se razvio međusobni odnos poverenja. Na taj način pedagozi mogu ukazati učenicima na greške, pomoći u odabiru vannastavnih aktivnosti ili pružiti podršku u rešavanju konflikata (Fejdetić i Šnidarić 2014). Rad pedagoga se najčešće vezuje za rešavanje konflikata među učenicima, međutim zadatak pedagoga je i da preduzme sve mere prevencije kako do konflikta ne bi ni došlo.

Pedagozi su stručne osobe od kojih se očekuje podrška roditeljima u vidu savetovanja i pružanja smernica u nošenju sa problemima njihove dece (Amatea et al. 2004). Pedagozi pružaju podršku roditeljima dece sa teškoćama u razvoju, roditeljima čija deca imaju probleme u ponašanju ili u vezi sa bilo kojom nedoumicom koju roditelj ili staratelj ima. Pomoć pedagoga se odnosi i na vaspitavanje učenika i osmišljavanje načina rada kod kuće (Budimir-Ninković 2008).

Aktivnim učešćem pedagog stiče ključne kompetencije, veštine i znanja neophodna za kvalitetan rad u vaspitno-obrazovnim institucijama. Profesionalne veštine koje pedagog mora da poseduje da bi efikasno obavljao napred pomenute profesionalne funkcije su digitalna pismenost, poznavanje stranog jezika (i to engleskog), kao i

primena nenasilne komunikacije (Fejdetić i Šnidarić 2014; Julius et al. 2020). Veštine korišćenja nenasilne komunikacije mu omogućavaju ne samo stvaranje saradničkih odnosa, već i uspešno rešavanje konflikata. Primenom ovakvog vida komunikacije pedagog će biti uzor drugima. Naizostavna profesionalna osobina pedagoga je kritičko mišljenje, koje je poželjno od samog početka rada pedagoga u školi (Tomphson 2002).

Profesija pedagoga je dinamična i kompleksna pa samim tim zahteva veliku fleksibilnost u radu. Stalne promene mogu ispratiti samo pedagozi koji su otvoreni da ih prihvate i dalje razvijaju. Sa razvojem inoformaciono-komunikacionih tehnologija promene u obrazovanju se ubrazano dešavaju, što stavlja zahtev pred pedagoge da budu u koraku sa tehološkim dostignućima i inovacijama u obrazovanju. Kako se savremeni obrazovni proces okreće sve većoj aktivnosti i samostalnosti učenika uvažavajući princip individualizacije, pedagozi bi trebalo da osmisle kreativne načine podsticanja motivacije učenika za učenje (Olivieira & Alencar 2010). Pored toga, uloga pedagoga je da prati rad i razvoj svakog deteta, da mu određuje mesto u nastavnom procesu, da predlaže aktivnosti i prati efekte preduzetih mera i vrednuje postignute rezultate (Eckenrod-Green & Culbreth 2008; Ledić i sar. 2013). U tome se ogleda važnost podsticajne uloge pedagoga. Kao koordinatori mnogih školskih aktivnosti, pedagozi doprinose njihovom pozitivnom uticaju na rast i razvoj učenika. Pedagog podstiče kreativnost nastavnika u radu sa učenicima, njihovo stalno usavršavanje, modifikuje postojeću obrazovnu politiku i daje prednost i podršku kvalitetima individualizovane i diferencirane nastave (Grandić i Letić 2008). Da bi pedagozi motivisali nastavnike i učenike na kreativnost i prihvatanje novih ideja, oni i sami moraju biti kreativni i fleksibilni. Dakle, ukoliko pedagozi žele da unaprede vaspitno-obrazovni proces, oni sami treba da budu uzorni predstavnici svoje profesije (Pavlović Breneselović 2014).

Uspešno ispunjenje funkcija školskog pedagoga počiva na njegovoj ličnosti, odnosno ličnim i profesionalnim osobinama. Lične osobine pedagoga ogledaju se u ispoljavanju humanosti, etičnosti i altruizma u njegovom radu. Na toj osnovi razvijaju se profesionalne osobine pedagoga. Od opservatora do dokumentariste, profesionalne osobine pedagoga pretpostavka su podizanja kvaliteta i osavremenjivanja vaspitno-obrazovnog procesa u školi.

Na osnovu teorijskog pristupa problemu uviđamo da ključne osobine školskih pedagoga počivaju na humanim vrednostima i etičnosti te da proizlaze iz karakteristika njihove profesije, odnosno funkcija koje pedagozi obavljaju u sklopu područja njihovog rada u školi. Stoga se *problem* istraživanja fokusira na ispitivanje

funkcija i osobina ličnosti pedagoga koje doprinose radu i unapređivanju vaspitno-obrazovne prakse. Polazeći od činjenice da su nastavnici najbliži saradnici školskih pedagoga, ispitani su stavovi nastavnika o posedovanju značajnih osobina pedagoga za rad u školi, što predstavlja *predmet* ove studije.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Ovom studijom želeli smo da proučimo koje su funkcije i uloge školskog pedagoga, kao i to koje su osobine školskim pedagozima važne i neophodne za rad u školi, ali i da ispitamo stavove nastavnika o posedovanju značajnih osobina pedagoga za rad u školi i to na osnovu svog dosadašnjeg iskustva sa pedagozima. Ovim istraživanjem želimo da ukažemo na značaj posedovanja osobina školskih pedagoga koje su neophodne za rad u školi, ali i da podstaknemo pedagoge da vrše evaluaciju i samoevaluaciju sopstvenog rada kako bi se taj rad unapređivao u različitim segmentima funkcija koje obavljaju u školi. Prikazano istraživanje je primer kako se ova problematika može ispitivati iz perspektive onih koji posredno i neposredno sarađuju sa pedagozima, a to su nastavnici. Prema utvrđenom cilju istraživanja postavljeni su *zadaci* kojima su ispitivani stavovi nastavnika o: (1) Fleksibilnosti, organizovanosti i profesionalnosti; (2) Timskom radu; (3) Saradnji i (4) Inovativnosti pedagoga kao mogućim značajnim osobinama za rad u školi. Navedeni segmenti su imenovani na osnovu faktorizacije podataka izvršene postupkom faktorske analize koja će u nastavku biti prikazana. Stavovi o navedenim faktorima su ispitani s obzirom na nezavisne varijable istraživanja – nivo škole i uključenost nastavnika u rad škole. Zadaci istraživanja su orijentisani upravo prema faktorizaciji podataka, a hipoteze istraživanja su bile usmerene na pretpostavke da fleksibilnost, organizovanost i profesionalnost, timski rad i saradnja, kao i inovativnost, mogu zavisiti od postavljenh varijabli istraživanja. U drugom slučaju bi se prihvatila nulta hipoteza koja zagovara nepostojanje statistički značajnih razlika.

U empirijskom delu rada korišćena je deskriptivna metoda sa *tehnikom* skaliranja. Za prikupljanje podataka korišćena je skala procene Likertovog tipa. Autori su za potrebe istraživanja samostalno konstruisali petostepenu skalu procene kojom se ispituju stavovi nastavnika o značajnim osobinama pedagoga za rad u školi (SNOPŠ). *Instrument* sadrži 30 ajtema. Radi utvrđivanja pouzdanosti kao metrijske karakteristike instrumenta na osnovu vrednosti Kronbah alfa koeficijenta (Cronbach Alpha) ustanovljeno je da skala SNOPŠ zadovoljava kriterijum pouzdanosti (α=0.766).

Da bismo utvrdili okvir za analizu rezultata istraživanja, na osnovu ajtema iz skale procene Likertovog tipa izdvojili smo ključne faktore primenom faktorske analize.

Tabela 1. Faktorska analiza skale procene Likertovog tipa SNOPŠ

Fleksibilnost, organizovanost i profesionalnost	*Timski rad*	*Saradnja*	*Inovativnost*
,553	,228	,163	,056
,547	,346	-,333	,090
,522	-,032	-,361	,090
,517	-,065	-,470	,081
,485	-,228	,055	-,087
,471	,077	,161	-,134
,440	-,039	,132	,000
,296	-,552	-,065	,265
,242	,515	-,066	-,189
-,002	,501	-,159	,022
-,042	,493	-,286	,011
-,122	,472	-,108	-,369
,278	,085	,464	-,196
,097	,309	,421	,113
,063	,284	,406	-,207
,182	,298	,386	-,332
,131	,176	,296	,602
,097	,266	-,398	,416
,013	,376	,054	,400

Extraction Method: Principal Component Analysis.

a. 12 components extracted.

Postupkom faktorske analize izdvojeno je 12 faktora. Kako određeni faktori nisu bili održivi prema Kajzerovom kriterijumu (sadržali su jedan ajtem), za dalju analizu izdvojili smo 1, 2, 3 i 4 faktor.

Grafikon 1. ilustrativno prikazuje prethodnu tabelu. Ovaj dijagram nam pomaže u izboru faktora koji se zadržavaju za analizu, te smo kod četvrtog faktora napravili presek. U okviru faktorske analize uradili smo promax rotaciju faktora kojom je zadržano 19 ajtema svrstanih u ova četiri faktora.

Prvi faktor je imenovan kao *Fleksibilnost, organizovanost i profesionalnost,* prema značenju pripadajućih ajtema: Pedagog u školi je spreman na česta usavršavanja; Pedagog različito pristupa svakom učeniku u skladu sa njegovim potrebama; Pedagog se prilagođava nastaloj situaciji u školi; Pedagog aktivno deluje kao koordinator

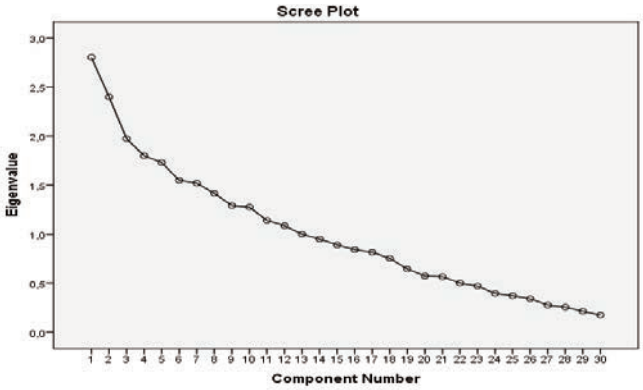

Grafikon 1. Dijagram prevoja (Scree Plot)

između svih aktera u školi; Pedagog organizuje pojačan vaspitno-obrazovni rad sa učenicima kojima je potrebna dodatna podrška; Pedagog u školi rukovodi određenim timovima; Pedagog je taktičan u radu sa roditeljima učenika; Posao pedagoga se stalno menja u skladu sa promenama u obrazovanju; Pedagog ispoljava empatiju, ali ne i poistovećivanje u radu sa učenicima.

U okviru drugog faktora, *Timski rad*, nalaze se ajtemi: Pedagog uvodi nove metode rada u školi; Pedagog organizuje različite sastanke za rad u timu; Pedagog u školi je uključen u rad određenih timova.

Treći faktor, *Saradnja*, čine sledeći ajtemi: Pedagog se ne vodi predrasudama u radu; Pedagog timski sarađuje sa drugim važnim institucijama; Pedagog organizuje predavanja učenicima i nastavnicima o aktuelnim temama za vaspitno-obrazovni rad škole; Pedagog savetuje učenike u cilju navođenja a ne davanja gotovih rešenja.

Četvrti faktor, *Inovativnost*, sastoji se od ajtema: Pedagog svojim ličnim primerom ukazuje na neophodnost primene inovacija u vaspitno-obrazovnom radu škole; Pedagog sprovodi istraživanja u školi u cilju uvođenja inovacija. U nastavku su prikazani rezultati statističke analize prema definisanim faktorima.

Pilot istraživanje je sprovedeno tokom januara i februara 2018. godine, a zatim izvršeno retestiranje u školskoj 2020/2021. godini na teritoriji južne Srbije. Pilot istraživanje je sprovedeno u regularnim uslovima na malom uzorku, a retestirano putem digitalih platformi gde su se podaci prikupljali google upitnikom. Istraživanje je realizovano na *uzorku* od 102 zaposlena nastavnika nasumično odabrana u ovom istraživanju koji su pristali da učestvuju na dobrovoljnoj bazi. Sa druge strane, uzorak je odabran tako da bi se mogla izvršiti kvantifikacija podataka i sagledati percepcija nastavnika o osobinama ličnosti pedagoga sa kojim sarađuju.

Struktura uzorka s obzirom na ispitivane varijable (nivo škole u kojoj nastavnici rade, uključenost u rad škole) predstavljena je u tabeli 2.

Tabela 2. Struktura uzorka s obzirom na vrstu škole u kojoj nastavnici rade i uključenost u njen rad

		N	%
Nivo škole	Osnovna	49	48.0
	Srednja	53	52.0
Uključenost nastavnika u rad škole	U nastavi	21	20.6
	U nastavi i vannastavnim aktivnostima	33	32.4
	U nastavi, vannastavnim aktivnostima i timovima	48	47.1
Ukupno		102	100.0

Na osnovu podataka iz Tabele 2 uviđamo da nešto više od polovine ispitanih nastavnika radi u srednjim školama (N=53; 52.0%), dok manji broj nastavnika radi u osnovnim školama (N=49; 48%). U odnosu na uključenost u rad škole, najviše ima nastavnika koji su uključeni u nastavnim, vannastavnim aktivnostima i timovima u školi (N=48; 47.1%), zatim nastavnika koji učestvuju u nastavnim i vannastavnim aktivnostima (N=33; 32.4%) i najmanje nastavnika koji rade samo u nastavi (N=21; 20.6%), što je očekivano s obzirom na važnost koja se pridaje raznolikom angažovanju nastavnika u školama.

Statistička obrada podataka vršena je putem programa IBM SPSS, a u statističkoj analizi korišćeni su sledeći statistički parametri: deskriptivna statistika sa parametrima aritmetičke sredine (M) i standardne devijacije (SD), kao i parametrijska statistika sa parametrima t-testa i F-testa.

ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA

Tabela 3. Deskriptivna statistika stavova nastavnika o posedovanju značajnih osobina školskih pedagoga

	N	Min	Max	M	Sd
Fleksibilnost, organizovanost, profesionalnost	102	21.00	45.00	34.23	4.58
Timski rad	102	5.00	15.00	10.73	2.22
Saradnja	102	10.00	25.00	17.91	2.90
Inovativnost	102	3.00	10.00	7.03	1.62

Podaci prikazani u Tabeli 3 pokazuju da nastavnici smatraju fleksibilnost, organizovanost i profesionalnost pedagoga najizraženijim osobinama u njihovom radu, prema visokoj aritmetičkoj sredini njihovih odgovora (M=34.23). Smatraju da su pedagozi spremni na česta usavršavanja, različito pristupaju svakom učeniku u skladu sa njegovim potrebama, prilagođavaju se nastaloj situaciji u školi, zatim aktivno deluju kao koordinatori između svih aktera u školi, organizuju pojačan vaspitno-obrazovni rad sa učenicima kojima je potrebna dodatna podrška, rukovode određenim timovima i stalno menjaju svoj rad u skladu sa promenama u obrazovanju, taktični su u radu sa roditeljima učenika i ispoljavaju empatiju, umesto poistoveći-vanja u radu sa učenicima. Kada je reč o timskom radu i saradnji pedagoga, nastavnici su izrazili blago slaganje sa iznesenim karakteristikama ovih osobina (M=10.73; M=17.91) koje podrazumevaju da pedagozi uvode nove metode rada u školi, organizuju različite sastanke za rad u timu, da su uključeni u rad određenih timova, da se ne vode predrasudama u radu, timski sarađuju sa drugim važnim institucijama, organizuju predavanja i učenicima i nastavnicima o aktuelnim temama za vaspitno-obrazovni rad škole i savetuju učenike u cilju navođenja, a ne davanja gotovih rešenja. Ovakvi rezultati upućuju na delimično posedovanje stručnih osobina pedagoga potrebnih za delovanje u timu i saradnju sa ostalim učesnicima vaspitno-obrazovnog sistema. Prosečne vrednosti odgovora nastavnika u procenjivanju inovativnosti pedagoga (M=7.03) ukazuju na neopredeljenost nastavnika po pitanju ukazivanja pedagoga svojim ličnim primerom na neophodnost primene inovacija u vaspitno-obrazovnom radu škole i sprovođenja istraživanja u školi u cilju uvođenja inovacija.

Rezultati do kojih smo došli su svakako ohrabrujući, jer dokazuju da školske pedagoge odlikuje fleksibilnost koja se ispoljava kroz više aspekata njihovog rada. Fleksibilnost je važna osobina pedagoga, jer ukazuje na njegovu prilagodljivost koja je od izuzetnog značaja u kontekstu promena u obrazovanju (Oliveira & Alencar 2010). Organizovanost kao neizostavni kvalitet školskog pedagoga je takođe primećena, što je važno s obzirom na kompleksnost funkcija koje obavljaju. Profesionalnost u ponašanju pedagoga pokazuje da su predstavnici pedagoške struke na visini svog poziva i deluju dosledno profesionalnim zahtevima. Ovakvi rezultati ukazuju da nastavnici percipiraju pedagoge kao one osobe koji svoje profesionalne zadatke ispunjavaju predano, što je neophodno za kvalitetan doprinos vaspitno-obrazovnom radu u školi. Otvorenost za promene i spremnost na usavršavanje osnova su profesionalnog napretka školskog pedagoga (Trolley 2011). Ipak, moramo se zapitati zbog čega su saradnja i timski rad pedagoga slabije izraženi? Saradnja prožima celokupnu aktivnost pedagoga i jedna je od osnovnih oblasti kroz koje pedagog unapređuje vaspitno-obrazovnu praksu (Vračar i sar. 2021). Temeljnija ispitivanja faktora i mogućih barijera u ostvarivanju saradnje i timskog rada školskog pedagoga kroz buduće studije mogla bi da daju odgovor na ovo važno pitanje. Prosečne vrednosti stavova nastavnika o inovativnosti pedagoga mogu upućivati na selektivno iskazivanje ove osobine, što otvara nova pitanja u vezi sa istraživanjima pedagoga u svrhu inoviranja vaspitno-obrazovnog rada: Da li poseduju potrebne kompetencije, koliko često sprovode istraživanja, da li imaju finansijsku i stručnu podršku, na koje prepreke nailaze i kako ih prevazići i slično. Dodatna ispitivanja ove oblasti su važna, jer je proučavanje školske prakse jedna od krucijalnih pretpostavki pozitivnih promena, odnosno unapređivanja vaspitno-obrazovnog rada, što istraživačko-analitičke aktivnosti pedagoga stavlja u srž njegovog rada u školi. Takođe, istraživanja školske prakse su značajan način razvijanja saradničkih odnosa pedagoga sa nastavnicima, jer podstiču kvalitativno najviši stepen saradnje – partnerski odnos. Nastavnici mogu pružiti najpotpunije informacije o aktuelnim problemima u vaspitno-obrazovnoj praksi i akcijama koje je potrebno sprovesti. Partnerstvo između nastavnika i pedagoga doprinosi jasnijem sagledavanju i postizanju ciljeva delovanja (Hebib i Matović 2012). Dakle, kroz podsticanje istraživačke uloge pedagoga može se ostvariti dvostruki cilj: jačanje saradničkih odnosa i unapređenje vaspitno-obrazovne prakse u školi.

Ispitivanjem razlika između stavova nastavnika o posedovanju značajnih osobina pedagoga u odnosu na varijablu angažovanost nastavnika u nastavi nisu dobijene statistički značajne razlike u odgovorima ispitanika ($p>0.05$), stoga rezultati ovog dela statističke analize neće biti tabelarno prikazani.

Sledi analiza razlika u stavovima nastavnika o posedovanju značajnih osobina pedagoga, ispitanih s obzirom na vrstu škole u kojoj su zaposleni.

Tabela 4. Razlike u odgovorima nastavnika s obzirom na vrstu škole

Faktori	Vrsta škole	N	M	Sd	t	df	p
Fleksibilnost, organizovanost i profesionalnost	Osnovna škola	49	35.35	3.84	2.44	100	0.26
	Srednja škola	53	33.19	4.98			
Timski rad	Osnovna škola	49	10.59	1.88	-0.59	96.04	0.04
	Srednja škola	53	10.85	2.51			
Saradnja	Osnovna škola	49	18.33	2.47	1.40	100	0.07
	Srednja škola	53	17.53	3.23			
Inovativnost	Osnovna škola	49	7.06	1.56	0.19	100	0.76
	Srednja škola	53	7.00	1.69			

Iz Tabele 4 zaključujemo da se stavovi nastavnika o fleksibilnosti, organizovanosti, profesionalnosti, saradnji i inovativnosti pedagoga statistički ne razlikuju značajno. Primetna je statistički značajna razlika kada je reč o timskom radu pedagoga (p=0.04) gde nastavnici srednje škole pozitivnije procenjuju ovu osobinu školskih pedagoga. Odnosno, uočena je veća angažovanost u aktivnostma koje podrazumevaju timski rad kod pedagoga srednjih škola u odnosu na pedagoge zaposlene u osnovnim školama. Hebib (2011) je istakla da postoje brojne prepreke za ostvarivanje partnerstva između nastavnika i pedagoga (u kontekstu ove studije posmatranog kao timski rad). Osim karakteristika društvenog i kulturnog konteksta, organizacionih rešenja za funkcionisanje školskog sistema i škole kao institucije, kao izvor poteškoća ona navodi spremnost i osposobljenost nastavnika i pedagoga. Kako naši nalazi potvrđuju da mogu postojati razlike između izraženosti timskog rada pedagoga osnovnih i srednjih škola, uzrok se može potražiti u nekoj od navedenih prepreka. Svakako, podrobnija ispitivanja faktora koji utiču na ostvarivanje profesionalnih uloga pedagoga u kontekstu razlika između osnovne i srednje škole bi mogla unaprediti razumevanje položaja i uloge školskog pedagoga. Ovo mogu biti polazne osnove neke od narednih studija u oblasti osobina i uloga pedagoga u školi kojima bi se doprinelo razvoju pedagoške profesije.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Širina delovanja školskih pedagoga nije određena samo školskim kontekstom, već i zajednicom u kojoj škola postoji. Stoga se profesionalne uloge pedagoga ostvaruju sa svim akterima školskog života i prirodno postavljaju određene zahteve u vezi sa ličnošću osobe koja je školski pedagog. Teorijskom analizom smo najpre analizirali ključne funkcije i osobine školskog pedagoga. Osobine koje tokom svog rada školski pedagog stiče i razvija su fleksibilnost, profesionalnost, organizovanost, veštine saradnje i timskog rada, i neizostavno inovativnost. Od posedovanja tih kvaliteta zavisi uspešnost ostvarivanja profesionalnih zadataka i ciljeva jedinstveno usmerenih na unapređivanje vaspitno-obrazovne prakse. Zbog toga se problem koji smo nastojali da ispitamo ovom studijom tiče trenutnog stanja u domaćoj praksi, odnosno posedovanja ključnih osobina kod školskih pedagoga. Faktori izdvojeni iz instrumenta istraživanja potvrđuju napred navedene ključne osobine školskih pedagoga iz teorije, što je poseban doprinos istraživanju ove sfere u smislu povezanosti teorije i prakse pa makar to bilo i iz perspektive ispitanika.

Rezultati dobijeni ovim istraživanjem dali su pozitivnu sliku osobina školskih pedagoga iz perspektive nastavnika ukazujući na njihovu fleksibilnost, organizovanost i profesionalnost. Ipak, primetna je nekonzistentnost saradnje i varijabilnost timskog rada kao osobina pedagoga. Pedagozi srednjih škola praktikuju više timskog rada u odnosu na pedagoge osnovnih škola. Dakle, vrsta škole može biti kontekst za buduća ispitivanja osobina pedagoga, čime bi se produbila saznanja o uzrocima ovakvog stanja. Pedagozi su u svom radu povezani sa nastavnicima, učenicima, roditeljima i drugim institucijama, a efikasnost te saradnje će u velikoj meri zavisiti od ličnosti i profesionalnih osobina pedagoga. Kako su rezultati pokazali da saradnja pedagoga nije na zadovoljavajućem nivou, smatramo da bi buduće studije usmerene na istraživanje faktora i barijera u ostvarivanju saradnje školskog pedagoga mogle doprineti njenom unapređenju. Timski rad je takođe izdvojen kao svojstvo pedagoga kome je potrebna dodatna podrška. Nalazi su pokazali da, iako veoma važna, inovativnost pedagoga nije dovoljno zastupljena u njihovom radu. Jačanje istraživačke uloge pedagoga bi mogao biti način kojim bi se unapredila ne samo inovativnost, već i njihovi saradnički odnosi i aktivnosti delovanja u timu, što sve skupa može značajno podići kvalitet vaspitno-obrazovnog rada u školi.

Implikacije ovog rada svakako reflektuju potrebu za stručnim usavršavanjem pedagoga. Glavne spoznaje ove studije mogu se primeniti upravo u stručnom usavršavanju školskih pedagoga, kroz funkcije i osobine koje je potrebno jačati, a to

su saradnja, timski rad i inovativnost pedagoga. Akcije koje doprinose ovom cilju mogu biti u vidu seminara, vebinara, saradnje sa istraživačima sa fakulteta i instituta, kroz obezbeđivanje sredstava za istraživanja i pružanje stručne podrške. Podaci su ohrabrujući, jer nekada stavovi prema nečemu mogu biti prvi indikator za menjanje prakse. U ovom istraživanju su odbačene specifične hipoteze da odgovori variraju s obzirom na nivo škole i uključenosti nastavnika u rad škole. Ovim istraživanjem se prihvata nulta hipoteza. Preporuka je da se slična problematika ispituje s obzirom na neke druge socio-demografske karakteristike nastavnika.

Limitiranost studije ogleda se u ograničenom uzorku. Preporuka su podrobnija ispitivanja ove problematike sa svrhom poboljšanja uloge školskih pedagoga i snaženja profesije pedagoga. Navedeno istraživanje nema tendenciju genaralizacije podataka nad celokupnom populacijom nastavnika o ovoj problematici. Prikazano istraživanje može poslužiti kao postulat za neka futurološka istraživanja ove problematike, ali i za komparaciju podataka sa sličnom problematikom radi dobijanja potpune slike profesije pedagoga iz perspektive nastavnika.

LITERATURA

1. Adelman, Howard, Linda Taylor (2002), ˝School counselors and school reform: New directions˝, *Professional School Counseling,* 5(4), 235-248.
2. Amatea, Ellen, Harry Daniels, Nancy Bringman, Fran Vandiver (2004), ˝Strengthening counselor-teacher-family connections: The family-school collaborative consultation project˝, *Professional School Counseling*, 8(1), 47-55.
3. Ariyati, Ika, Surwajo (2020), ˝Physiognomy and Counselor Competencies˝, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 397, 346-353
4. Branković, Drago, Margareta Skopljak, Jorgić Draženko (2020), ˝Kompetentnost pedagoga za podsticanje i razvijanje stručnog usavršavanja nastavnika˝, *Inovacije u* nastavi – časopis za savremenu nastavu, 33(4), 1-12.
5. Budimir-Ninković, Gordana (2008), *Saradnja porodice i škole u cilju motivacije darovitih učenika*, Pedagoški fakultet, Jagodina
6. Butler, Kent, Madonna Constantine (2005), ˝Collective Self-Esteem and Burnout in Professional School Counselors˝, *Proffesional School Counseling*, 9(1), 55-62.

7. Busacca, Margherita, Angelika Anderson, Dennis Moore (2015), ˝Self-management for primary school students demonstrating problem behavior in regular classrooms: Evidence review of single-case design research˝, *Journal of Behavioral Education*, 24(4), 373-401.
8. Eckenrod-Green, Wendy, John Culbreth (2008), ˝Latino High School Students' Perceptions and Preferred Characteristics of High School Counselors˝, *Journal of School Counseling*, 6(17), 1-25.
9. Fejdetić, Majda, Natalija Šnidarić (2014), ˝Kompetencije stručnog saradnika pedagoga u savremenoj pedagoškoj praksi˝, *Napredak*, 155(3), 237-260.
10. Grandić, Radovan, Milena Letić (2008), ˝Pedagoška strategija podsticanja darovitosti˝, *Pedagoška stvarnost*, 54(9-10), 865-881.
11. Hadžić-Suljkić, Mirzeta (2014), *Kompetencije i osobine ličnosti školskog pedagoga – psihologa*, Društvo pedagoga i psihologa Tuzlanskog kantona, Tuzla
12. Hebib, Emina (2011), ˝Saradnički odnosi u školi˝, *Pedagogija*, 66(1), 7-17.
13. Hebib, Emina, Nataša Matović (2012), ˝Istraživački rad školskog pedagoga˝, *Nastava i vaspitanje*, 61(6), 67-82.
14. Jovanović, Mira (2015), *Refleksija profesionalnog identiteta pedagoga u savremenoj školskoj kultur*i, Filozofski fakultet, Novi Sad
15. Jovanović, Mira (2014), ˝Redefinisanje uloge pedagoga i njegov profesionalni razvoj˝, u: *5. Konferencija sa međunarodnim učešćem*, FTN Čačak, 30-31. maj 2014, Čačak, 1-7.
16. Julius, Andre, Irfan Fahriza, Praditha Wulandari (2020), ˝Digital literacy as a school counselor competence in the development of media in guidance services˝, *Jurnal Penelitian Bimbingan dan Konseling*, 5(2), 1-8.
17. Ledić, Jasminka, Stjepan Staničić, Marko Turk (2013), *Kompetencije školskih pedagoga*, Filozofski fakultet, Rijeka.
18. McConnell, Kat, Rachel Louise Geesa, Renae Mayes, Nicholas Elam (2020), ˝Improving school counselorefficacy through principal-counselor collaboration: A comprehensive literature review˝, *Mid-Western Educational Review*, 32(2), 1-23.
19. Oliveira, Eny da Luz Lucerda, Eunice Maria Lima Soriano de Alencar (2007), *Creativity and school: limits and possible opportunities for gestures and educational guides*, Dissertation of the city in public, Program of Po-Graduation in Education, Catholic University of Brasil, Brasil

20. Osmanović Zajić, Jelena, Jelena Maksimović (2020), ˝Contemporary teachers' action research: Basics for the development of reflective practise in education", *Research in Pedagogy,* 10(2), 354-366.
21. Maksimović, Jelena, Jelena Osmanović (2014), ˝Metodološko obrazovanje budućih pedagoga za refleksivnu praksu˝, u: *Nauka i savremeni univerzitet 3, Savremene paradigme u nauci i naučnoj fantastici*, Filozofski fakultet, Niš, 437-450.
22. Matijević, Milan (2005), ˝Evaluacija u obrazovanju˝, *Pedagoška istraživanja*, 2(2), 279-297.
23. Pavlović Breneselović, Dragana (2014), ˝Čemu služi pedagog: Priča u tri slike˝, Filozofski fakultet, Beograd. Preuzeto dana 08. 02. 2021. sa: https://www.researchgate.net/profile/Dragana-Breneselovic/publication/236983964_CEMU_SLUZI_PEDAGOG_Prica_u_tri_slike/links/0046351ab6304b7181000000/CEMU-SLUZI-PEDAGOG-Prica-u-tri-slike.pdf
24. Radulović, Lidija, Milan Stančić (2014), ˝Kako nastavnici vide saradnju sa pedagogom˝, u: *Identitet profesije pedagoga u savremenom obrazovanju, Zbornik radova, Januarski susreti pedagoga, Beograd*, 117-122.
25. Skopljak, Margareta, Mihajlović Tatjana, Jelena Kovačević (2020), ˝Uloge i zajedničke aktivnosti pedagoga i psihologa u školama˝, *Društvene i humanističke studije*, 4(13), 303-320.
26. Thompson, Rosemary (2002), *School Counseling: Best practices for working in the Schools*, Routledge, New York
27. Trolley, Barbara (2011), ˝School Counselor Roles and Preparation˝, *Michigan Journal of Counseling*, 38(1), 15-32.
28. Trnavac, Nedeljko (2006), ˝Ko su školski pedagozi?˝, *Nastava i vaspitanje*, 55(2), 199-209.
29. Trnavac, Nedeljko (1996), *Pedagog u školi*, Učiteljski fakultet, Beograd
30. Vračar, Maja, Jelena Jović, Nataša Stojanović (2021), ˝Profesionalno delovanje pedagoga u vaspitno-obrazovnoj praksi – put ka ostvarivanju ciljeva održivog razvoja˝, *Nastava i vaspitanje*, 70(2), 217-237.
31. Wachter Morris, Carrie, Christopher Slaten (2014), ˝Professional school counseling evaluation rubric: Advocating for the profession through awareness and accountability˝, *Journal of School Counseling*, 12(13), 1-30.
32. Zrilić, Smiljana (2012), ˝Uloga pedagoga u integriranom odgoju i obrazovanju˝, *Magistra Iadertina*, 7(7), 89-100.

CHARACTERISTICS AND FEATURES OF SCHOOL COUNSELOR

Summary

The development of pedagogical science by the requirements of modern education has raised the question of the quality of professional work of a school pedagogue based on his characteristics and features. The paper discusses the problem of possessing important qualities of a school pedagogue for educational work in school. The theoretical analysis describes the qualities of a modern pedagogue in the form of personal and professional characteristics. This research aims to examine the attitudes of teachers about the possession of important characteristics of pedagogues for school work and to point out their importance for the development of pedagogical practice. A descriptive research method with a scaling technique was used in the research. The paper presents a survey conducted in the school year 2020/2021 on a sample of 102 primary and secondary school teachers in Southern Serbia. The results of the research show that the factor analysis from the Likert-type assessment scale constructed for the needs of this research highlights four factors that define the most important characteristics of a school pedagogue: flexibility, organization and professionalism, teamwork, cooperation, and innovation. The research provided encouraging data that confirm the flexibility, organization, and professionalism of pedagogues. Professional development and encouragement of the research role of the school pedagogue were identified as opportunities for strengthening cooperative relations, teamwork, and innovation of the school pedagogue to improve the educational practice in the school. The research confirmed a statistically significant difference in the attitudes of the respondents with only one factor that brought together items related to teamwork. The differences are significant in the variable school type, $p < 0.05$.

Keywords: school counselor; functions of school counselor; personal characteristics of school counselor; professional characteristics of school counselor; teachers

Adrese autorica
Authors' address

Jelena Osmanović Zajić, Jelena Maksimović, Natalija Lazić
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
jelena.osmanovic.zajic@filfak.ni.ac.rs; jelena.maksimovic@filfak.ni.ac.rs;
n.lazic-17783@filfak.ni.ac.rs

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.209

UDK 373.3:005.33

Primljeno: 21. 08. 2022.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Gabriel Pinkas

THE RELATIONSHIP BETWEEN PERCEPTION OF SCHOOL CLIMATE AND TEACHER MOTIVATION

The relationship between organizational climate and employee motivation is one of the fundamental questions in the field of work performance research. Previous research has shown that a more favorable social, emotional and work context contributes to greater employee engagement and higher productivity. The subject of this research was the relationship between the teachers' perception of school climate and their work motivation. This paper presents the results obtained on a sample of 467 teachers from 25 elementary schools in the wider city area of Tuzla. The School Level Environment Questionnaire (SLEQ) and the Work Tasks Motivation Scale for Teachers (WTMST) were used to collect data. The obtained results suggest that the school climate, as perceived by teachers, has predictor value in relation to their motivation. In terms of predictor value for identified regulation, amotivation and internal motivation, collaboration between teachers and relationships with students stand out. Nevertheless, the small amount of explained variance is an indicator that teacher motivation is in its entirety mostly determined by the sum of actions of other factors. In this way, however, a small part of the total variance of motivation is explained, which suggests that motivation is mostly determined by the sum of the actions of other factors.

Key words: teacher motivation; school climate; Self-determination theory

INTRODUCTION

Although school, in the form in which it is known today, appeared much earlier, it wasn't until the beginning of the second half of the twentieth century when researchers started showing more interest in the field of pedagogy to observe each institution as a separate community, which has its own history, (partially) its own value system, specific relationships of its members, and represents a unique social, emotional and working environment. Only then do researchers widely abandon the approach of analyzing rules which are equally valid in all schools and place the emphasis on the importance of *intangible factors and factors which are harder to perceive* in achieving the school's goals and objectives.

The study of *school climate*, as the overall relationship between the employees and students of a school was named, started from the field of studying the general organizational climate. The first instruments adapted to educational institutions appeared in the sixties (Halpin and Croft, 1963). The interest of the researchers who developed them was focused on the management practices of school principals and interpersonal relations within institutions. At the same time, interest in correlational research is starting to develop, where the relationship between school climate and student academic achievement is examined (Coleman, Campbell, Hobson, McPartland and Mood, 1966; Coleman, Hoffer and Kilgore 1982).

At the same time, the issue of climate is observed at different organization levels (school, class) and in different segments of the school's work (teaching, extracurricular activities). Then, the very concept of climate can be divided into social, emotional and work components. In the B/C/S (Bosnian-Croatian-Serbian) speaking area, in addition to the word *klima*, among others, the words *ozračje, atmosfera, ton, duh, ugođaj, okolina, ambijent* are used to denote *climate*.

The concept of school culture is often closely tied to the concept of school climate. However, it on order to separate those two, it is important to keep in mind that climate is viewed as a dynamic i.e.a faster changing feature. On the other hand, culture is characterized by a higher level of permanence, although it can also be viewed as dynamic. Culture is a consequence - the result of dynamic relationships within the organization, but also the very factor that (reversely) shapes psychosocial dynamism (Staničić 2011).

Motivation refers to psychological processes that move people to perform a certain activity and exhibit certain behavior. Although the focus of previous studies of teacher motivation as a dependent variable was more often the leadership style of school prin-

cipals (Alasad 2017; Eres 2011; Eyal and Roth 2011), there are studies that focus on school climate as an independent variable. Ladylong (2014) reported that 35% of teachers' work motivation can be explained by the school climate. The dimensions that have a significant predictor value are *Collegial leadership* and *School community interrelationships*.

Raman, Ling and Khalid (2015) obtained similar results. They found a moderate positive connection between school climate and teachers' commitment to work, with *Teachers' professional behavior* and *Collaborative leadership* as dimensions of climate which contribute to the model the most.

Hamid, Ahmed and Rashid (2020) also found a positive association between perceived school climate and motivation in primary school teachers and principals.

A generally higher degree of motivation, and dominant intrinsic motivation among teachers, are significant for pedagogical practice and theory because there is knowledge that these factors are correlated with teacher efficacy and, ultimately, with student performance and the achievement of the school's educational goals (Gorozidis and Papaioannou 2014; Jesus and Lens 2005; Karabenick and Conley 2011; Perlman 2013). The answer to the question about the potential contribution of the school climate to teacher motivation could, therefore, contribute to the improvement of teaching theory and practice.

SCHOOL CLIMATE

The term school climate refers to the intangible dimension of school life, which is the result of the overall relationships of all its employees and students, and which each of them experiences subjectively, at the level of their own emotions, social relations, and work environment. It is about the climate of the school as a group/organization.

According to Sušanj (2005), how we understand organizational climate is key for its precise definition. In this sense, since the earliest research, two directions were noted: objectivist or realistic and subjectivist or phenomenological. The first understanding implies that the climate exists objectively, as part of the organization's reality. Although it is composed of typical behaviors, attitudes and feelings, climate is an attribute that exists independently of the perception of the organization members. In contrast, according to the subjectivist understanding, climate refers to the perceptual and cognitive structuring of the organizational situation, which is shared by its members. Such an attitude implies that climate does not exist objectively and that it is the

result of personal cognitive maps of all members of the organization, which they use to structure organizational situations (Sušanj 2005) perceptually and cognitively.

In his definition of the school climate, Rafferty places emphasis on the role of principals and teachers in the creation of school climate, not mentioning students as having a particularly important role. "School climate is organizational climate with context specificity. It embraces the milieu of personalities, the principal and teachers, interacting within the sociological and psychological framework present in all school" (Rafferty 2003: 52).

Taking the above into account, *school climate* can be understood as a psychosocial climate, created in the school as a specific organization, and which consists of the behaviors, attitudes and feelings of its principal, teachers, expert associates and students.

This paper studies five dimensions of school climate which were defined by Johnson, Stevens and Zvoch (2007): 1. *Instructional innovation*, 2. *Collaboration,* 3. *Decision-making,* 4. *School resources* and 5. *Student relations.*

- Instructional innovation is expressed through the school's openness to plan changes andexperimenting, the openness of the class community to the outside environment and the nurturing of individuality;
- Johnson, Stevens and Zvoch (2007) define collaboration as circumstances in which teachers can get help, advice and support from colleagues, and feel accepted;
- Decision-making includes teachers' perception of their involvement in making decisions that are important for the school, as well as the teaching process itself;
- School resources refers to the availability of financial means, material and technical resources, and the availability of expert associates;
- Student relations are expressed through the responsible relationship between teachers and students, and through discipline (Johnson, Stevens and Zvoch 2007).

In addition to the above, there are also broader models of school climate dimensions, which, aside from the physical environment, interpersonal relationships and teaching process, also include *safety* as part of the school climate (Cohen, McCabe, Michelli and Pickeral 2009; National School Climate Center, 215; Zullig, Coopman, Patton and Ubbes 2010).

TEACHER MOTIVATION

Per the general definition, the term *motivation* refers to psychological processes that move people to perform a certain activity and exhibit certain behavior (Rot 2004).

The theoretical framework for researching motivation in this work is the Self-Determination Theory (Deci and Ryan 1985), which understands human behavior as the result of a complex interactive process of external and internal control. External control denotes extrinsic, and internal denotes autonomous or intrinsic processes. The prevalence of intrinsic over extrinsic processes means achieving a higher level of self-determination, i.e. moving away from extrinsic to intrinsic motivation. The self-determination theory shows motivation on a continuum that starts with *amotivation*, goes through different levels of extrinsic motivation (*external regulation, introjected regulation, identified regulation*) and finally ends with intrinsic motivation (*internal regulation*).

- Amotivation is defined by Ryan and Deci (2000) as the absence of any will to act in relation to the physical and/or social environment;
- External regulation is the least autonomous form of extrinsic motivation. It refers to motivation by means of punishment and rewards;
- Introjected regulation is internal but still (externally) controlled regulation of behavior, in which a person resorts to a certain behavior in order to avoid feelings of guilt or anxiety, or to achieve a sense of satisfaction and empowerment of the personality;
- Identified regulation implies a higher level of autonomy and greater freedom of choice compared to introjected regulation, because this behavior is more in line with personal goals and identity;
- Intrinsic motivation is recognized in activities an individual performs for personal pleasure (he finds pleasure in performing the activity itself) without visible external benefit. Guay, Mageau, and Vallerand (2003) point to three types of intrinsic motivation: motivation towards knowledge, motivation towards accomplishment, and motivation towards stimulation.

The self-determination theory is consistent with Herzberg's *Two-Factor Theory of Motivation* (Gagné and Deci 2005), which implies that the determinants of human behaviour in the workplace are *hygiene factors* and *motivators*. Motivators (Herzberg, Mausner and Snyderman 1959), which are in the domain of intrinsic motivation, include *success, responsibility, recognition, advancement, interest,* and *personal development.* Hygiene factors are, among others, *interpersonal relationships, work conditions* and *personal life*. They are primarily in the domain of external motivation. Only the satisfaction of motivators leads to job satisfaction and high motivation, while solely satisfying hygiene factors positions motivation on the neutral part of the motivational continuum (Herzberg, Mausner and Snyderman 1959).

In researching teacher motivation, Dinham (2008) identified classroom conditions as *motivators*, which are mainly under the teacher's control, and which include his *inner satisfaction in working with students and monitoring their progress*, and *opportunities for professional development*. *Hygiene factors* are *broad context conditions*, which are under the responsibility of education authorities, and which can mostly have only a negative effect on teacher motivation. These include *the social perception of the teaching profession, the policy of shaping and directing the education system, education reforms* and *work overload*. As a third group, Dinham (2008) lists *intermediate-level factors*, which can be both motivators and hygiene factors. These include *school management, decision-making, school climate, communication, teaching aids* and *school reputation in the local environment.*

There are numerous other factor models of teacher motivation that indicate its complexity and where elements of Self-Determination Theory can be recognized (Abdullah and Noor 2020; Gayomal-Sala 2020; Khan 2014; Nzowa 2020).

RESEARCH METHODOLOGY

Research aim

The aim of the research was to analyze the relationship between the perception of school climate and teacher motivation to perform work tasks. It was assumed that the perception of school climate is related to teacher motivation to perform work tasks.

Respondents

The sample, characterized as convenient (non-probabilistic sample), consisted of 467 classroom and subject teachers from all 25 primary schools in the wider city area of Tuzla. According to the data collected in the schools, the total number of teaching positions at the time of the survey was 744, which corresponds to the number of printed and distributed sets of questionnaires. However, it should be emphasized that the actual number of teachers is less than 744 (it was impossible to obtain accurate data by looking at individual school databases), because a certain number of individuals, in order to accumulate work hours for their job to be considered full-time, were employed in more than one school. In such cases, teachers were advised to fill in the questionnaires in the school in which they have the largest number of working hours.

The return of valid questionnaires was slightly less than 63%. The gender distribution of respondents in the sample is asymmetric, which is a reflection of population imbalance: 307 (65.7%) female teachers and 89 (19.1%) male teachers, while 71 (15.2%) respondents did not state their gender in the questionnaire. The age of the respondents ranged from 24 to 64 years (M=43.12;s=9.15; Sk=0.18; K=-0.55). There were no statistically significant differences in age between the male and female subsample of respondents, as well as no differences in length of service.

Research methods and procedures

The methodological framework of the empirical part of the paper is comprised of the survey method, which is represented through survey and scaling techniques. In addition to descriptive statistics procedures, multiple regression (OLS) has been used. The IBM SPSS software package was used for statistical data processing.

Research instruments

*School Level Environment Questionnaire (SLEQ)*and the *Work Tasks Motivation Scale for Teachers (WTMST)*were used to collect data in the research.

The School Level Environment Questionnaire (Johson, Stevens and Zvoch 2007) consists of 21 statements, divided into five subscales, where each subscale corresponds to one dimension of the school climate: *instructional innovation* (4 items), *collaboration* (6 items), *decision-making* (3 items), *school resources* (4 items) and *student relations* (4 items). All items are given in the form of five-point Likert scales (with modalities of *-2 = completely disagree*, *-1 = disagree*, *0 = do not know*, *1 = agree* to *2 = completely agree*).

The Work Tasks Motivation Scale for Teachers (WTMST) (Fernet, Senecal, Guay, March and Dowson 2008) consists of 90 statements, divided into six subscales, where each subscale corresponds to one group of teacher work tasks (*class preparation, teaching, student evaluation, classroom management, administrative tasks* and *complementary tasks*). Each subscale lists three statements for each of the five types of regulation (*intrinsic motivation, identified regulation, introjected regulation, external regulation* and *amotivation*). Respondents express their agreement with the statements on a seven-point scale, where the answers range from *1 = completely disagree, 2 = somewhat agree, 3 = slightly agree, 4 = moderately agree, 5 = strongly agree, 6 = very strongly agree*, up to *7 = completely agree*.

Another short questionnaire was used to collect basic information on the socio-demographic characteristics of the respondents – gender, age and work experience.

As a review of the relevant literature showed that in our country no serious study has yet been conducted on a sample of teachers using the *School Level Environment Questionnaire* and *Tasks Motivation Scale for Teachers*, an evaluation of these instruments was performed. After checking the factor validity through confirmatory factor analysis and a detailed review of other relevant measurement properties, it was determined that the instruments used have satisfactory measurement properties. Indicators of reliability, representativeness and homogeneity are shown in Table 1.

Table 1. Indicators of reliability, representativeness and homogeneity forthe *Work Tasks Motivation Scale for Teachersand School Level Environment Questionnaire*

Subscales	α	β	λ1	λ6	MSA	H2	N
Intrinsic motivation	0.92	0.92	0.87	0.95	0.89	0.60	18
Identified regulation	0.92	0.92	0.87	0.94	0.89	0.67	18
Introjected regulation	0.95	0.95	0.90	0.96	0.95	0.83	18
External regulation	0.93	0.93	0.88	0.94	0.93	0.78	18
Amotivation	0.94	0.94	0.88	0.95	0.94	0.79	18
Instructional innovation	0.69	0.70	0.52	0.65	0.70	0.89	4
Collaboration	0.74	0.75	0.62	0.74	0.72	0.76	6
Decision-making	0.30	0.41	0.22	0.30	0.64	0.83	3
Resources	0.66	0.93	0.50	0.61	0.70	0.87	4
Student relations	0.79	0.79	0.60	0.75	0.93	0.79	4

Note. α - Cronbach - reliability coefficient; β - Lord - Kaiser - Caffrey reliability coefficient of the first principal component; λ1 - Gutman - absolute lower limit of reliability, λ6 - Gutman - absolute upper limit of reliability; MSA - normalized Kaiser - Meyer - Olkin representativeness coefficient; H2 - Momirović - relative size of the variance of the first principle image component; N - number of scale items.

The internal measuring characteristics of the *School Level Environment Questionnaire* are modest, which is largely determined by the small number of items in the subscales. Although the measured characteristics on three subscales of *instructional innovation, resources* and *decision-making* are below the conventional level, we believe that it makes sense to keep the two subscales, while the third one should be discarded. This is because the analysis of internal measurement characteristics indicates that the *decision-making* scale has no basis for its own existence, since the *decision-making* factor and the associated items do not contribute to the reduction of the measurement error. It is assumed that the very nature of the items increased the variance of the respondents' responses, in such a way that respondents showed significant dif-

ferences in their perception of the given items, which further contaminated the measurement characteristics of the *decision-making* scale.

As stated in the sample description, 744 sets of questionnaires were printed and distributed. The questionnaires were delivered to the schools in open envelopes in a number that corresponded to the number of the engaged teachers, after which they were handed over to the teachers by expert associates pedagogues-psychologists. After filling in the questionnaires, the teachers returned them to the pedagogues-psychologists in closed envelopes. The process took an average of five workdays in each school.

Results

Table 2. shows the basic descriptive statistics for dimensions of the school climate, as well as for the dimensions of teacher motivation, which are presented through summative scores and average scale values.

Table 2. Average values and standard deviations for the subscales of the School Level Environment Questionnaire and the Work Tasks Motivation Scale for Teachers

	M		**σ**	
Subscales	**jlk**	**psv**	**jlk**	**psv**
Collaboration	19.41	3.80	3.57	0.71
Student relations	15.09	3.77	3.20	0.80
Resources	11.20	2.80	3.63	0.90
Instructional innovation	14.64	3.66	2.88	0.72
Intrinsic motivation	85.02	4.72	20.58	1.14
Identified regulation	100.92	5.60	17.92	0.99
Introjected regulation	87.20	4.84	25.15	1.40
External regulation	94.85	5.27	21.94	1.22

Note. ***M*** - arithmetic mean; σ - standard deviation; ***jlk*** - summative score created as a simple summation; ***asv*** - average scale value.

The summative scores and average scale values for the school climate dimensions show that the teachers gave the highest ratings to collaboration–it leans towards‘ very good’, if we look at the descriptive values of the instrument. The relationship between teachers and students and instructional innovation are around the same. The dimension of school climate referring to school resources received the lowest ratings from the teachers.

Summative scores and average scale values for all five dimensions of motivation show that teachers are moderately to highly motivated to work, while the amotivation

factor is very weak to weak. Identified regulation, as the highest level of external regulation, is close to intrinsic motivation, and together they are slightly ahead of other types of motivation.

The relationships between the experience of school climate and teachers' motivation to perform work tasks were evaluated through standard regression analysis. Factors and facets of the school climate form a set of four predictor variables (*instructional innovation, collaboration, school resources* and *student relations*) while criterion variables consist of five dimensions of teacher motivation (*Intrinsic Motivation, Identified regulation, Introjected regulation, External regulation* and *Amotivation*). A separate regression model was used for each dimension. An overview of general model efficiency indicators is shown in Table 3.

Table3. Multiple correlation coefficient and determination coefficients for models of teacher motivation assessment

Model	*R*	R^2	ΔR^2	*Standard error*
Intrinsic motivation	0.26	0.06	0.05	19.89
Identified regulation	0.31	0.10	0.09	17.04
Introjected regulation	0.19	0.03	0.02	24.79
Externalregulation	0.19	0.03	0.02	21.62
Amotivation	-0.30	0.09	0.08	21.78

Note. ***R*** – multiple correlation coefficient; $\boldsymbol{R^2}$– multiple determination coefficient; $\boldsymbol{\Delta R^2}$– corrected $\boldsymbol{R^2}$

The table shows that the regression solution for the score prediction model on the *Identified regulation* dimension proved to be the most effective, where about 10% of the variance (R=0.31; R^2=0.10, p<0.0001) of teacher motivation was explained. In the case of the prediction of *Amotivation*, the regression solution explained 9% of the variance (R=-0.30; R^2=0.09, p<0.0001). In the regression solution for the prediction of *Intrinsic motivation*, about 6% of the variance is captured through different aspects of school climate perception (R=0.26; R^2=0.06, p<0.0001). The remaining two solutions for *Introjected Regulation* and *External Regulation* gave a significantly more modest scope of prediction – in both cases 3% of the explained variance of teacher motivation (R=0.19; R^2=0.03, p<0.004).

Data on the significance of the regression models tested through the analysis of variance are shown in table 4. All five models of variance analysis are statistically significant at p<0.01 or a higher significance level. This once again confirms that the models have their *existence*, even if their contribution is modest, because the predictor variables are considerably homogeneous.

Table 4. Summative indicators of variance analysis for the testing of the regression models

Model		SS	Df	MS	F	p
Intrinsic motivation	regression	13685.07	5	2737.01	6.91	0.000
	residual	183242.89	463	395.77		
	total	***196927.96***	***468***			
Identified regulation	regression	15280.28	5	3056.05	10.51	0.000
	residual	134547.62	463	290.60		
	total	***149827.91***	***468***			
Introjected regulation	regression	10652.75	5	2130.55	3.46	0.004
	residual	284660.11	463	614.81		
	total	***295312.86***	***468***			
External regulation	regression	8132.56	5	1626.51	3.47	0.004
	residual	216595.72	463	467.80		
	total	***224728.29***	***468***			
Amotivation	regression	22305.96	5	4461.19	9.39	0.000
	residual	219771.59	463	474.66		
	total	***242077.55***	***468***			

Note. ***SS*** – sum of squares; ***df*** – degrees of freedom; ***MS*** – mean squares; ***F***– Fisher F ratio

The contribution of predictors *Student relations* (β=0.15, t=3.14, p<0.01) and *Instructional innovation (*β=0.16, t=2.99, p<0.01) to the first regression model *Intrinsic motivation* is statistically significant. *Collaboration* (β=0.12, t=2.30, p<0.05), *Student relations* (β=0.10, t=2.11, p<0.05) and *Instructional innovation* (β=0.19, t=3.61, p<0.01) statistically significantly contribute to the regression model for the solution of the *Identified regulation* prediction. There are no predictors that statistically significantly contribute to the explanation of *Introjected Regulation*. *External regulation* has significant ties with predictors *Collaboration* (β=0.12, t=2.27, p<0.05) and *Student relations* (β=0.11, t=2.29, p<0.05). *Collaboration* predictor is the only one that contributes statistically significantly to the *Amotivation* prediction model (β=-0.23, t=-4.29, p<0.001). Data on partial contribution of (significant) predictor variables expressed through standardized and non-standardized coefficients are presented in Table 5.

Table5. Partial contributions of predictor variables from the set of perceived school climate to the prediction of teacher motivation

Model		B	Std. error	β	t	P
Intrinsic motivation	*Constant*	53.748	6.466		8.312	0.00
	Student relations	0.971	0.309	0.151	3.142	0.02
	Instructional innovation	0.151	0.059	0.154	2.574	0.01
Identified regulation	*Constant*	66.375	5.541		11.979	0.00
	Collaboration	0.521	0.226	0.124	2.303	0.02
	Student relations	0.587	0.265	0.104	2.217	0.02
	Instructional innovation	1.129	0.313	0.199	3.611	0.00
External regulation	*Constant*	82.788	7.030		11.776	0.00
	Collaboration	0.653	0.287	0.127	2.274	0.02
	Student relations	0.769	0.336	0.112	2.291	0.02
Amotivation	*Constant*	86.787	7.081		12.256	0.00
	Collaboration	-1.242	0.289	-0.233	-4.293	0.00

Note. **B** – unstandardized regression coefficient; β– standardized beta coefficient;
t – Student's t test.

DISCUSSION

Considering the above, it can be concluded that the school climate, as perceived by teachers, has a predictor value related to their motivation to perform work tasks. Nevertheless, the small amount of explained variance is an indicator that teacher motivation in its entirety is mostly determined by the sum of the actions of other factors.

The relationship between the teachers' perception of school climate, as a dimension of school life that is, in comparison to others, more difficult to observe and measure, and their motivation to perform work tasks became a focus for researchers a little later compared to the relationship between the climate and academic achievement of students (Coleman, Campbell, Hobson, McPartland, and Mood 1966; Coleman, Hoffer, and Kilgore 1982). When it comes to teacher motivation, the connection was most often studied in its relationship with the leadership style of school principals (Alasad 2017; Eres 2011; Eyal and Roth 2011). For this reason, the amount of available research on the relationship between the perception of the school climate and the motivation of teachers is significantly smaller. However, there are findings about the predictor value of school climate dimensions based on teacher motivation (Hamid, Ahmed and Rashid 2020; Ladyong 2014; Raman, Ling and Khalid 2015).

By looking at the descriptive statistics of school climate dimensions, we can see that teachers gave relatively high ratings to collaboration with other members of the school collective, relations with students and the level of instructional innovation. In contrast, the school resources dimension is only slightly above the neutral rating. These results are not surprising if we consider the fact that investment in the education system mainly goes to the salaries of employees, and that a proportionally small part of the funds is allocated for material and technical school resources. The high scores for collaboration among teachers can be partly explained by the small number of school employees (the smallest school faculty had 16 and the largest 47 teachers), which creates a prerequisite for better acquaintance and closer professional relations among faculty members. However, we should not ignore the fact that providing material and technical resources to schools is primarily a responsibility of the founder/system, while relations with other teachers, relations with students, and innovation in the teaching process are largely the responsibility of teachers. Unlike collaborative relationships with other teachers, instructional innovation and relationships with students fall outside of the sphere of personal relationships, and can be seen as an indicator of success in work performance. Therefore, being aware of their own responsibility, teachers might have been less critical in evaluating these three variables than when evaluating school resources.

Descriptive statistics for motivation dimensions suggest that teachers are primarily driven by extrinsic motivation to perform their work tasks. True, the average scale value for identified regulation, which presents a type of extrinsic motivation that is closest to intrinsic, is slightly higher compared to strictly external regulation. Although the difference is insignificant, intrinsic motivation has a lower average scale value compared to all three types of extrinsic motivation. Due to the indication of an almost equal presence of four different types of regulation, these results confirm previous knowledge about the complexity of motivation, but also about the need to simultaneously satisfy both *hygiene factors* and *motivators* in order to achieve a high level of overall motivation for performing work tasks (Herzberg, Mausner and Snyderman 1959). The result on the *Amotivation* subscale is encouraging, as it suggests that teachers only *rarely* or *very rarely* find themselves in situations where they do not see the purpose in doing their work or do not know the reason why they are doing a certain task. Although no such analysis was performed for the purposes of this paper, it would be worth investigating whether the nature and intensity of teacher motivation differ in relation to the type of work tasks. It is possible that teachers see less sense in performing administrative tasks, and that intrinsic motivation is more present when

teaching. Without a separate analysis of the nature and intensity of motivation in relation to type of work tasks, the level of each type of regulation, including amotivation, is viewed integrally.

Multiple correlation coefficients show a low correlation between the school climate perception, on one side, and identified regulation, amotivation, and intrinsic motivation, each separately, on the other. In the case of the remaining two models the correlation is insignificant. The largest percentage (10%) of the regulation explained by the school climate belongs to identified regulation. This specific type of regulation has the largest number of predictor variables – three (collaboration, student relations and instructional innovation). This means that the more teachers communicate with their colleagues, cooperate in class preparation and perceive that the school promotes teamwork, the more they will be aware of the importance of performing their work tasks and the success of their students. The same applies to the perceived degree of appropriate behavior and involvement of students in work, as well as the perceived openness of the school to introduce new teaching methods, the use of new teaching aids, and innovation in general.

The dimension of collaboration, as well as the dimension of school climate pertaining to student relations, have a predictor value in three of the four models. In the case of amotivation, collaboration is the only variable with a predictor value, with the correlation having a negative value and thus an opposite direction. In other words, more communication with colleagues, more cooperation, more class preparation and greater awareness of the existence of teamwork means that teachers will less often be in situations where they do not know the reason why they are doing a task or do not see the purpose of doing it.

Student relations and instructional innovation showed a predictor value for intrinsic motivation as well. Accordingly, we can expect that the more teachers perceive that students behave appropriately and are involved in work, and the more they think the school is open to new teaching methods, the use of new teaching aids, the more comfortable they will feel when performing work tasks, they will like their work and enjoy the work process more.

The results of this research are in line with the results of previous studies, with the notion of a lower predictor value of the dimensions of the school climate. Ladyong (2014) used the perception of the school climate to explain 35.20% of the variance in motivation, while Hamid, Ahmed and Rashid (2020) explained 27% of the variance of the teachers' commitment to work with perception of the school climate. In a survey of teachers' opinions, Raman, Ling and Khalid (2015) found that as many as 88%

of respondents believe that the school climate contributes to their motivation for work. A possible explanation for the difference in results between this and the first two studies lies in potential differences in the satisfaction level of hygiene factors among the respondents. The far greater contribution of the school climate to teacher motivation, as determined by the respondents in the third study, suggests that the real connection between school climate and teacher motivation is significantly smaller than it is thought to be.

CONCLUSION

The hypothesis set at the beginning of the research was confirmed. It can be concluded that the school climate, as perceived by teachers, has predictor value in relation to their motivation to perform work tasks. Among the dimensions of the school climate, collaboration between teachers and student relations stand out in terms of predictor value for identified regulation, amotivation and intrinsic motivation. Nevertheless, a small amount of explained variance is an indicator that teacher motivation is in its entirety mostly determined by the sum of the actions of other factors. Taking these results into account, it would be beneficial to cultivate collaborative relationships among teachers, improve their relationships with students, promote instructional innovation, and make sure schools are better equipped with material and technical resources, to ensure greater dedication of teachers in their work and, thus, a higher achievement of school tasks.

The advantage of this research paper is reflected in the lack of empirical papers, especially in Bosnia and Herzegovina, on the relationship between the perception of the school climate and teacher motivation. The limitation of this paper is reflected in the specific sample of respondents, determined by the characteristics of the school system. Future research could, therefore, be conducted on a different sample of teachers, and take into consideration potential differences in the nature and intensity of motivation in relation to the type of work.

REFERENCES

1. Abdullah, Anis Salwa, Siti Noor (2020), ˝A Measurement Model of Teachers' Motivation Factors in Primary Schools˝, *Pertanika Journal of Social Sciences and Humanities*, 28(3), 1769-1785.
2. Alasad, Salih (2017), ˝The leadership styles of principals in bedouin secondary School and teachers motivation˝, *Philosophy Study*, Vol. 7, No. 3, 153-168.
3. Allen, Nancy, Bettye Grigsby, Michelle L. Peters (2015), ˝Does leadership matter? Examining the relationship among transformational leadership, school climate, and student achievement˝, *International Journal of Educational Leadership Preparation*, Vol. 10, No. 2, 1-22.
4. Coleman, James S. et al. (1966), *Equality of Educational Opportunity (Summary Report)*, Department of Health, Education and Welfare, Office of Education, Washington, U.S.
5. Coleman, James, Thomas Hoffer, Sally Kilgore (1982), ˝Cognitive Outcomes in Public and Private Schools˝, *Sociology of Education*, Vol. 55, No. 2, 65–76.
6. Cohen, Jonathan, Libby McCabe, Nicholas M. Michelli, Terry Pickeral (2009), ˝School Climate: Research, Policy, Practice, and Teacher Education˝, Teachers College Record, Vol. 111, No. 1, 180–213.
7. Deci, Edward L., Richard M. Ryan (1985), *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*, Springer science+business media, New York
8. Dinham, Steve (2008), *How to get your school moving and improving*, Acer press, Camberwell
9. Ereş, Figen (2011), ˝Relationship between teacher motivation and transfor mational leadership characteristics of school principals˝, *International journal of education*, Vol. 3, No. 2, 1-17.
10. Eyal, Ori, Guy Roth (2011), ˝Principals' leadersship and teacher's motivation: Self-determination theory analysis˝, *Journal of educational administration*, Vol. 42, No. 3, 256-275.
11. Fernet, Claude, Caroline Senécal, Frédéric Guay, Herbert Marsh, Martin Dowson, (2008), ˝The work task motivation scale for teachers (WTMST)˝, *Journal of career assessment*, Vol. 16, No. 2, 256-279.
12. Gagné, Marylène, Edward L. Deci (2005), ˝Self-determination theory and work motivation˝, *Journal of organizational behavior*, 26(4), 331-362.

13. Gayomale-Sala, Mavic (2020), ˝Motivational Factors in Relation to Teachers' Performance˝, *Journal of Social Science and Humanities Research*, Vol. 5, No. 5, 84-103.
14. Giblar, Charlotte Rognmoe (2014), *Principals' Leadership and Teachers' Motivation: A Study of the Relationship in the School Reform Era*, PhD Thesis, Lynchburg College
15. Gorozidis, Georgios, Athanasios Papaioannou (2014), ˝Teachers' motivation to participate in training and to implement innovations˝, *Teaching and teacher education*, No. 39, 1-11.
16. Halpin, Andrew W., Don B. Croft (1963), *The Organizational Climate of Schools*, Midwest Administration Center of the University of Chicago, Chicago
17. Hamid, Fouzia, Gulzar Ahmed, Khalid Rashid (2020), ˝Association of School Climate with Teacher's Motivation and Self Esteem in Division Gujranwala˝, *Pakistan Social Science Review*, Vol. 4, No. 2, 78-89.
18. Herzberg, Frederic, Bernard Mausner, Barbara B. Snyderman (1959), *The Motivation to Work*, John Wiley & Sons, New York
19. De Jesus, Saul Neves, Willy Lens (2005), ˝An integrated model for the study of teacher motivation˝, *Applied psychology: An international review*, 54(1), 119-134.
20. Johnson, Bruce, Joseph J. Stevens, Keith Zvoch (2007), ˝Teachers' perceptions of school climate: A validity study of scores from the revised school environment questionnaire˝, *Educational and psychological measurement*, Vol. 67, No 5, 833-844.
21. Karabenick, Stuart AnneMarie Conley (2011), *Teacher motivation for professional development*, National science foundation, Michigan
22. Khan, Parveen (2014), ˝An Analysis of Motivational Factors for Teachers in Teaching Profession and Their Impact on Students' Performance˝, The Dialogue, Vol. IX, No. 4, 374-385.
23. Ladyong, Brenda L. (2014), ˝Organizational climate and teachers' work motivation: A case study of selected schools in Prachinburi, Thailand˝, *Scholarly journal of education*, 3(5), 52–57.
24. National School Climate Center (2015), *The Comprehensive School Climate Inventory: Measuring the Climate for Learning*, NSCC, New York
25. Nzowa, Goodluck (2020), ˝Assessment of Teachers' Nonmonetary Motivational Factors on Job Satisfaction among Public Secondary Schools in Arusha District, Tanzania˝, *East African Journal of Education and Social Sciences*, Vol. 1, No. 2, 1-10.

26. Perlman, Dana J. (2013), ˝Effective teaching and motivation: Application of self – determination theory˝, *Journal of research, policy and practice of teachers i teacher education*, Vol. 3, No. 2, 31-37.
27. Rafferty, Timothy J. (2003), ˝School climate and teacher attitudes toward upward communication in secondary schools˝, *American secondary education*, 31(2), 49-70.
28. Raman, Arumugam, Chanh Chi Ling, Rozalina Khalid (2015), ˝Relationship between school climate and teachers' commitment in an excellent school Kubang Pasu district, Kedah, Malaysia˝, *Mediterranean journal of social sciences*, Vol. 6, No. 3, 163–173.
29. Rot, Nikola (2004), *Opšta psihologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
30. Ryan, Richard M., Edward L. Deci (2000), ˝Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and New Directions˝, *Contemporary Educational Psychology*, 25, 54-77.
31. Sušanj, Zoran (2005), *Organizacijska klima i kultura*, Naklada Slap, Jastrebarsko
32. Zullig, Keith J., Tommy M. Koopman, John M. Patton, Valerie A. Ubbes (2010), ˝School Climate: Historical Review, Instrument Development and School Assessment˝, *Journal of Psychoeducational Assessment*, Vol. 28, No. 2, 139–152.

ODNOS DOŽIVLJAJA ŠKOLSKE KLIME I MOTIVACIJE KOD NASTAVNIKA

Sažetak

Odnos organizacijske klime i motivacije zaposlenih jedno je od temeljnih pitanja na polju istraživanja radnog učinka. Dosadašnja istraživanja pokazuju da povoljniji socijalni, emocionalni i radni kontekst doprinose većem angažmanu zaposlenih i njihovoj većoj produktivnosti. Predmet istraživanja bio je odnos doživljaja školske klime i motivacije za obavljanje radnih zadataka kod nastavnika. U radu su predstavljeni rezultati istraživanja provedenog na 467 nastavnika iz 25 osnovnih škola na širem gradskom području Tuzle. Za prikupljanje podataka korišteni su Skala školske klime (SLEQ) i Skala nastavničke motivacije (WTMST). Dobijeni rezultati sugeriraju da školska klima, kako je doživljavaju nastavnici, ima prediktorsku vrijednost u odnosu na njihovu motivaciju. Po prediktorskoj vrijednosti za identificirajuću regulaciju, amotivaciju i unutarnju motivaciju ističu se međusobna saradnja nastavnika i odnosi sa učenicima. Ipak, mala količina objašnjene varijance indikator je da je nastavnička motivacija u svojoj ukupnosti većinski određena sumom djelovanja drugih faktora. Na ovaj način je, međutim, objašnjen mali dio ukupne varijance motivacije, što sugerira da je motivacija većinski određena sumom djelovanja drugih faktora.

Ključne riječi: motivacija nastavnika; školska klima; Teorija samoodređenja

Adresa autora
Author’s address

Gabriel Pinkas
University of Tuzla
Faculty of Humanities and Social Sciences
gabriel.pinkas@untz.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.229

UDK 37.032-053.4/.5

Primljeno: 20. 07. 2022.

Pregledni rad
Review paper

Belma Alić Ramić, Dženeta Camović

ETIOLOGIJA KREATIVNOSTI – RODITELJSTVO I RANO PORODIČNO OKRUŽENJE KAO KONCEPTUALNI OKVIR

Istraživanja usmjerena na etiologiju kreativnosti ukazuju da njenom razvoju doprinose kako individualni tako i kontekstualni faktori. U analizi kontekstualnih faktora više pažnje se posvećuje institucionalnom okruženju u odnosu na porodično. Polazeći od navedenog, cilj ovog rada je eksplikacija razvoja kreativnosti u ranom djetinjstvu uzimajući roditeljstvo i porodično okruženje kao konceptualni okvir. Operacionalizirajući porodični kontekst kroz dvije dimenzije – *strukturalnu* (socioekonomski status, veličina porodice, redoslijed rođenja) i *procesnu* (interakcije, stil roditeljstva, dimenzije roditeljstva), nastojala se istražiti njihova povezanost sa razvojem kreativnosti u ranom djetinjstvu. Poseban fokus je bio na procesnoj dimenziji, kroz odnos između roditeljstva – kao onog *šta roditelji rade zajedno sa djecom* i kreativnog razvoja u ranom djetinjstvu. Pritom su se uzimali u obzir etiološki faktori koji omogućavaju i/ili inhibiraju razvoj kreativnih potencijala.

Ključne riječi: etiologija kreativnosti; rano djetinjstvo; roditeljstvo; porodično okruženje

UVOD

Kreativnost kao složen i kompleksan fenomen može se definirati na različite načine. Najšire poimanje uključuje određenje kreativnosti kao *načina samoizražavanja* – svako razmišljanje ili rješavanje problema koje vodi izgradnji nekog novog značenja (Runco 2003). Prepoznavanje i njegovanje kreativnosti tokom odrastanja i obrazovanja danas se smatra toliko značajnim da se ne može zamisliti život u neizvjesnoj i nepredvidivoj budućnosti. Zbog toga se kreativnost etablira kao ključna

vještina za 21. stoljeće, te se nastoje pronaći sistemski mehanizmi za poticanje kreativnog mišljenja u različitim obrazovnim kontekstima (vrtićkom, školskom, univerzitetskom). Međutim, u tom smislu se malo pažnje posvećuje porodičnom kontekstu, kao prvom mikrosistemu u kojem tokom ranog djetinjstva započinje razvoj svih sposobnosti. Dakle, iako razvoj kreativnosti započinje sa prvim proksimalnim procesima u porodici, čini se da se o značajnijim sistemskim uticajima promišlja tek izvan nje.

U proučavanju kreativnosti, kao i svih drugih ljudskih sposobnosti, dominiralo je pseudo pitanje o odnosu između nasljeđa i okruženja. O tome svjedoče različite paradigme koje su se tokom historije smjenjivale te isticale dominaciju jednog ili drugog faktora. U promišljanju odnosa između prirode i odgoja, u danas već prevaziđenoj *ON-paradigmi*, prednost se davala prirodi na način da se kreativnost pripisivala samo rijetkim genijalcima, prirodno obdarenim i eminentnim osobama. Velika prekretnica u razumijevanju i istraživanju kreativnosti bilo je prihvatanje *JA-paradigme*, kroz stajalište da kreativnost nije svojstvena samo odabranim genijalcima jer svaki pojedinac posjeduje određeni nivo kreativnog potencijala, te *MI-paradigme* koja naglašava ulogu okruženja i društva u razvoju prirodnih individualnih kreativnih potencijala (Glaveanu 2010).

Shodno paradigmatskom pluralizmu koji je određivao tokove istraživanja kreativnosti, razvijale su se i mnoge teorije koje su nastojale rasvijetliti i eksplicirati kreativnost. Vjerovatno najčešće citirana teorija koja pokušava ujediniti sve faktore bitne za razvoj kreativnosti je ona koju je predložio Rhodes (1961). On je svojim poznatim teorijskim modelom „4P“ nastojao obuhvatiti sve facete kreativnosti kroz četiri elementa: persona, proces, pritisak i proizvod. Smatrao je da kreativno ponašanje ovisi od individualnih karakteristika pojedinca, kvalitete kreativnog procesa (mišljenja), okruženja (pritisak) koje potiče ili inhibira kreativnost, te o vrednovanju konačnog *produkta* od strane drugih. Nešto kasnije teorija je proširena od strane drugih autora, pa se u literaturi može pronaći i 5P (Simonton 1995) uz dodatak *persuazije* ili 6P (Runco 2003) uz dodavanje šestog elementa – *potencijala*. Interpretirajući ovaj model Pušina (2020: 18) navodi da bi prema njegovom mišljenju *P-elemente*, uvažavajući i slijedeći logiku njihovog pojavljivanja, trebalo ih poredati na sljedeći način: „ličnost – potencijal – okružje (pritisak) – proces – uvjeravanje – produkt“. S druge strane, Gruszka i Tang (2017) u svom radu postavljaju pitanje: *Koliko slova P zaista ima u kreativnosti?*, aludirajući na promišljanje o tome da li je fenomen kreativnosti uopće do kraja istražen. U skladu s tim možemo postaviti i pitanja: *Da li je svaki od ovih elemenata do kraja istražen? Kojem elementu se u istraživanju posvećuje najveća pažnja?*

Uzevši u obzir sve prethodno navedene elemente, smatra se da se *okruženju* pridaje najveći značaj i da ono predstavlja najširu kategoriju istraživanja kreativnosti (Runco, Pagnani 2011). Okruženje se u 4P modelu pojavljuje u obliku termina „pritisak“ kojeg Rhodes (1961) definira kao *interakciju između ljudskog bića i njegovog okruženja*. Upravo ta veza između pojedinca i njegovog okruženja će se dvadesetak godina kasnije tumačiti kroz Bronfenbrennerovu (1979) ekološku teoriju, preko koje se otkriva slojevitost okruženja i suma uticaja koji određuju razvojni kontekst. Na sličan način su Runco i Pegnani (2011) nešto kasnije ovu vezu (pritisak) dalje operacionalizirali kroz šest nivoa socijalizacije koji djeluju na razvoj kreativnosti: fizičko okruženje, porodični odgoj, školska iskustva, okruženje na radnom mjestu, kulturna tradicija i historijski milje u kojem smo rođeni.

Uvidom u ranija istraživanja ove problematike može se zaključiti da *okruženje* predstavlja jedan (između ostalih navedenih) značajan segment za razumijevanje etiologije kreativnosti, a da je porodično okruženje (fizičko i socijalno) prvi socijalizacijski nivo od kojeg se treba početi. Stoga je cilj ovog rada usmjeren na eksplikaciju razvoja kreativnosti u ranom djetinjstvu uzimajući porodično okruženje kao konceptualni okvir. Kako se okruženje može dalje operacionalizirati kroz njegovu strukturalnu i procesnu dimenziju, u skladu s tim se iz navedenog cilja izdvajaju dva istraživačka pitanja:

1. Koja je veza između razvoja kreativnosti u ranom djetinjstvu i *strukturalne dimenzije* porodičnog okruženja (socioekonomski status, veličina porodice, redoslijed rođenja, broj braće/sestara)?
2. Koja je veza između razvoja kreativnosti u ranom djetinjstvu i *procesne dimenzije* porodičnog okruženja (interakcije, stil roditeljstva, dimenzije roditeljstva)?

Dakle, eksplikacijom navedenih proksimalnih i distalnih procesa koji djeluju interaktivno i određuju kvalitetu razvojnog konteksta za dijete, nastojat će se eksplicirati povezanost između porodičnog okruženja i razvoja kreativnosti u ranom djetinjstvu.

PORODIČNO OKRUŽENJE, RAZVOJNI ISHODI I KREATIVNOST

Porodica predstavlja prvo i najuticajnije okruženje u ranom djetinjstvu. Osim što se smatra primarnom sredinom za pravilan razvoj i formiranje djeteta, ističe se da ona trajno određuje uspjeh djeteta u izvanporodičnom okruženju i uopće u životu (Pašalić-Kreso 2012). Kvaliteta interakcija sa roditeljima i poticajnost porodičnog okruženja

za rano učenje ima značajnu ulogu u oblikovanju dječije spremnosti za školu i kasnijih razvojnih ishoda (Sammons et al. 2015). Konceptualizirajući vezu između porodičnog okruženja, roditeljstva i ranog razvoja djeteta autorica Karić Camović (2021) ukazuje na nepovoljne efekte suboptimalnog i pozitivne doprinose optimalnog roditeljskog ponašanja. Pritom naglašava da razlike u svakodnevnom ponašanju roditelja prema djetetu rezultiraju varijacijama u kvaliteti razvojnog konteksta i ranih proksimalnih iskustava, koji oblikuju kasnije dječije razvojne ishode i postignuća.

Razvoj kreativnih sposobnosti kod djece je također pod uticajem načina na koji roditelji kreiraju okruženje i odgovaraju na kreativne potrebe i radoznalost djeteta. Važnost okruženja koje podržava i potiče kreativnost istraživao je Sternberg (2006), te utvrdio da neko može imati sve unutrašnje resurse potrebne za kreativno razmišljanje, ali se kreativne sposobnosti možda nikad neće razviti ako izostane odgovarajuća podrška okruženja. Shodno tome, ako dijete tokom odrastanja ne dobije podršku i poticaje u porodičnom okruženju, moguće je da se njegovi kreativni resursi i potencijali neće razviti. Važnu ulogu u odnosu prema dječijoj kreativnosti imaju roditeljski stavovi i uvjerenja. Pugsley (2018) je svojim istraživanjem dokazao da su roditelji koji su cijenili kreativnost i imali pozitivnije stavove prema kreativnosti, pripremali kreativnije porodično okruženje. Nadalje, Pugsley (2018) ukazuje da se roditeljstvo koje potiče kreativnost manje favorizuje i može biti popriličan izazov u odnosu na roditeljstvo u kojem se cijeni poslušnost. To je moguće i razumjeti ukoliko se uzmu u obzir osobine kreativnih osoba koje navodi Torrance (1965) kao što su tvrdoglavost, neovisno razmišljanje, preuzimanje rizika, osjetljivost i sl.

Neki autori (Lehrl et al. 2020, Karić Camović 2021) ističu da je porodični kontekst značajan izvor razlika za djecu, te da su razlike u znanju i sposobnostima prisutne već u ranoj dobi, prije nego što djeca krenu u školu. Razlike u roditeljskom ponašanju i kvaliteti razvojnog procesa pojavljuju se temeljem skupa varijabli koje se u literaturi grupiraju u strukturalnu i procesnu dimenziju. Tako autori Kluczniok et al. (2013) porodično okruženje za rano učenje konceptualiziraju temeljem strukturalne i procesne dimenzije, dodajući još dimenziju koja se odnosi na obrazovna uvjerenja roditelja. Pod *strukturalnim karakteristikama* razumijevaju stabilne i dugotrajne karakteristike porodice (sastav, uslovi stanovanja, obrazovna i socioekonomska pozadina), a pod *procesnim karakteristikama* razumijevaju interakcije djece sa roditeljima u određenom prostorno-materijalnom okruženju.

Sličnu konceptualizaciju porodičnog okruženja za rano učenje navode i drugi autori (Olszewski et al. 1987; Jankowska, Gralewski 2021), koristeći se terminom *kreativno porodično okruženje*. Pritom ukazuju na četiri glavne kategorije: (1) struk-

turne karakteristike porodice, kao što su socioekonomski status, veličina porodice, struktura porodice, konstelacije braće i sestara ili broj braće i sestara; (2) porodična klima ili okruženje koje se odnosi na dimenzije atmosfere u domu i uključuje roditeljske stilove i stavove, ponašanja i prakse, kao i naglasak na strukturi i pravilima porodičnog života; (3) vrijednosti koje zastupaju roditelji u pogledu uspjeha i postignuća; (4) modelirane vrijednosti, kao što je pružanje kulturnih iskustava. Jankowska i Karwowski (2018) navode da roditelji u svakodnevnom odnosu sa djecom mogu poticati kreativnost *direktno* – kroz interkaciju i zajedničke aktivnosti ili *indirektno* – kroz organizaciju porodičnog života. Temeljem toga se može izvesti globalna operacionalizacija kreativnog porodičnog okruženja sa aspekta procesne dimenzije, uzimajući u obzir dvije kategorije: svakodnevna interakcija i organizacija porodičnog života.

U *Tabeli 1* daje se pregled različitih autora koji su istraživali relacije između strukturalnih i procesnih dimenzija porodičnog okruženja i razvoja kreativnosti u djetinjstvu. Iz navedenog je moguće sagledati sve elemente koji pripadaju različitim kategorijama i koji će biti elaborirani detaljnije u nastavku rada. Kako Jankowska et al. (2018) precizira, prethodna istraživanja uglavnom su se vezala za efekte socioekonomskog statusa dok su nedovoljno pažnje posvećivala procesima koji se događaju u porodicama, koji mogu podržati razvoj kreativnosti, što do izražaja dolazi tek u novijim istraživanjima (Kwasniewska, Lebuda 2017; Kwasniewska et al. 2018, Lebuda et al. 2020; Pugsley, Acar 2020).

Tabela 1. Pregled istraživanja koja ukazuju na reakciju porodičnog okruženja i kreativnost

Dimenzije porodičnog okruženja		Autori	Pregled istraživanja
	Socioekonomski status	Warden, Prawat (1975)	Nije utvrđena povezanost između visokog socioekonomskog statusa i razvoja kreativnosti kod djece.
		Miller, Gerard (1979)	Visok porodični socioekonomski status je pozitivno povezan s razvojem kreativnosti u ranom djetinjstvu, posebno s nivoom verbalne kreativnosti.
		Guo, Harris (2000)	Roditelji višeg socioekonomskog statusa bave se češće raznim intelektualnim aktivnostima sa svojom djecom, te podržavaju dječiju kreativnost.

Dimenzije porodičnog okruženja		Autori	Pregled istraživanja
STRUKTURALNA DIMENZIJA		Dahlman et al. (2013)	Djeca iz porodica niskog socioekonomskog statusa koja žive na ulici bila su kreativnija pri korištenju različitih predmeta u usporedbi s djecom koja žive sa svojim porodicama niskog socioekonomskog statusa.
		Jankowska et al. (2018)	Porodični socioekonomski status povezan je s početnim nivoom dječijeg kreativnog mišljenja, ali ne i sa s njegovim rastom.
		Dai et al. (2012)	Osobe sa visokim socioekonomskim statusom imaju visok nivo kreativnosti.
	Veličina porodice	Rathunde & Csikszentmihalyi (2008)	Unutar velike porodice djeca više tragaju za promjenama i različitim iskustvima putem kojih razvijaju kreativnost.
		Gute et al. (2008)	Velika porodica sa stimulativnim porodičnim kontekstom koji potiče na novine, različite zadatke i izazove doprinosi kreativnom samopotvrđivanju.
	Redoslijed rođenja	Gaynor, Runco (1992)	Broj braće i sestara nije povezan sa razvojem kreativnosti.
		Baer et al. (2005)	Prvorođena djeca koja odrastaju sa braćom i sestrama su bila kreativnija kada su braća i sestre bili bliže dobi ili suprotnog spola.
		Abdulla Alabbasi et al. (2021)	Nije pronađena značajna razlika u relaciji sa kreativnošću između djece jedinaca i prvorođene djece sa braćom i sestrama.
PROCESNA DIMENZIJA	*Interakcije roditelj-dijete*	Siddiqi (2020)	Interakcije roditelja i djece i vještine kreativnog razmišljanja bile su značajno povezane.
		Bishop, Chace (1971) Shorer et al. (2019)	Razigrane interakcije između roditelja i djece potiču razvoj dječijeg kreativnog potencijala.
		Pugsley, Acar (2020)	Interakcije roditelj-dijete koje se očituju kreiranjem prodičnog okruženja u kojem dijete može biti autonomno, nekonvencionalno, znatiželjno i otvorenog uma povezano je s razvojem dječije kreativnosti.

Dimenzije porodičnog okruženja		Autori	Pregled istraživanja
		Kwasniewska et al. (2018)	Roditelji koji podržavaju kreativnost svog djeteta kreiraju specifičnu klimu u domu, tj. potiču na doživljaj novosti, raznolikosti i nekonformizma, inspiriraju na maštanje i kreativno razmišljanje, te podržavaju ustrajnost u kreativnom nastojanju.
	Stil roditeljstva	Lim i Smith (2008)	Roditeljska toplina je povezana sa dječijom kreativnošću. Permisivni i autoritativni roditeljski stilovi imaju pozitivne odnose s kreativnošću, dok je autoritarni stil negativno povezan s kreativnošću.
		Fearon et al. (2013)	Autoritarni stil roditeljstva je obrnuto proporcionalan s razvojem kreativnosti, na način da viši nivo autoritarnosti može dovesti do nižeg nivoa kreativnosti kod djece.
		Mehrinejad, Rajabimoghadam, Tarsafi (2015)	Postoji značajan negativan odnos između autoritarnog roditeljskog stila i kreativnosti, pozitivan odnos između autoritativnog roditeljskog stila i kreativnosti, dok između permisivnog stila roditeljstva i razvoja kreativnosti nije pronađena povezanost.
		Gralewski, Jankowska (2020)	Dimenzije roditeljstva, prihvatanje i podrška dječijoj autonomiji su pozitivno povezane sa kreativnom samoučnikovitošću i kreativnim identitetom djeteta.
		Guo et al. (2021)	Otvorenost za iskustvo kao karakteristika ličnosti roditelja je statistički značajno povezana sa razvojem kreativnosti kod djece.

STRUKTURALNA DIMENZIJA KREATIVNOG PORODIČNOG OKRUŽENJA

Različite istraživačke studije (Guo, Harris 2000; Bradley, Corwyn 2002) strukturalnu dimenziju elaboriraju kroz povezivanje socioekonomskog statusa, veličine porodice, redoslijeda rođenja, te broja braće/sestara sa razvojem kreativnosti u ranom djetinjstvu. Pritom naglašavaju da strukturalni elementi značajno utiču na kreiranje

porodičnog okruženja, koje u relaciji sa drugim latentnim varijablama može da bude inhibirajuće ili stimulirajuće za razvoj dječije kreativnosti. Jedna od najčešće propitivanih strukturalnih varijabli je socioekonomski status. Rezultati istraživanja po pitanju socioekonomskog statusa su vrlo varijabilni i različiti. U manjem broju istraživanja (Warden, Prawat 1975) nije pronađena vezu između socioekonomskog statusa i kreativnosti, dok je mnogo veći broj onih (Miller, Gerard 1979; Guo, Harris 2000; Bradley, Corwyn 2002; Dai et al. 2012; Jankowska et al. 2018) koja upućuju na dosljednju vezu između porodičnog socioekonomskog statusa i kreativnosti kod djece. Neka od istraživanja koja su intencijski bila usmjerana na efekat socioekonomskog statusa u razvoju kreativnosti, pokazala su da je visok porodični socioekonomski status pozitivno povezan s razvojem kreativnosti u ranom djetinjstvu, posebno sa nivoom verbalne kreativnosti (Miller, Gerard 1979). Istraživanje Jankowska et al. (2018) ukazuje da je porodični socioekonomski status pozitivno povezan s početnim nivoom kreativnosti kod djece ali da nije povezan sa njenim daljim rastom. Što znači da su djeca iz porodica boljeg socioekonomskog statusa više ispoljavala kreativno razmišljanje, ali viši socioekonomski status nije značio i viši intenzivni rast kreativnosti. Stoga se dolazi do zaključka da socioekonomski status sam po sebi ne utiče na razvoj kreativnosti već roditeljska ponašanja prema djetetu koja su u velikoj mjeri definirana socioekonomskim statusom (nivo obrazovanja, zaposlenje, primanja). Takav stav najbolje podržavaju rezultati istraživanja autora Guo i Harris (2000), koji ukazuju da se roditelji višeg socioekonomskog statusa češće bave raznim intelektualnim aktivnostima sa svojom djecom, te na taj način podržavaju dječiju kreativnost. To su također dokazale i ranije studije (Bradley, Corwyn 2002) koje ističu da roditelji višeg obrazovnog nivoa pružaju svojoj djeci veću podršku i kognitivnu stimulaciju te poticajnije izvanporodično okruženje, nego roditelji nižeg obrazovnog nivoa. U skladu s tim, istraživanje Milgram i Hong (1999) pokazuje da dodatne aktivnosti na koje roditelji odvode djecu imaju uticaja na razvoj njihove kreativnosti. Iz toga slijedi da obrazovanje roditelja (kao elemenat koji definira socioekonomski status) i uključenost u zajedničke aktivnosti sa djecom imaju prediktivnu ulogu u razvoju dječije kreativnosti. Vrlo su interesantna istraživanja u domeni razlika među djecom niskog socioekonomskog statusa u relaciji sa razvojem kreativnosti. Tako su Dahlman et al. (2013) pokazali kako su djeca niskog socioekonomskog stausa koja su bila prepuštena ulici pokazala više kreativnosti pri korištenju predmeta u usporedbi s djecom koja nisu prepuštena ulici a žive u porodicama niskog socioekonomskog statusa. Prethodno navedeno implicira da je socioekonomski status povezan sa razvojem kreativnog mišljenja djeteta, ali da sam

kreativni rast zavisi od načina i stepena roditeljske uključenosti i svakodnevnih interakcija.

Uz socioekonomski status najčešće se veže veličina porodice, na način da se veći broj članova porodice povezuje sa niskim socioekonomskim statusom i nepovoljnijim okolnostima odrastanja. Stoga je razvoj sposobnosti (uključujući i kreativnost) inverzan sa veličinom porodice, ali takav odnos nestaje ukoliko se kontrolira varijabla socioekonomskog statusa (Anastasi 1956). Sumirajući različita istraživanja Miller i Gerard (1979) ističu da veličina porodice nije konzistentno povezana sa razvojem kreativnosti kod djece, dok Gaynor i Runco (1992) navode da broj braće i sestara nije značajan faktor u razvoju kreativnosti kod djece. Istraživanja (Kerr, Chopp 1999) pokazuju da nadarena djeca najčešće dolaze iz manjih porodica dok se kreativna djeca povezuju najčešće sa većim porodicama. Na slične rezultate ukazuje istraživanje autora Gute et al. (2008) koji su dovodili u vezu veličinu porodice i razvoj kreativnosti, kroz sjećanja kreativnih odraslih osoba iz velikih porodica na svoja rana iskustva. Prema tom istraživanju unutar velike porodice kreira se podržavajući porodični kontekst, koji karakterišu različite aktivnosti i razmjena iskustva između članova, što vremenom može rezultirati novim kompetencijama i vještinama koje značajno doprinose razvoju kreativnosti. Gute et al. (2008) također su dokazali da roditelji koji provode vrijeme sa djecom i imaju visoka očekivanja od djece značajno doprinose razvoju kreativnosti u ranom djetinjstvu nasuprot onih roditelja koji djecu ostavljaju samu i ne kreiraju dovoljno prilika za doživljavanje uspjeha kroz smjenu različitih aktivnosti.

Rezultati istraživanja redoslijeda rođenja i sibiling konstelacija su također kontradiktorni. Među prvima se ističu istraživanje Eisenmana (1964) koji je proučavao kreativnost među studentima umjetničkog usmjerenja, dokazavši da su kasnije rođena djeca originalnija i kreativnija u usporedbi s prvorođenom djecom, dok Sellwood (1975) dokazuje da nema razlike u nivou kreativnosti kod prvorođene i kasnije rođene djece. Međutim, ubrzo nakon toga pojavljuju se suprotni rezultati istraživanja (Eisenman 1987), koji ukazuju da su prvorođena djeca kreativnija od djece rođene kasnije. Baer et al. (2005) poslije također potvrđuje hipotezu da su prvorođena djeca koja odrastaju sa braćom i sestrama bila kreativnija ali kada su braća i sestre bili bliže dobi ili suprotnog spola. Abdulla Alabbasi et al. (2021) sumirajući različita istraživanja zaključuju da nije pronađena razlika između djece jedinaca i one koja odrastaju sa braćom i sestrama, te da su pronađene neznatne razlike između srednje i kasnije rođene djece.

PROCESNA DIMENZIJA KREATIVNOG PORODIČNOG OKRUŽENJA

Svi navedeni strukturalni elementi, definiraju konstelaciju porodičnog sistema unutar kojeg se uspostavljaju interakcije između djeteta i roditelja. Ponašanje roditelja prema djetetu, ono šta roditelj radi zajedno sa djecom kao i način na koji to radi, izdvajaju se kao suštinski elementi procesne dimenzije.

Interakcija roditelj – dijete

Interakcija roditelj – dijete osnovna je jezgra odnosa koja oblikuje rana iskustva djeteta. U kontekstu Bronfenbrennerove (1979) teorije poima se kroz proksimalne procese, jer su najbliži djetetu, dešavaju se neposredno, kontinuirano i duže vrijeme. Proksimalni procesi imaju ključnu ulogu u razvoju svih dječijih sposobnosti, a određuju se i kao jedna od najvažnijih determinanti razvoja kreativnog potencijala (Amabile 1989; Miller et al. 2012) Dječija kreativnost je obično niža u porodicama u kojima su interakcije roditelja i djece obilježene otvorenim neprijateljstvom, odbacivanjem i distanciranjem (Miller, Gerard 1979). S druge strane Guo et al. (2021) ukazuje da roditeljska toplina i podržavajuće interakcije pozitivno utiču na razvoj kreativnosti. Dokazano je da je odnos roditelj – dijete koji se očituje kreiranjem porodičnog okruženja u kojem dijete može biti autonomno, nekonvencionalno, znatiželjno i otvorenog uma povezano s njegovanjem dječije kreativnosti (Pugsley, Acar 2020). U skladu s tim, Cropley (1967) je među prvima isticao da su roditelji kreativne djece skloni dopuštati svojoj djeci neovisnost i autonomiju, te da su manje zabrinuti za ispravna ili konvencionalna ponašanja.

Istraživanja dokazuju da su kreativne osobe odrasle u porodicama koje su svoju djecu poticale na doživljaj novosti i raznolikosti (Tennent, Berthelsen 1997). U vezi s navedenim, Kwasniewska et al. (2018) ističu da roditelji koji podržavaju kreativnost svog djeteta kreiraju specifičnu klimu za kreativnost koja omogućava doživljaj novosti i raznovrsnih iskustava. Prema navedenim autorima, klima za kreativnost u interakciji majka – dijete rezultat je četiri vrste aktivnosti: kreiranje okruženja u kojem će djeca doživljavati nova i raznovrsna iskustva; poticanje nekonformističkog stava; podrška istrajnosti u kreativnim naporima; poticanje na maštanje. Pritom se naglašava da osobine ličnosti majke značajno određuju navedena ponašanja, a da se otvorenost za iskustvo smatra ključnom osobinom u razvoju kreativnog potencijala kod djece (Kwasniewska et al. 2018).

Siddiqi (2020) ističe da se interakcija roditelj – dijete treba bazirati na otvorenom i slobodnom izražavanju koje će unaprijediti razvoj dječijeg kreativnog potencijala. U skladu s tim sugerira da bi roditelji trebali odvajati vrijeme za kreativne aktivnosti sa djecom; poticati ih na samoizražavanje te prihvatati razumne rizike u slobodnoj igri; omogućavati predmete za istraživanje koji raspiruju dječiju radoznalost; te im pružati prilike da razmišljaju i djeluju samostalno. Iz navedenog se uočava značaj samoizražavanja, slobode i autonomije kao osnovnih vrijednosti na kojima se treba temeljiti interakcija roditelj – dijete, kako bi se omogućavao razvoj kreativnih potencijala.

Gralewski i Jankowska (2020) nude integrativne smjernice i prijedloge za roditeljsko ponašanje koje potiče razvoj kreativnog potencijala djece, te savjetuju roditeljima da potiču djecu da istražuju i eksperimentiraju u svakoj razvojnoj fazi, jer djeca trebaju rana kreativna iskustva da bi mogli postati kreativne osobe u odrasloj dobi. Drugi autori (Bishop, Chace 1971; Youell 2008; Proyer i René 2019) ukazuju na značaj razigranih interakcija u odnosima sa djecom, kao pokretačima kreativnog samoizražavanja. Youell (2008) vidi razigranost kao stanje uma u kojem dijete razmišlja fleksibilno što je pretpostavka kreativnog mišljenja. Shorer et al. (2019) razigranost roditelja opisuje kao sposobnost roditelja da djeluje spontano, zabavno, fleksibilno i kreativno u različitim situacijama kada su zajedno s djecom. Kvalitet igre i njeno iniciranje ovisi o tome da li su roditelji u odnosu s djecom rigidni, skloni ponavljanju i monotoniji ili su zabavni, fleksibilni i kreativni. Međutim, Youell (2008) ističe da je razigranost zapravo stanje uma (ne može se naučiti u uobičajenom smislu te riječi), pa je potrebno vrijeme kako bi se ona potakla u interakciji roditelja i djeteta. Osim toga, ovisi i od roditeljskog stila, koji značajno određuje kvalitetu komunikacije i mogućnosti poticanja kreativnosti u porodičnom kontekstu. U skladu s tim može se reći da je razigranost obrnuto proporcionalna krutom autoritarnom roditeljskom stilu.

Roditeljski stilovi

Roditeljski stilovi mogu biti značajni prediktori kreativnosti kod djece. Roditeljski stil se smatra obilježjem roditelja koje je relativno stabilno tokom vremena a oblikuje svakodnevne interakcije sa djecom. Prema Baumrind (1967) kombinacijom dvije ključne roditeljske dimenzije (nadzor/kontrola i toplina/responsivnost) identificirana su četiri stila roditeljstva: autoritativni, autoritarni, permisivni i indiferentni. U literaturi (Baumrind 1968, 2013) se dosljedno ukazuje da je autoritarni stil roditeljstva povezan s mnogim negativnim ishodima za djecu i da je autoritativni stil roditeljstva najbolji roditeljski pristup. Istraživanja (Fearon et al. 2013) kazuju da autoritarni stil

roditeljstva ima obrnut odnos s kreativnošću, na način da autoritarno roditeljstvo može voditi nižim nivoima kreativnosti kod djece. Na iste rezultate ukazuje istraživanje autora Mehrinejad et al. (2015). U korelacijskoj studiji od 400 studenata dokazali su da postoji značajan negativan odnos između autoritarnog roditeljskog stila i kreativnosti, pozitivan odnos između autoritativnog roditeljskog stila i kreativnosti, dok između permisivnog stila roditeljstva i kreativnosti nije pronađena razlika. S obzirom da autoritarni stil karakteriše visok nivo kontrole i grubo postupanje, autoritarni roditelji inhibiraju neovisnost djeteta, od djece očekuju nepogrešivost, onemogućavaju im različita istraživanja, te na taj način značajno inhibiraju razvoj dječije kreativnosti. S druge strane, autoritativni roditelji su topli i kod svoje djece potiču autonomiju, slobodu mišljenja i istraživanje ideja (Lim, Smith 2008; Mehrinejad et al. 2015), što se značajno povezuje s razvojem kreativnosti i neovisnosti djeteta u ranoj dobi. Vrlo često neki od autora (Lebuda et al. 2020) objašnjavajući roditeljske stilove govore o konstruktivnom i destrkutivnom roditeljstvu. Konstruktivno roditeljstvo uključuje više aspekata roditeljstva, kao što su roditeljska toplina i uključenost, prihvatanje, omogućavanje autonomije, podrška roditelja, jasna komunikacija, primjereno praćenje i nadzor, dosljedna disciplina i autoritativno roditeljstvo (Lebuda et al. 2020). S druge strane, destruktivno roditeljstvo odnosi se na ponašanja koja uključuju neprijateljstvo, odbacivanje, prisilu, kazne, nedosljednu disciplinu, autoritarno roditeljstvo i permisivno roditeljstvo (Simons 1990). Konstruktivno roditeljstvo može značajno stimulirati razvoj kreativnosti, zbog toga što potiče na autonomiju, omogućava doživljavanje novosti i raznolikosti, te podržava dijete da ustraje u svojim kreativnim naporima i namjerama.

Podrobniju analizu elemenata koji oblikuju različite roditeljske stilove moguće je konceptualizirati preko ključnih dimenzija roditeljstva. Dimenzije roditeljstva predstavljaju temeljne odrednice roditeljskog ponašanja prema djeci, a nastaju temeljem mapiranja ključnih karakteristika roditeljstva od strane različitih istraživača (Karić Camović 2021). Autori Skinner et al. (2005) na osnovu različitih analiza ističu i prepoznaju tri ključne bipolarne dimenzije, *toplina - odbacivanje, struktura - haos i autonomija - prisila*. Navedene dimenzije impliciraju roditeljsko ponašanje prema djeci koje može značajno da inhibira i/ili potiče razvoj kreativnosti. Shvatanje roditeljskih dimenzija omogućava razumijevanje odnosa roditelj – dijete i integrativno poticanje kreativnosti u porodičnom okruženju.

Roditeljska toplina odnosi se na afektivnu prirodu odnosa roditelj – dijete, a uključuje prihvatanje, naklonost, emocionalnu dostupnost i emocionalnu podršku. Dakle, ova dimenzija se ostvaruje posredstvom različitih prethodno navedenih

varijabli, suprotnih roditeljskom *odbacivanju* koje počiva na hladnoći, neprijateljskom ponašanju, ravnodušnosti i zanemarivanju (Skinner et al. 2005). Rezultati različitih istraživanja (Lim, Smith 2008; Mehrinejad et al. 2015) povezuju izražavanje roditeljske topline s razvojem dječije kreativnosti, te kazuju da permisivni i autoritativni roditeljski stilovi imaju pozitivan odnos s razvojem kreativnosti, dok s autoritarnim stilom postoji negativna povezanost. Na osnovu dimenzionalnog pristupa, Fan i Zhang (2014) su dokazali da su roditeljska toplina i uključenost najvažniji statistički prediktor stilova razmišljanja kod djece, posebno onog koji karakteriše visok nivo kreativnosti i psihološke autonomije a nizak nivo konformizma. Tumačenje koje spomenuti autori navode je da se kroz roditeljsko prihvatanje i uključenost kreira ugodno i sigurno okruženje koje potiče djecu na istraživanje i propitivanje, dok s druge strane roditelji koji su restriktivni imaju tendenciju da kod djece potiču konzervativni stil razmišljanja, zbog čega se djeca plaše osporiti autoritet i postojeća pravila. Sistematski pregled empirijskih istraživanja (Lim, Smith 2008; Mehrinejad et al. 2015) implicira da je dječija kreativnost obično niža u porodicama u kojima su odnosi roditelja i djece obilježeni niskom razinom topline, odbacivanjem i odvojenošću. U istraživanju Gralewski i Jankowska (2020) se vrlo detaljno ukazuje da su dimenzije toplina i podrška autonomiji djeteta pozitivno povezane sa kreativnom samoučnikovitošću i kreativnim osobnim identitetom, a dječija kreativna samoefikasnost je u velikoj korelaciji s dječijim kreativnim identitetom.

Organizacija porodičnog okruženja može se analizirati kroz *dimenziju struktura – haos*. Grolnick et al. (2014) porodičnu strukturu definiraju preko nekoliko elemenata (jasna i konzistentna pravila, predvidivost, obrazloženje pravila/očekivanja, autoritet) koji se mogu uzeti u obzir pri konceptualizaciji relacije sa kreativnim razvojem. Naglasak na provođenju strogih pravila i nametanju stroge psihološke kontrole (što su karakteristike autoritarnog roditeljskog stila) negativno utiče na kreativni potencijal (Miller et al. 2012). Umjesto insistiranja na strogim pravilima, potrebno je kreirati fleksibilnu kontrolu ponašanja djeteta koja će omogućavati kreativno izražavanje. Naime, kada djeca zajedno sa roditeljima sudjeluju u strukturiranju porodičnog okruženja, bez psihološkog pritiska i kontrole, više će ispoljavati svoje kreativne potencijale i inovativne ideje, za razliku od rigidnog ili haotičnog porodičnog okruženja. U *haotičnom okruženju* roditelji su nedosljedni, nepromišljeni, nepredvidivi, neodređeni, proizvoljni ili općenito ne nude osnovne pretpostavke temeljem kojih dijete može razvijati prihvatljivo ponašanje i djelovanje (Skinner et al. 2005). Međutim, postoje i kontradiktorna istraživanja (Gardner, Moran

1990; Guo et al. 2021) koja ukazuju da čak u izvjesnoj mjeri haotična porodična okruženja, u kojima djeca mogu praviti greške i iz njih učiti, potiču razvoj kreativnosti. Osim toga, istraživanja (Bomba et al. 1991; Gardner, Moran 1990; Guo et al. 2021) ukazuju na slabu vezu između kohezivnosti porodice i razvoja kreativnosti kod djece. U vezi s tim Bomba et al. (1991) navode objašnjenje da one porodice koje su više povezane čine jedan zatvoreni sistem, koji može inhibirati razmišljanje "izvan okvira" i istraživanje drugačijih ideja. Stoga Guo et al. (2021) ističu značaj porodice koja je strukturirana, ali i fleksibilna u isto vrijeme. Pritom navode da visoka kohezija u porodici znači i premalo neovisnosti, dok bi visok nivo fleksibilnosti mogao dovesti do haosa a nizak do rigidnosti. Rezultati istraživanja (Gardner, Moran 1990) kazuju da djeca iz rigidnih porodica imaju najnižu samoprocjenu kreativnosti.

Dimenzija *autonomija* počiva, prije svega, na roditeljskom ponašanju koje potiče dječiju samostalnost i istraživanje vlastitih pretpostavki i mišljenja, kreiranju dovoljno prilika za slobodno iznošenje ideja, te dopuštanju djetetu da sudjeluje u donošenju odluka i rješavanju problema. Wang i Dong (2019) posebno ističu da je autonomija jedan od osnovnih motivatora dječije kreativnosti. Guo et al. (2021) smatraju da roditelji trebaju pružiti *podršku* (psihološku sigurnost) i *autonomiju* (psihološku slobodu), kako bi omogućili djeci da se slobodnije izraze, da se bave izazovnim zadacima, a samim tim i razvijaju kreativnost. Da bi to bilo moguće, roditelji trebaju biti otvoreni za nova iskustva ali i takvu karakteristiku ličnosti poticati kod djece. Prema Guo et al. (2021) moguće je utvrditi jaku i dosljednju vezu između otvorenosti za iskustvo i kreativnosti, navodeći da pojedinci s povećanom otvorenošću za iskustvo će vjerovatnije biti kreativni. Previše insistiranja na dimenziji *prisile* od strane roditelja predstavlja konceptualnu suprotnost dimenziji autonomije te onemogućava razvoj djetetove potrebe za autonomijom koja je jedna i od konstrukata kreativnosti. Insistiranje na bezuvjetnoj poslušnosti i izvršavanju aktivnosti prema striktnim zahtjevima roditelja sputava dječiju aktivnost i znatno može da inhibira razvoj kreativnosti. Roditelji koji vrše preveliku prisilu i kontrolu nad svojim djetetom inhibiraju razvoj njihove kreativnosti (Barber et al. 2005).

ZAKLJUČAK

Tememljem navedenog u ovom radu, može se zaključiti da su porodično okruženje i roditeljsko ponašanje prema djetetu najvažniji etiološki faktori koji utiču na razvoj dječije kreativnosti. Svaki od prethodno elaboriranih elemenata, u okviru *strukturalne* (socioekonomski status, veličina porodice, redoslijed rođenja...) i *procesne dimenzije* (interakcije, stil roditeljstva, dimenzije roditeljstva) ukazuje na izvjesnu povezanost

sa razvojem kreativnosti u ranom djetinjstvu. Elaborirajući strukturalne varijable, može se zaključiti da su rezultati istraživanja kontradiktorni te da dosljedno ne ukazuju na pozitivnu povezanost sa razvojem kreativnosti. Iz toga slijedi da socioekonomski status, veličina porodice, broj braće i sestara ili redoslijed rođenja jesu prema nekim prethodno navedenim istraživanjima povezani sa razvojem kreativnosti, ali se ne mogu smatrati njenim pouzdanim prediktorima. S druge strane, procesna dimenzija ranog porodičnog okruženja može se smatrati značajnijm i pouzdanijim prediktorom razvoja kreativnosti kod djece. To ukazuje na temeljnu ulogu roditeljskog ponašanja prema djeci kao i onoga šta roditelji rade zajedno sa djecom i na koji način. U skladu s tim, zaključuje se da se kao najpouzdaniji prediktor kreativnosti može izdvojiti autoritativni roditeljski stil koji uključuje niz roditeljskih ponašanja koja ne samo da potiču razvoj kreativnosti, već unapređuju razvoj i svih ostalih sposobnosti kod djece, dok se autoritarni stil smatra inhibitorom dječije kreativnosti. Dvije dimenzije autoritativnog stila koje su prema navedenim istraživanjima pouzdani prediktori razvoja kreativnosti su roditeljska toplina i prihvatanje te poticanje psihološke autonomije, dok se roditeljsko odbacivanje i prisila određuju kao varijable koje inhibiraju kreativnost. Kada je u pitanju treća dimenzija, kontradiktorni rezultati istraživanja upućuju na dva teorijska okvira, jedan u kojem se strukturirano i harmonično okruženje povezuje sa razvojem kreativnosti te drugi u kojem se odsustvo porodične harmonije pa čak i umjereni sukobi također dovode u vezu sa razvojem dječije kreativnosti.

Polazeći od navedenih rezultata istraživanja neophodno je ukazati da se uticaj porodičnog okruženja i roditeljstva na razvoj dječije kreativnosti ne može zanemariti, te da je potrebno istražiti različite mehanizme osnaživanja roditelja. Implikacije navedenih zaključaka u praksi pronalaze svoj smisao u osmišljavanju strategija putem kojih se može sistematski uticati na optimalizaciju porodičnog okruženja i roditeljstva s ciljem poticanja kreativnosti u ranom djetinjstvu.

LITERATURA

1. Abdulla Alabbasi, Ahmed, Harun Tadik, Acar Selcuk, Mark Runco (2021), ˝Birth Order and Divergent Thinking: A Meta-Analysis˝, *Creativity Research Journal*, 33(4), 1-16.
2. Amabile, Teresa. M. (1989), *Growing up creative: Nurturing a lifetime of creativity*, Crown, New York
3. Anastasi, Anne (1956), ˝Intelligence and family size˝, *Psychological Bulletin*, 53(3), 187-209.
4. Baer, Markus, Greg Oldham, Andrea Hollingshead, Gwendolyn Costa Jacobsohn (2005), ˝Revisiting the Birth Order-Creativity Connection: The Role of Sibling Constellation˝, *Creativity Research Journal*, 17(1), 67-77.
5. Barber, Brian, Heidi Stolz, Joseph Olsen (2005), ˝Parental support, psychological control, and behavioral control: Assessing relevance across time, culture, and method˝, *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 70(4), 1-137.
6. Baumrind, Diana (1967), ˝Effects of authoritative control on child behaviour˝, *Child Development*, 37(4), 887–907.
7. Baumrind, Diana (1968), ˝Authoritarian vs. authoritative parental control˝, *Adolescence*, 3(11), 255–272.
8. Baumrind, Diana (2013), ˝Authoritative parenting revisited: History and current status˝, in: R. E. Larzelere, A. S. Morris, & A. W. Harrist (eds.), *Authoritative parenting: Synthesizing nurturance and discipline for optimal child development*, American Psychological Association, Washington, 11-34.
9. Bishop, Doyle, Charles Chace (1971), ˝Parental conceptual systems, home play environments, and potential creativity in children˝, *Journal of Experimental Child Psychology*, 12(3), 318-338.
10. Bomba, Anne K., James D. Moran, Carla B. Goble (1991), ˝Relationship between Familial Style and Creative Potential of Preschool Children˝, *Psychological Reports*, 68(3), 1323–1326.
11. Bradley, Robert, Robert Corwyn (2002), ˝Socioeconomic status and child development˝, *Annual Review of Psyhology*, 53, 371-399.
12. Bronfenbrenner, Urie (1979), ˝Contexts of child rearing: Problems and prospects˝, *American Psychologist*, 34(10), 844-850.
13. Cropley, Arthur (1967), ˝Creativity: a new kind of intellect?˝, *The Australian Journal of Education*, 11(2), 120-125.

14. Dai, David Yun, Xiaoyuan Tan, Deepti Marathe, Anna Valtcheva, Robert M. Pruzek (2012), ˝Influences of Social and Educational Environments on Creativity During Adolescence: Does SES Matter?˝, *Creativity Research Journal*, 24(2–3), 191–199.
15. Dahlman, Sofie, Per Bäckström, Gunilla Bohlin, Frans Örjan (2013), ˝Cognitive abilities of street children: Low-SES Bolivian boys with and without experience of living in the street˝, *Child Neuropsychology*, 19(5), 540–556.
16. Eisenman, Russell (1964), ˝Birth order and artistic creativity˝, *Journal of Individual Psychology*, 20(2), 183–185.
17. Eisenman, Russell (1987), ˝Creativity, birth order, and risk taking˝, *Bulletin of the Psychonomic Society*, 25(2), 87-88.
18. Fan, Jieqiong, Li-fang Zhang (2014), ˝The role of perceived parenting styles in thinking style˝, *Learning and Individual Differences*, 32, 204–211.
19. Fearon, D. Danielle, Daelynn Copeland, Terrill F. Saxon (2013), ˝The relationship between parenting styles and creativity in a sample of Jamaican children˝, *Creativity research journal*, 25(1), 119–128.
20. Gaynor, Joni Radio, Marc A. Runco (1992), ˝Family Size, Birth-Order, AgeInterval, and the Creativity of Children˝, *The Journal of Creative Behavior*, 26(2), 108–118.
21. Gardner, Kathleen Green, James D. Moran (1990), ˝Family adaptability, cohesion, and creativity˝, *Creativity Research Jurnal*, 3(4), 281–286.
22. Glaveanu, Vlad Petre (2010), ˝Paradigms in the study of creativity: Introducing the perspective of cultural psychology˝, *New ideas in psychology*, 28(1), 79-93.
23. Gralewski, Jacek, Dorota Maria Jankowska (2020), ˝Do parenting styles matter? Perceived dimensions of parenting styles, creative abilities and creative self-beliefs in adolescents˝, *Thinking Skills and Creativity*, 38(3) 1-12.
24. Grolnick, S. Wendy, Jacquelyn Raftery-Helmer, Kristine N. Marbell, Elizabeth S. Flamm, Esteban V. Cardemil, Monica Sanchez (2014), ˝Parental Provision of Structure: Implementation and Correlates in Three Domains˝, *Merrill-Palmer Quarterly*, 60(3), 355-384.
25. Gruszka, Aleksandra, Min Tang (2017), ˝The 4P's Creativity Model and its Application in Different Fields˝, in: Tang, Min, Christian Werner (eds), *Handbook of the Management of Creativity and Innovation*, World Scientific Publishing, Singapore, 51-71.
26. Guo, Guang, Kathleen M. Harris (2000), ˝The mechanisms mediating the effects of poverty on childrens intellectual development˝, *Demography*, 37(4), 431-447.

27. Guo, Jiajun, Jing Zhang, Weiguo Pang (2021), ˝Parental warmth, rejection, and creativity: The mediating roles of openness and dark personality traits˝, *Personality and Individual Differences*, 168(2-3), 1-7.
28. Gute, Gary, Deanne Gute, Jeanne Nakamura, Mihaly Csikszentmihalyi (2008), ˝The early lives of highly creative persons: the influence of the complex family˝, *Creativity research journal*, 20(4), 343–357.
29. Jankowska, Dorota Maria, Maciej Karwowski (2018), ˝Family factors and development of creative thinking˝, *Personality and individual differences*, 142, 202–206.
30. Jankowska, Dorota Maria, Jacek Gralewski (2021), ˝The familial context of children's creativity: parenting styles and the climate for creativity in parentchild relationship˝, *Creativity Studies*, 15(1), 1-24.
31. Karić Camović, Dženeta (2021), *Razvojna perspektiva ranog djetinjstva i roditeljstva: Poticajno porodično okruženje i razvoj djeteta u ranom djetinjstvu*, Perfecta, Sarajevo
32. Kerr, Barbara, Corissa Chopp (1999), ˝Families and creativity˝, in: M. A. Runco, S. R. Pritzker (eds.), *Encyclopedia of creativity*, Academic Press, New York, 709-715.
33. Kluczniok, Katharina, Simone Lehrl, Suzanne Kuger, Hans-Guenther Rossbach (2013), ˝Quality of the home learning environment during preschool age – Domains and contextual conditions˝, *European Early Childhood Education Research Journal*, 21(3), 420–438.
34. Kwasniewska, Joana Maria, Izabela Lebuda (2017), ˝Balancing between roles and duties – the creativity of mothers˝, *Creativity. Theories – Research – Applications*, 4(1), 137-158.
35. Kwasniewska, Joanna Maria, Jacek Gralewski, Eliza Maria Witkowska, Magdalena Kostrzewska, Izabela Lebuda (2018), ˝Mothers' personality traits and the climate for creativity they build with their children˝, *Thinking Skills and Creativity*, 27(1), 13-24.
36. Lebuda, Izabela, Dorota Maria Jankowska, Maciej Karwowski (2020), ˝Parents'creative self-concept and creative acti vity as predictors of family lifestyle˝, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(24), 1-18.
37. Lehrl, Simone, Maria Evangelou, Pam Sammons (2020), ˝The home learning environment and its role in shaping children's educational development˝, *School Effectiveness and School Improvement*, 31(1), 1-6.

38. Lim, Sungtaek, Joshua Smith (2008), ˝The structural relationships of parenting style, creative personality, and loneliness˝, *Creativity Research Journal*, 20(4), 412–419.
39. Mehrinejad, Seyed Abolghasem, Sara Rajabimoghadam, Mahdieh Tarsafi (2015), ˝The Relationship between Parenting Styles and Creativity and the Predictability of Creativity by Parenting Styles˝, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 205(9), 56–60.
40. Miller, Brent, Diana Gerard (1979), ˝Family Influences on the Development of Creativity in Children: An Integrative Review˝, *The Family Coordinator*, 28(3), 295-312.
41. Miller, Angie L., Amber D. Lambert, Kristie L. Speirs Neumeister (2012), ˝Parenting Style, perfectionism, and creativity in high-ability and high-achieing young adults˝, *Journal for the Education of the Gifted*, 35(4), 344-365.
42. Milgram, Roberta M., Eunsook Hong (1999), ˝Creative out-of-school activities in intellectually gifted adolescents as predictors of their life accomplishment in young adults: A longitudinal study˝, *Creativity Research Journal*, 12(2), 77–87.
43. Olszewski, Paula, Marylinn Kulieke, Thomas Buescher (1987), ˝The influence of the family environment on the development of talent: A literature review˝, *Journal for the Education of the Gifted*, 11(1), 6–28.
44. Pašalić-Kreso, Adila (2012), *Koordinate obiteljskog odgoja*, Filozofski fakultet Sarajevo
45. Proyer, René T. (2019), ˝Playfulness and Creativity: a selective review˝, in Sarah R. Luria, John Baer, and James C. Kaufman (eds.), *Creativity and Humor*, Academic Press, San Diego, 43–60.
46. Pugsley, Lina, Selcuk Acar (2020), ˝Supporting Creativity or Conformity? Influence of Home Environment and Parental Factors on the Value of Children's Creativity Characteristics˝, *Journal of Creative Behavior*, 54(3), 598-609.
47. Pušina, Amir (2020), *Navođenje na kreativnost: psihologijski fundamenti*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
48. Rathunde, Kevin, Mihaly Csikszentmihalyi (2008), ˝Middle School Students' Motivation and Quality of Experience: A Comparison of Montessori and Tra ditional School Environments˝, *American Journal of Education*, 111(3), 341-371.

49. Rhodes, Mel (1961), ˝An analysis of creativity˝, *The Phi Delta Kappan*, 42(7), 305-310.
50. Runco, Mark (2003), ˝Education for creative potential˝, *Scandinavian Journal of Educational Research*, 47(3), 317-324.
51. Runco, Mark, Alexander Pagnani (2011), ˝Psychological research on creativity˝, in: J. Sefton-Green, P. P. Thomson, K. Jones, & L. Bresler (eds.), *The Routledge International Handbook of Creative Learning*, Routledge, London, 63–71.
52. Sammons, Pam, Katalin Toth, Kathy Sylva, Edward Melhuish, Iram Siraj, Brenda Taggart (2015), ˝The long-term role of the home learning environment in shaping students' academic attainment in secondary school˝, *Journal of Children's Services*, 10(3), 189–201.
53. Sellwood, Richard (1975), ˝Birth order and creativity˝, Doctoral dissertation, Fordham University, 35(7), 3598B.
54. Shorer, Maayan, Ori Swissa, Pedut Levavi, Anael Swissa (2019), ˝Parental playfulness and children's emotional regulation: the mediating role of parents'emotional regulation and the parent–child relationship˝, *Early Child Development and Care*, 189, 1-11.
55. Siddiqi, Saima (2020), ˝Parent – Child Interaction in Relation to Creative Thinking Ability of Secondary School Students˝, *American Journal of Education and Learning*, 5(1), 42-49.
56. Simons, Robert (1990), ˝The Role of Management Control Systems in Creating Competitive Advantage: New Perspectives. Accounting˝, *Organizations and Society*, 15(1/2), 127-143.
57. Simonton, Dean Keith (1995), ˝Exceptional personal influence: An integrative paradigm˝, *Creativity Research Journal*, 8(4), 371-376.
58. Skinner, Ellen, Sandy Johnson, Tatiana Snyder (2005), ˝Six Dimensions of Parenting: A Motivational Model˝, *Parenting: Science and Practice*, 5(2), 175-235.
59. Sternberg, Robert (2006), ˝The nature of creativity˝, *Creativity Research Journal*, 18(1), 87-98.
60. Tennent, Lee, Donna Berthelsen (1997), ˝Creativity: What Does It Mean in the Family Context?˝, *Journal of Australian Research in Early Childhood Education*, 1, 91-104.
61. Torrance, Paul (1965), *Rewarding creative behavior: Experiments in classroom creativity*, Prentice Hall, New York

62. Wang, Zhengyan, Shuyang Dong (2019), ˝Autonomy as Core of Creativity and Compliance: Moderated Moderation Model of Maternal Parenting Behaviors˝, *Creativity Research Journal*, 31(1), 74–82.
63. Warden, Paul, Richard S.Prawat (1975), ˝Convergent and divergent thinking in black and white children of high and low socioeconomic status˝, *Psychological Reports,* 36(3), 715-718.
64. Youell, Biddy (2008), ˝The importance of play and playfulness˝, *European Journal of Psychotherapy and Counselling,* 10(2), 121-129.

THE ETIOLOGY OF CREATIVITY – PARENTING AND EARLY FAMILY ENVIRONMENT AS A CONCEPTUAL FRAMEWORK

Summery:

Research aimed at the etiology of creativity suggests that its development is contributed by both individual and contextual factors. In analyzing contextual factors, more attention is paid to the institutional environment concerning the family. Starting from the above, the goal of this work is to explicate the development of creativity by taking parenting and the early family environment as a conceptual framework. Operationalizing family context through two dimensions – structural (socio-economic status, family size, birth order) and process (integration, parenting style, parenting dimensions), sought to explore their connection to the development of creativity in early childhood. A special focus was on the process dimension, through the relationship between parenting – as what parents do along with children and creative development in early childhood. In doing so, etiological factors were taken into account that enable and/or inhibit the development of creative potentials.

Keywords: etiology of creativity; early childhood; parenting; family environment

Adrese autorica
Authors' address

Belma Alić Ramić
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
belma.alic.ramic@ff.unsa.ba

Dženeta Camović
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
dzeneta.camovic@ff.unsa.ba

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.251

UDK 342.7-053.2
343.62-053.2

Primljeno: 15. 08. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Goran Žlof, Marijan Madunić

ANALIZA POZNAVANJA DJEČJIH PRAVA MEĐU NASTAVNICIMA HRVATSKIH I BOSANSKOHERCEGOVAČKIH SREDNJIH ŠKOLA I NJIHOVIH STAVOVA O POŠTIVANJU I PRIMJENI PARTICIPATIVNIH PRAVA UČENIKA U NASTAVI

Odnos nastavnika i učenika u obrazovnim institucijama je uređen različitim zakonima i pravilnicima koji su pretpostavka efikasnijeg provođenja edukacijskih procesa uz aktivno sudjelovanje učenika. Razvijena i afirmirana dječja prava dodatno doprinose stvaranju kreativnog i poticajnog okruženja u školama. Tako se kreira motivirajuća sredina u kojoj su učenici potaknuti za daljnji razvoj i učenje. Cilj ovog istraživanja je bio ustanoviti do koje mjere su razvijeni stavovi nastavnika glede dječjih prava učenika u srednjim školama u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj te ispitati postoje li različite percepcije dječjih prava u zemljama obuhvaćenim istraživanjem. Uzorak sačinjavaju 112 nastavnica i nastavnika iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske, od toga 72 iz Bosne i Hercegovine i 40 iz Hrvatske. Instrument koji je korišten u istraživanju je modificirani upitnik iz objavljenog istraživanja „Stavovi nastavnika i učenika glazbene škole o poštivanju participativnih prava učenika u nastavi sviranja glazbenog instrumenta“ autora Davora Brđanovića. Analiza podataka je provedena pomoću SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) računalnog programa. U obradi dobivenih rezultata su upotrijebljeni deskriptivni i inferencijalni statistički postupci: deskriptivni pokazatelji centralne tendencije i raspršenja te postupci za utvrđivanje povezanosti između varijabli (ovisno o obliku utvrđenih distribucija, Pearsonov ili Spearmanov koeficijent korelacije) i razlika između skupina (ovisno o obliku utvrđenih distribucija, t-test i F-test ili Mann-Whitney U-test). Rezultati ukazuju na dominantnu homogenost u domenu odgovora nastavnog osoblja iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske vezano za poštivanje dječjih prava učenika u nastavi što može biti

uvjetovano sličnim razvojnim polazištima edukacijskih sistema u ove dvije zemlje. Analizirajući rezultate poznavanja posebnih dječjih prava te poznavanje dokumenata koji štite dječja prava uočeni su ozbiljni deficiti koji ukazuju na nedovoljnu obrazovanost uzorka – nastavnog osoblja u školama i zemljama obuhvaćenim ovim istraživanjem.

Ključne riječi: učenici; nastavnici; škola; dječja prava učenika

UVOD

Kao i sva temeljna ljudska prava tako i prava djece svoje uporište pronalaze u istom, duboko humanom određenju, a deklarirana su 1989. godine kroz Konvenciju o pravima djeteta, čija je osnovna namjera potaknuti promjenu u promišljanju o pravima djece sa zaštitničkoga pristupa prema njihovoj aktivnoj ulozi, odnosno afirmaciji uloge djeteta kao nositelja vlastitih prava. Općenito prihvaćeno demokratsko postignuće osnaživanja svih dionika društvenog života na taj način svoj novi vid pronalazi i u polju prava djece.

Za konkretnu provedbu prava djeteta potrebno je, nakon određenog propisa ili deklaracije općeg ili posebnog karaktera, njegovog implicitnijeg ili eksplicitnijeg duha ili namjere, donijeti set provedbenih dokumenata taktičko-operativne razine i namjene, koji nazivamo obrazovnim politikama. Sam izraz obrazovne politike nije određen isključivo propisanim načelima i akcijama koje je potrebno slijediti, nego ga treba promatrati kao dinamičan, a ne statičan proces (Trowler 2003). Drugim riječima, i nakon definiranja samih politika potrebno je stalno operativno prilagođavanje dinamičkim promjenama tako visoko interaktivnoga procesa kao što je odgojno-obrazovni rad.

DJEČJA PRAVA

Ostvarivanje ravnopravnosti djece i odraslih, prava na izražavanje mišljenja kao i definiranje ostalih prava djece je započelo sa Ženevskom deklaracijom o pravima djeteta (1924). Ratifikacijom konvencije o pravima djeteta (UN 1989) svaka država koja je to učinila se obavezala na provedbu načela konvencije na svom području nadležnosti. Predmeti ovakvih konvencija su dječja prava na zdravstvenu njegu i socijalnu zaštitu, tjelesni i duhovni razvoj, pomoć u nevolji, ishranu, zaštitu od iskorištavanja i potporu u razvoju djetetove svjesnosti o vlastitim sposobnostima.

Ljudska prava se kontinuirano nastoje snažno podupirati i Općom deklaracijom UN-a o ljudskim pravima (1948), koja i djeci osigurava slobodu i jednakost samim rođenjem, zabranjuje ropstvo, mučenje ili ponižavanje i osigurava njihovu zaštita pred sudom. Nadalje, Deklaracija o pravima djeteta (1959) daje principe osiguravanja sretnog djetinjstva. Nacionalno shvaćanje prava djeteta u različitim socijalnim i kulturnim kontekstima ovim općim nastojanjima sve više dolazi u središte pozornosti i potiče sve kvalitetnija pojedinačna rješenja. Donoseći Konvenciju o pravima djeteta (1989) UN je dao osnovni poticaj za razradu brojnih dokumenata operativne prirode. Usvajanjem Svjetske deklaracije o opstanku, zaštiti i razvoju djece (1990) donijet je i plan djelovanja za primjenu koji podrazumijeva objedinjavajući dokument „Svijet dostojan djece“, koji afirmira principe postupanja u skladu s djetetovim najboljim interesima, ukidanje diskriminacije, jednako vrednovanje prava iznošenja mišljenja djeteta, povećano ulaganje u djecu realokacijom javnih sredstava, poboljšanje zdravstvenog statusa djece, zdravou prehranu, zaštitu djece od rata, nasilja, izrabljivanja bolesti, zlostavljanja, zanemarivanja, kao i očuvanje okoliša za buduće generacije. Iako je u Bosni i Hercegovini i Republici Hrvatskoj značajan broj propisa donesen s izričitom namjerom zaštite dječjih prava, a ona su uključena u još veći broj drugih propisa, još uvijek se razina njihove zaštite ne smatra postignućem s kojim bismo bili zadovoljni. U borbi protiv brojnih problema u promicanju i zaštiti prava djece treba postojati i posebna institucija pravobranitelja za djecu s ulogom nadzora provedbe propisa s motrišta izvršenja preuzetih obaveza od strane državnih tijela. Međutim iz redovnih izvješća koja ova institucija podnosi još uvijek su vidljivi propusti, često u području odgoja i obrazovanja, koji se odnose na diskriminaciju, poštivanje slobode misli, savjesti i vjeroispovijesti te nasilje među djecom.

PARTICIPATIVNA PRAVA UČENIKA

Svaka se država potpisom Konvencije Ujedinjenih naroda o pravima djeteta obvezuje podupirati prava participacije djece i mladih, ali iako postoje snažni filozofski, pravni i politički argumenti za poticanje sudjelovanja mladih, školska politika i praksa često isključuju djecu iz procesa donošenja odluka. Inovativna, participativna uloga djece koju zagovaraju Steiner i Alston (2000) te Stasiulis (2002) ističe da važnost odredaba konvencija ne leži samo u obavezi uzimanja mišljenja učenika primjereno dobi, već i u prihvaćanju djece prema sposobnosti donošenja smislenih odluka.

U školama je možda najzahtjevniji izazov ostvarivanje participativnih prava (Howe i Covell 2000) uglavnom zato što su škole tradicionalno usvojile hijerarhijski

model rada prema kojem su svi odgovorni za donošenje važnih odluka u vezi sa školskom politikom i praksom, osim onih na koje se to najviše odnosi – samih učenika. Učitelji se uglavnom odlučuju za one strategije poučavanja u kojima oni imaju moć oblikovanja okruženja za učenje. U ovom tradicionalnom modelu obrazovanja mladima je teško sudjelovati u procesima donošenja odluka jer se od odraslih ne traži da dijele moć s mladima (Bickmore 2001). Škole, kao mali modeli demokratskoga društva, oponašaju ideale sudjelovanja, tako da učenici usvajaju vještine i sposobnosti potrebne za demokratsko građanstvo.

Snaga primjene participativnih prava proteže se dalje od samoga donošenja odluka. Ako mladima omogućimo sudjelovanje u odlučivanju, omogućavamo im da istovremeno uče i iz posljedica svojih odluka, a to je iznimno važan mehanizam samoučenja. Mudro kombinirano poticanje autonomije i zaštitničkog pristupa, koji neće gušiti slobodu djece, zadržava najbolje od oba pristupa. Kada učitelji primjenjuju učenička participativna prava, a škole njeguju građanske vrline kao što je participacija, učenici uče kako postati odgovorni građani, a društvo ima veću šansu da se demokratizira.

White (1996) vjeruje da škole mogu pomoći u njegovanju demokratskog samopoštovanja i građanskih vrlina pružajući učenicima priliku da sudjeluju u procesima donošenja odluka u školi, u skladu s njihovom razinom zrelosti te tako istovremeno razvijajući osjećaj odgovornosti i sklonost ka analizi posljedica odlučivanja u ranoj dobi na jednostavnijim primjerima, dok su ulozi i posljedice još relativno mali. Kad učenici osjete povjerenje u donošenju odluka prožima ih osjećaj poštovanja, samopoštovanja i ljudskog dostojanstva što su osnovna obilježja demokratskoga građanstva i predstavljaju osobnu odrednicu koja se shvaća i štiti kao značajna stečevina.

Konvencija deklarira četiri osnovna prava sudjelovanja koja škole i učitelji trebaju utjeloviti: članak 12. navodi da djeca imaju pravo izraziti se i da se njihovo mišljenje čuje u odlukama koje ih se tiču; prema članku 13. mladi također imaju pravo izražavati svoje stavove i primati ili slati informacije putem bilo kojeg medija, uključujući tisak, umjetnost ili usmenu predaju; članak 14. kaže da djeca imaju pravo na slobodu izražavanja, mišljenja, savjesti i vjere; članak 15. daje djeci i mladima pravo na susrete s drugima te učlanjivanje ili osnivanje vlastitih udruga. U skladu s tim, nastavnici i administratori mogu pomoći učenicima u njihovim nastojanjima da osnuju klubove i udruge koje zadovoljavaju obrazovne, kulturne, političke i društvene potrebe učenika.

Iako argument kognitivne nejednakosti između odraslih i mladih implicira neravnotežu moći u procesu donošenja odluka, učitelji mogu pomoći učenicima da

kroz vođeno sudjelovanje njeguju i razvijaju razumijevanje i predispozicije za stavove potrebne za demokratski način života. Budući da društvo oblikuje škole kakve treba, a škole daju društvu pojedince kakve ono treba to je značaj pozitivne prakse participativnih prava veći. Samim time i objektivno stanje primjene participativnih prava može poslužiti kao indikator demokratske razvijenosti samih društava u kojima škole djeluju. Kako bi razvili participativna prava i demokratične strategije poučavanja učitelji najprije moraju i sami biti potpuno svjesni participativnih prava svojih učenika i u pogledu stručne podloge i u pogledu moralne snage i ljudske potrebe.

ODGOJNO-OBRAZOVNI SUSTAV I DJEČJA PRAVA

Pravo na obrazovanje je temeljno dječje pravo proizašlo iz Ustava, koji ga određuje kao temeljno kulturno pravo, pravo na slobodu i socio-ekonomsko pravo. Obrazovne politike pojedinih država u sebi sadrže utjecaj svjetskih kretanja. Prema Tomaševski (2001) obrazovne politike su odraz tržišnih kretanja. Kao primjer protezanja ove vrste prava često se uzima politika besplatnog obrazovanja do određene razine, čime vlade pojedinih država prenose i primjenjuju načela sukladna međunarodnim deklaracijama o ljudskim pravima djeteta. Obrazovna inkluzija je dio svjetske vizije kao koncept uvažavanja i poticanja različitosti i raznolikosti, društvene jednakosti te promicanja integracije djece s poteškoćama u redovne procese u najvećoj mogućoj mjeri. Diskriminacija je prevenirana propisima uređenih država te prihvaćanjem međunarodnih propisa čemu su dobri primjeri npr. Europska konvencija o ljudskim pravima ili Povelja Europske unije o temeljnim pravima (Agencija EU za temeljna prava i Vijeće Europe 2016). Usprkos svim dobrim namjerama u školama EU još uvijek postoji neprihvatljiva pojava segregacije djece po određenim kriterijima, npr. Roma ili djece azilanata (Agencija EU za temeljna prava i Vijeće Europe 2016). Ratificirajući sve međunarodne konvencije i deklaracije o dječjim pravima Republika Hrvatska kao i Bosna i Hercegovina su se obavezale na njihovu duboku primjenu sve do obrazovnih politika kao i na promjenu paradigme koja možda s tim načelima nije sukladna. Od problema u praksi treba istaknuti nedostatnu potporu za učenike s poteškoćama kroz pomoćnike u nastavi ili veća ulaganja u usavršavanje učitelja. Jednaku sudbinu dijele i učenici s invaliditetom kroz arhitektonske barijere. Za primjer se uzima podatak da u SAD-u 96% učenika s poteškoćama pohađa redovne škole, odnosno redovne školske odjele, a samo 4% izdvaja se u specijalizirane ustanove zbog veće razine poteškoća. Postoji i dodatni fond sati nastave kao vid povećane brige i potpore radu ovih učenika. Oko 50% učenika s poteškoćama provede

više od 80% vremena u primarnom razrednom odjeljenju (U. S. Department of Education, Office of Special Education and Rehabilitative Services 2008).

Primjer zakona koji brine o djeci s poteškoćama, ali i o djeci koja pokazuju lošije rezultate na testiranjima je Elementary and Secondary Education Act (1965), koji uspostavlja okvire financijske perspektive škola, ali i polaznu pretpostavku o sposobnosti svakog djeteta, kao i obavezu obogaćivanja kvalitete rada sa svim učenicima bez razlike.

Usprkos brojnim deklaracijama koje promiču aktivnu poziciju djeteta i prijelaz sa zaštitničke na participativnu ulogu, Svjetska deklaracija o opstanku, zaštiti i razvoju djece (1990) ponovo djelomično poziva u pomoć model zaštitničke uloge prema djeci iz jasnog razloga utvrđenih nedostataka društava koja bi prethodne deklaracije trebala primjenjivati, ali još imaju velike nedostatke na području razvoja demokracije.

PREDMET I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Predmet ovog istraživanja su znanje i stavovi nastavnika strukovnih srednjih škola i gimnazija vezani za posebna dječja prava kao i za ulogu i primjenu participativnih prava učenika u navedenim školama.

Cilj istraživanja je utvrđivanje stupnja upoznatosti nastavnika iz Hrvatske te Bosne i Hercegovine s dječjim pravima kao i sa službenim dokumentima koji određuju i klasificiraju dječja prava u školama. Specifičan cilj rada je ustanoviti u kojoj mjeri nastavnici iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine percipiraju primjenu dječjih prava u školama i kako doživljavaju primjenu prava djece / učenika u odvijanju nastavnog procesa u njihovim radnim sredinama.

Na osnovu postavljenog predmeta i ciljeva rada oblikovana su sljedeća istraživačka pitanja:

1. ispitati stupanj upoznatosti ciljanog uzorka – nastavničkog kadra s dječjim pravima;
2. utvrditi odnos između socio-demografskih karakteristika ispitanika (država i spol) i stupnja njihove upoznatosti s dječjim pravima kao i s njihovim stavovima o primjeni i utjecaju participativnih dječjih prava u školama;
3. utvrditi povezanost između dužine bavljenja nastavničkim pozivom i stupnja njihove upoznatosti s dječjim pravima, kao i s njihovim stavovima o primjeni i utjecaju participativnih dječjih prava u školama.

METODE I INSTRUMENT ZA PRIKUPLJANJE PODATAKA

U istraživanju će se koristiti deskriptivna i komparativna metoda. Instrument koji će se koristiti je modificirani upitnik iz objavljenog istraživanja „Stavovi nastavnika i učenika glazbene škole o poštivanju participativnih prava učenika u nastavi sviranja glazbenog instrumenta“ autora Davora Brđanovića (2019). Instrument se sastoji od dva dijela, gdje prvi dio sadrži pitanja vezana za spol ispitanika, državu u kojoj rade, dužinu staža ispitanika. Osim ovih pitanja u ovom dijelu se nalazi pitanje vezano za stupanj upoznatosti ispitanika i ispitanica s dječjim pravima.

Drugi dio upitnika je bila modificirana verzija navedenog instrumenta korištenog za procjenu stavova nastavnika o primjeni participativnih prava učenika u nastavi koji je preuzet uz odobrenje autora. Upitnik se sastojao od 10 stavki artikuliranih kroz sljedeća pitanja:

1. Dječja prava na mišljenje i sudjelovanje u školi se poštuju.
2. Učenicima su često važnija prava od dužnosti (odgovornosti).
3. Učenici ponekad zloupotrebljavaju svoja prava.
4. Kada se poštuju učenička prava nastava je kvalitetnija.
5. Poštivanje učeničkih prava smanjuje autoritet nastavnika.
6. Odgovaranje na pitanja učenika nevezanih za nastavu ne doprinosi razvoju prava učenika.
7. Učenici znaju kome se u školi mogu obratiti za pomoć u zaštiti prava.
8. Mislim da informiranje učenika o detaljima nastavnog plana i programa ima pozitivan utjecaj na njihov razvoj.
9. Ne obrazložim učeniku baš uvijek razlog dobivanja svake ocjene.
10. Učenici slobodno iznose svoje mišljenje o nastavi i temi nastavnog sata.

Ispitanici su odgovarali odabirom broja od 1 do 5 gdje je broj 1 - uopće se ne slažem, a broj 5 - u potpunosti se slažem. Diseminacija upitnika u elektroničkoj formi je izvršena putem platforme „Google Forms“.

Za potrebe istraživanja se koristila metoda odabira ciljanog uzorka (Cohen, Manion and Morrison 2000), odnosno uzorak je sačinjavao stalno uposleni nastavnički kadar iz gimnazija i strukovnih škola iz Hrvatske te Bosne i Hercegovine. Istraživanjem je obuhvaćeno ukupno 112 nastavnica i nastavnika iz navedenih država.

Analiza podataka je provedena pomoću SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) računalnog programa. U obradi dobivenih rezultata su korišteni uobičajeni deskriptivni i inferencijalni statisticki postupci: deskriptivni pokazatelji centralne

tendencije i raspršenja te postupci za utvrđivanje povezanosti između varijabli (ovisno o obliku utvrđenih distribucija, Pearsonov ili Spearmanov koeficijent korelacije) i razlika između skupina (ovisno o obliku utvrđenih distribucija, t-test i F-test ili Mann-Whitney U-test).

ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA

Analiza prikupljenih podataka je provedena kroz tri faze. U prvoj fazi je napravljena analiza strukture uzorka na osnovu prethodno utvrđenih kriterija. U drugoj fazi su analizirani podaci upoznatosti ispitanika sa posebnim dječjiim pravima, poznavanje dokumenata koji štite dječja prava kao i stavovi ispitanika o opravdanosti posebnih dječjih prava u odnosu na odrasle. U trećoj fazi su obrađeni podaci koji se odnose na procjenu stavova nastavnika u poštivanju participativnih prava učenika u nastavi.

Tablica 1. Struktura uzorka prema državi rada, vrsti škole i spolu ispitanika

		Država		
Vrsta škole	Spol	BiH	Hrvatska	Ukupno
Srednja strukovna škola	Muški	19	7	26
	Ženski	14	27	41
	Total	33	34	67
Gimnazija	Muški	4	3	7
	Ženski	35	3	38
	Total	39	6	45
Ukupno	Muški	23	10	33
	Ženski	49	30	79
	Total	72	40	112

U istraživanju je učestvovalo ukupno N=112 ispitanika, 72 iz Bosne i Hercrgovine i 40 iz Hrvatske. Uzorak je uključivao 67 ispitanika iz srednjih strukovnih škola i njih 45 iz gimnazija te 79 ispitanica i 33 ispitanika.

Najveći postotak ispitanika, njih 77%, navodi da su generalno upoznati s postojanjem dječjih prava u školi, ali da ne poznaju detalje. Oko 20% ispitanika procijenilo je da su detaljno upoznati s dječjim pravima, dok je njih 4% izjavilo da uopće nisu upoznati s dječjim pravima. Zbog malog broja ispitanika koji su naveli da uopće nisu upoznati s dječjim pravima (4), ova je kategorija ispitanika isključena iz analiza statističke značajnosti razlika.

Tablica 2. Struktura uzorka prema radnom iskustvu ispitanika

Radno iskustvo	n	%
Do 1 godine	4	3.6
Od 1 do 3 godine	6	5.4
Od 3 do 6 godina	8	7.1
Od 6 do 10 godina	24	21.4
Preko 10 godina	70	62.5

Zbog neuravnoteženosti uzorka prema godinama radnog staža (većina > 10 god.), u daljnjjm analizama: manje od 10 godina (n=42) i više od 10 godina (n=70).

Tablica 3. Procjena stupnja upoznatosti s dječjim pravima

Stupanj upoznatosti	n	%
Uopće nisam upoznat/a s dječijim pravima	4	3,6
Generalno sam upoznat/a s postojanjem dječijih prava ali ne poznajem detalje	86	76,8
Detaljno sam upoznat/a s dječijim pravima	22	19,6
Total	112	100

Tablica 4. Procjena stupnja upoznatosti s djejčim pravima prema spolu ispitanika

	Spol				Total	
	Muški		Ženski			
Stupanj upoznatosti	n	%	n	%	n	%
Uopće nisam upoznat/a s dječjim pravima	1	3.03	3	3.80	4	3.57
Generalno sam upoznat/a s postojanjem dječjih prava, ali ne poznajem detalje	21	63.64	65	82.28	86	76.79
Detaljno sam upoznat/a s dječjim pravima	11	33.33	11	13.92	22	19.64
Total	33	100.00	79	100.00	112	100.00

Generalna upoznatost s dječjim pravima je najčešće birana kategorija unutar oba spola: 82% ispitanica i 64% ispitanika odabralo je ovu procjenu. Odgovor “Detaljno sam upoznat s dječjim pravima” češće su navodili muškarci (njih 33%) nego žene (14%), dok je procjena “Uopće nisam upoznat s dječjim pravima podjednako često biran unuta oba spola (oko 4%). Zbog malog broja ispitanika oba spola koji su izjavili da uopće nisu upoznati s dječijim pravima, ova kategorija nije uključena u testiranje statističke značajnosti razlike između dva spola. Značajno veći postotak muškaraca naveo je da je detaljno upoznat s dječijim pravima (ovaj procenat iznosi 34% kada se iz analize isključe ispitanici koji uopće nisu upoznati s dječjim pravima), nasuprot ispitanicima koji su izjavili da su s dječjim pravima upoznati samo generalno (njih 86%), $X2(1)=4.34$, $p<.05$.

Tablica 5. Procjena stupnja upoznatosti s dječjim pravima prema državi

	Država					
	Bosna i Hercegovina		Hrvatska		Total	
Stupanj upoznatosti	n	%	n	%	n	%
Uopće nisam upoznat/a s dječjim pravima	3	4.17	1	2.50	4	3.57
Generalno sam upoznat/a s postojanjem dječjih prava, ali ne poznajem detalje	53	73.61	33	82.50	86	76.79
Detaljno sam upoznat/a s dječjim pravima	16	22.22	6	15.00	22	19.64
Total	72	100.00	40	100.00	112	100.00

Dominantna većina ispitanika u obje države, Bosni i Hercegovini (74%) i Hrvatskoj (83%), izjavljuju da su generalno, ali ne i detaljno upoznati sa dječjim pravima. Zbog malog broja ispitanika u obje skupine radnog iskustva koji su izjavili da uopće nisu upoznati s dječjim pravima, ova kategorija nije uključena u testiranje statističke značajnosti razlike između dvije države. Raspodjela ispitanika prema tome jesu li s posebnim dječjim pravima upoznati generalno ili detaljno nije se statistički značajno razlikovala između dvije države, $X2(1)=.52$, $p>.05$.

Tablica 6. Procjena stupnja upoznatosti s dječjim pravima prema random iskustvu ispitanika:

	Radno iskustvo				Total	
	Do 10 godina		Preko 10 godina			
Stupanj upoznatosti	n	%	n	%	n	%
Uopće nisam upoznat/a s dječjim pravima	3	7.14	1	1.43	4	3.57
Generalno sam upoznat/a s postojanjem dječjih prava, ali ne poznajem detalje	31	73.81	55	78.57	86	76.79
Detaljno sam upoznat/a s dječjim pravima	8	19.05	14	20.00	22	19.64
Total	42	100.00	70	100.00	112	100.00

Generalna, ali ne i detaljna upoznatost s posebnim dječjim pravima ostaje najčešće birana kategorija i kada se analiza provede prema dužini radnog iskustva ispitanika: obje kategorije ispitanika – i oni sa radnim iskustvom do 10 godina i oni sa radnim iskustvom preko 10 godina – su u oko 75% slučajeva navodili ovu procjenu. Kategorija "Detaljno sam upoznat/a s dječjim pravima" podjednako često (oko 20%) je birana u obje skupine ispitanika, dok su procjenu "Uopće nisam upoznat s dječjim pravima" nešto češće navodili po iskustvu mlađi (7%) nego stariji (1%) ispitanici. Zbog malog broja ispitanika u obje skupine radnog iskustva koji su izjavili da uopće nisu upoznati s dječjim pravima ova kategorija nije uključena u testiranje statističke značajnosti razlike između dva spola. Skupine ispitanika različite dužine radnog

iskustva (do, odnosno preko 10 godina) nisu se statistički značajno razlikovale prema procjeni stupnja upoznatosti s dječjim pravima, X2(1)=0.

Analiza rezultata procjene stavova nastavnika o primjeni i poštivanju participativnih prava učenika u nastavi

Tablica 7: Deskriptivne vrijednosti stupnja slaganja sa stavovima o poštivanju i primjeni participativnih prava učenika u nastavi

								Skewness	Kurtosis
Stav	M	SD	Min.	Q1	Median	Q3	Maks.	(st.pogr.=.23)	(st.pogr.=.45)
1. Dječja prava na mišljenje i sudjelovanje u školi se poštuju	4.11	.842	1	4.00	4.00	5.00	5	-1.13	2.10
2. Učenicima su često važnija prava od dužnosti (odgovornosti)	4.21	.821	2	4.00	4.00	5.00	5	-0.52	-1.04
3. Učenici ponekad zloupotrebljavaju svoja prava	4.09	.876	2	4.00	4.00	5.00	5	-0.75	-0.08
4. Kada se poštuju učenička prava nastava je kvalitetnija	3.84	.982	1	3.00	4.00	5.00	5	-0.66	0.24
5. Poštivanje učeničkih prava smanjuje autoritet nastavnika	2.29	1.318	1	1.00	2.00	3.00	5	0.61	-0.87
6. Odgovaranje na pitanja učenika nevezanih za nastavu ne doprinosi razvoju prava učenika	2.14	1.265	1	1.00	2.00	3.00	5	0.76	-0.71
7. Učenici znaju kome se u školi mogu obratiti za pomoć u zaštiti prava	4.19	.875	2	4.00	4.00	5.00	5	-0.87	0.00

								Skewness	Kurtosis
Stav	M	SD	Min.	Q1	Median	Q3	Maks.	(st.pogr.=.23)	(st.pogr.=.45)
8. Mislim da informiranje učenika o detaljima nastavnog plana i programa ima pozitivan utjecaj na njihov razvoj	4.05	.909	1	4.00	4.00	5.00	5	-0.99	1.10
9. Ne obrazložim učeniku baš uvijek razlog dobivanja svake ocjene	1.85	1.156	1	1.00	1.00	2.00	5	1.26	0.53
10. Učenici slobodno iznose svoje mišljenje o nastavi i temi nastavnog sata	4.46	.734	2	4.00	5.00	5.00	5	-1.37	1.76

M = aritmetička sredina; SD = standardna devijacija; Q1 = prvi kvartil; Q3 = treći kvartil; st.pog.= standardna pogreška

Prema odgovorima na varijablama koje mjere stavove prema primjeni i utjecaju dječjih prava u školama, ispitanici uglavnom pozitivno gledaju na ovu tematiku. Naime, ispitanici su u prosjeku birali više vrijednosti (u većoj mjeri podržavali) – iznad vrijednosti 3 – na tvrdnjama koje afirmiraju posebna dječja prava (1, 4, 7, 8, 10). S druge strane, prosječne vrijednosti na tvrdnjama koje odražavaju rezervu prema primjeni i utjecaju dječjih prava u školama su uglavnom niže od centralne točke skale, tj. vrijednosti 3 (tvrdnje 5, 6, 9); izuzetak od ovog trenda su tvrdnje 2 i 3 sa aritmetičkim sredinama većim od 4.

Zaključci o slaganju ispitanika s različitim tvrdnjama o primjeni i utjecaju dječjih prava u školama utvrđeni na kompletnom uzorku ostaju nepromijenjeni kada se provede analiza prema spolu: i muški i ženski ispitanici slažu se sa afirmativnim tvrdnjama i izražavaju otklon prema negativnim tvrdnjama; izuzetak su opet varijable 2 i 3. Statistička značajnost spolnih razlika u stupnju slaganja s različitim stavovima o primjeni i utjecaju dječijih prava u školama provjerena je mješovitom 10 x 2 analizom varijance (ANOVA) s vrstom stava kao faktorom unutar ispitanika i spolom kao faktorom između ispitanika. Boxov test bio je statistički neznačajan, F(55, 13198.24)=.80, p>.01; Levenov test bio je statistički neznačajan za sve varijable izuzev no. 5; ali je Mauchlyjev test bio statistički značajan, W=.11, X2(44)=233.41, p<.001. Zato je za efekte koji uključuju vrstu stava prezentirana Wilkova Lambda. Zbog statistički značajnog Mauchlyjevog testa sfericiteta, W=.11, X2(44)=233.41,

Tablica 8: Aritmetičke sredine i standardne devijacije stupnja slaganja sa stavovima o poštivanju i primjeni participativnih prava učenika u nastavi za muškarce (n=33) i žene (n=79)

	Spol			
	Muški		Ženski	
Stav	M	SD	M	SD
1. Dječja prava na mišljenje i sudjelovanje u školi se poštuju	4.03	0.85	4.14	0.84
2. Učenicima su često važnija prava od dužnosti (odgovornosti)	4.30	0.73	4.18	0.86
3. Učenici ponekad zloupotrebljavaju svoja prava	4.06	0.83	4.10	0.90
4. Kada se poštuju učenička prava nastava je kvalitetnija	3.76	1.03	3.87	0.97
5. Poštivanje učeničkih prava smanjuje autoritet nastavnika	2.85	1.52	2.05	1.15
6. Odgovaranje na pitanja učenika nevezanih za nastavu ne doprinosi razvoju prava učenika	2.48	1.37	2.00	1.20
7. Učenici znaju kome se u školi mogu obratiti za pomoć u zaštiti prava	4.27	0.84	4.15	0.89
8. Mislim da informiranje učenika o detaljima nastavnog plana i programa ima pozitivan utjecaj na njihov razvoj	4.09	0.80	4.04	0.95
9. Ne obrazložim učeniku baš uvijek razlog dobivanja svake ocjene	2.18	1.24	1.71	1.10
10. Učenici slobodno iznose svoje mišljenje o nastavi i temi nastavnog sata	4.27	0.63	4.53	0.77

$p<.001$, prilikom testiranja značajnosti efekata koji uključuju vrstu stava kao faktor unutar ispitanika razmatrana je Wilkova Labda. Glavni efekt vrste stava bio je statistički značajan, Wilkova Lambda=.23, $F(9, 102)=37.00$, $p<.001$. Kako je već zaključeno prilikom razmatranja rezultata na cjelokupnom uzorku, ispitanici su u pravilu bili skloniji afirmativnim tvrdnjama nego tvrdnjama suprotnog smjera, čime su na varijablama 5, 6 i 9 zabilježene prosječne vrijednosti niže nego na preostalim tvrdnjama. Rezultati su pokazali da ni glavni efekt spola, $F(1, 110)=3.68$, $p>.05$, niti interakcija vrsta tvrdnje x spol, Wilkova Lambda=.88, $F(9, 102)=1.59$, $p>.05$, nisu značajni. Prema tome, nisu uočene značajne razlike između stavova nastavnica i nastavnika o primjeni i utjecaju dječjih prava u školama.

Tablica 9: Aritmetičke sredine i standardne devijacije slaganja sa stavovima o poštivanju i primjeni participativnih prava učenika u nastavi u odnosu na državu u kojoj rade ispitanici

	Država			
	Bosna i Hercegovina		Hrvatska	
Stav	M	SD	M	SD
1. Dječja prava na mišljenje i sudjelovanje u školi se poštuju	4.13	0.85	4.08	0.83
2. Učenicima su često važnija prava od dužnosti (odgovornosti)	4.11	0.80	4.40	0.84
3. Učenici ponekad zloupotrebljavaju svoja prava	4.10	0.89	4.08	0.86
4. Kada se poštuju učenička prava nastava je kvalitetnija	3.79	1.05	3.93	0.86
5. Poštivanje učeničkih prava smanjuje autoritet nastavnika	2.32	1.35	2.23	1.27
6. Odgovaranje na pitanja učenika nevezanih za nastavu ne doprinosi razvoju prava učenika	2.15	1.27	2.13	1.26
7. Učenici znaju kome se u školi mogu obratiti za pomoć u zaštiti prava	4.18	0.94	4.20	0.76
8. Mislim da informiranje učenika o detaljima nastavnog plana i programa ima pozitivan utjecaj na njihov razvoj	4.03	0.93	4.10	0.87
9. Ne obrazložim učeniku baš uvijek razlog dobivanja svake ocjene	1.72	1.10	2.08	1.23
10. Učenici slobodno iznose svoje mišljenje o nastavi i temi nastavnog sata	4.47	0.80	4.43	0.59

Zaključci o slaganju ispitanika s različitim tvrdnjama o primjeni i utjecaju dječjih prava u školama utvrđeni na kompletnom uzorku ostaju nepromijenjeni kada se provede analiza prema državi: bez obzira da li dolaze iz Bosne i Hercegovine ili Hrvatske ispitanici su skloni afirmativnim tvrdnjama i izražavaju otklon prema negativnim tvrdnjama; izuzetak su opet varijable 2 i 3. Statistička značajnost razlika između ispitanika dviju država u stupnju slaganja s različitim stavovima o primjeni i utjecaju dječjih prava u školama provjerena je mješovitom 10x2 analizom varijance (ANOVA), s vrstom stava kao faktorom unutar ispitanika i državom kao faktorom između ispitanika. Boxov test bio je statistički neznačajan, $F(55, 21761.84)=.1.07$, $p>.05$; Levenov test bio je statistički neznačajan za sve varijable; ali je Mauchlyjev test bio statistički značajan, $W=.10$, $X2(44)=246.35$, $p<.001$. Zato je prezentirana Wilkova Lambda. Zbog statistički značajnog Mauchlyjevog testa sfericiteta, $W=.10$, $X2(44)=246.35$, $p<.001$, prilikom testiranja značajnosti efekata koji uključuju vrstu stava kao faktor unutar ispitanika razmatrana je Wilkova Labda. Glavni efekt vrste stava bio je statistički značajan, Wilkova Lambda=.21, $F(9, 102)=42.79$, $p<.001$. Kako je već zaključeno prilikom razmatranja rezultata na cjelokupnom uzorku, ispitanici su u pravilu bili skloniji afirmativnim tvrdnjama nego tvrdnjama suprotnog

smjera, čime su na varijablama 5, 6 i 9 zabilježene prosječne vrijednosti niže nego na preostalim tvrdnjama.

Na osnovu dobivenih rezultata ni glavni efekt države, F(1, 110)=.66, p>.05, niti interakcija vrsta tvrdnje x Država, Wilkova Lambda=.92, F(9, 102)=.93, p>.05 nisu značajni. Prema tome, nisu uočene značajne razlike između stavova nastavnika iz dviju država o primjeni i utjecaju dječjih prava u školama.

Tablica10: Aritmetičke sredine i standardne devijacije slaganja sa stavovima o poštivanju i primjeni participativnih prava učenika u nastavi u odnosu na dužinu staža ispitanika

	Radno iskustvo			
	Do 10 godina		Preko 10 godina	
Stav	M	SD	M	SD
1. Dječja prava na mišljenje i sudjelovanje u školi se poštuju	4.17	0.79	4.07	0.87
2. Učenicima su često važnija prava od dužnosti (odgovornosti)	4.29	0.74	4.17	0.87
3. Učenici ponekad zloupotrebljavaju svoja prava	4.17	0.76	4.04	0.94
4. Kada se poštuju učenička prava nastava je kvalitetnija	3.83	0.96	3.84	1.00
5. Poštivanje učeničkih prava smanjuje autoritet nastavnika	2.40	1.42	2.21	1.26
6. Odgovaranje na pitanja učenika nevezanih za nastavu ne doprinosi razvoju prava učenika	1.86	1.09	2.31	1.34
7. Učenici znaju kome se u školi mogu obratiti za pomoć u zaštiti prava	4.17	0.91	4.20	0.86
8. Mislim da informiranje učenika o detaljima nastavnog plana i programa ima pozitivan utjecaj na njihov razvoj	4.31	0.72	3.90	0.98
9. Ne obrazložim učeniku baš uvijek razlog dobivanja svake ocjene	1.79	1.14	1.89	1.17
10. Učenici slobodno iznose svoje mišljenje o nastavi i temi nastavnog sata	4.60	0.50	4.37	0.84

Zaključci o slaganju ispitanika s različitim tvrdnjama o primjeni i utjecaju dječjih prava u školama utvrđeni na kompletnom uzorku ostaju nepromijenjeni kada se provede analiza prema dužini radnog iskustva ispitanika: bez obzira imaju li radni staž kraći ili duži od 10 godina, ispitanici su skloni afirmativnim tvrdnjama i izražavaju otklon prema negativnim tvrdnjama; izuzetak su opet varijable 2 i 3. Statistička značajnost razlika između ispitanika s kraćim, odnosno dužim radnim stažom u stupnju slaganja s različitim stavovima o primjeni i utjecaju dječjih prava u školama provjerena je mješovitom 10x2 analizom varijance (ANOVA) s vrstom stava kao faktorom unutar ispitanika i dužinom radnog iskustva kao faktorom između ispitanika. Boxov test bio je statistički neznačajan, F(55, 24613.85)=1.36, p>.01;

Levenov test bio je statistički neznačajan za sve varijable izuzev no. 6 i 10; ali je Mauchlyjev test bio statistički značajan, W=.10, X2(44)=244.19, p<.001, zato je prezentirana Wilkova Lambda. Zbog statistički značajnog Mauchlyjevog testa sfericiteta, W=.10, X2(44)=244.19, p<.001, prilikom testiranja značajnosti efekata koji uključuju vrstu stava kao faktor unutar ispitanika razmatrana je Wilkova Lambda. Glavni efekt vrste stava bio je statistički značajan, Wilkova Lambda =.20, F(9, 102)=46.58, p<.001. Kako je već zaključeno prilikom razmatranja rezultata na cjelokupnom uzorku, ispitanici su u pravilu bili skloniji afirmativnim tvrdnjama nego tvrdnjama suprotnog smjera, čime su na varijablama 5, 6 i 9 zabilježene prosječne vrijednosti niže nego na preostalim tvrdnjama. Rezultati pokazuju da ni glavni efekt dužine radnog iskustva, F(1, 110)=.54, p>.05, niti interakcija vrsta tvrdnje x dužina radnog iskustva, Wilkova Lambda=.88, F(9, 102)=1.57, p>.05 nisu značajni. Na osnovu prikazanog se može zaključiti da radni staž (bar kao kategorijalna varijabla a nivoima ispod i iznad 10 godina) nije povezan sa stupnjem (ne)podržavanja stavova o primjeni i utjecaju dječijih prava u školama.

RASPRAVA

Rezultati koji se odnose na stupanj upoznatosti nastavnika s dječjim pravima pokazuju da su dvije trećine nastavnika generalno upoznati s dječjim pravima dok je tek jedna trećina detaljno upoznata s dječjim pravima. S obzirom na to da se neravnomjerna distribucija rezultata generalne i detaljne upoznatosti s pravima djece ogleda i u mjerenju koje se odnosi na prisustvo varijabli države, spola i staža. Može se zaključiti da je razlog ovog stanja nedovoljna educiranost nastavničkog kadra. Kako navodi Brđanović (2019): “Rad na poznavanju i poštivanju dječjih prava je kontinuiran proces, a odgoj i obrazovanje iz područja općih i posebnih, u ovom slučaju participativnih prava djeteta, ne treba samo djeci i mladima nego i odraslima – njihovim nastavnicima, da bi svi dionici nastavnog procesa naučeno mogli uspješno primijeniti”.

Primjena i razumijevanje učinaka dječjih prava u školama nije moguća bez njihovog elementarnog poznavanja. Zbog nedovoljne upoznatosti nastavnika s dječjim pravima u školama dolazi do niza složenijih problema tako da drugi segmenti, koji proizlaze iz ove tematike, dobivaju posve drugačije i nepovoljnije forme po status djece u školama. “Nedovoljno znanja o dječjim pravima i nedostatak njihovog razumijevanja te stvaranje mitova o njima dovodi do odbijanja njihova poučavanja” (Howe i Covell 2010, prema Sukobljević 2021: 20). Kako navodi Brđanović (2019),

s pojmovima i značenjem prava djeteta ni nastavni kadar a ni učenici nisu dovoljno upoznati, te je očito potreban snažniji rad na području prava (i odgovornosti) učenika u školi. Boutros (2018, navedeno u Jakobljević 2021: 21) kao jednu od najvećih prepreka implementacije ljudskih prava ističe nedovoljno obrazovanje učitelja u domenu poznavanja dječjih prava. Stoga je razumljivo da se u više ponovljenih istraživanja pojavljuju slični rezultati nedovoljne educiranosti nastavničkog kadra, te da socio-demografski faktor, kao i dužina staža, ne mogu nadomjestiti ili bitno promijeniti stupanj upoznatosti nastavničkog kadra s posebnim dječjim pravima u školama.

Rezultati ukazuju na pozitivne reakcije i podršku prema tvrdnjama koje promoviraju dječja prava. Isto tako na tvrdnjama koje odražavaju rezervu prema primjeni i utjecaju dječjih prava u školama ispitanici su uglavnom birali manje vrijednosti, nisu se slagali s njima. Različite reakcije i stavovi nastavnika su uočeni u njihovim odgovorima na tvrdnje da djeca zloupotrebljavaju svoja prava i da su djeci važnija prava nego obaveze. Kako navodi Mataga Tintor (2011), povezivanje prava i odgovornosti kada je posrijedi dječja populacija je pitanje koje kod odraslih izaziva kritičan stav prema promoviranju prava djeteta. Ovo se može objasniti time da stavovi i mišljenja nastavnika proizlaze iz njihove opažajne sfere i iskustava koja su stekli za vrijeme rada u školama s učenicima. “Djeca trebaju razumjeti smisao prava, na što se ona odnose, solidarizirati se s onima čija su prava ugrožena i uključiti se u akcije borbe za vlastita prava, ali i prava drugih“ (Maleš i Stričević 1997. prema Cmreček 2017: 13). Tako afirmiramo i odgojnu ulogu nastave razvijajući afektivno područje ciljeva.

S obzirom na to da se učenici ponašaju sukladno stupnju poznavanja svojih prava i obaveza u školama, nije neobično da su ispitanici reagirali na ovaj način jer učenici nerijetko zanemaruju svoje obaveze i stavljaju na prvo mjesto svoja prava samo zato što ne vide njihovu povezanost i zavisnost. Zbog nedovoljne upoznatosti učeničke populacije sa svim svojim pravima događa se marginaliziranje obaveza od strane učeničke populacije te se tako među nastavničkom populacijom javljaju negativne konotacije vezano za učeničko ponašanje. Kao što navodi Cmrečak (2017) djeca zbog nedovoljne upoznatosti sa svojim obavezama, učenici ih se i ne pridržavaju te dolazi do negativnih stavova i kreira se sredina u kojoj prevladava mišljenje da su djeci u školama važnija prava od dužnosti. Mataga Tintor (2011) navodi kako učitelji smatraju da djeca nisu razvila svijest o povezanosti prava i odgovornosti, nego smatraju da djeca povezuju pravila, prava i odgovornosti, ali da zanemaruju odgovornosti.

Dobiveni rezultati ukazuju na globalnu problematiku nedovoljne upoznatosti nastavnog kadra s dječjim pravima kao i na određene negativne konotacije neadekvatnog konzumiranja odnosno zloupotrebe dječjih prava u školama. S obzirom na to da se u ovom istraživanju koristio instrument za samoprocjene nastavnika, preporuka bi bila da se u narednim istraživanjima ove problematike uključe i drugi oblici mjerenja kako bi se osigurao viši stupanj validnosti dobivenih podataka.

ZAKLJUČAK

Učenička participacija je prilika da se učenički glas čuje u školskom okruženju i uključi u odlučivanje o svemu što utječe na učenje i opće dobro učenika u aktivnostima školskoga života. Veće uključivanje potiče i dublju osobnu povezanost s ciljevima te podiže razinu aktiviteta učenika, bez čega nema učinkovitoga učenja. Učenik koji sudjeluje u oblikovanju ciljeva počinje te ciljeve smatrati svojima i sudbinu čitavog procesa promatra na višoj razini, uči preuzimati odgovornost za proces, što smatramo višim kognitivnim i odgojnim postignućem uopće te jednom od najvećih i najdugotrajnijih vrijednosti. Participacija je jedan od alata za njeno postizanje, a učitelj je moderator koji ga koristi. Sudjelovanje u odlukama i aktivnostima škole povećava osjećaj pripadnosti i može pomoći učenicima da razviju liderske i socijalne vještine. Takav pristup razvija osobnu snagu, samopouzdanje, koje je neophodno za oblikovanje zdrave i aktivne osobe. Participacija kao mehanizam snažno utječe na ostvarenje općih odgojnih ciljeva. U brojnim dokumentima međunarodne i nacionalne razine stoji kako mlada osoba ima pravo da se njen glas čuje, da osjeti kako okolina ima povjerenje u njeno mišljenje. Tako ostvarujemo samopotvrđivanje koje od svoje okoline želi svaka osoba, a posebno mladi ljudi, koji se u tom smjeru i trebaju i žele oblikovati. U odgojnom smislu radi se o uvođenju inkluzivne paradigme, osnažujuće prakse za oblikovanje mladog čovjeka kao znatiželjne i osobe sigurne u sebe i svoja prava odnosno svoje obaveze i odgovornosti. Praksa koja uključuje osobu u oblikovanje, ujedno i motivira tu osobu na dublji, intrinzičan, unutarnji način na njeno pozitivno i poduzetnije sudjelovanje. Učenik koji doživljava da netko uistinu sluša ono što on ima za reći, osjeća se više poštovan i uključen u školski život, a to je podloga za bolji i pozitivniji stav prema procesu u cjelini.

U takvoj klimi je vrlo izgledna izgradnja sigurne osobe koja ima samopoštovanje i poštovanje prema drugima. Npr, iako učitelj može sam pripremiti upitnik za procjenu sudjelovanja, učenici će biti značajno aktivniji kad se to isto traži od njih,

odnosno da sudjeluju u izradi instrumenta za procjenu i sami sudjeluju u procjeni sudjelovanja. Tako je prema Bean i Peterson (1998) dobro tražiti od učenika utvrđivanje značajki učinkovitih rasprava iz vlastitoga iskustva za obje uloge i učenika i učitelja. Od izuzetne je važnosti pristup poticanju samoga sudjelovanja, odnosno shvaćanje i duboko prihvaćanje upotrebe toga alata u izgradnji školskih odnosa od strane učitelja, onoga tko će biti inicijator. Ako učitelju, a prije njega ravnatelju, nije jasno zašto je sudjelovanje važno i dobro, ni sam neće znati potaknuti sudjelovanje svojih učenika.

U afirmaciji inkluzivističke filozofije, iz koje je iznikla ideja o participaciji učenika, presudna je osposobljenost učitelja da ovaj alat koriste u svom radu. Iako je temeljna namjera nastave izgradnja učeničkih kompetencija smještanjem djeteta u središte nastave, još je dublja istina da čitav proces planira, programira i moderira učitelj te je tako njegova odgovornost u uvažavanju dječjih participativnih prava još veća, a uloga presudna i nezamjenjiva. Polazeći od toga, učiteljima je važna temeljita i stručna potpora u primjeni participacije kao alata za osnaživanje prava djeteta.

LITERATURA

1. Agencija Europske unije za temeljna prava i Vijeće Europe (2016), *Priručnik o pravima djeteta u europskom pravu*, Ured za publikacije Europske unije, Luxembourg; preuzeto sa: http://fra.europa.eu/en (20. 06. 2017)
2. Archard, David (1993), *Children: Rights and childhood*, Routledge Inc., London
3. Bean, John C., Dean Peterson (1998), ˝Grading Classroom Participation˝, In: Rebecca S. Anderson & Bruce W. Speck (Eds.), *New Directions for Teaching and Learning*, 74, 33-40.
4. Bickmore, Kathy (2001), ˝Student conflict resolution, power “sharing” in schools and citizenship education˝, *Curriculum Inquiry*, 2, 138-161.
5. Brđanović, Davor (2019), ˝Stavovi nastavnika i učenika glazbene škole o poštivanju participativnih prava učenika u nastavi sviranja glazbenog instrumenta˝, *Nova prisutnost*, 17(3), 597-610.
6. Boutros, Alexandria (2018), ˝The Right to Rights: Education as the Problem and Solution to the Lack of Enforcement of International Human Rights Law˝, *International Journal of Progressive Education*, 14(2), 161-175.
7. Cmrečak, Nikolina (2017), *Informiranost i stavovi učenika razredne nastave o dječjim pravima*, diplomski rad, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

8. Howe, R. Brian, Katherine Covell (2000), ˝Schools and the participation rights of the child˝, *Education and Law Journal*, 10, 107-123.
9. Maleš, Dubravka, Ivanka Stričević (1997), ˝Dječja prava kao temelj ljudskih prava˝, u: Hrvoje Vrgoč (ur.), *Odgoj i obrazovanje za život u demokratskom društvu*, HPKZ, Zagreb, 71-76.
10. Mataga Tintor, Arijana (2011), *Ostvarivanje prava djeteta u funkciji izgradnje otporne lokalne zajednice*, doktorska disertacija, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
11. MatagaTintor, Arijana (2013), ˝Community resilience and the fulfilment of child rights in the family, school and community˝, *CEPS Journal*, 3(2), 71-91.
12. Narodne novine (2008), *Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi*, Narodne novine, br. 87/08., Zagreb
13. Republika Hrvatska, Pravobranitelj za djecu (2016), *Djelokrug rada*, Preuzeto sa: https:// dijete.hr/pravobranitelj/sto-i-kako-radi-pravobraniteljica/ (21. 5. 2019.)
14. Stasiulis, Daiva (2002), ˝The active child citizen: Lessons from Canadian policy and the children's movement˝, *Citizenship Studies*, 6, 507-537.
15. Steiner, Henry, Philip Alston (2000), *International human rights in context*, Oxford University Press, Oxford
16. Sukobljević, Tea (2021), *Odrednice stavova prema dječjim pravima kod budućih obrazovnih djelatnika*, diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
17. Tomaševski, Katarina (2001), *Human Rights Obligations: Making education available, accessible, acceptable and adaptable*, Right to Education Primers No. 3, Novum Grafiska AB, Gothenburg
18. Trowler, Paul (2003), *Education policy*, Routledge, London
19. UN (1989), *Konvencija o pravima djeteta*, United Nations, New York; preuzeto sa: http:// www.mvep.hr/hr/vanjska-politika/multilateralni-odnosi0/multi-org-inicijative/ujedinje-ni-narodi/konvencija-o-pravima-djeteta/ (21.5.2019.)
20. UNESCO (2009), *Policy Guidelines on Inclusion in Education*, UNESCO, Paris: preuzeto sa: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000177849?posInSet=1&queryId=-d117ebbe-414a-46bf-885e-3ece7995460d
21. UNESCO (2015), *Incheon Declaration. Education 2030: Towards Inclusive and Equita¬ble Quality Education for All*, UNESCO, Paris; preuzeto sa: https://unesdoc.unesco.org/ ark:/48223/pf0000245656 (5.10.2019.)

22. United States. Department of Education (n. g.), *IDEA The Individuals with Disabilities Education Act*, ED Pubs, Washington D. C.; preuzeto sa: https://sites.ed.gov/idea/#a/ (10.7.2017.)
23. United States. Department of Education, Offce of Special Education and Rehabilitative Services (2015), *Vocational Rehabilitation Act*, ED Pubs, Washington D. C.; preuzeto sa: https://www2.ed.gov/policy/speced/reg/narrative.html (9. 7. 2017.)
24. Vijeće Europe (1996), Europska konvencija o ostvarivanju dječjih prava, Vijeće Europe, Strasbourg

ANALYSIS OF KNOWLEDGE OF CHILDREN'S RIGHTS AMONG TEACHERS OF CROATIAN AND BOSNIA AND HERZEGOVINA SECONDARY SCHOOLS AND THEIR ATTITUDES ON THE RESPECT AND APPLICATION OF STUDENTS' PARTICIPATION RIGHTS IN EDUCATION

Summary:

The relationship between teachers and students in educational institutions is regulated by various laws and regulations that contribute to a more efficient implementation of educational processes for the active participation of students. The development and affirmation of children's rights also contribute to creating a creative and challenging environment in schools. Thus, a motivating environment is created, in which students are encouraged for further development and learning. This research aimed to establish to what extent the attitudes of teachers regarding the children's rights of students in secondary schools in Bosnia and Herzegovina and Croatia have been developed and to examine whether there are different perceptions of children's rights in the countries covered by the research. The sample included 112 teachers from Bosnia and Herzegovina and Croatia, of which 72 were from Bosnia and Herzegovina and 40 from Croatia. The instrument that was used in the research is a modified questionnaire from the published research, "Attitudes of teachers and students of the music school on respecting the participatory rights of students in the teaching of playing a musical instrument", author Assoc. Ph.D. prof. advisor, Davor Brđanović. Data analysis was performed using the SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) computer program. Descriptive and inferential statistical procedures were used in the processing of the obtained results: descriptive indicators of central tendency and dispersion, as well as procedures for determining the connection between variables (depending on the shape of the determining

distributions, Pearson's or Spearman's correlation coefficient) and differences between groups (depending on the shape of the determining distributions, t-test, and F-test or Mann-Whitney U-test). The results indicate a dominant homogeneity in the domain of responses of teaching staff from Bosnia and Herzegovina and Croatia regarding the respect of children's rights in class, which may be conditioned by the similar development starting points of the educational systems in the two mentioned countries. Analyzing the results of knowledge of special children's rights and knowledge of documents that protect children's rights, serious deficits were observed that indicate insufficient education of the sample - teaching staff in the schools and countries included in this research.

Keywords: students; teachers; school; children's rights

Adrese autora
Authors' address

Goran Žlof
Sveučilište u Mostaru
Fakultet prirodnoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti
goranzlof@yahoo.com

Marijan Madunić
Sveučilište u Mostaru
Fakultet prirodnoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti
madunicm65@gmail.com

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.273

UDK 371.3:371.671

Primljeno: 17. 06. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Danijela N. Vasilijević, Hadži Živorad M. Milenović, Mladen M. Botić

POJMOVI O PRIRODI U NEKIM UDŽBENICIMA ZA ČETVRTI RAZRED OSNOVNE ŠKOLE U REPUBLICI SRBIJI

Škola i udžbenik trebaju da omoguće učenicima usvajanje sistema naučnih pojmova iz određene oblasti. Ovaj rad se bavi analizom pojmova o prirodi u udžbenicima *Prirode i društva* za četvrti razred osnovne škole u Republici Srbiji, izdavača *Klett, Bigz školstvo* i *Novi logos*. Istraživanje daje odgovor na sledeća pitanja: Da li su u udžbenicima eksplicitno zastupljeni pojmovi o prirodi? Da li dominiraju potpune i nepotpune logičke definicije pojmova o prirodi u udžbenicima *Prirode i društva*? Da li se analizirani udžbenici odabranih izdavača razlikuju u pogledu zastupljenosti pojmova o prirodi po dominaciji potpunih i nepotpunih logičkih definicija? Na osnovu rezultata istraživanja definicija pojmova prirode u udžbenicima *Prirode i društva* za četvrti razred osnovne škole izdavača *Klett, Novi logos* i *Bigz školstvo*, može se zaključiti da pored definisanih pojmova u analiziranim udžbenicima nalazi se i veliki broj nedefinisanih pojmova o prirodi koji je veći od broja definisanih pojmova: 198 definicija u udžbeniku izdavača *Klett*; 174 definicije u udžbeniku izdavača *Novi logos*; 142 definicije u udžbeniku izdavača *Bigz školstvo*. Tačne definicije pojmova o prirodu su: 86 definicija u udžbeniku izdavača *Klett*; 83 definicije u udžbeniku izdavača *Novi logos*; i 59 definicija u udžbeniku izdavača *Bigz školstvo*. Sve to ukazuje na potrebu detaljne izmene analiziranih udžbenika Prirode i društva izdavača *Klett, Novi logos* i *Bigz školstvo*. Ovaj problem će svakako biti predmet akademske rasprave i nekih budućih istraživanja.

Ključne reči: *Klett, Novi logos; Bigz školstvo*; pokazne definicije; definicije upotrebe; opisne definicije; nepotpune logičke definicije; potpune logičke definicije; netačne definicije; nedefinisani pojmovi

UVOD

Udžbenik je osnovno i najmasovnije didaktičko nastavno sredstvo koje koriste svi sudionici nastave. Zato je udžbenik predmet proučavanja brojnih nauka i njihovih naučnih disciplina. Polazeći od njegovog značaja, jedan od problema jeste definisanje pojma udžbenika, kojim su se bavili brojni pedagozi (Mikanović 2016; Ivić i sar. 2013; Ivić i sar. 2012; Kocić i Trebješanin 2001; Plut 2000; Mijanović 1999; Laketa 1993). U njihovom definisanju pojma udžbenika posebno je naglašena didaktička funkcija, što upućuje na zaključak da je didaktičko oblikovanje osnovna karakteristika saveremenog udžbenika.

Da bi ispunio predviđene uslove temeljene na standardima za izradu udžbenika, potrebno je da udžbenik bude didaktički oblikovan za određeni nivo obrazovanja i uzrast učenika, da ima razvojno-formativnu ulogu koja učestvuje u izgradnji znanja i mišljenja kod učenika (Ivić i sar. 2013).

Na osnovu analize pojma udžbenika, mogu se odrediti i njegove osnovne funkcije. Brojna pedagoška proučavanja funkcija udžbenika (Bojović i Ilić 2016; Mikanović 2016; Plut 2003; Trebješanin i Lazarević 2001; Havelka 2001; Zujev 1988; Popović 1982; Čanović 1982) su pokazala da je udžbenik specifičan medij i da je najdominantniji oblik učenja u udžbeniku smisleno-verbalno-receptivno učenje. U pristupu problemu našeg istraživanja funkcije udžbenika se mogu grupisati u tri osnovne kategrije. Prvu grupu čine funkcije koje udžbenik ima u domenu obrazovanja. One su okrenute nastavi, gde je udžbenik onovni alat za zajednički rad učenika i učitelja. Okrenute su i prema samoobrazovanju koje podrazumeva relativno samostalno učenje učenika ili uz minimalnu pomoć nastavnika (Kulić, Despotović 2010). U ovakvim situacijama u nastavi i učenju, udžbenik se pojavljuje u funkciji alata za individualni rad učenika. Druga grupa se odnosi na funkciju koju udžbenik ima u domenu svakodnevnog života i stručnog rada. Udžbenik u svakodnevnim i stručnim aktivnostima ima ulogu izvora pouzdanih informacija u traženju odgovora na osnovna pitanja. U trećoj grupi su funkcije koje udžbenik ima u domenu nauke. U naučnoj literaturi udžbenik ima funkciju sintetizovanja i sistematizovanja naučnih saznanja, i to na način koji prevazilazi granice postavljene teorijskim pristupima, unutrašnjom diferencijacijom, kao i jezičkim, nacionalnim i regionalnim okvirima. Svaki udžbenik je projektovan da ima više funkcija, ali su po pravilu jedna ili dve glavne (Havelka 2001). Sve tri grupe funkcija udžbenika, iako različite, podjednako su značajne u sagledavanju udžbenika. U okviru jedne od tri najvažnije pedagoške funkcije savremenog udžbenika – funkcije u odnosu na učenika (Trebješanin i Lazarević 2001)

– neophodno je da se učenicima omogući: usvajanje pojmova; saznanje istine; problemsko, otkrivajuće i istraživačko učenje; samostalno i samousmereno učenje; saradničko učenje; viši nivo informisanja od onog koje učenik trenutno ima; različite vrste komunikacije; motivacija za učenje; razvoj kreativnog i kritičkog mišljenja; razvoj metakognicije; razvoj kulture korišćenja knjigom; različiti nivoi samovođenja u procesu otkrivajućeg, problemskog i istraživačkog učenja; povezivanje ranijih znanja i iskustava sa novim sadržajima; samoproveravanje; blagovremene povratne informacije.

Jedan od značajnijih zadataka današnje škole odnosi se na formiranje sistema osnovnih pojmova kao polazišta za dalje učenje. To je posebno značajno u periodu mlađeg školskog uzrasta. Učenici mlađeg školskog uzrasta prilikom polaska u školu vladaju spontanim pojmovima. Spontani pojam se formira „...kroz iskustvo s konkretnim predmetima i pojavama u životnom okruženju“ (Pavlović 2006: 476). Tako usvojeni pojam dete veoma uspešno koristi, ali bez mogućnosti da ga misaono poveže s mogućnošću formiranja drugih pojmova, tj. razumevanjem odnosa određenog pojma sa pojmovima višeg, istog ili nižeg nivoa opštosti. Pojmovi su učeniku od ključne važnosti i pri sticanju znanja poređenjem i rešavanjem problema stvaralačkim i istraživačkim radom. Kao najvažnija osnova mišljenja pojmovi treba da se usvajaju tako da čine logičku strukuru, da budu hijerarhijski povezani u sistem. Vasilijević ističe da pri formiranju pojmova o prirodi učenici trebaju shvatiti sadržaj pojma, tj. „... otkriti bitne odlike onoga o čemu misle, zatim opseg pojma – pojmove koji su obuhvaćeni višim pojmom i doseg pojma – sve pojedinačne predmete na koje se pojam o prirodi odnosi“ (2004: 160). Dakle, nije dovoljno samo poznavanje definicije određenog pojma, nego njegovo celovito sagledavanje i razumevanje te razlikovanje od ostalih pojmova. U nižim razredima osnovne škole to nije lak ni jednostavan posao. Učenici mlađeg školskog uzrasta su na nivou razvoja koji im dopušta učenje na očigledan način i na očiglednim primerima. Pojmovi su često apstraktni. Zato se kod usvajanja pojmova od učitelja očekuje umešnost i inovativnost pri radu sa učenicima mlađeg školskog uzrasta.

Proces formiranja određenog pojma, prolazi kroz četiri nivoa klasifikacije: 1) konkretni nivo; 2) nivo identiteta; 3) nivo klasifikacija; 4) formalni nivo (Pavlović 2006: 477). Svaki od navedenih nivoa zahteva određene mentalne funkcije učenika mlađeg školskog uzrasta na putu do usvajanja znanja o određenom pojmu u konkretnim vaspitanoobrazovnim situacijama u školi. Znanja o pojmovima učenicima mlađeg školskog uzrasta pomažu u rešavanju jednostavnijih problema i zadataka, što je karakteristično za prva dva nivoa klasifikacija pojma. U preostala

dva nivoa, znanja o pojmovima učenicima mlađeg školskog uzrasta koriste za razumevanje taksonomskih i hijerarhijskih klasifikacija, razumevanje principa i rešavanje problema (Pavlović 2006). Zato su i sadržaji o pojmovima u nastavi prirode u mlađim razredima osnovne škole koncipirani prema složenosti i povezanosti pojmova, ali i prema razredima školovanja.

Pored definisanja, proces daljeg usvajanja pojma zahteva misaone aktivnosti deteta (upoređivanje, zaključivanje, nalaženje sličnih pojmova, nalaženje graničnih pojmova). Polaskom u školu dete se planski navodi na usvajanje pojmova uz pomoć aktivnosti čiji se razvoj i formiranje kontroliše (Šmit 1992). Formiranje pojmova o prirodi, prema Vasilijević (2004), obuhvata nekoliko faza. Polazeći od didaktičko-metodičkih koncepcija učenja i sticanja znanja o pojmovima, prema ovom pristupu, faze formiranja pojmova o prirodi su: percipiranje konkretnih predmeta, pojava i procesa; verbalizacija percipiranog, doživljenog u cilju formiranja predstava o prirodi, ispravljanje pogrešnih i upotpunjavanje postojećih; analiza i komparacija predstava u cilju izdvajanja bitnih osobina; sintetizovanje radi izdvajanja suštinskih obeležja; otkrivanje i usvajanje sadržaja, opsega i dosega pojma putem analize, komparacije, sinteze, apstrakcije i generalizacije; definisanje pojma; primena pojma u konkretnim situacijama; uvršćavanje pojma u pojmovni sistem; uopštavanje pojmova radi formiranja opštijih pojmova i primena pojma u nastavi.

Da bi bio u funkciji nastave i učenja, udžbenik treba da bude pravilno koncipiran i struktuiran. Potrebno je i da bude prilagođen potrebama i mogućnostima dece mlađeg školskog uzrasta, zato što se učenje o pojmovima o prirodi ne može zasnivati samo na prenošenju činjenica. Zato udžbenik svojom konstruktivnom, sadržajnom i organizacijskom osnovom treba da bude oslonac učeniku u usvajanju pojmova, dajući „... osnovni sistem pojmova koji čini srž neke oblasti znanja“ (Ivić i sar. 2008: 26). Elementi udžbenika koji su u funkciji usvajanja sadržaja nazivaju se didaktičko-metodičkom aparaturom. Njena funkcija se ogleda u stvaranju pretpostavki za usvajanje nastavnih sadržaja, sticanje znanja, osposobljavanje za primenu znanja i aktivnije angažovanje učenika u procesu sticanja znanja.

Pored didaktičko-metodičke aparature važnu ulogu uvek ima pravilno i celovito definisanje i razumevanje pojmova. Kao odrednica u *Encikolpedijskom rječniku pedagogije* (1963: 142) definicija je „...logički postupak određivanja sadržaja pojma pomoću njegova razlikovanja od koordiniranih pojmova. U definiciji nekog pojma navodi se najpre njegov najbliži pojam roda i specifične razlike po kojima se definirani pojam razlikuje od ostalih koordiniranih pojmova“. Rasprostranjeno je određenje definicije kao iskaza kojim se određuje sadržaj jednog pojma (Potkonjak

1996). Na osnovu ovih definicija se može uočiti da je u definisanju potrebno poštovati: „...osnovna pravila defenisanja, a ona su:

a) pojam treba definisati pojmovima koji su već prethodno jasni;
b) definicija ne sme biti ni preuska ni široka;
v) ne sme da se kreće u krugu;
g) treba da sadrži samo suštinske karakteristike bez ičeg opisnog i pojmovnog;
d) po pravilu ne sme da sadrži negativne odredbe" (Potkonjak 1996: 105).

U *Leksikonu obrazovnih termina* definicija je „...logički postupak kojim se određuje ili utvrđuje sadržaj nekog pojma. Svaka definicija se sastoji iz dva elementa: 1) *definiedum* – pojam čiji treba odrediti ili utvrditi; i 2) *definiens* – pojam pomoću kojeg se utvrđuje ili određuje pojam koji treba definisati, a čine ga dva elementa: viši rodni pojam i vrsna razlika" (Pijanović 2014: 141).

Značajan doprinos proučavanju problema defnisanja pojmova dala je Darinka Lazarević(1999). Na uzroku učenika četvrtog, šestog i osmog razreda osnovne škole ona je uporedno istraživala sticanje naučnih pojmova iz pojmovnog sistema živih bića u odnosu na spontane pojmove. Polazeći od teorije razvoja naučnih pojmova Vigotskog (1996) utvrdila je da deca različitog uzrasta različito raspoznaju, tumače, a samim tim i uče pojmove o živim bićima u nastavi prirode i društva. U nalazima ovog istraživanja je, primera radi, utvrđeno da učenici četvrtog razreda osnovne škole pojam *kit* svrstavaju i u ribe i u sisare (59,32%). U šestom razredu je taj procenat nešto niži i iznosi 57,24%, dok je najmanji na uzroku učenika osmog razreda (55,80%) (Lazarević 1999). Uočljivo je da neki učenici pojmove raspoznaju s naučne strane i pojam *kit* svrstavaju u sisare, dok jedan broj učenika pojam *kit* definiše zdravorazumski, odnosno prema činjenici da kit živi u vodi, i da po tome spada u ribe. Prema nalazima ovog istraživanja, mada u različitim procentima, ipak je bilo prilično podjednako zdravorazumsko usvajanje pojmova kod učenika četvrtog, šestog i osmog razreda, što pokazuje da se pojmovi ne uče u dovoljnoj meri na pravilan način, pa je takav pristup nastavi potrebno promeniti. Na to svakako ukazuje i činjenica nepobitno utvrđena u ovom istraživanju da ima više nedefinisanih nego definisanih pojmova u odabranim i analiziranim udžbenicima *Prirode i društva* za četvrti razred osnovne škole u Republici Srbiji.

Za problem našeg istraživanja od značaju su proučavanja problema podele definicija. S tim u vezi posebnu pažnju zaslužuju radovi Vojislava Mitića, Marine Matejević, Danijele Vasilijević, Ivana Kolarića i Bogdana Šešića. Prema Mitiću (1982: 37-38) razlikuju se sledeći tipovi definicija:

„... logičke definicije (analitičke, sintetičke, genetičke, denotativne, operacionalne definicije, opisne, funkcionalne i metod sinonima); nepotpune definicije (podvođenje pod viši pojam, podvođenje pod viši pojam i upotreba, podvođenje pod viši pojam i opis, podvođenje pod viši pojam upotreba i opis, izjednačavanje sa delom obima, definisanje pojma preko navođenja konkretnih situacija i pojava, definisanje kontekstom i definisanje ukazivanjem na sliku pojma); nejasne definicije (suviše uprošćene definicije u težnji da se prilagode uzrastu, nerazumljive definicije, definicije sa pogrešnim uputstvom za objašnjenje i nedefinisane pojmove".

Tipovima definicija se bavila i Marina Matejević koja razlikuje:

„...analitičke definicije (poseduju nadređen pojam i specifičnu razlik); sintetičke definicije (utvrđuju konstante i nužne odnose između simbola i nekog objekta), genetičke definicije (ukazuju na uslov nastanka pojma), denotativne definicije (sastoje se u nabrajanju svih ili najkarakterisitčnijih konkretnih primera objekata na koje se taj pojam odnosi); opisne definicije (nabrajaju se karakteristike koje objekat poseduje), funkcionalne definicije (navode čemu određena stvar služi, navode se pravila i uslovi za upotrebu tih pojmova), nominalističke (sastoje se u tome što se definisana reč izjednačava sa rečima koje imaju isto značenje), nepotpune definicije (navodi se samo viši pojam ili viši pojam i upotreba ili viši pojam i opis, ili viši pojam upotreba i opis), nejasne definicije (suviše uprošćena definicija, nerazumljive) i nedefinisani pojmovi" (2000: 236-237).

Danijela Vasilijević (2004) klasifikuje definicije u dve osnovne kategorije: tačne definicije i netačne definicije. U okviru tačnih definicija izdvojene su: pokazne definicije (definicije koje pokazuju na predmet koji se definiše), definicije upotrebe (definisanje izjednačavanjem pojma sa jednim delom njegovog obima, definisanje ponavljanjem reči uz konkretizaciju), funkcionalne definicije (zasnovane na osnovu funkcionalnog značenja predmeta, pojava i procesa), opisne definicije (navode se spoljašnje karakteristike predmeta, pojava i procesa ili se pomoću njih opisuje spoljašnji izgled i navodi čemu služe predmeti pojave i procesi), nepotpune logičke definicije (definisanje podvođenjem pod viši pojam, definisanje podvođenjem pod viši pojam i opis, definisanje podvođenjem pod viši pojam i upotrebu, definisanje podvođenjem pod viši pojam, opis i upotrebu), potpune logičke definicije (analitičke – pojam se objašnjava dovođenjem u vezu sa rečima koje označavaju bitne odlike tog pojma, genetičke – definišu objekat kroz njegovo poreklo, rastanak i razvoj, sintetičke – utvrđuju konstantne i nužne odnose između terminom označenog objekta i drugog objekta gde ovi odnosi imaju karakter spoljašnje relacije, denotativne ili

nabrajačke definicije – nabrajaju se svi ili samo karakteristični objekti koji pripradaju određenom pojmu, operacionalne – pojam se određuje opisom operacija neophodnih za stvaranje objekta, nominalne – definisani pojam objašnjava se sinonimom, odnosno rečima sličnog ili istog značenja.

Definicijama se bavio i Ivan Kolarić (2017). Najznačajnije definicije prema njegovom shvatanju su: a) demostrativne i denotativne definicije. (Kod demostratvnih definicija se ukazuje ne predmet čiji pojam-termin definišemo. Denotativne definicije su najbliže klasifikaciji. Njihova najveća slabost je što konotacija termina ostaje potpuno neistaknuta); b) leksičke definicije (imaju semantičku strukturu reč-reč, i obično se nalaze u rečenicama, leksikonima i enciklopedijama); c) operacionalne definicije (ne navode se bitne karakteristike predmeta, nego se navode operacije koje treba da izvršimo da bismo pravilno shvatili i primenili neki pojam, odnosno proizveli neki predmet ili izveli neku akciju); d) sintetičke definicije (definicije kod kojih se navode suštinske karakteristike predmeta); e) analitičke i genetičke definicije. (U osnovi su tzv. realne definicije, jer imaju semantičku strukturu reč-stvar. Međusobno su povezane, jer analiza podrazumeva i sintezu saznanja do kojih smo došli. Genetičkim definicijama određuje se razvoj nekog predmeta, tj. pokazuje se kako je taj predmet misli nastao, ili kako nastaje). Bogdan Šešić razlikuje „...nominalne i realne definicije, predmetne i operacionalne, deskriptivne i eksplikativne, suštinske (karakteristične i genetičke) i tipične" (1982: 44-46). Na osnovu kritičke analize problema prezentovanih u teorijskom pristupu problemu istraživanja, uočljivo je da u osnovi problema ovog sprovedenog istraživanja jeste identifikacija kvaliteta definisanih pojmova o prirodi u odabranim udžbenicima *Prirode i društva* za četvrti razred osnovne škole u Republici Srbiji izdavača *Klett*, *Novi logos* i *Bigz školstvo.*

METOD

Predmet rada su pojmovi o prirodi u udžbenicima nastavnog predmeta *Priroda i društvo* u Republici Srbiji. Cilj istraživanja je da se utvrdi na koji način i u kojoj meri su zastupljeni pojmovi o prirodi u nekim udžbenicima *Prirode i društva* za četvrti razred osnovne škole u Republici Srbiji. Na osnovu predmeta i cilja istraživanja, formulisani su zadaci istraživanja.

1) Ispitati zastupljenost pojmova o prirodi eksplicitno datih u odabranim udžbenicima *Prirode i društva za četvrti razred osnovne škole* u Republici Srbiji.

2) Ispitati zastupljenost različitih tipova definicija pojmova o prirodi eksplicitno datih u odabranim udžbenicima *Prirode i društva za četvrti razred osnovne škole* u Republici Srbiji: 1) tačne definicije – a) pokazne definicije, b) definicije upotrebe, c) opisne definicije, d) nepotpune logičke definicije (podvođenje pod viši pojam; podvođenje pod viši pojam i opis; podvođenje pod viši pojam i upotrebu; i podvođenje pod viši pojam, opis i upotrebu), e) potpune logičke definicije (analitičke definicije, sintetičke definicije, genetičke definicije, denotativne definicije, operacionalne definicije, nominalne definicije, netačne definicije) (Vasilijević 2004).
3) Ispitati zastupljenost nedefinisanih pojmova o prirodi eksplicitno datih u udžbenicima *Prirode i društva za četvrti razred osnovne škole* odabranih izdavača *Klett*, *Novi logos* i *Bigz školstvo* u Republici Srbiji.
4) Ispitati da li se analizirani udžbenici *Prirode i društva* u Republici Srbiji odabranih izdavača razlikuju u pogledu zastupljenosti pojmova o prirodi po dominaciji potpunih i nepotpunih logičkih definicija pojmova o prirodi.

U istraživanju se pošlo od opšte pretpostavke da će analizom udžbenika izdavača *Kllet, Novi logos i Bigz školstvo* biti utvrđeno da su u udžbenicima eksplicitno zastupljeni pojmovi o prirodi, da dominiraju nepotpune logičke definicije pojmova o prirodi i da postoji razlika među udžbenicima različitih izdavača u pogledu zastupljenosti pojmova o prirodi. Metode i tehnike istraživanja su odabrane u skladu sa prirodom problema, predmetom, ciljem i zadacima istraživanja. U istraživanju je korišćena tehnika analize sadržaja. Jedinicu analize predstavljaju pojmovi o prirodi koji se nalaze u okviru lekcija u odabranim udžbenicima. Analiza sadržaja obavljena je na udžbenicima prirode i društva za četvrti razred osnovne škole koji su akreditovani od Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije za školsku 2020/2021.

U Republici Srbiji za nastavu predmeta *Priroda i društvo* u četvrtom razredu rešenjima ministra Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije Branka Ružića iz 2021. (osim za izdavača *Bigz školstvo* iz 2020) odobreni su udžbenici sledećih izdavača: *Bigz školstvo, Novi logos, Freska, JP „Zavod za udžbenike“, Kreativni centar, Vulkan izdavaštvo, Klett, Eduka i Gerundijum.* Iz korpusa svih odobrenih udžbenika u školskoj 2020/2021. za uzorak analize sadržaja slobodnim izborom od strane koautora rada, a na osnovu prikazanih definicija pojmova i načina definisanja pojmova, odabrani su udžbenici prirode i društva za četvrti razred osnovne škole u Republici Srbiji sledećih izdavača:

1. Gavrić, Zoran, Danijela Pavlović (2021), *Priroda i društvo - udžbenik za četvrti razred osnovne škole (1. i 2. deo)*, Klett, Beograd
2. Kandić, Aleksandar, Gordana Subakov Simić, Željko Vasić, Ivan Matejić, Ivana Petrović (2020), *Priroda i društvo 4 – udžbenik za četvrti razred osnovne škole*, NOVI LOGOS, Beograd
3. Blagdanić, Sanja, Zorica Kovačević, Slavica Jović (2021), *Priroda i društvo – udžbenik za četvrti razred škole*, Bigz školstvo, Beograd

Kategorije u koje su svrstani pojmovi o prirodi preuzete su iz monografije *Formiranje pojmova o prirodi* (2004) Danijele Vasilijević u kojoj autorka celovito proučava različite kategorije definicija pojmova o prirodi. One su: 1) pokazne definicije, 2) definicije upotrebe, 3) opisne definicije, 4) nepotpune logičke definicije, 5) potpune logičke definicije, 6) netačne definicije i 7) nedefinisani pojmovi. Podaci prikupljeni istraživanjem obrađeni su deskriptivnom statistikom i prikazani u tabelama.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja prikazani su na osnovu izračunatih frekvencija i procenata prema zastupljenosti eksplicitno datih pojmova o prirodi i tipovima definicija pojmova o prirodi u udžbenicima *Prirode i društva za četvrti razred osnovne škole* u Republici Srbiji.

Tabela 1. Pojmovi o prirodi u udžbenicima

Izdavač	N	%
Klett	198	38,52
Novi logos	174	33,85
Bigz školstvo	142	27,63
Ukupno:	514	100

Analizom pojmova o prirodi u udžbenicima *Prirode i društva* u četvrtom razredu osnovne škole, koji su odabrani kao uzorak sprovedenog istraživanja, u svim odabranim udžbenicima je utvrđeno postojanje 514 (100%) pojmova o prirodi. Najveći broj pojmova je u udžbeniku izdavača *Klett* – 198 (38,52%), nešto je manje pojmova u udžbeniku izdavača *Novi logos* – 174 (33,85%), dok je najmanji broj pojmova zastupljen u udžbeniku izdavača *Bigz školstvo* – 142 (27,63%) (Tabela 1).

Tabela 2. Pojmovi o prirodi koji su u udžbenicima eksplicitno navedeni

Izdavač	N	%
Klett	86	37,72
Novi logos	83	36,40
Bigz školstvo	59	25,88
Ukupno:	228	100

Eksplicitno prezentovanje obuhvata pojmove o prirodi o kojima se govori direktno sa ili bez njihovog imenovanja. Analizom udžbenika *Prirode i društva* odabranih izdavača, utvrđeno je postojanje pojmova o prirodi koji su eksplicitno dati. Prema podacima prikazanim u Tabeli 2 je uočljivo da je najveći broj eksplicitno datih pojmova o prirodi u udžbeniku izdavača *Klett* – 86 (37,72%). Nešto je manje eksplitno datih pojmova o prirodi u udžbeniku izdavača *Novi logos* – 83 (36,40%), dok je najmanji broj u udžebniku izdavača *Bigz školstvo* – 59 (25,88%).

Tabela 3. Zastupljenost pojmova o prirodi u udžbeniku izdavača Klett

Tipovi definicija	**N**	**%**
Pokazne definicije	0	0
Definicije upotrebe	16	8,07
Opisne definicije	20	10,10
Nepotpune logičke definicije		
- podvođenje pod viši pojam	0	0
- podvođenje pod viši pojam i opis	13	6,57
- podvođenje pod viši pojam i upotrenu	12	6,08
- podvođenje pod viši pojam, opis i potrebu	0	0
Ukupno:	25	12,65
Potpune logičke definicije:		
- analitičke definicije	10	5,05
- sintetičke definicije	6	3,03
- genetičke definicije	9	4,55
- denotativne definicije	0	0
- operacionalne definicije	0	0
- nominalne definicije	0	0
Ukupno:	19	12,62
Netačne definicije	0	0
Nedefinisani pojmovi	112	56,57
Ukupno:	192	100

U Tabeli 3 je prikazana analiza udžbenika *Priroda i društvo za* četvrti razred u Republici Srbiji izdavača *Klett* je pokazala da u udžbeniku postoji ukupno 192 pojmova o prirodi. Tačnih definicija pojmova o prirodi ima 86 (37,72%).

Kada su u pitanju definicije, zaključujemo da je 16 (8,07%) pojmova definisano uz pomoć nabrajanja karakteristika koje objekat poseduje [Primer: *Na području Srbije zastupljene su mnoge zajednice koje čine biljni pokrivač, vegetaciju. One se međusobno razlikuju po sastavu vrsta prilagođenih na raznovrsne uslove od kojih su glavne podloga, vlažnost, izloženost suncu, nadmorska visina i klimatski uslovi* (Gavrić, Pavlović 2021: 38)].

Opisnim definicijama je objašnjeno 20 (10,10%) pojmova o prirodi [Primer: *Reljef je izgled Zemljine površine. Oblici koji čine reljef su ravnice, uzvišenja i udubljenja* (Gavrić, Pavlović 2021: 16)].

Nepotpunih logičkih definicija pojmova o prirodi je 25 (12,62%). U okviru nepotpunih logičkih definicija podvođenjem pod viši pojam i opis definisano je 13 (6,57%) pojmova o prirodi [Primer: *Požar je veliko nekontrolisano sagorevanje kojim se ugrožavaju bića i materijalna dobra, kao i životna sredina* (Gavrić, Pavlović 2021: 102)], podvođenjem pod viši pojam, opis i upotrebu definisano je 12 (6,05%) pojmova o prirodi [Primer: *Nacionalni park je područje raznovrsnih prirodnih i predeonih odlika i kulturnog nasleđa u kome čovek živi usklađeno sa prirodom. Namenjen je čuvanju vrednosti za naučne, obrazovne i zdravstveno-rekreativne potrebe,ali samo u meri u kojoj priroda neće biti ugrožena* (Gavrić, Pavlović 2021: 48)]. Podaci prikazani u Tabeli 3 pokazuju da nije bilo definicija pojmova o prirodi koji su definisani nepotpunim logičkim definicijama podvođenjem pod viši pojam i podvođenjem pod viši pojam i upotrebu.

Uz pomoć potpunih logičkih definicija definisano je 25 (12,63%) pojmova o prirodi. Analitičkim je definsano 10 (5,05%) pojmova o prirodi [Primer: *Električna struja je usmereno kretanje naelektrisanja* (Gavrić, Pavlović 2021: 8)]. Rezultati analize udžbenika pokazali su da je u udžbeniku 6 (3,03%) sintetičkih definicija pojmova o prirodi [Primer: *Rude – sastojci stena koji se najčešće nalaze pod zemljom i koji se iskopavaju u rudnicima* (Gavrić, Pavlović 2021: 90)], genetičkih definicija 9 (4,55%) [Primer: *Razdoblje u kom dolazi do većih fizičkih promena, ali i promena u ponašanju, naziva se pubertet. To je period između detinjstva i zrelog doba*" (Gavrić, Pavlović 2021: 88)]. Podaci prikazani u Tabeli 3 pokazuju da nije bilo potpunih logičkih denotativnih, operacionalnih i nominalnih definicija pojmova oprirodi u analiziranom udžbeniku izdavača *Klett*.

Najveći broj pojmova o prirodi u analiziranom udžbeniku izdavača *Klett* nije definisan 112 (56,57%). Utvrđeno je i da nije bilo pokaznih i netačnih definicija pojmova o pirodi.

Tabela 4. Zastupljenost pojmova o prirodi u udžbeniku izdavača NOVI LOGOS

Tipovi definicija	N	%
Pokazne definicije	0	0
Definicije upotrebe	0	0
Opisne definicije	5	2,87
Nepotpune logičke definicije		
- podvođenje pod viši pojam	6	3,45
- podvođenje pod viši pojam i opis	22	12,64
- podvođenje pod viši pojam i upotrenu	10	5,75
- podvođenje pod viši pojam, opis i potrebu	2	1,15
Ukupno:	40	22,99
Potpune logičke definicije:		
- analitičke definicije	18	10,34
- sintetičke definicije	14	8,05
- genetičke definicije	0	0
- denotativne definicije	6	3,45
- operacionalne definicije	0	0
- nominalne definicije	0	0
Ukupno:	38	21,84
Netačne definicije	0	0
Nedefinisani pojmovi	91	52,30
Ukupno:	174	100

U Tabeli 4 prikazani su rezultati istraživanja drugog analiziranog udžbenika *Priroda i društvo* za četvrti razred u Republici Srbiji izdavača *Novi logos*, koji pokazuju da se u analiziranom udžbeniku pojavljuje se ukupno 174 pojma o prirodi. Definisanih pojmova o prirodi ima 83 (47,70%).

Opisnim definicijama kojima se navode spoljašnje karakteristike predmeta, pojava ili procesa, definisano je 5 (2,87%) pojmova o prirodi [Primer: *Klatno je malo telo okačeno o konac, koje može da se kružno kreće (osciluje) oko tačke vešanja* (Kandić i sar 2020: 174)].

Nepotpunih logičkih definicija ima 40 (22,99%). Podvođenjem pod viši pojam definisano je 6 (3,45%) pojmova o prirodi [Primer: *Požar je vatra koja se nekontrolisano širi* (Kandić i sar. 2020: 180)]. Podvođenjem pod viši pojam i opis definisano je 22 (12,64%) pojmova o prirodi [Primer: *U našoj državi postoje oblasti u kojima je vazduh čistiji. Takve oblasti nazivamo vazdušnim banjama. One su prekrivene šumom, a nalaze se na određenim nadmorskim visinama i odlikuju se dobrim klimatskim uslovima* (Kandić i sar. 2020: 69)], podvođenjem pod viši pojam i upotrebu definisano je 10 (5,75%) pojmova o prirodi [Primer: *Žice u dalekovodima napravljene su od materijala koji dobro provodi električnu struju. Takvi materijali nazivaju se električni provodnici* (Kandić i sar. 2020: 166)].

Potpunih logičkih definicija pojmova o prirodi je 38 (21,84%). Analitičkih 18 (10,34%) [Primer: *Poljoprivreda je delatnost koja obuhvata biljnu i stočarsku proizvodnju* (Kandić i sar. 2020: 187)], a sintetičkih 14 (8,05%) [Primer: *Rude – stene koje sadrže jedan ili više minerala* (Kandić i sar. 2020: 187)]. Denotativnim je definisano 6 (3,45%) pojmova o prirodi [Primer: *Vazduh je smeša gasova, kao što su kiseonik, ugljen-dioksid, vodena para i drugi* (Kandić i sar. 2020: 185)]. Analizom je utvrđeno da nije bilo genetičkih, operacionalnih i nominalnih definicija pojmova o prirodi u analiziranom udžbeniku izdavača *Novi logos* definisanih potpunim logičkim definicijama.

Na osnovu analize pojmova o prirodi u udžbeniku izdavača *Novi logos, za četvrti razred osnovne škole*, utvđjeno je da postoji ukupno 174 pojma o prirodi, a definisano je 83 (47,70%). Iz datih rezultata možemo zaključiti da je veliki broj nedefinisanih pojmova, veći nego broj bilo kojih definicija 91 (52, 30%).

Prema podacima iz Tabele 4 se vidi da u analiziranom udžbeniku *Priroda i društvo* za četvrti razred osnovne škole izdavača *Novi logos*, nije bilo pokaznih definicija pojmova o prirodi, definicija upotrebe pojmova o prirodi i netačnih definicija pojmova o prirodi.

Tabela 5. Zastupljenost pojmova o prirodi u udžbeniku izdavača Bigz školstvo

Tipovi definicija	N	%
Pokazne definicije	0	0
Definicije upotrebe	12	8,45
Opisne definicije	0	0
Nepotpune logičke definicije		
- podvođenje pod viši pojam	8	5,63
- podvođenje pod viši pojam i opis	12	8,46
- podvođenje pod viši pojam i upotrenu	8	5,63
- podvođenje pod viši pojam, opis i upotrebu	0	0
Ukupno:	28	19,72
Potpune logičke definicije:		
- analitičke definicije	0	0
- sintetičke definicije	0	0
- genetičke definicije	19	13,38
- denotativne definicije	0	0
- operacionalne definicije	0	0
- nominalne definicije	0	0
Ukupno:	19	13,38
Netačne definicije	0	0
Nedefinisani pojmovi	83	58,45
Ukupno:	142	100

U Tabeli 5 prikazani su rezultati istraživanja analiziranog udžbenika *Priroda i društvo* za četvrti razred u Republici Srbiji izdavača *Bigz školstvo.* Podaci pokazuju

da ima 12 (8,45%) definicija upotrebe [*Mozak je glavni upravljački centar našeg tela. On prima poruke iz okruženja u kičmenu možnjinu. Zatim, iz kičmene moždine uputstva kroz nerve dolaze do svih delova tela. Zahvaljujući ovom složenom mehanizmu, u stanju si da pišeš, crtaš, plešeš itd. Mozak se nalazi u lobanji, a kičmena moždina u kičmi* (Blagdanić i sar. 2021: 93)].

Kada su u pitanju pojmovi o prirodi koji su definisani uz pomoć nepotpunih logičkih definicija, zaključak je sledeći: podvođenjem pod viši pojam definisano je 8 (5,63%) [Primer: *Hranljive sastojke i kiseonik po našem telu prenosi tečnost koja se naziva krv*" (Blagdanić i sar. 2021: 95)]; podvođenjem pod viši pojam i opis definisano je 12 (8,46%) pojmova o prirodi [Primer: *Teritorija sa koje sve vode otiču u neku reku, jezero ili more naziva se rečni sliv* (Blagdanić i sar. 2021: 32)]; podvođenjem pod viši pojam i upotrebu definisano je 8 (5,63%) pojmova o prirodi [Primer: *Bakterije – bića koja se ne vide golim okom. Mogu biti korisne, ali i veoma štetne za naše zdravlje* (Blagdanić i sar. 2021: 97)], dok nije bilo definisanih pojmova o prirodi uz pomoć nepotpunih logičkih definicija koje se odnose na podvođenje pod viši pojam, opis i upotrebu.

Kada su u pitanju potpune logičke definicije, zaključujemo da ima jedino genetičkih definicija, i to 19 (13,38%) [Primer: *Mineralne vode – vode koje sadrže sastojke koji su se rastvorili tokom prolaska kroz zemlju* (Blagdanić i sar. 2021: 24)].

Podaci iz Tabele 5 pokazuju da je nedefinisanih pojmova o prirodi u analiziranom udžbeniku izdavača *Bigz školstvo* bilo 83 (58,45%) i da nije bilo pokaznih definicija pojmova o prirodi, opisnih definicija pojmova o prirodi i netačnih definicija pojmova o prirodi, dok je nedefinisanih pojmova bilo 83 (58,45%).

RASPRAVA I ZAKLJUČAK

Ciljevi obrazovanja u mlađim razredima osnovne škole su višestruki. Polazeći od opštih ciljeva obrazovanja u mlađim razredima osnovne škole, definisani su ciljevi za svaki nastavni predmet. U nastavi prirode i društva oni su definisani za svaki razred osnovne škole. Jedan od ciljeva obrazovanja u realizaciji nastave prirode i društva u mlađim razredima osnovne škole je formiranje sistema naučnih pojmova o prirodi i društvu. Proces nastanka pojmova tesno je povezan sa razvojem mišljenja. To se posebno značajnim čini za period mlađeg školskog uzrasta, u kome se kod učenika mišljenje razvija, ali učenici još uvek nemaju razvijenu moć apstraktnog mišljenja (Frauesel et al. 2022; Bjartveit & Panayotidis 2017; Otsuka & Jay 2017). Ova činjenica upućuje na potrebu potpunog shvatanja i razumevanja pojmova o prirodi.

Udžbenik kao osnovno nastavno sredstvo mora obezbediti mogućnost usvajanja mreže pojmova i uspostaviti hronološku vezu sa drugim pojmovima koji su obrađivani u udžbeniku. Ishod formiranja sistema naučnih pojmova je razvoj znanja o svesnoj kogniciji (Savasci Acikalin 2021), koja dovodi do upotrebe sopstvenih znanja prilikom različitih aktivnosti. Zato je potrebno da se u svim udžbenicima pojmovi o prirodi definišu u skladu sa nivoom mišljena određenog razvojnog stupnja i kao takvi učine učenicima mlađeg školskog uzrasta dostupnim i razumljivim.

U udžbenicima prirode i društva za četvrti razred osnovne škole izdavača *Novi logos*, *Bigz školstvo* i *Klett*, koji su analizirani u ovome radu, utvrđeno je da postoji veliki broj pojmova o prirodi. Najviše pojmova o prirodi ima u udžbeniku izdavača *Klett* (198 pojmova), zatim sledi udžbenik izdavača *Novi logos* (174 pojma), dok je najmanje pojmova o prirodi u udžbeniku *Bigz školstva* (142 pojma). Postoji određeni broj definicija koje su date eksplicitno. Eksplicitne definicije su one kojima se jasno i izričito navodi sadržaj pojma. Rezultati ovog istraživanja su pokazali da je najveći broj pojmova o prirodi u udžbenicima *Prirode i društva* nedefinisan, štaviše zabrinjavajući je broj nedefinisanih pojmova u odnosu na definisane potpunim ili nepotpunim logičkim definicijama. Veliki broj definisanih pojmova nije predstavljen na naučni način, već je definisan podvođenjem pod viši pojam, opis i upotrebu.

Na osnovu rezultata istraživanja o definicijama pojmova o prirodi u udžbenicima *Prirode i društva* za četvrti razred zaključujemo da je u udžbenicima izdavača *Novi logos*, *Klett* i *Bigz školstvo* veliki broj nedefinisanih pojmova o prirodi, veći je nego broj bilo kojih datih definicija, zatim sledi broj tačnih definicija, dok najmanje ima netačnih definicija. Najviše tačnih definicija ima u udžbeniku izdavača *Klett* (86 definicija), zatim udžbenik izdavača *Novi logos* (83 definicije), dok najmanje definicija o prirodi ima u udžbeniku izdavača *Bigz školstvo* (59 definicija).

Jedinicu analize predstavljali su pojmovi o prirodi koji se nalaze u okviru lekcija u odabranim udžbenicima. Da bi se navedene tvrdnje učinile očiglednim, potkrepljene su konkretnim primerima. Postoji i delimično opravdanje za nepostojanje definicija određenih pojmova, jer se radi o pojmovima koji su: a) suviše očigledni i svakodnevni; b) često eksploatisaniu sredstvima masovnih komunikacija; c) poznati iz prethodnih razreda.

Dečje mišljenje na nivou četvrtog razreda je na prelazu sa konkretnog ka logičkom, pa bi udžbenik trebalo da poseduje različite modele definicija. Rezultati istraživanja su pokazali da analizirani udžbenici mogu doprineti usvajanju određenog fonda pojmova od strane učenika mlađeg školskog uzrasta u udžbenicima nastave prirode i društva. U udžbeniku je poželjno dodati određeni broj logičkih definicija sa

osvrtom na definicije iz različitih kategorija jer uloga udžbenika nije samo da odgovara prosečnom nivou dečjeg mišljenja, već i da omogući učenicima koji brže napreduju da pređu na viši nivo mišljenja. Ukoliko se kod deteta potkrepljuje samo usvajanje fonda reči, učenje se pretvara u verbalizam, manje se zadržava i brže zaboravlja. Ne treba zaboraviti da detetov lošiji uspeh u predmetu može poticati i od neprilagođenosti sadržaja dečjem mišljenju. Tako na primer, u udžbeniku izdavača *Kllet* na kraju lekcija postoji rubrika „nove reči i razmišljanja o njima", u udžbeniku *Bigz školstva* na kraju se nalazi „rečnik manje poznatih pojmova", dok se u udžbeniku izdavača *Novi logos* nalazi „rečnik sa manje poznatim pojmovima". Prilikom pronalaženja ovih reči u tekstu ispostavilo se da sve te reči u rubrici nisu jedini nepoznati pojmovi u lekcijama. Bez obzira na to, te pojmove je uvek potrebno iznova definisati. Nastavni sadržaji u mlađim razredima osnovne škole uglavnom su isti za sve razrede, samo na različitim nivoima opštosti i, pre svega, složenosti. Polazeći od principa očiglednosti pomoću kojeg učenici u mlađim razredima osnovne škole uče, potrebno je uvek omogućiti učenicima dostupnost i mogućnost usvajanja, razumevanja i korišćenja pojmova i udžbenika. Iz navedenog razloga je potreban konstruktivistički pristup izradi udžbenika za nastavu u mlađim razredima osnovne škole (Milenović 2017).

Na osnovu prethodno izvedenih zaključaka o tipovima definicija pojmova o prirodi u udžbenicima prirode i društva za četvrti razred osnovne škole, nedvosmisleno se može uočiti da udžbenici u pogledu pojmova ne ispunjavaju u potpunosti očekivanja. Barem je tako na osnovu rezultata koji su utvrđeni analizom odabranih udžbenika, pa se ovi rezultati istraživanja na njih i odnose. To se naročito odnosi na tipove definicija pojmova. Rezultati sprovedenog istraživanja ukazuju na potrebu drugačijeg pristupa koncipiranju sadržaja udžbenika i nastave prirode i društva, naročito u pogledu pojmovnog određenja. Potrebna je i veća usaglašenost ovih sadržaja u udžbenicima različitih izdavača. Sve to bi doprinelo doslednosti u dostupnosti, usvajanju i korišćenju pojmova u učenju učenika mlađeg školskog uzrasta u nastavi prirode i društva kao i ostalih nastavnih predmeta. Prikazane rasprave i zaključci uglavnom su potvrdili opštu pretpostavku od koje se pošlo u istraživanju. Rezultati istraživanja su pokazali da ima i velik broj nedefinisanih pojmova o prirodi, što svakako predstavlja problem učenicima u učenju nastavnih sadržaja iz prirode i društva u četvrtom razredu osnovne škole, s obzirom da u tom uzrastu nemaju razvijeno apstraktno mišljenje i uče na očiglednim primerima. Zato je i potrebno definisanje svih pojmova ili ponovno definisanje pojmova koji su u udžbenicima *Prirode i društva* bili učeni u prethodnim razredima. Sve to ukazuje na

potrebu detaljne izmene analiziranih udžbenika nastave prirode i društva izdavača *Klett, Novi logos i Bigz školstvo*. Ovaj problem bi ubuduće trebao biti i predmet akademske rasprave i budućih istraživanja. Da za to postoje opravdani razlozi, pokazuju rezultati istraživanja i kritičke analize iznete u nalazima ovog istraživanja.

Napomene:

Rad je rezultat istraživanja u okviru dva naučna projekta: 1) *Implementacija nastavnih sadržaja iz Didaktike u studijske programe za vaspitače u predškolskim ustanovama u izmenjenim uslovima predškolskog vaspitanja i učenja (INSD-SPVPU-IUPVU)*, evidencioni broj 612-00-01187/2021-06, koji u period 2021-2022. finansijski podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije; 2) Interni junior projekat *Doprinos doktorskih studija razredne nastave matičnosti fakulteta za obrazovanje učitelja*, evidencioni broj IJP, koji finansijski podržava i realizuje Učiteljski fakultet u Prizrenu – Leposaviću Univerziteta u Prištini – Kosovskoj Mitrovici.

Izjava o sukobu interesa:

Koautori rada izjavljuju da nisu ni u kakvom sukobu interesa.

LITERATURA

1. Bjartveit, Carolyn, E. Lisa Panayotidis (2017), ˝Transforming Early Childhood Educators' Conceptions of "Dark Play" and Popular Culture˝, *Contemporary Issues in Early Childhood*, 18(2), 114-126.
2. Blagdanić, Sanja, Zorica Kovačević, Slavica Jović (2021), *Priroda i društvo – udžbenik za četvrti razred škole*, Bigz školstvo, Beograd
3. Bojović, Žana, Marina Ilić (2016), ˝Funkcija udžbenika i kvalitet znanja˝, u: Miroslava Ristić, Ana Vujović (ur.), *Zbornik radova sa Međunarodnog naučnog skupa „Didaktičko-metodički pristupi i strategije – podrška učenju i razvoju dece"*, Učiteljski fakultet, Beograd, 83–93.
4. Čanović, Svetozar (1982), ˝Savremeni udžbenik u funkciji osposobljavanja za samostalan rad i samoučenje u nastavi˝, u: N. Lukić (ur.), *Udžbenik kao predmet naučnih istraživnja*, Zavod da udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 370-380.
5. Gavrić, Zoran, Danijala Pavlović (2021), *Priroda i društvo - udžbenik za četvrti razred osnovne škole* (1. i 2. deo), Klett, Beograd
7. Havelka, Nenad (2001), ˝Udžbenik i različite koncepcije obrazovanja i nastave˝, u: Biljana Trebješanin, Dušanka Lazarević (ur.), *Savremeni osnovnoškolski udžbenik – teorijsko-metodološke osnove*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 31-58.
8. Ivić, Ivan, Ana Pešikan, Slobodanka Antić (2013), *Textbook Quality. A Guide to Textbook Standards*, Book Series: Eckert. Expertise, Volume 2, V&R Unipress, Göttingen
9. Ivić, Ivan, Ana Pešikan, Slobodanka Antić (2012), *Vodič za dobar udžbenik: Opšti standardi kvaliteta udžbenika*, Klett, Beograd
10. Ivić, Ivan, Ana Pešikan, Slobodanka Antić (2008), *Vodič za dobar udžbenik*, Platoneum, Novi Sad
11. Kandić, Aleksandar, Gordana Subakov Simić, Željko Vasić, Ivan Matejić, Ivana Petrović (2020), *Priroda i društvo 4 – udžbenik za četvrti razred osnovne škole*, Novi logos, Beograd
12. Kocić, Ljubomir, Biljana Trebješanin (2001), ˝Osnovnoškolski udžbenik kao predmet razmatranja˝, u: Biljana Trebješanin, Dušanka Lazarević (ur.), *Savremeni osnovnoškolski udžbenik – teorijsko-metodološke osnove*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 15-18.
13. Kolarić, Ivan (2017), *Logika*, Romanov, Banjaluka

14. Kulić, Radivoje, Miomir Despotović (2010), *Uvod u andragogiju*, Svet knjige, Beograd
15. Laketa, Novak (1993), *Vrednosti savremenog udžbenika*, Učiteljski fakultet, Beograd
16. Lazarević, Dušanka (1999), *Od spontanih ka naučnim pojmovima: Razvoj naučnih pojmova kroz nastavu i školsko učenje*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
17. Matejević, Marina (2000), ˝Analiza udžbenika prirode i društva sa aspekta opterećenosti učenika˝, *Učitelj*, br. 67–68, 233–241.
18. Mijanović, Nikola (1999), ˝Teorijsko-metodološki aspekti proučavanja savremenog udžbenika˝, u: Novak Laketa, Aleksa Brković (ur.), *Vrednosti savremenog udžbenika III*, Učiteljski fakultet, Užice, 137-150.
19. Mikanović, Brane (2016), ˝Pedagoške funkcije savremenog udžbenika˝. u: Ana Pešikan, Daliborka Purić (ur.), *Nastava i učenje – udžbenik u funkciji nastave i učenja*, Učiteljski fakultet, Užice, 479-488.
20. Milenović, Živorad (2017), ˝Konstruktivistički pristup nastavi prirode i društva˝, u: Snežana Marinković (ur.), *Tematski zbornik radova: Kulturno potporna sredstva u funkciji nastave i učenja s naučnog skupa s međunarodnim učešćem*, održanog u Užicu, 3. 11. 2017., Univerzitet u Kragujevcu, Učiteljski fakultet u Užicu, 223-230.
21. Mitić, Vojislav (1982), *Psihološka analiza udžbenika*, Prosvetni pregled, Beograd
22. Otsuka, Kaoru, Tim Jay (2017), ˝Understanding and Supporting Block Play: Video Observation Research on Preschoolers' Block Play to Identify Features Associated with the Development of Abstract Thinking˝, *Early Child Development and Care*, 187(5-6), 990-1003.
23. Pavlović, Zoran (2006), ˝Pojmovno mišljenje neobrazovanih odraslih˝, *Psihologija*, 39(4), 475-489.
24. Pijanović, Petar (ur.) (2014), *Leksikon obrazovnih termina*, Učiteljski fakultet, Beograd
25. Plut, Dijana (2003), *Udžbenik kao kulturno-potporni sistem*, Institut za psihologiju - Filozofski fakultet, Beograd
26. Plut, Dijana (2000), *Pedagoško-psihološke pretpostavke za jednu teoriju udžbenika*, Filozofksi fakultet, Beograd
27. Popović, Ilija (1982), ˝Samoobrazovna funkcija udžbenika geografije na relaciji udžbenik – učenik – nastavnik˝, u: N. Lukić (ur.), *Udžbenik kao predmet naučnih istraživnja*, Zavod da udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 161-175.

28. Potkonjak, Nikola (ur.) (1996), *Pedagoški leksikon*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
29. Savasci-Acikalin, Funda (2021), ˝How Middle School Students Represent Phase Change and Interpret Textbook Representations: A Comparison of Student and Textbook Representations˝, *Research in Science Education*, 51(6), 1651-1685.
30. Šešić, Bogdan (1982), *Osnovi metodologije društvenih nauka*, Naučna knjiga, Beograd
31. Schmidt, Wilfred H. O. (1992), *Razvoj deteta: biološki, kulturološki i vaspitni okvir proučavanja*. Piccadilly Books Co., Beograd
32. Teodosić, Radovan (ur.) (1967), *Enciklopedijski rječnik pedagogije*, Matica Hrvatska, Zagreb
33. Trebješanin, B. i Lazarević, D. (2001). *Savremeni osnovnoškolski udžbenik – teorijsko-metodološke osnove*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
34. Vasilijević, Danijela (2004), *Formiranje pojmova o prirodi*, Učiteljski fakultet, Užice
35. Виготски, ЛаВ (1996), *Сабрана дела*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд
37. Zujev, Dmitrij Dmitrijevič (1988), *Školski udžbenik*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

FACTS ABOUT NATURE IN SOME TEXTBOOKS FOR SUBJECT NATURE AND SOCIETY FOR FOURTH GRADE OF ELEMENTARY SCHOOL IN REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The term represents an integral element of each subject and forms the basis for the development of knowledge and mastery of knowledge acquired through the development of science. The school and the course book should enable students to adopt a system of scientific concepts from a certain field. This work deals with the analysis of the concepts of nature in the coursebooks of Nature and Society for the fourth grade of primary school, published by the publishers: *Klett, New logos,* and *Bigz schooling*. The research provides answers to the following questions: Are the concepts of nature explicitly represented in coursebooks? Do complete and incomplete logical definitions of the concepts of nature dominate in the coursebooks of Nature and Society? Is there a dominance of complete and incomplete logical definitions of different publishers and by the dominance of complete and incomplete logical definitions of the concepts of nature? Based on the results of research on the definitions of the concepts of nature in the coursebooks of Nature and Society for the fourth grade, it can be concluded that the coursebooks of *Klett, New logos,* and *Bigz schooling* have a very large number of undefined concepts of nature, greater than the number of definitions. Most textbooks about nature are in the textbook published by *Klett* (198 terms), followed by the textbook published by *New Logos* (174 terms), while the least notions about nature are found in the textbook published by *Bigz schooling* (142 terms). The most accurate definitions are in the textbook published by *Klett* (86 definitions), followed by the textbook published by *New Logos* (83 definitions), while the least definitions of nature are found in the textbook *Bigz schooling* (59 definitions). All of this points to the need for detailed changes to the analyzed nature and society textbooks from the publishing houses *Klett, New logos,* and *Bigz schooling.* This problem will certainly be the subject of academic discussion and some future research.

Keywords: *Klett; New logos; Bigz schooling;* demonstration definitions; definitions for usage; descriptive definitions; incomplete logical definitions; complete logical definitions; incorrect definitions; undefined fact

Adrese autora
Author's address

Danijela N. Vasilijević
Univerzitet u Kragujevcu
Pedagoški fakultet u Užicu, Srbija
d.vasilijevic123@gmail.com

Hadži Živorad M. Milenović
Univerzitet u Prištini – Kosovskoj Mitrovici
Učiteljski fakultetu u Prizrenu – Leposaviću, Srbija*
hadzi.zivorad.milenovic@pr.ac.rs

Mladen M. Botić
Univerzitet u Prištini – Kosovskoj Mitrovici
Učiteljski fakultetu u Prizrenu – Leposaviću, Srbija*
mladenbotic92@gmail.com

* Ovaj naziv je bez prejudiciranja statusa, i u skladu je sa Rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija 1244 i mišljenja Medjunarodnog suda pravde o nezavisnosti Kosova.
This designation is without prejudice to status, and is in line with UNSCR 1244 and the ICJ Opinion od the Kosovo declaration of independence.

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.295

UDK 398.831:373.2

Primljeno: 05. 05. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Petar Ilić, Anđelka Kovač, Biljana Pavlović

SERBIAN FOLK LULLABIES IN PRESCHOOLS: SIGNIFICANCE AND REPRESENTATION

This paper discusses the importance of traditional folk lullabies in the education of preschool children and their representation in music education literature and practice. Scientific research indicates the development potential and importance of folk lullabies in early childhood. Serbian folk lullabies are not sufficiently represented in preschool education in central Serbia and Kosovo and Metohija, which is the starting hypothesis of the research presented in this paper. This research aims to determine the extent to which Serbian folk lullabies, as music content, are used in preschool education in central Serbia and Kosovo, and Metohija. The research included a total of 692 participants – preschool teachers and parents. It was found: 1) that Serbian folk lullabies are insufficiently represented in music education literature for preschool age; 2) that preschool teachers and parents are not sufficiently informed about the educational benefit and importance of folk lullabies. The paper contributes to the actualization of Serbian traditional folk lullabies, and their greater representation in music education literature and practice. The descriptive method was used in the research, as well as the analysis and synthesis method.

Keywords: traditional folk lullabies; preschool education; music education literature and practice

1. INTRODUCTION

Early childhood is the most important developmental stage in a person's life, and it includes the period from birth to starting school (Schmidt 1999; Kon 1991). It is during this period that the foundations are laid for musical and overall personality development. Early development and education have an impact on physical and mental health, learning and behavior throughout the entire life, where family has an important role, and above all mother's relationship with children. Preschool teachers have an invaluable role in the development of preschool children. It is important to provide appropriate learning content, which at this age can contribute to the proper formation of the child's personality and its versatile development. Folk lullabies are one of the most valuable educational music content, which has been used in the process of raising children since ancient times. Even today, they have an important role in the early musical, emotional, psychosocial, cognitive, linguistic and psychomotor development of preschool children.

The results of modern scientific research indicate that a child's musical development begins in the prenatal period, and that early music education has a significant role in his overall development (Radoš 2010). Scientists point out that the fetus' hearing is functional around the twentieth week after conception (Levitin 2011: 248), and that the fetus feels, remembers and learns (Bjerkvol 2005: 24). Some studies provide evidence of the ability of the fetus to learn under the influence of sound. Thus, in one study, the fetus was initially exposed to a gentle vibrating stimulus over the abdomen, followed by a loud sound, to which the fetus responded. After several repeated gentle stimulations followed by a louder sound, the fetus soon reacted to the first gentle stimulus anticipating the loud sound, which is proof that the fetus is able to remember and learn (Brink 2000: 24-43). Some scientists believe that fetus is able to "understand" the different emotions in the mother's voice. "If, for example, when the mother speaks or sings, endorphin, the hormone of happiness is released, the unborn child will participate in the overall positive emotional state that occurs" (Bjerkvol 2005: 23). That is why mother's are advised to sing gentle songs to their child during pregnancy.

While still in themother's womb, various sounds of the mother's body reach the baby - blood flow, heart rate, digestive work, all within the pentatonic scalethat most folk lullabies around the world are performed in (Miškov 2010: 244). The baby hears the mother's voice, shares emotions with her through hormones, feels her movements. Later on, while rocking in a cradle, swinging in mother's arms, the baby evokes the

memory of this atmosphere. Mother's voice, which the child learned in the prenatal period, her singing lullabies with rocking movements, has a calming effect on the baby, providing a feeling of closeness. The mother's voice *islove*, so for the child it is the most important voice in the world, which affects the formation of early emotional and cognitive development of the child, as well as the development of its communication skills. For a newborn child, the mother's voice is *a gateway to social life*, "the first social and human support in a completely unknown world" (Bjerkvol 2005: 25). It is very important that the mother's voice and her song are available to the newborn, as the most natural means of communication, the first source of love, trust, security and warmth.

Scientists have confirmed the remarkable developmental potential of lullabies (Brooks 2016; Caine 1991; Cassidy & Standley 1995; Masuyama 1989; Reynolds and Burtonb 2016; Yonng 2008, et al.). The importance of traditional folk lullabies in the process of educating preschool children has been emphasized (Čutović 2016; Emeksiz 2011, Milinković, Radynova 2015). It has been noticed that insufficient attention is given to Serbian traditional folk lullabies in domestic music education literature and other relevant sources (printed collections of songs, CDs with children's songs, YouTube). The authors of this paper conducted a piece of research with the aim of determining the extent to which Serbian folk lullabies, as music learning content, are represented and used in preschool education. Insufficient representation of these songs in the music education literature has been identified, as well as the insufficient knowledge of parents and preschool teachers about the educational value of folk lullabies.This paper will give specific suggestions to overcome this problem.

2. THEORETICAL FRAMEWORK

Traditional lullabies are seen as the oldest type of folk music. As an archetypal form of artistic expression of emotions, they evoke the family atmosphere and the love of a mother for her child (Petrović 2001: 21). Lullaby is a syncretic song, accompanied by quiet and repetitive singing, a light and even movement of rocking a child in a cradle or in arms. It is most often sung by mothers while putting their child to sleep. There are "echoes of the archaic attitude of adults towards the magical power of words and the acceptance of their mythical meaning" (Marković 2003: 125). These songs originate from the time when the magical power of words was believed in, which were supposed to protect the child from "evil forces", to provide him with a peaceful sleep and a happy future. Over time, they lost their magical significance and were

sung to make it easier for the child to fall asleep. In folk and modern pedagogy, lullabies are recognized as a powerful educational content.

Lullabies are characterized by a warm emotional relationship between the mother and child, which is crucial for the proper overall development of the child. Scientists believe that the insufficient emotional connection between the child and the mother in early childhood causes later difficulties in cooperation with other people, various character disorders, insecurity, mild or severe mental disorders (Kronja 2005: 175). Lack of contact and emotional connection between the child and the mother, as well as with family members, causes insecurity in the child, whichis one of the main causes of neurosis (Golubović 1981: 254). Lullabies encourage the interaction between mother and child (Baker and Mackinlai 2006: 147–160). The family with which the child is emotionally connected, is the best model of socialization. By listening to these songs in the family circle, the child creates the first social contacts, revives the feeling of tenderness, trust, warmth and security, which are competencies relevant to his emotional and social development.

Folk lullabies are valuable for upbringing inside the family, which enable children to get acquaintedfrom an early age with customs on which the community to which they belong rests (Prstojević 2012: 68). There are examples of folk lullabies sung to male children, who were instilled a sense of courage and heroismfrom birth, while girls were sung lullabies through which they learned obedience and subordination, in the spirit of patriarchal education, characteristic of traditional Serbian culture: (*Obilati sine majčin/ Porasti mi, uzrasti mi/ Da ti majka konja sedla/ Da ti sablju kovnu preda/ Da te spremi u boj sveti*) [*My hero son/ Grow up, grow up for me / and the mother will saddle a horse for you / Give you the blacksmith's sword / Prepare you for the holy battle*] (Begović 2001: 195) Or: (*Spavaj, Jano, u punanoj beši /Do godine i punija bila/ A do druge izašla iz beše/ A do treće knjigu izučila/ Do četvrte s majkom vezak vezla) [Sleep, Jano, in the warm cradle / grow up for me in a year' a time / And leave the cradle when you are two / And start reading the book when you are three / and start embroidering with your mother when you are four*] (Miodragović 2009: 105).

During the education process, an individual or a social group is taught to embrace cultural values, transfer them to others, and nurture and develop them. The basic elements of the cultural identity of a society are "language, folklore, beliefs, folk customs, style of living and work, spiritual, ethical and social values that represent the pillars of social life" (Tomić 2009: 27). The period of early childhood is the time of the most intensive adoption of culture, language and main patterns of social behavior

(Bazić and Pešić 2012: 337). Getting acquainted with folk lullabies is a suitable form of learning in the process of forming and developing a sense of cultural and national identity.

By the age of two, children begin to show interest in the music of their culture – exactly when they begin to speak (Levitin 2011: 255). Song, in addition to speech, is "imprinted in the first fund of sounds that the child encounters" (Stošić 2015: 9). Folk songs are an important content and basis for the acquisition of the mother tongue, speech development, and the experience of national music culture (Belojica Pavlović, Cicović Sarajlić 2018; Stošić, Janković 2020). The encounter with these contents enables "active participation and inclusion in the world of human meanings and the culture to which the child belongs, and they are important for the socialization and enculturation of the child" (Schmidt 1999: 88). During the linguistic and musical interaction with adults, the child listens to adults talking or singing, and then the child tries out some of the observed constructs (Ibid. 101). During the first and second year of life, it is necessary to sing simple lullabies to children, "in order for a child to start his first spontaneous vocalization and singing of syllables and words (nani-nani, paji, paji, lju, lju), as well as to be able to sing a song at the age of three (Protić 1987: 14). Lullabies should be an unavoidable musical learning material for preschool age, as a determinant of a child's future vocal development (Stošić 2016: 62).

Mother's voice is one of the most important factors in the development of verbal/linguistic communication. Babies have been proven to prefer the mother's voice to all others (Baker and Mackinlay 2006: 148), and to be able to respond to the human voice from an early age. "Early vocalizations by infants have metric and harmonic features that can be compared to both speech and music (...). Voice modulations and timing are musical features of these vocalizations, and they also tend to adapt to the tempo and accent of the mother's speech, similar to musical improvisation. This provides a prosodic framework for speech development" (Bjerkvol 2005: 34). By gathering impressions about the song children listen to, they notice the color of human voice, intonation, and develop the ability to distinguish between tenderness and reproach, i.e., prohibition, which is the path to understand speech and the character of music (Matić 1986: 58).

According to Herbert Read, art is the fundamental basis of education (Grandić, Joković 2014: 71–73). The harmony of the melody, rhythm and text of the lullaby, with swinging movements in the cradle or in the arms, develops in children a sense of rhythm, as well as a sense of beauty, which contributes to aesthetic education, which should develop sensory impressions, and affect the development of children's musical and creative abilities. Lullabies are characterized by text improvisations. By

introducing preschool children to lullabies, the preschool teacher can ask them to improvise the text and melody of the lullaby during the game, in order to "put their doll to sleep". These first attempts at children's musical creativity in kindergarten, as well as in the family, should be supported, encouraged to be done while playing (Ivić 1994: 249). "By putting the doll to sleep", children invent the melody, words, rock the doll in their arms, which spontaneously contributes to the development of their speech, musical, motor and creative skills. The child experiences the character of the lullaby, the appropriate musical characteristics that accompany this type of song (calm melody, gentle lyrics, simple rhythm, quiet dynamics, slower tempo, steady movement of rocking the doll). By aligning the characteristics of the melody and the text with the given atmosphere when putting the doll to sleep, the child develops intellectual abilities: imagination, creativity, inventiveness, concentration, attention, thinking, reasoning. Learning material and practical activities designed in this way develop knowledge in children, "which will help them better know themselves, their needs, motives, abilities, possibilities and limitations, and thus more fully master the ways and means of self-development and self-actualization" (Jovanović 2005: 47). By singing folk lullabies to their doll, which children learnfrom adults, they adopt patterns of behavior in the spirit of traditional national culture. Spontaneously and through play, children develop a sense of cultural identity and patriotism. They develop sensitivity and care for the doll. Such activities can serve to talk about responsible behavior towards family members, younger children, and people in general, so in this context, lullabies are important for socio-moral education. Other contemporary studies also point to the important role of lullabies in the development of speech in early childhood, and their importance in music and national education of preschool children (Emeksiz 2011; Nandakumara 2017).

Lullabies alleviate anxiety, relax the child, which makes them valuable for health and physical education and development. They are suitable for performing and listening not only in the family circle and in the preschool institution, but also in health institutions, children's wards, as well as in the maternity hospital. Scientific research on premature babies and very low birthweight babies has shown benefits of playing music to these babies. Babies who were exposed to music during their stay in the maternity hospital, who listened to gentle songs recovered faster, progressed, and their hospital stay was shorter compared to babies who did not listen to these songs (Caine 1991; Campbell 2004: 25; Cassidy & Standley 1995). Researchers point out that stress hormone cortisol is successfully regulated while the baby listens to the mother's singing (Stošić 2015: 9).

Some authors highlight the positive effect of lullabies on the mother and her mood. By singing lullabies, mothers express their feelings and thoughts, describing everyday problems, expectations and hopes. In this way, they are mentally relieved, so lullabies are a form of music therapy for mothers (Juvančić 2009; Macfie & Macfie 1990; Masuyama 1989). They are "coded messages of the Morse code of a woman who tries to communicate with her voice or words" (Juvančić 2020). Folk lullabies are valuable for musical and overall upbringing and education of children. Despite that fact, they are not sufficiently represented and used in the process of preschool education in central Serbia and the province of Kosovo and Metohija. In the next part of the paper, the results of the research that test this hypothesis will be presented.

3. METHODOLOGICAL FRAMEWORK OF THE RESEARCH

The subject of the research are Serbian traditional folk lullabies, and their representation in music education literature and practice in central Serbia and the southern province of Kosovo and Metohija. Scientific studies indicate the exceptional developmental and educational potential of lullabies. One of the main prerequisites for the use of these learning contents in practice is their representation in the music education literature and the knowledge of parents and preschool teachers about them, i.e., their awareness of the educational value of these. A piece of research has been conducted with the aim of identifying the extent to which Serbian folk lullabies, as musical learning content, are represented and used in preschools. In accordance with the aim, research tasks were formulated: 1) to determine the extent to which Serbian folk lullabies are represented in the music education literature; 2) to what extent are preschool teachers and parents of preschool children instructed in the educational value of folk lullabies. Special hypotheses are: 1) Serbian folk lullabies are insufficiently represented in music education literature for preschool age; 2) preschool teachers and parents of preschool children are not sufficiently informed about the educational value and importance of folk lullabies.The research was conducted from May 2021 to September 2021 on the territory of central Serbia and Kosovo and Metohija. The survey included a total of 692 respondents: 340 (49.1%) parents and 352 (50.9%) preschool teachers. The analysis of data obtained during the research was performed by a combined qualitative and standard quantitative analysis. Data were analysed using the SPSS program for statistical analysis, as well as the frequencies, percentages, arithmetic mean and standard deviation, t – test and Chi-squared test were used in regards to statistical measures and procedures.

4. RESEARCH RESULTS

The first task of the research was*: to determine the extent to which, in the opinion of preschool teachers and parents, Serbian folk lullabies are represented in the music education literature*. Within this task, the center of interest were which sources, especially literature parents and preschool teachers use when choosing traditional folk lullabies for their children.

Table 1. To what extent are Serbian traditional folk lullabies represented in professional music and education literature intended for the education of preschool children

		Very little or not at all	Underrepresented	Moderate - neither much nor little	Quite present	Very present	Total
Parents	*f*	36	79	99	53	24	291
	%	12.4%	27.1%	34.0%	18.2%	8.2%	100.0%
Preschool teachers	*f*	15	101	108	80	25	329
	%	4.6%	30.7%	32.8%	24.3%	7.6%	100.0%
Total	*f*	51	180	207	133	49	620
	%	8.2%	29.0%	33.4%	21.5%	7.9%	100.0%
$\chi^2 = 14.96$ df = 4 p = 0,01							

Around a third of these participants (33.4%) believe that Serbian folk lullabies are *moderately* represented in the music education literature they use. A significant number of participants (21.5%) answered that these songs are *quite present* in the literature, while in the opinion of 7.9% of respondents, folk lullabies are *very present*. About 20.0% of the surveyed parents and preschool teachers notice that Serbian folk lullabies are *underrepresented* in the literature, and about 8.2% of the respondents opted for the answer *little or not at all*.

There is a statistically significant difference, at the level of 0.01, between preschool teachers and parents in their opinion on the representation of folk lullabies in the literature ($\chi 2 = 14.96$, df = 4, p = 0.01). This difference is most noted in the answers *very little or not at all*: 12.4% of parents believe that folk lullabies are represented in the literature *very little or not at all*, compared to 4.6% of preschool teachers.

It is necessary to acquaint parents and preschool teachers with the literature that contains a selection of folk lullabies. To our knowledge, in the territory of Serbia and Kosovo and Metohija, so far no music collection of folk lullabies has been published, in the form of a music manual, which would contain musical notes of folk lullabies, and which would discuss these from the didactic and methodological aspect and preschool education. With an insight into the available music education literature and collections, Serbian folk lullabies are found only sporadically and in very small num-

bers. Those are: *Buji, paji, Nuna, nuna, nunača, Ljulju, ljulju, ljuške* (Korunović 1965); *Spavaj sine, Nuni, nuni, nuške* (Vasiljević 1996: 29, 30); *Ljulju, ljuške* (Hiba 1986: 34); *Sanak snilo, Ljulju, ljuške* (Protić 1987: 23, 52). Artistic lullabies are given more attention in the collections published by the following authors, which is used by preschool teachers in preschool institutions: Hiba (1986); Manasterioti (1982); Vukomanović (1984); Vukomanović, Matić (1989); Vukomanović, Vukadinović (1973). These do not include Serbian folk lullabies. Therefore, it cannot be certain that the majority of participants assessed well the question regarding the representation of Serbian traditional folk lullabies in literature, so their answers cannot be fully accepted, especially the answers of participants who in a significant percentage (21.5%) believe that these songs are quite common in professional music education literature, as well as those who believe that these songs are very present 7.9% (Table 1).

Table 2. Which sources served you best in your search for traditional folk lullabies

		Participants		Total
		Parents	Preschool teachers	
Internet - YouTube	*N*	180	176	356
	%	68.7%	64.9%	66.8%
Music-pedagogical and other literature	*N*	45	84	129
	%	17.2%	31.0%	24.2%
CDs	*N*	23	34	57
	%	8.8%	12.5%	10.7%
Radio and television	*N*	28	21	49
	%	10.7%	7.7%	9.2%
From the elderly - grandparents and other family members, friends, colleagues	*N*	27	19	46
	%	10.3%	7.0%	8.6%
Total	N	262	271	533
$\chi^2 = 19.91$ df = 4 p = 0,00*				

There is a statistically significant difference, at the level of 0.01, between preschool teachers and parents in terms of sources used in the search for folk lullabies ($\chi 2 = 19.91$, df = 4, p = 0.00). Preschool teachers use literature significantly more than parents (31.0% vs. 17.2%). It is expected that preschool teachers use professional literature more, although our analysis showed that a very small number of Serbian folk lullabies are in professional music-pedagogical literature. Analyzing the answers of the participants in Table 2, it is especially evident that most of the participants rely on YouTube, as a source in the search for folk lullabies. This leads us to the conclusion that parents and preschool teachers prefer listening to lullabies rather than singing them, using more YouTube and less examples for singing from literature. Therefore,

a detailed analysis was conducted on YouTube to find out which Serbian traditional folk lullabies are available on this source. Only two traditional folk lullabies were recorded: performed by Bilja Krstic (*Zaspi mi zaspi detence*) and Ivana Zigon (*Krilati at*). The texts of traditional folk lullabies can be found on the Internet, but not musical examples or melodies of these songs. It could be assumed that the surveyed parents and preschool teachershad in mind the texts of folk lullabies, when answering the question presented in Table 1. The selection of folk lullabies performed by Biljana Petković and Zoran Branković is interesting, as they composed an artistic melody based on the texts of Serbian folk lullabies. Although the melodies are very gentle and pleasant to listen to, they do not represent authentic *traditional music*, and they cannot be considered folk completely, as stated in the description of the lullaby. The second research task was to determine the extent to which preschool teachers and parents of preschool children are aware of the educational value of folk lullabies. Within this task, the question was asked: *do parents and preschool teachers sing folk lullabies when putting children to sleep, do they sing or listen to them more often, and for what purpose do they use them*?

Table 3. Do you sing folk lullabies before bed?

		Yes	No	Total
Parents	*f*	267	63	330
	%	80.9%	19.1%	100.0%
Preschool teachers	*f*	218	122	340
	%	64.1%	35.9%	100.0%
Total	*f*	485	185	670
	%	72.4%	27.6%	100.0%
$\chi^2 = 22.79$ df = 1 p = 0,00*				

There is a statistically significant difference, at the level of 0.01, between preschool teachers and parents in regards to singing folk lullabies when putting children to sleep ($\chi 2 = 22.79$, df = 1, p = 0.00). Parents use traditional folk lullabies more than preschool teachers - 80.9% versus 64.1% (Table 3). A total of 22 participants did not answer this question. The majority of participants, that is, 72.4% of them, answered that they sing folk lullabies when putting children to sleep, however, a significant number of them (27.6%) do not use them.

Table 4. Are children being put to sleep with lullabies being sung to them, or by these being played to them from other sources?

		I often sing to children	More often I let them listen	Total
Parents	*f*	184	122	306
	%	60.1%	39.9%	100.0%
Preschool teachers	*f*	150	170	320
	%	46.9%	53.1%	100.0%
Total	*f*	334	292	626
	%	53.4%	46.6%	100.0%
$\chi^2 = 10.52$ df = 1 p = 0,00*				

Out of a total of 692 surveyed parents and preschool teachers, 626 answered this question. The majority of participants (53.4%) stated that they sing folk lullabies more often than listening to them, while about 46.6% of participants let their children listen to lullabies. It was found that there is a statistically significant difference, at the level of 0.01, between the surveyed parents and preschool teachers, in the answer to this question ($\chi 2 = 10.52$, df = 1, p = 0.00). Parents more often sing to their children, 60.1% of them versus 46.9% of preschool teachers, and preschool teachers listen to them more often with children – 53.1% of them and 39.9% of parents. Songs sung to children before going to bed, especially if they are lullabies of their nation, are of immense importance for moral and national education, but also for the overall development of children, which was discussed in the first part of the paper. Therefore, no child should be deprived of this blessing. For this reason, it is necessary to organize seminars, where parents and preschool teachers would get acquainted with the importance and effectiveness of folk lullabies, and taught to sing them.

Table 5. If children are being put to sleep with lullabies being sung to them, what is the purpose of singing or listening to them?

		Parents	Preschool teachers	Total
For child to fall asleep easier	*N*	187	166	353
	%	61.1%	54.2%	57.7%
For child to calm down	*N*	120	147	267
	%	39.2%	48.0%	43.6%
We enjoy singing together	*N*	10	3	13
	%	3.3%	1.0%	2.1%
To learn songs and how to pronounce words	*N*	8	1	9
	%	2.6%	0.3%	1.5%
Children want it; they are used to it; it is a ritual	*N*	8	0	8
	%	2.6%	0.0%	1.3%
I give love to children and show them that I am there while they sleep	*N*	3	2	5
	%	1.0%	0.7%	0.8%
Improving vocabulary, developing imagination	*N*	1	0	1
	%	0.3%	0.0%	0.2%
To teach them to love music and enjoy it	*N*	2	2	4
	%	0.7%	0.7%	0.7%
They are important for the child's development	*N*	1	1	2
	%	0.3%	0.3%	0.3%
Children go to sleep more easily	*N*	0	2	2
	%	0.0%	0.7%	0.3%
Causing a nice feeling, relaxation and security before bed	*N*	0	11	11
	%	0.0%	3.6%	1.8%
I like to sing them	*N*	0	2	2
	%	0.0%	0.7%	0.3%
Total	*N*	306	306	612

A total of 612 participants (88.4%) answered this question, while 82 participants(11.6%) did not answer it. The largest number of participants, both parents and preschool teachers, stated that they sung folk lullabies to make it *easier for children to fall asleep* (57.7%), and to *calm children down* (43.6%). A significantly lower percentage cited other reasons (Table 5). Lullaby primarily has the role of calming and lulling the child to sleep. While listening to a lullaby sung by a mother or some other close person, numerous educational tasks are accomplished, which are also pointed out in the first part of the paper. As seen from their answers, most parents and preschool teachers are not aware of this (the results presented in Table 5).

Based on the analysis of the participants' answers, and insight into the available music education literature, it can be noticed that parents and preschool teachers are not fully acquainted with the presence of Serbian folk lullabies in literature. A third of them (33.4%) believe that folk lullabies are moderately represented in the music education literature, and as many as 21.5% of participants think that these songs are

quite represented. Around 29.0% of respondents noticed that they are *underrepresented*, and about 8.2% of respondents noticed that there are *very few* or *not many* of them in the literature (Table 1). With the insight into the music education literature used by preschool teachers, it has been found out that Serbian traditional folk lullabies are represented in them in insignificant numbers. For this reason, participants use YouTube as a source of music content (Table 2). Also, Serbian traditional folk lullabies are available in small numbers in this source. Based on the answers by the participants in Table 1 and 2, and the analysis of music education literature and collections of songs used by preschool teachers, it is to be concluded that Serbian folk lullabies are underrepresented in music education literature for preschoolers, (but also on YouTube, which is determined by this research), and that was the first auxiliary hypothesis of our research.

A significant number of participants (72.4%) sing folk lullabies while putting children to sleep (Table 3). Just over a half of the participants sing these lullabies to their children (Table 4). The commitment and warm attitude of the mother towards the child in the period of early development is of crucial importance for his overall progress and development. It is necessary to point out to the parents that the mother's voice, and especially her gentle singing, is one of the most important and most effective factors in establishing closeness and communication with the child, and their psychological stability. It is far better to sing them and not just listen to them from other sources. It is very evident that parents and preschool teachers consider lullabies useful mainly for lulling and calming the child before bedtime, without thinking about their far more important educational role (Table 5). These results support our second auxiliary hypothesis: preschool teachers and parents of preschool children are not sufficiently informed about the educational value and importance of folk lullabies. The research determined the insufficient representation of folk lullabies in literature, as well as on YouTube, and the insufficient knowledge of preschool teachers and parents about the educational value of these. These results indicate that Serbian folk lullabies are underrepresented and not enough used in the process of preschool education in central Serbia and the province of Kosovo and Metohija, which confirms the initial hypothesis of this research.

5. CONCLUSION

This paper discusses the importance and representation of folk lullabies in preschool educational theory and practice. Theoretically, it was concluded that folk lullabies are valuable for musical and overall upbringing and education of preschool children. They are extremely valuable pedagogical tool that already in early childhood allows one to experience and get to know their own culture, language, tradition, which is of particular importance for the proper formation of cultural and national identity. Listening to them, the child experiences tenderness, affection, trust, honesty, serenity, security, which is very important for his emotional and social development. They are the basis of musical and aesthetic education, and an important factor in moral development. They undoubtedly contribute to the development of imagination, creativity, inventiveness, attention and opinion, which makes them valuable for intellectual education. They affect spiritual and overall health and physical progress and development.

Empirical research pointed out the insufficient representation of Serbian folk lullabies in music education literature and audio-music collections used by teachers, and to the insufficient knowledge of parents and preschool teachers about these contents and their educational value. All this implies the insufficient representation and use of these contents in the education practice. Therefore, children are deprived of the possibility of development from an early age if valuable contents of their own traditional musical culture are not used. It was concluded that it is necessary to organize seminars for parents and preschool teachers to get them familiarized with Serbian traditional folk lullabies, their educational value, and teach them how to perform them.

This paper should contribute to the actualization of Serbian folk lullabies in the field of music education theory and practice. Greater use of folk lullabies when working with children will contribute to their national and overall education, nurturing and preserving folk music, Serbian culture and tradition, which are important objectives of national education.

6. REFERENCES

1. Базић, Јован, Михајло Пешић (2012), *Социологија*, Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић, Лепосавић
2. Беговић, Никола (2001), *Српске народне песме из Лике и Баније*, Удружење Срба из Крајине и Хрватске, Београд
3. Белојица Павловић, Биљана, Драгана Цицовић Сарајлић (2018), *Национално васпитање у настави музичке културе*, Учитељскифакултет у Призрену – Лепосавић – Факултет уметности у Приштини–Звечан, Лепосавић – Звечан.
4. Baker, Felicity, Elizabeth Mackinlay (2006), ˝Sing, Soothe and Sleep: A Lullaby Education Programme for First-time Mothers˝, *British Journal of Music Education*, 23(2), 147–160.
5. Bjerkvol, Jan Ruar (2005), *Nadahnuto biće. Dete i pesma, igra i učenje kroz životno doba*, Plato, Beograd
6. Brooks, Wendy (2016), ˝Putting Lullabies to Bed: The Effects of Screened Presentations on Lullaby Practices˝, *Australian Journal of Music Education*, 50(2), 83–97.
7. Brink, Donna Fox (2000), ˝Music and the Baby's Brain: Early Experiences˝, MEJ, 87(2), 23-27.
8. Caine, Janel (1991), ˝The Effects of Music on the Selected Stress Behavior, Weight, Caloric and Formula Intake, and Length of Hospital Stay of Premature and Low Birth weight Neonates in a Newborn Intensive Care Unit˝, *Journal of Music Therapy*, 28(4), 180–192.
9. Cassidy, Jane W. Jayne M. Standley (1995), ˝The Effect of Music Listening on Physiological Responses of Premature Infants in the NICU˝, *Journal of Music Therapy*, 32(4), 208-227.
10. Emeksiz, Abdulkadir (2011), ˝Are Lullabies to Sleep˝, Istanbul University, Faculty of Letters; https://www.researchgate.net/publication/276058217_Are_Lullabies_to_sleep. Viewed on16 February, 2021.
11. Fracile, Nice (1987), *Vokalni muzički folklor Srba i Rumuna u Vojvodini – Komparativna proučavanja*, Knjiga 2, Matica srpska, Odeljenje za scenske umetnosti i muziku, Novi Sad
12. Грандић, Радован, Јована Јоковић (2014), *Прилози естетском васпитању*, Педагошко друштво Војводине, Нови Сад

13. Golubović, Zagorka (1981), *Porodica kao ljudska zajednica*, Biblioteka Naprijed, Zagreb
14. Hiba, Nadežda (1986), *Muzika za najmlađe*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
15. Ivić, Ivan i sar. (1994), *Vaspitanje dece ranog uzrasta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
16. Јовановић, Бранко (2005), *Школа и васпитање*, Едука, Београд
17. Juvančić, Katarina (2009), ˝Ko se prebudijo 'Nine nane' in 'Aje tutaje'. Etnomuzikološke raziskave uspavanke˝, *Traditiones*, 38/1, 275-286.
18. Juvančić, Katarina (2020), *Mogu li nam uspavanke pomoći da se osjećamo bolje? Katarina Juvančić kaže da!*; https://buro247.hr/kultura/ekspert/mogu-li-nam-uspavanke-pomoci-da-se-osjecamo-bolje-katarina-juvancic-kaze-da.html. Viewed on 18 February, 2021.
19. Yonng, Susan (2008), ˝Lullaby Light Shows: Everyday Musical Experience among Under-two-year-olds˝, *International Journal of Music Education*, 26(1), 33–46.
20. Коруновић, Станиша (1965), *Збирка песама за дечје и омладинске хорове са теоријом нотног певања*, Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, Београд
21. Kembel, Don (2004), *Mocartov efekat*, Finesa, Beograd
22. Кењаловић, Милорад (2014), *Пјесмо моја родитеља мога*, *Монографије*, Књига 30, Одјељење друштвених наука, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука
23. Kon, Igor Semjonovič (1991), *Dete i kultura*, Завод за уџбенике и наставна средства, Beograd
24. Крања, Томислав (2005), ˝Менталнохигијенски аспекти периода детињства˝, у: Николић, Р. (ур). *Школска и породична педагогија*, *Практикум*, Учитељски факултет у Ужицу, Ужице, 173–176.
25. Levitin, Danijel Dž. (2011), *Muzika i mozak. Zašto volimo muziku*, Psihopolis Institut, Novi Sad
26. Manasteriotti, Višnja (1982). *Pjesma i igra za djecu, Priručnik muzičkog odgoja*, VIII izdanje, Školska knjiga, Zagreb
27. Матић, Емилија (1986), ˝Значај музике за развој детета˝, у: Матић, В. (ур.), *Музика и предшколско дете*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 51–62.

28. Марковић, Ж. Слободан (2003), *Записи о књижевности за децу III. Појаве, жанрови, рецепција*, Београдска књига, Београд
29. Милојевић, Милоје (2004), *Народне песме и игре са Косова и Метохије*, Завод за уџбенике и наставна средства – Карић фондација, Београд
30. Milinković, Miomir, Mirjana Čutović (2016), ˝Kraće usmene forme u funkciji razvoja govora kod dece predškolskog uzrasta˝, u: Kopas Vukašinović, E. i Stojanović, B. (ur.), *Savremeno predškolsko obrazovanje i vaspitanje: izazovi i dileme*, Fakulet pedagoških nauka Univerziteta u Kragujevcu, Jagodina, 77–85.
31. Мишков, Милован (2010), ˝Музика у стимулацији и терапији развојних сметњи˝, *Норма*, XV (2), 243–252.
32. Миодраговић, Јован (2009), *Народна педагогија у Срба, или, Како наш народ подиже пород свој*, РТС, Београд
33. Masuyama, Erick Eiichi (1989), ˝Desire and Discontent in Japanese Lullabies˝, *Western Folklore*, 48(2), 144–148.
34. Macfie, Alexander Lyon (1990), ˝A Turkish Lullaby˝, *Asian Folklore Studies*, 49, 193–196.
35. Nandakumara, Uththara (2017). *Lullabies Enrich Child Linguistic*. https://www.researchgate.net/profile/Uththara_Nadakumara/publication/325389888_Lullabies_Enrich_Child_Linguistic_Development/links/5b0a86624585157f8719620e/Lullabies-Enrich-Child-Linguistic-Development.pdf. Viewed on 16 February, 2021.
36. Петровић, Радмила (1989), *Српска народна музика*, Посебна издања, Одељење друштвених наука, Књ. 98, Српска академија наука и уметности, Београд
37. Петровић, Тихомир (2001), *Историја српске књиљевности за децу*, Учитељски факултет Врање, Врање
38. Protić, Višnja (1987), *Prve muzičke igre, II knjiga*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
39. Прстојевић, Вања (2012), Усмена успаванка у књижевном, социјалном и обредном контексту, *Зборник ВШССОВ*, VII/1, 63–80.
40. Rihtman, Cvjetko (1974), *Zbornik napjeva narodnih pjesama Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
41. Radoš, Ksenija (2010), *Psihologija muzike*, Zavod za udžbenike, Beograd
42. Радынова, Ольга Петровна (2015), ˝Народные колыбельные как средство формирования основ музыкальной культуры детей дошкольного воз-

раста˝, *Наука и школа*, № 4, 144–149. https://cyberleninka.ru/article/n/narodnye-kolybelnye-kak-sredstvo-formirovaniya-osnov-muzykalnoy-kultury-detey-doshkolnogo-vozrasta/viewer. Viewed on 1 October, 2021.

43. Reynolds, Alison M., Suzanne L. Burton (2016, ˝Serve and Return: Communication Foundations for Early Childhood Music Policy Stakeholders˝, *Arts education policy review*, Vol. 0, No. 0, 1-14.
44. Стошић, Александра (2015), *Функционалност уџбеничког комплета у развоју вокалних способности ученика млађих разреда основне школе*, докторска дисертација, Учитељски факултет, Београд
45. Стошић, Александра, Наташа Јанковић (2020), ˝Интегрисање музичких и језичких садржаја и вештина у оквиру предмета Енглески језик за децу уз песму и покрет˝, *Иновације у настави*, XXXIII, 2020/4, 61–78.
46. Стошић, Александра (2016), ˝Функционалност уџбеничког комплета у развоју вокалних способности ученика млађих разреда основне школе˝, *Иновације у настави*, XXIX, 2016/1, 60–76.
47. Šmit, Vilfred (1999), *Razvoj deteta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
48. Tomić, Zorica (2009), ˝Kulturni identiteti i kulturna politika, Izazovi evropskih integracija“. *Službeni glasnik*, 27–39.
49. Васиљевић. Зорислава (1996), *Српско музичко благо, Цветник српских народних песама*, књига I, Просвета, Београд
50. Васиљевић, Миодраг (2003), *Народне мелодије са Косова и Метохије*, приредила Зорислава М. Васиљевић, Београдска књига - Нота, Београд - Књажевац
51. Васиљевић, Миодраг (2008), *Записи народних песама, Србија*, приредила Зорислава М. Васиљевић, Нота, Књажевац
52. Vukomanović, Nadežda (1973), *Zapevajmo i zaigrajmo*, Udruženje muzičkih pedagoga, Beograd
53. Vukomanović, Nadežda (1984), *Rastimo s pesmom*, Dečje novine, Gornji Milanovac
54. Vukomanović, Nadežda, Emilija Matić (1989), *Pesma u vrtiću, Pesma u školi*, Dečje novine, Gornji Milanovac

SRPSKE NARODNE USPAVANKE U PREDŠKOLSKOM VASPITANJU I OBRAZOVANJU: ZNAČAJ I ZASTUPLJENOST

Sažetak

U radu se razmatra značaj tradicionalnih narodnih uspavanki u vaspitanju dece predškolskog uzrasta i njihova zastupljenost u muzičko-pedagoškoj literaturi i praksi. Naučna istraživanja ukazuju na razvojni potencijal i značaj narodnih uspavanki u ranom detinjstvu. Srpske narodne uspavanke nisu dovoljno zastupljene u procesu predškolskog vaspitanja i obrazovanja na teritoriji centralne Srbije i Kosova i Metohije, što je polazna pretpostavka istraživanja koje je predstavljeno u ovom radu. Cilj istraživanja je da se utvrdi u kojoj mjeri su srpske narodne uspavanke, kao muzički sadržaj, iskorišćene u predškolskom vaspitanju i obrazovanju na teritoriji centralne Srbije i Kosova i Metohije. Istraživanjem je obuhvaćeno ukupno 692 ispitanika, koje su činili vaspitači i roditelji djece predškolskog uzrasta. Utvrđeno je: 1) da su srpske narodne uspavanke nedovoljno zastupljene u muzičko-pedagoškoj literaturi za predškolski uzrast; 2) da vaspitači i roditelji dece predškolskog uzrasta nisu dovoljno upućeni u vaspitnu vrijednost i značaj narodnih uspavanki. Rad doprinosi aktualizaciji srpskih tradicionalnih narodnih uspavanki, njihovoj većoj zastupljenosti u muzičko-pedagoškoj literaturi i vaspitno-obrazovnoj praksi. U istraživanju su korišćene deskriptivna metoda te metoda analize i sinteze.

Ključne reči: tradicionalne narodne uspavanke; predškolsko vaspitanje i obrazovanje; muzičko-pedagoška literatura i praksa.

Adrese autora
Author’s address

Petar Ilić
University of Priština in Kosovska Mitrovica
Faculty of Arts
petar.ilic@art.pr.ac.rs

Anđelka Kovač
School of Primary Music Education
Eastern Ilidža, East Sarajevo
andjakovac@yahoo.com

Biljana Pavlović
University of Priština in Kosovska Mitrovica
Teacher Education Faculty
biljana.pavlovic@yandex.ru

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.315

UDK 78:378

Primljeno: 27. 08. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Ozrenka Bjelobrk Babić, Milica Drobac-Pavićević, Tanja Stanković-Janković

MUZIČKE PREFERENCIJE I UŽIVANJE U MUZICI KAO PREDIKTORI UKLJUČENOSTI STUDENATA UČITELJSKIH STUDIJA U NASTAVU MUZIKE[1]

Proučavanje muzičkih preferencija, uživanja u muzici i uključenosti studenata u univerzitetsku nastavu muzike, kao aktuelna tema vrijedna pažnje, zavređuje multidisciplinarni pristup. Stoga je cilj ovog istraživanja utvrđivanje prediktivne moći uživanja u muzici (uopšte) i muzičkih preferencija (umjetnička muzika, pop i novokomponovana muzika) na kognitivnu, emocionalnu i socijalnu uključenost studenata u nastavu muzike, kao i na njihovu ukupnu uključenost u nastavu muzike koja obuhvata sva tri pomenuta aspekta. Uzorkom su obuhvaćena 183 studenta učiteljskih studija iz četiri univerzitetska centra u Bosni i Hercegovini. Nalazi istraživanja potvrđuju da je uživanje u muzici, bazirano na unutrašnjoj motivaciji, prediktor veće uključenosti (kognitivne, emocionalne i socijalne) studenata u nastavu muzike. Muzičke preferencije su statistički značajne kao model, ali ne daju statistički značajan parcijalni doprinos predikciji kognitivne, emocionalne i socijalne uključenosti studenata u muzičku nastavu. Jasno je da istraživački nalazi otvaraju i „stara–nova" pitanja kvaliteta muzike, stranputice ili neke „nove avangarde". Preporuke koje donosi ovo istraživanje ogledaju se u većem aktiviranju emocionalne dimenzije univerzitetske nastave muzike za koju je neophodno da je u tijesnoj vezi sa kongitivnim i socijalnim aspektom iste. Ključ uspjeha, doživljaj predavača, a time i atmosfere na nastavi primaran je za kvalitet uključenosti studenata u nastavni proces. Potrebna nam je

[1] Na učiteljskim studijama univerziteta u kojima je provedeno istraživanje (Bana Luka, Istočno Sarajevo, Mostar i Sarajevo) nastavni predmeti na prvom ciklusu studija u okviru kojih budući učitelji stiču i razvijaju muzičko-metodičke kompetencije (za realizaciju razredne nastave muzičke kulture) su pod različitim nazivima (npr. Vokalno-instrumentalna muzika, Muzička umjetnost, Metodika nastave muzičke kulture, Glazbena kultura itd.). Iz tog razloga, za potrebe rada, govorimo o svim zastupljenim predmetima na pomenutim studijama, a pod terminom nastava muzike.

kvalitetna, stvaralačka i istovremeno zabavna i emocionalno bogata nastava muzike kako bi se stvorio put vjere u podsticajan i zdrav razvoj svestrane ličnosti studenta sa izgrađenim stavom prema preferiranju muzike.

Ključne riječi: muzičke preferencije; univerzitetska nastava muzike; uključenost, uživanje u muzici

1. UVOD

Dugogodišnje bavljenje nastavom, nastavnim procesom, u okviru različitih oblasti, disciplina (muzička pedagogija, metodika vaspitno-obrazovnog rada i pedagoška psihologija), kao i naučni rezultati dosadašnjih istraživanja (Bjelobrk-Babić i Đurđanović 2016; Drobac-Pavićević 2020; Drobac-Pavićević i Andrijašević 2021; Станковић 2007; Станковић-Јанковић 2012) podstakli su interesovanje autorki za odgovore na pitanja o kognitivnoj, emocionalnoj i socijalnoj uključenosti studenata učiteljskih studija u univerzitetsku nastavu muzike. Ima primjera da na studije stižu budući učitelji „okovani" rezultatima tradicionalnog pristupa nastavi i učenju, naučeni da očekuju servirana znanja koja će reprodukovati. O takvom muzičkom obrazovanju, usmjerenom na predavačku nastavu, koje je daleko od Blumove taksonomije (Bloom 1956), Despić navodi da „bubanje" (za ocjenu) istorije muzike ne vodi ničemu, uzaludno je. Umjesto teoretisanja potrebno je razumijevanje *jezika* muzičke umjetnosti uvijek kroz zvuk na primjerima iz bogate muzičke literature (Despić 2013). Nažalost, pojedini studenti proizašli iz tradicionalne nastave često se stide, plaše ili oklijevaju aktivno uključiti u realizaciju časa muzike, odgovaraju samo kada im nastavnik postavlja pitanja. Uključivanje takvih studenata zahtijeva nešto duži adaptacioni period u kojem se studenti podstiču na kvalitetno usvajanje nastavnih sadržaja i njihovu primjenu. Pridobiti studente da zavole učenje muzike, te odvojiti ih od navike tradicionalnog načina podučavanja, gdje su najčešće u ulozi nepomičnog slušaoca, iziskuje visok nivo motivacije nastavnika, njegovo stručno i pedagoško-didaktičko umijeće. Animiranju studenata svakako doprinosi kretanje u ritmu muzike što ih postupno opušta, pospješuje djelotvornost učenja i pamćenja, te olakšava moguće stresore koji negativno djeluju na učenje (Hannaford 2007). Na primjer, brain-gym vježbe (tehnika jednostavnih pokreta kojom se izjednačavaju obje hemisfere centralnog nervnog sistema) veoma su značajne u razvijanju pozitivnih emocija tokom učenja (Dennison 2006). S druge strane, nije iznenađujuće da pokret

u ritmu muzike na prvim časovima pojedinim studentima podstiče nelagodu zbog čega oklijevaju da se uključe u muzičku aktivnost. Tjeskoba koju su osjećali pri prvim koracima tokom rada, u ugodnoj i podsticajnoj atmosferi punoj humora polako nestaje, te studenti koji su bili najpovučeniji često pred završetak predviđenog segmenta časova kretanja uz muziku javno iskazuju zadovoljstvo i postaju glavni nosioci upravo aktivnosti muzičkih igara, folklora i slično.

Činjenica je, što potvrđuju i nalazi istraživanja (Марковић 2018; Stošić, 2008) da muzika ima znatne dokazane dimenzije djelovanja na svestrani razvoj ličnosti učenika. S tim u vezi analizom nastavnih planova i programa svih muzičkih predmeta (Pedagoški fakultet Sarajevo 2011; Filozofski fakultet u Banjoj Luci 2010, 2015; Pedagoški fakultet u Bijeljini 2016; Nastavnički fakultet u Mostaru 2014) uočeno je da nastava muzike na učiteljskim studijama ima opšti cilj kroz koji je evidentan i svestrani razvoj ličnosti savremenog učitelja, koji bi trebalo da bude muzičko-metodički kompetentan, kreativan i motivisan, te da podstiče kvalitetan muzički ukus među učenicima razredne nastave.

1.1. Muzičke preferencije

U definisanju **muzičke preferencije** polazimo od pojma preferencija (lat. *praeferre*) znači prednjačiti, više cijeniti, prednost, povlastica, davanje prvenstva, veća ljubav, veća sklonost (Klaić 1978: 1081); preferencija (ng. *praeferentia*) označava davanje prevenstva, davanje prednosti, veća ljubav prema nečemu (Вујаклија 2011: 765); preferencija (srlat. *praeferentia*) je davanje prednosti ili prvenstva kome, čemu, veća naklonost, sklonost prema kome, čemu (Клајн и Шипка 2006: 982). Termin *muzičke preferencije* značio bi davanje prednosti određenoj vrsti muzike. U ovom radu termin *preferencija* će biti sagledan u značenju *sklonosti* studenata učiteljskog studija za slušanjem određenog muzičkog žanra (prednjačenje jedne vrste muzike), tj. davanje prednosti jednom muzičkom žanru. Muzičke preferencije su kratkoročne procjene dopadanja, a muzički ukus je poprilično ustaljeno vrednovanje i ponašanje (Mirković-Radoš 1996). Muzičke preferencije mogu se multiaspektno analizirati, kao fenomen koji zahtijeva interdisciplinarni i multidisciplinarni pristup (Juslin i Laukka 2004; North i Hargreaves 2008; Schwartz i Fouts 2003), te istraživati u različitim oblastima, prvenstveno kroz psihološke, sociološke, kulturološke i istorijske aspekte. Sudeći po teoriji muzičkih preferencija (Rentfrow i Gosling 2003) najznačajniju ulogu u njihovom formiranju preferencija imaju osobine ličnosti i kognitivne sposobnosti pojedinca.

Muzičke preferencije kao fenomen za istraživanje u žiži su i interesovanja istraživača iz oblasti muzičke pedagogije i nastave Muzičke kulture (Begić i Šulentić Begić 2022; Brđanović 2014; Dobrota i Ćurković 2006; Dobrota i Maslov 2016). Vidulin, istražujući ostvarivost cilja nastave muzike u opšteobrazovnoj osnovnoj i srednjoj školi u vremenu muzičke hiperprodukcije, dolazi do rezultata koji potvrđuju da manji broj učenika smatra da „na nastavi muzike slušaju muziku koja ih zanima. Svega je 19 % učenika odgovorilo potvrdno na pitanje vole li tokom nastave slušati umjetničku muziku" (Vidulin 2013: 201). Autorka zaključuje da je potrebno nastavu muzike učiniti zanimljivom i inovativnom, te da je neophodan planski rad kako bi se učenici podstakli na prihvatanje umjetničke muzike (Vidulin 2013). Trajni zadatak nastave muzike na svim nivoima obrazovanja, kao i društva uopšte, jeste kako pridobiti djecu i omladinu da slušaju kvalitetnu muziku jer je muzika u uskoj vezi sa odlikama jedne ličnosti. Naime, na osnovu nalaza istraživanja o muzičkim preferencijama i ponašanju pojedinca Wapnick (1976) izdvaja tri kategorije činilaca koji formiraju afektivno reagovanje na muziku, a povezane su sa ponašanjem pojedinca: odlike muzike (tempo, dinamika, ritam...), obilježja slušaoca (uzrast, pol, osobine ličnosti, inteligencija, socijalna obilježja) i uticaj sredine u kojoj pojedinac živi (uticaj vršnjaka, socijalni i ekonomski uslovi). Ako se rezultati istraživanja sagledaju uopštenije oni potvrđuju da se muzičke preferencije dosljedno podudaraju s osobinama ličnosti (Dobrota i Reić Ercegovac 2016). Krajnje uzrasne granice do kojih se može djelovati na izgradnju muzičkih preferencija su rane dvadesete godine jer kako ljudi postaju stariji, teže su podložni promjenama. Iako mnoga istraživanja (Popović 2006; Rentfrow i Gosling 2006; Rentfrow i McDonald 2010; Reić Ercegovac i Dobrota 2011) na ovu temu, pored toga što su zahtjevna, imaju i određena ograničenja, evidentno je da slušaoci preferiraju muziku koja je u skladu sa njihovom ličnošću.

1.2. Uključenost studenata u univerzitetsku nastavu muzike

Analizom dostupne nam literature uočili smo da se tumačenja pojma uključenosti djelimično preklapaju, nadopunjuju, pri čemu im je zajedničko to da je uključen student onaj koji predano učestvuje u različitim aktivnostima na fakultetu (nastavnim i vannastavnim), ima razvijene sposobnosti samoorganizovanja i samoregulacije u učenju, izražava interes za učenje i poboljšanje učenja, razvoja i uspješnosti, te uviđa vrijednost učenja (Fredricks i McColskey 2012; Klemenčić 2017; Pintrich 2000, vidi kod Rubić 2021: 52). Psihološke perspektive o uključenosti govore kao o individu-

alnom procesu s naglaskom na emocionalni aspekt i motivaciju (Fredricks, Blumenfeld, Paris 2004; Linnenbrink i Pintrich 2003, vidi kod Rubić 2021), dok se sociološki aspekt bavi međuljudskim odnosima, pripadnošću studenata akademskoj zajednici (Bergan 2015; Klemenčič 2012, 2014; Thomas 2012; Tinto 1975, 1993, vidi kod Rubić 2021). U ovom radu uključenost označava aktivnost i angažman studenata tokom učenja na nastavi, interekciju između nastavnika i studenata u cilju sticanja muzičko-metodičke kompetentnosti.

Multidimenzionalnost konstrukta uključenosti u vezi je sa zadovoljstvom studenta iz čega proističe i akademski uspjeh. Najbolji rezultati i ishodi učenja u nastavi muzike postižu se kada se holističkim pristupom u učenju objedinjuju kognicija i emocije studenata (npr. kongitivno-emocionalno slušanje muzike na času, vidi kod Vidulin, Plavšić i Žauhar 2020). O uključenosti u nastavu muzike govori se s aspekta sljedećih dimenzija: bihejvioralne, kognitivne, emocionalne (Fredricks, Blumenfeld i Paris 2004) i socijalne (Tinto 1993).

Bihejvioralna uključenost (eng. *behavior* – ponašanje) nastaje kada studenti ispoljavaju primjerno i pozitivno ponašanje, poštovanje dogovora i pravila (Finn 1993), kroz posvećenost i predanost radnim zadacima, tj. aktivnim učešćem u savladavanju nastavnih sadržaja, što ih dovodi do samoefikasnosti (Skinner, Furrer, Marchand i Kinderman 2008) i uživanju u nastavi.

Kognitivna uključenost studenata u nastavu muzike podrazumijeva kognitivni napor u cilju razumijevanja i savladavanja zadataka. Ova vrsta uključenosti dovodi se u vezu sa metakognitivnim strategijama studenata koji preispituju svoje učenje, planiraju, samoprocjenjuju nivo savladanog sadržaja (Damian, Stoeber, Negru-Subtirica i Baban 2017). O nivou uključenosti studenata u nastavu muzike moguće je govoriti i s aspekta demografskih obilježja studenata i opšte pripremljenosti s kojom studenti upisuju prvu godinu studija.

Nastava muzike je prostor u kojem se može na visokom nivou ispoljavati *emocionalna uključenost* studenata. U kontekstu učenja, a posebno učenja muzike, emocije su na pijedestalu ugodne radne atmosfere i motivacije za učenje, te postizanja kvaliteta u nastavi i pozitivne socijalne klime. Za emocionalnu uključenost u nastavu muzike najvažnija je podrška nastavnika koji će kod studenata podsticati entuzijazam i znatiženju, što može voditi osjećaju zadovoljstva, uživanja i ponosa pri savladavanju i realizaciji nastavnih sadržaja.

Socijalna uključenost studenata u nastavu muzike ispoljava se realizacijom različitih muzičkih aktivnosti (nastavnih i vannastavnih) kroz interakciju studenta i nastavnika, i studenata međusobno. Tinto ističe da se zadovoljstvo studenata

socijalnim okruženjem dovodi u vezu sa istrajnosti u ostvarenju akademskih ciljeva (Tinto 1993). Uključenost i osjećaj pripadnosti imaju značajnu ulogu za uspjeh studenata (Thomas 2012). Socijalna uključenost studenata u nastavu muzike mogla bi se pospješiti akademskim učenjem kombinovanim s radom u javnim školskim ustanovama, stručnim i istraživačkim projektima, stručnim ekskurzijama, što bi doprinijelo osiguranju kvaliteta akademskih standarda i ishoda učenja. Takođe, prednost integrisanja univerziteta pruža mogućnost individualne i kolektivne uključenosti studenata (Bandura 2001), te međufakultetske saradnje što kroz različite vidove muzičke obuke može unaprijediti visokoškolsko muzičko obrazovanje budućih učitelja. Nema sumnje da bi ovakvi koncepti učenja djelovali na zadovoljstvo studiranjem i sticanje kompetentnosti.

1.3. Uživanje kao unutrašnja motivacija u nastavi muzike[2]

Uživanje u muzici podrazumijeva otkrivanje radosti proučavanja muzike (Forney, Dell'Antonio, Machlis 2013) i zadovoljstvo koje muzika donosi. „Razumijevanje različitih tradicija i znanje šta možemo očekivati doprinosi uživanju u događaju" (Forney, Dell'Antonio, Machlis 2013: 4). Kako bi radost proučavanja muzike u univerzitetskoj nastavi bila ostvarena preporuka je da prepričavanje teorijskih znanja bude zamijenjeno „kreativno osmišljenim sadržajima, npr. igrokazom, mjuziklom ili radio-emisijama (sa raspodjelom uloga – kompozitori iz različitih stilskih epoha kao glavni likovi), internim nastupima ili čak i prezentacijama o malom muzičkom bontonu koji bi studenti mogli realizovati u školi sa učenicima razredne nastave" (Stanković-Janković, Bjelobrk Babić i Čaušević 2022: 26). Na taj način studenti bi imali priliku da, kroz interakciju/komunikaciju, muziku razumiju, osjete, (do)žive i to svim čulima i cijelim tijelom. Takvo uživanje nije površno, ima dubinu i puni smisao. Ima motivacionu snagu.

Motivacija je pokretač ili „podsticaj za čovjekove aktivnosti, razmišljanja i osjećanja" (Dekers 2021: 43). Rajnberg (Rheinberg 2004) ističe značaj cilja za osobu, njene potrebe da se angažuje da se cilj ostvari, te da je osoba fokusirana na ostvarenje cilja. Intenzitet i trajanje motivacije od posebnog su značaja za studenta koji treba da savlada programske sadržaje ili savlada određene prepreke do ostvarenja cilja. U sprezi ciljeva i motivacije u univerzitetskoj nastavi muzike važno je sagledati muzičke

[2] U ovom segmenurada oslanjali smo se na tekst (poglavlje o motivisanosti studenata učiteljskih studija i učitelja za nastavu muzičke kulture) iz doktorske disertacije *Kompetentnost, kreativnost i motivisanost učitelja za nastavu muzičke kulture* autorke Ozrenke Bjelobrk Babić. Disertacija je odbranjena na Pedagoškom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 5. 6. 2020. godine pod mentorstvom prof. dr Merime Čaušević.

dispozicije i interesovanja studenta. Saradnja nastavnika sa studentima u nastavnom procesu u cjelini, treba da dovede do toga da student uživa u sticanju znanja i vještina, da osjeti radost uspjeha, zadovoljstvo, kako bi bio spreman za cjeloživotno učenje. O važnosti motivisanja budućih učitelja za savladavanje vještine sviranja i pjevanja, kao jednog od uslova za kvalitetnu realizaciju nastave, Stojanović navodi: „Iskristalisalo se opažanje da je razvijanje ljubavi i interesovanja za časove muzike najvažniji preduslov za uspješno ostvarivanje procesa muzičkog opismenjavanja (...) zato je izloženi zadatak stavljen ispred ili iznad svih drugih koji su neophodni za učenje muzike (razvijanje sluha, razvijanje i usavršavanje ritma)" (Стојановић 2009: 201). Iz svega navedenog proizilazi da samo motivisan student može napredovati u savladavanju „muzičkih izazova" i uživati u nastavi muzike.

Unutrašnja motivacija u nastavi muzike podrazumijeva naklonost i ljubav prema muzici, preferiranje određene vrste muzike koja motiviše iznutra, uživanje u slušanju ili izvođenju muzike i u otkrivanju muzičkih znanja, te zanesenost muzikom, želju za sviranjem ili pjevanjem zbog ličnog zadovoljstva, lične ispunjenosti i/ili uzbuđenja tokom realizacije muzičkih aktivnosti. Unutrašnjoj motivaciji u nastavi muzike može da doprinese zadovoljstvo otkrivanja i savladavanja muzičkih znanja i vještina, te uspjeha ostvarenog u savladavanju vještine muzičkog izražavanja. Da bi studenti u nastavi muzike doživjeli muziku i uživali u njoj nastavnik bi trebalo da podržava interesovanja studenata za muzičku umjetnost, podstiče mogućnost izbora sadržaja na kojima će se raditi. Sve navedeno akcentuje posebnu pažnju muzičkog pedagoga pri planiranju, pripremi, realizaciji i evaluaciji nastave/muzičkih aktivnosti, te uživanje u sprezi sa motivacijom studenata ne bi trebalo izostati, već poduprijeti i njihovu obostanu uključenost u nastavni proces.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja bio je utvrditi prediktivnu moć uživanja u muzici (model 1) i muzičkih preferencija (model 2) kognitivne, emocionalne i socijalne uključenosti studenata u univerzitetsku nastavu muzike, kao i ukupnu uključenost studenata u nastavu muzike koja obuhvata sva tri pomenuta aspekta.

Uzorkom su obuhvaćena 183 studenta učiteljskih studija, od kojih su 172 studenta ženskog pola (94%) i 11 studenata muškog pola (6%), i to sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci, Pedagoškog fakulteta u Bijeljini Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Nastavničkog fakulteta Univerziteta „Džemal Bijedić" u Mostaru i Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.

Instrumenti. U istraživanju su korištena tri instrumenta: (1) skaler *Muzičke preferencije studenata učiteljskog studija* (α=.758) čini 18 tvrdnji podijeljenih u tri subskalera sa 6 tvrdnji: *novokomponovana muzika*, *pop muzika* i *umjetnička muzika*; (2) skaler *Uključenost u nastavu muzike* (UKUM-skaler, α=.881) sastoji se od 18 tvrdnji i podijeljen je na tri subskalera: *kognitivna uključenost*, *emocionalna uključenost* i *socijalna uključenost* i (3) skaler *Uživanje u muzici* (UM-skaler, α=.804) koji se sastoji od 23 tvrdnje. Sva tri instumenta su adaptirana studentima na osnovu instrumenata koji su primijenjeni u istraživanju sa učenicima osnovnoškolskog uzrasta (Suzić, Stanković-Janković i Bjelobrk Babić 2017), i na sva tri studenti su odgovarali izražavajući stepen slaganja sa svakom od navedenih tvrdnji (od 1 = ne slažem se do 5 = potpuno se slažem).

Varijable. Kriterijumska varijabla u istraživanju je uključenost studenata u nastavu gdje su posebno istraživani kognitivi, emocionali i socijalni aspekti uključenosti studenata u nastavu, dok su prediktorske varijable uživanje u muzici i muzičke preferencije (novokomponovana muzika, pop muzika i umjetnička muzika).

3. REZULTATI

Na osnovu podataka prikazanih u Tabeli 1 mogu se uočiti prosječne vrijednosti muzičkih preferencija, uključenosti studenata u nastavu muzike i uživanje u muzici na nivou našeg uzorka (N=183). Minimalna vrijednost sume skorova za muzičke preferencije iznosi Min.=6.00, a maksimalna Max.=30.00 što ukazuje na širok raspon odgovora. Na osnovu srednje vrijednosti svake pojedinačne muzičke preferencije uočava se da studenti najviše preferiraju novokomponovanu muziku (M=22.25, SD=5.90), zatim pop muziku (M=21.803, SD=5.96), a najmanje umjetničku muziku (M=16.66, SD=6.12). Za uživanje u muzici minimalna vrijednost sume skorova iznosi Min.=49.00, a maksimalna Max.=104.00 što takođe ukazuje na širok raspon odgovora. Na osnovu srednje vrijednosti uživanja u muzici (M=79.00, SD=11.81) ukazuje se da studenti polovično uživaju u muzici (uopšteno). Minimalna vrijednost za uključenost u muziku je Min.=49, makismalna vrijednost je Max.=87, dok srednja vrijednost (M=65.55, SD=10.90) ukazuje na neznatno viši skor od polovične uključenosti studenata u nastavu muzike. Slične vrijednosti su dobijene i kod subskalera kognitivne, emocionalne i socijalne uključenosti, što se može vidjeti iz vrijednosti u Tabeli 1.

Tabela 1. Deskriptivna statistika muzičkih preferencija, uključenosti studenata u nastavu muzike i uživanje u muzici

	N	Min.	Max.	M	SD
Novokomponovana muzika	183	6.00	30.00	22.25	5.90
Pop muzika	183	6.00	30.00	21.80	5.96
Umjetnička muzika	183	6.00	30.00	16.66	6.12
Kognitivna uključenost	183	11.00	30.00	21.36	3.66
Emocionalna uključenost	183	12.00	35.00	25.42	5.22
Socijalna uključenost	183	5.00	25.00	18.50	3.88
Ukupno uključenost	183	36.00	87.00	65.55	10.90
Uživanje u muzici	183	49	104	79.00	11.81

Hijerarhijska regeresiona analiza izvršena je da bi se testirala prediktivna moć uživanja u muzici (model 1) i muzičkih preferencija (model 2) u objašnjenju kognitivne, emocionalne i socijalne uključenosti studenata u nastavu muzike, kao i ukupna uključenost studenata u nastavu muzike. Prediktori su provjereni na multikolinearnost prije izvođenja hijerarhijske regresione analize, i nije bilo indikacija.

Tabela 2. Rezultati hijerarhijske regresione analize za uključenost studenata u nastavu muzike

	Kognitivna uključenost		Emocionalna uključenost		Socijalna uključenost		Ukupno uključenost	
	Model 1	Model 2	Model 1	Model 2	Model 1	Model 2	Model 1	Model 2
	B	β	β	β	β	β	β	β
Uživanje	.472**	.456**	.596**	.564**	.442**	.401**	.582**	.544**
Novokomponovana muzika		.043		.057		.118		.093
Pop muzika		-.053		.049		.004		.005
Umjetnička muzika		.105		.075		.071		.099
R^2	.223**	.231**	.355**	.365	.195**	.207	.338**	.350
F	25.510**	6.463**	48.981**	12.355**	21.564**	5.621**	45.473**	11.561**
ΔR^2		.008		.10		.012		.012
ΔF		.312		.449		.442		.508

Iz podataka u Tabeli 2 može se vidjeti da oba modela, i uživanje u muzici i muzičke preferencije, statistički značajno objašnjavaju kognitivnu, emocionalnu i socijalnu uključenost, te uključenost studenata u nastavu muzike (u totalu). U sva četiri slučaja uživanje u muzici i muzičke preferencije su značajni prediktori: (1) uživanje u muzici ($F(1,90)=25.510$, $p>.01$) i muzičke preferencije ($F(4,90)=6.463$, $p>.01$) kao prediktori kognitivne uključenosti; (2) uživanje u muzici ($F(1,90)=48.981$, $p>.01$) i muzičke preferencije ($F(4,90)=12.355$, $p>.01$) kao prediktori emocionalne uključenosti; (3) uživanje u muzici ($F(1,90)=21.564$, $p>.01$) i muzičke preferencije ($F(4,90)=5.621$, $p>.01$) kao prediktori socijalne uključenosti; (4) uživanje u muzici ($F(1,90)=45.473$, $p>.01$) i muzičke preferencije ($F(4,90)=11.561$, $p>.01$) kao prediktori ukupne uključenosti.

Uživanje u muzici objašnjava: 22.3% varijanse kognitivne uključenosti, što ukazuje na srednju prediktivnu moć ($.14<R^2<.26$); 35.5% varijanse emocionalne uključenosti, što ukazuje na značajnu prediktivnu moć ($R^2>.26$); 19.5% varijanse socijalne uključenosti, što ukazuje na srednju prediktivnu moć ($.14<R^2<.26$); te 33.8% varijanse ukupne uključenosti studenata u nastavu muzike, što ukazuje na značajnu prediktivnu moć ($R^2>.26$) (Cohen 1988). Međutim, iako su muzičke preferencije statistički značajne kao model, ipak ne doprinose statistički značajno dodatnom procentu objašnjenju varijanse, što potvrđuju vrijednosti ΔR^2 za sva četiri mjerenja: kognitivnu uključenost ($\Delta R^2=.008$, $p>.05$), emocionalnu uključenost ($\Delta R^2=.10$, $p>.05$), socijalnu uključenost ($\Delta R^2=.012$, $p>.05$) i ukupnu uključenost ($\Delta R^2=.012$, $p>.05$). Takođe, muzičke preferencije ne daju statistički značajan parcijalni doprinos predikciji ni u jednom slučaju: kognitivne uključenosti (novokomponovana muzika $\beta=.043$, $p>.05$, pop muzika $\beta=-.053$, $p>.05$, umjetnička muzika $\beta=.105$, $p>.05$), emocionalne uključenosti (novokomponovana muzika $\beta=.057$, $p>.05$, pop muzika $\beta=.049$, $p>.05$, umjetnička muzika $\beta=.075$, $p>.05$), socijalne uključenosti (novokomponovana muzika $\beta=.118$, $p>.05$, pop muzika $\beta=.004$, $p>.05$, umjetnička muzika $\beta=.071$, $p>.05$), ukupne uključenosti (novokomponovana muzika $\beta=.093$, $p>.05$, pop muzika $\beta=.005$, $p>.05$ umjetnička muzika $\beta=.099$, $p>.05$).

4. DISKUSIJA I ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Nalazi ovog istraživanja potvrđuju da je uživanje u muzici prediktor uključenosti (kognitivne, emocionalne i socijalne) u nastavu muzike, što nije zanemarivo s obzirom na to da uživanje ima motivacionu snagu. Pedagoškim djelovanjem nastavnik može ohrabriti studente da njihova uključenost (kognitivna, emocionalna i socijalna) u muzičke aktivnosti bude, u što većoj mjeri, usmjerena na prepoznavanje i njegovanje vrijednosti umjetničke muzike, a da pri tome ne bude ugušena njihova originalnost i autonomija. Istraživanja potvrđuju da studenti više cijene nastavnike koji im daju slobodu, autonomiju, kod kojih se lako uključuju u diskusije na času, gdje iskazuju prijedloge za osmišljavanje zadataka za rad kod kuće, da imaju pozitivnije mišljenje o nastavniku koji cijeni njihovu potrebu za samostalnošću, kompetencijom i povezanošću, samodeterminirajućim aktivnostima (Jang, Kim i Reeve 2012; Deci i Ryan 2000; Reeve 2013). Iako muzičko-pedagoška praksa na svim nivoima obrazovanja često nije u dovoljnoj mjeri oplemenjena navedenim odlikama, neophodno je ne posustajati, tj. ulagati napore u cilju stvaranja savremenih načina metodičke artikulacije univerzitetske nastave muzike s ciljem što boljeg

razumijevanja vrijednosti vaspitno-obrazovnog pristupa kroz umjetnost i sa umjetnošću, kroz intenzitet humanističke paradigme obrazovanja.

Uključenost studenata u nastavu muzike na fakultetu može biti u vezi sa nivoom razvijenosti muzičkih sposobnosti, vještina i znanja, prethodnog muzičkog iskustva, javnih nastupa, muzičkih preferencija i osobina ličnosti, socio-emocionalne klime na času, odnosa nastavnika prema studentima, što je neraskidivo povezano sa uživanjem u muzici i nastavi muzike. U ovom istraživanju nastojali smo da rasvijetlimo i značaj muzičkih preferencija studenata, kao prediktora uključenosti studenata u univerzitetsku nastavu muzike. Pokazalo se da muzičke preferencije (novokomponovana muzika, pop muzika, umjetnička muzika) ne daju značajan parcijalni doprinos uključenosti (kognitivnoj, emocionalnoj i socijalnoj) u nastavu muzike. Tako snimljeno stanje daje mogućnost da se budući rad sa studentima usmjeri na njegovanje vrijednosti umjetničke muzike i podsticanje aktivnog uključivanja (kognitivnog, emocionalnog i socijalnog) studenata u nastavu muzike. Pri tom, ne treba zanemariti druga istraživanja (Popović 2006; Rentfrow i Gosling 2006; Rentfrow i McDonald 2010; Reić Ercegovac i Dobrota 2011), koja potvrđuju da pojedinci preferiraju muziku koja je u skladu sa njihovom ličnošću. Aktivno slušanje umjetničke muzike, ponavljanje tog slušanja na interesantan i uvijek nešto drugačiji način, kroz razgovor i uz mogućnost muzičke reprodukcije određenih segmenata kompozicije mnoga istraživanja (Thomas 2016; North i Hargreaves 1995) potvrđuje da umjetnička muzika postaje bliža slušaocu i estetskom vrijednošću djeluje na njegovo više dopadanje. Studenti je tada bolje razumiju, a time i preferiraju, čak i one melodije za koje ranije nisu imali pozitivne stavove. Pri tom, u borbi sa popularnim žanrovima masovne konzumacije za koju mladi, nažalost, prema ovom istraživanju pokazuju veću sklonost, a što je analogno i brojnim istraživanjima u muzičkoj pedagogiji (May 1985; North i Hargreaves 1995), na pijedestalu univerzitetskog upoznavanja muzike mogu biti specifičnosti spoznajno-emocionalnog slušanja muzike (Vidulin, Plavšić i Žauhar 2020) koje su odličan put ka holističkom razvoju studenta – životnim vrijednostima, što je u skladu sa ciljem i zadacima nastave muzike i vannastavnim aktivnostima.

Evidentno je da se o činiocima muzičkih preferencija pisalo i piše, ali pomjeranja u praksi, među najmlađima, djecom i omladinom skoro da nema. Nalazi našeg istraživanja ukazuju da studenti najmanje preferiraju umjetničku muziku. Ovaj nalaz potkrepljuje i jedno ranije istraživanje provedeno među učenicima osnovne škole u kojem se pokazalo da sklonost ka umjetničkoj muzici sa uzrastom opada (Dobrota i Obradović 2012). U vremenu muzičke hiperprodukcije dekadencija kulturnih i

moralnih vrijednosti u društvu negativno se reflektuje i ostavlja dubok trag na mladu populaciju Bosne i Hercegovine. Razlozi se, na primjer, mogu naći u ekonomsko-socijalnom stanju u zemlji, nedovoljnoj uključenosti roditelja u stasavanje djece/adolescenata ili u „traženju krivca" u institucijonalnom vaspitanju i obrazovanju. Muzičke preferencije omladine postaju sve degutantnije, ali ipak ima i onih koji znaju da prepoznaju i osjete prave vrijednosti u muzici. Ove pretpostavke zahtijevaju teorijska utemeljenja, kao i longitudinalna istraživanja na osnovu kojih bi se mogli izvesti zaključci, te navesti upute za praktičan rad u mnogim sferama društvenog života, vaspitanja i obrazovanja.

Takođe, sigurno je da ima smisla intenzivno se baviti muzičkim preferencijama studenata u svjetlu psihologije ličnosti (šire: Rentfrow i McDonald 2010). Poseban izazov je osmisliti univerzitetski kurikulum koji će objediniti muzičke preferencije i osobine ličnosti studenata, s jedne strane, te futurističku dimenziju metodike rada muzičke kulture u mlađim razredima osnovne škole, s druge strane, sa sadržajima vokalno-instrumentalne nastave. Da bi se to ostvarilo neophodno je, između ostalog, obezbijediti veću uključenost studenata u izradu kurikuluma, izbor zadataka za ispit, način realizacije nastave u učionici i izvan nje, veću uključenost u programe za realizaciju stručnih ekskurzija i posjete kulturnim ustanovama u cilju muzičkog obrazovanja budućih učitelja, te veću uključenost studenata u razvijanje ideja o novim načinima polaganja ispita, stvaranje „galerija" uspjeha.

Ukoliko obezbijedimo holistički pristup u nastavi kojim ćemo objediniti kognitivnu, socijalnu, emocionalnu uključenost, stvaramo uslove u kojima će učenici/studenti moći da uče cijelim tijelom i svim čulima. Ako pođemo od nalaza da je uživanje u muzici, u čijoj osnovi je unutrašnja motivacija, prediktor veće uključenosti (kognitivne, emocionalne i socijalne) u nastavu muzike, jasno je da univerzitetska nastava ne smije da zanemari emocionalnu osnovu većeg aktivnog angažovanja u učenju – kognitivnog, emocionalnog i socijalnog. S druge strane, ranijim istraživanjem je utvrđeno da za stimulaciju prijatnih emocija nije dovoljno angažovati samo kognitivne, nego i radno-akcione i socijalne, kompetencije (Станковић-Јанковић 2012). Dakle, proces se odvija u oba smjera. S jedne strane, uživanje može pozitivno da se odrazi na uključivanje, a, s druge strane, uključivanje koje objedinjuje različite aspekte (kognitivno, socijalno i emocionalno) može da vodi ugodnosti i višem nivou unutrašnje motivacije. Živo izvođenje je najbolja metoda učenja i stvaranja kulturnih navika, te češće posjete kulturnim događajima, koncertima trebalo bi da budu brižno birane i implementirane u proces muzičkog osposobljavanja studenata. Savremeno društvo zahtijeva brzi tempo života, gdje

masovna kultura i instant melodije najčešće postaju glavna atrakcija koju aktivno ili pasivno konzumira omladina. Publika neofolk kulture ima svoje zvijezde koje prodiru u razne slojeve društva, direktno ili latentno. Otrgnuti se od melodija upitnog kvaliteta trebalo bi da bude osnovna zadaća nove muzičke pedagogije utemeljene na kulturnom i nacionalnom identitetu, te očuvanju nacionalnih i društvenih vrijednosti. Opšte stanje u društvu reflektuje se na sfere obrazovanja i vaspitanja. S obzirom na to da je učiteljski poziv temelj društvenog sistema, posebna pažnja bi trebalo da se posveti selekciji kandidata pri upisu na učiteljske studije. Nadati se da će muzičke preferencije studenata u buduće dati značajan parcijalni doprinos uključenosti (kognitivnoj, emocionalnoj i socijalnoj) u nastavu muzike. Zašto ovo istraživanje to ne potvrđuje? Bilo bi korisno ispitati u narednim longitudinalnim i eksperimentalnim istraživanjima. Svakako da rezultati istraživanja ukazuju i na potrebu većeg angažovanja nastavnika muzike na svim nivoima obrazovanja, kao i cjelokupnog društva u sticanju muzičkih preferencija djece i omladine, naročito prema kvalitetnoj muzici.

.

LITERATURA

1. Bandura, Albert (2001), ˝Social cognitive theory: An agentic perspective˝, *Annual Review of Psychology*, 52, 1–26.
2. Begić, Amir, Jasna Šulentić Begić (2022), ˝Glazbene preferencije mlađih adolescenata˝, *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja*, 29(1), 143–165.
3. Bjelobrk Babić, Ozrenka, Miomira M. Đurđanović (2016), ˝Stavovi studenata učiteljskog studija o realizaciji nastave glazbene kulture u nižim razredima osnovne škole˝, *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, 1, 235–244.
4. Bjelobrk Babić, Ozrenka (2020), *Kompetentnost, kreativnost i motivisanost učitelja za nastavu muzičke kulture*, neobjavljena doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu, Pedagoški fakultet, Sarajevo
5. Bloom, Benjamin Samuel (1956), *Taxonomy of educational objectives. Handbook I: Cognitive domain*, Longmans, Green
6. Brđanović, Davor (2014), ˝Glazbene preferencije učenika srednje glazbene škole˝, *Napredak: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, 154(1–2), 47–64.
7. Cohen, Jacob (1988), *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences*, Second Edition, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Hillsdale, NJ.
8. Damian, Lavinia E., Joachim Stoeber, Oana Negru-Subtirica, Adriana Baban (2017), ˝Perfectionism and school engagement: A three-wave longitudinal study˝, *Personality and Individual Differences*, 105, 179–184.
9. Deci, Edward L., Richard M. Ryan (2000), ˝The „What" and „Why" of Goal Pursuits: Human Needs and the Self Determination of Behavior˝, *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268.
10. Dekers, Lambert (2021), *Motivacija: podsticaj na aktivnost, osećanja i razmišljanja*, Peto izdanje, Psihopolis, Novi Sad
11. Dennison, Paul E. (2006), *Brain gym and me*: *Reclaiming the pleasure of learning*, Ventura, CA
12. Dobrota, Snježana, Gordana Ćurković (2006), ˝Glazbene preferencije djece mlađe školske dobi˝, *Život i škola*, 15–16(1–2), 105–114.
13. Dobrota, Snježana, Matea Maslov (2016), ˝Glazbene preferencije učenika prema narodnoj glazbi˝, *Metodički ogledi: časopis za filozofiju odgoja*, 22(1),9–22.
14. Dobrota, Snježana, Ina Reić Ercegovac (2016), *Zašto volimo ono što slušamo. Glazbeno-pedagoški i psihološki aspekti glazbenih preferencija*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split:

15. Dobrota, Snježana, Ivana Obradović (2012), ˝Stavovi učenika osnovne škole prema glazbi i nastavi glazbe˝, *Školski vjesnik*, 61(1–2), 115–131.
16. Drobac-Pavićević, Milica (2020), *Šta je zapravo kreativnost?*, Imprimatur i Filozofski fakultet, Banja Luka
17. Drobac-Pavićević, Milica, Biljana Andrijašević (2021), ˝Stepen izraženosti pogrešnih uvjerenja nastavnika o kreativnosti˝, *Наша школа*, 2, 31–46.
18. Filozofski fakultet u Banjoj Luci (2010 & 2015), *Nastavni plan i program Studijskog programa učiteljskog studija, I ciklus*
19. Finn, Jeremy D. (1993), *School engagement and students at risk*, National Center for Education Statistics, Washington DC
20. Forney, Kristine, Dell'Antonio, Andrew, Machlis, Joseph (2013), *The Enjoyment of Music*: *Essential Listening*, W. W. Norton, New Yor, London.
21. Fredricks, A. Jennifer, Phyllis C. Blumenfeld, Alison H. Paris (2004), ˝School engagement: potential of the concept, state of the evidence˝, *Review of Educational Research*, 74(1), 59–109.
22. Hannaford, Carla (2007), *Pametni pokreti: Zašto ne učimo samo glavom – Gimnastika za mozak (Smart moves: Why learning is not all in your heard?)*, Ostvarenje, Lekenik
23. Jang, Hyungshim, Joo E. Kim, Johnmarshall Reeve (2012), ˝Longitudinal test of self-determination theory's motivation mediation model in a naturally occurring classroom context˝, *Journal of Educational Psychology* 104(4), 1175−1188.
24. Juslin, Patrik N., Petri Laukka (2004), ˝Expression, perception, and induction of musical emotions: A review and a questionnaire study of everyday listening˝, *Journal of New Music Researc*, 33(3), 217–238.
25. Klaić, Bratoljub (1978), *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod MH, Zagreb
26. Клајн, Иван, Милан Шипка (2006), *Велики речник страних речи и израза*, Прометеј, Нови Сад
27. Марковић, Милица (2018), ˝Примјена пјесме у развоју вокалне репродукције дјеце предшколског узраста˝, *Бијељински методички часопис*, 5, 1–12.
28. May, William V. (1985), ˝Musical Style Preferences and Aural Discrimination Skills of Primary Grade School Children˝, *Journal of Research in Music Education*, 33(1), 7–22.
29. Mirković-Radoš, Ksenija (1996), *Psihologija muzike*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

30. Nastavnički fakultet u Mostaru (2014), *Dodiplomski studij – Razredna nastava, Nastavni plan, AG 2014/15*, Preuzeto 10. 05. 2022. godine sa: https://nf.unmo.ba/studij/i-ciklus/razredna-nastava.aspx
31. North, Adrian C., David J. Hargreaves (1995), ˝Subjective complexity, familiarity, and liking for popular music˝, *Psychomusicology*, 14, 77–93.
32. North, Adrian, David Hargreaves (2008), *The Social and Applied Psychology of Music*, Oxford University Press, New York
33. Pedagoški fakultet u Sarajevu (2011), *Nastavni plan i program dodiplomskog i diplomskog studija, Odsjek za razrednu nastavu*, Preuzeto 10. 05. 2022. godine sa: http://pf.unsa.ba/images/NPP/programi%20RN%20%20PF%206-4-11.pdf
34. Pedagoški fakultet u Bijeljini (2016), *Nastavni plan i program Studijskog programa razredna nastava, I ciklus*, Preuzeto 10. 05. 2022. godine sa: http://www.pfb.ues.rs.ba
35. Popović, Antea (2006), *Ličnost i glazbene preferencije*, Diplomski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za psihologiju, Zagreb, Preuzeto 18. 03. 2017. godine sa: http://darhiv.ffzg.unizg.hr/78/1/AnteaPopovic.pdf
36. Reeve, Johnmarshall (2013), ˝How students create motivationally supportive learning environments for themselves: The concept of agentic engagement˝, *Journal of Educational Psychology* 105(3), 579−595.
37. Reić Ercegovac, Ina, Snježana Dobrota (2011), ˝Povezanost između glazbenih preferencija, sociodemografskih značajki i osobina ličnosti iz petfaktorskoga modela˝, *Psihologijske teme* 20(1), 47–65.
38. Rentfrow, Peter J., Samuel D. Gosling (2003), ˝The do re mi's of everyday life: The structure and personality correlates of music preferences˝, *Journal of Personality and Social Psychology*, 84(6), 1236–1256.
39. Rentfrow, Peter J., Samuel D. Gosling (2006), ˝Message in a ballad. The role of music preferences in interpersonal perception˝, *Psychological Science*, 17(3), 236–242.
40. Rentfrow, Peter J., Jennifer A. McDonald (2010), ˝Preference, personality, and emotion˝, in: Patrik N. Juslin, John Sloboda (ed.), *Handbook of Music and Emotion*, Oxford University Press, Oxford, 669–695.
41. Rheinberg, Falko (2004), *Motivacija*, Naklada Slap, Jastrebarsko
42. Rubić, Ivana (2021), *Akademska i socijalna uključenost kao prediktor uspjeha i završnosti studenata*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar

43. Schwartz, Kelly D., Gregory T. Fouts (2003), ˝Music preferences, personality style, and developmental issues of adolescents˝, *Journal of Youth and Adolescence* 32(3), 205–213.
44. Skinner, Ellen, Carrie Furrer, Gwen Marchand, Thomas Kindermann (2008), ˝Engagement and disaffection in the classroom: part of a larger motivational dynamic?˝, *Journal of Educational Psychology*, 100(4), 765–781.
45. Станковић, Тања (2007), *Васпитање емоционалности у школи*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево
46. Станковић-Јанковић, Тања (2012), *Учење учења и емоције у настави*, Art-print, Бања Лука
47. Stanković-Janković, Tanja, Ozrenka Bjelobrk Babić, Merima Čaušević (2022), ˝Samoprocjena studenata učiteljskih studija o kreativnosti i emocijama u nastavi muzičke kulture˝, *Sineza: Časopis za humanističke i društvene nauke*, 3(1), 23–39.
48. Стојановић, Радмила (2009), ˝Процес увођења студената – будућих учитеља у основе хармонског инструмента (хармоника, клавир)˝, у: Гордана Каран (ур.), *Зборник радова Покрет у музичким и сценским уметностима*, XI педагошки форум, Факултет музичке уметности у Београду, Београд, 198–209.
49. Stošić, Aleksandra (2008), ˝Polifunkcionalnost pesme u nastavi muzičke kulture˝, *Pedagogija*, 63 (1), 62–74.
50. Suzić, Nenad, Tanja Stanković-Janković, Ozrenka Bjelobrk Babić (2017), ˝Kretanjem do kreativnosti i uključenosti učenika u nastavu muzičke kulture˝, u: *Zbornik radova sa Petog međunarodnog simpozijuma glazbenih pedagoga Glazbena pedagogija u svjetlu sadašnjih i budućih promjena*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Muzička akademija u Puli, 35–54.
51. Thomas, Liz (2012), ˝Building student engagement and belonging in higher education at a time of change: final report from the what works? student retention & success programme˝, Preuzeto 15. 05. 2022. godine sa: https://www.heacademy.ac.uk/resource/building-student-engagementand-belonging-higher education-time-change-final-report-what
52. Thomas, Karen S. (2016), ˝Music preferences and the adolescent brain: A review of literature˝, *Applications of Research in Music Education*, 35(1), 47–53.
53. Tinto, Vincent (1993), *Leaving college: Rethinking the causes and cures of student attrition*, University of Chicago Press, Chicago

54. Vidulin, Sabina (2013), ˝Propitivanje ostvarenja cilja nastave glazbe u kontekstu vremena glazbene hiperprodukcije˝, *Arti musices: hrvatski muzikološki zbornik*, 44(2), 201–226.
55. Vidulin, Sabina, Marlena Plavšić, Valnea Žauhar (2020), *Spoznajno--emocionalno slušanje glazbe u školi*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli - Filozofski fakultet u Rijeci, Pula - Rijeka
56. Вујаклија, Милан (2011), *Лексикон страних речи и израза*, Штампар Макарије, Београд
57. Wapnick, Joel (1976), ˝A review of research on attitude and preference˝, *The Bulletin of the Council for Research in Music Education*, 48, 1–20.

MUSIC PREFERENCES AND ENJOYMENT OF MUSIC AS PREDICTORS OF INVOLVEMENT OF TEACHER STUDIES STUDENTS IN MUSIC TEACHING.

Summary

The study of musical preferences, enjoyment of music and students' involvement in teaching, as a current topic worthy of attention, deserves a multidisciplinary approach. Therefore, the aim of this research is to determine the predictive power of music enjoyment and musical preferences on students' cognitive, emotional and social involvement in music teaching, as well as on their overall involvement in music teaching, which includes all three mentioned aspects. The sample included 183 teacher studies students from four university centres in Bosnia and Herzegovina. Research findings confirm that enjoyment of music, based on internal motivation, is a predictor of greater involvement (cognitive, emotional and social) of students in music lessons. Musical preferences are statistically significant as a model, but they do not make a statistically significant partial contribution to the prediction of cognitive, emotional and social involvement of students in music classes. It is clear that the research findings open up the „old-new" issues of the quality of music in society, detours or some „new avant-garde". The recommendations brought by this research are reflected in the greater activation of the emotional dimension of university music teaching, which must be closely related to the cognitive and social aspects of music. The key to success, the experience of the lecturer, and thus the atmosphere in lessons, is primary for the quality of students' involvement in the teaching process. We need high-quality, creative and at the same time fun and emotionally rich music teaching in order to create a path of faith into stimulating and healthy development of the students' versatile personality with a developed attitude towards music preference.

Key words: music preferences; university music teaching; involvement; enjoyment of music

Adrese autorica
Authors' address

Ozrenka Bjelobrk-Babić
Milica Drobac-Pavićević
Tanja Stanković-Janković
Univerzitet u Banjoj Luci
Filozofski fakultet
ozrenka.bjelobrk-babic@ff.unibl.org
milica.drobac@ff.unibl.org
tanja.stankovic-jankovic@ff.unibl.org

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.335

UDK 378.1

Primljeno: 23. 05. 2022.

Pregledni rad
Review paper

Maja Bosanac, Jovana Milutinović

PROMENA KONCEPTA UNIVERZITETA: OD PROSVETITELJSKIH IDEALA DO RAZVOJA PREDUZETNIŠTVA*

Univerzitet danas kao značajnu instituciju čija se pojava vezuje za srednji vek moguće je razmatrati u kontekstu nastanka klasičnog univerzitetskog obrazovanja, ali savremeno doba suočava tu instituciju s novim zahtevima i očekivanjima. Cilj rada jeste da se sagledaju promene koncepta univerziteta, koje se prate od klasičnih (prosvetiteljskih) ideala prema sve većim uticajima ekonomije i zahtevima za razvojem inovacija i preduzetništva. U radu su konkretizovani sledeći zadaci: analizirati klasični model univerziteta i njegovu filozofiju obrazovanja, analizirati model visokog obrazovanja koji je primarno utemeljen na ekonomskim kriterijumima, kao i sagledati potrebu za aktuelizovanjem i razvojem treće misije univerziteta. Zaključuje se da se univerzitet u savremenim okolnostima nalazi pred izazovima pronalaženja balansa između očuvanja institucionalne autonomije, nezavisne društvene kritike i akademskih sloboda profesora i studenata, s jedne strane, i ostvarivanja povezanosti sa svetom rada kako bi postao relevantan faktor ekonomskog razvoja. U tom okviru, rasprave o daljem smeru razvoja visokog obrazovanja trebalo bi usmeriti na propitivanje mogućnosti podsticanja humanističkih vrednosti, kako bi institucije visokoškolskog obrazovanja delovale kao generator sveukupnog društvenog razvoja.

Ključne reči: civilna dimenzija; filozofija obrazovanja; preduzetništvo; treća misija univerziteta; visoko obrazovanje

* Tekst je nastao u okviru projekta *Pedagoške, psihološke i sociološke dimenzije unapređenja kvaliteta visokoškolske nastave: mogućnosti i izazovi*, za čije ostvarivanje je deo sredstava obezbedio Pokrajinski sekretarijat za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost rešenjem broj: 142-451-2527/2021-01/1.

1. UVOD

U literaturi se ističe da znanje predstavlja ne samo ontološku, gnoseološku, etičku, već i aksiološku kategoriju; znanju je moguće pristupiti kao vrednosti koja se kroz transfer pojedinačnog i društvenog delovanja upotrebljava u različite svrhe i namere (Vukasović 2018). U kontekstu razmatranja upotrebne vrednosti znanja, značajne implikacije za visoko obrazovanje imaju pristupi prema kojima je "obrazovno tržište" jedan od najvažnijih elemenata nacionalnog inovacionog sistema (Mykhailyshyn, Kondur and Serman 2018). U tom okviru, sagledavanje promena koncepta univerziteta važno je dovesti u vezu s poslednjom značajnom evropskom reformom visokog obrazovanja – Bolonjskim procesom – za koju se u literaturi otvara pitanje da li je reč o novoj filozofiji obrazovanja ili o čistoj računici, bez filozofije (Bodroški Spariosu 2017). Iako zajedničko obeležje Humboltovog modela univerziteta i Bolonjskog procesa predstavlja to da je u oba slučaja reč o evropskim inicijativama, može se govoriti o konceptualnim razlikama između Humboltove konceptualizacije obrazovanja, to jest klasičnog modela univerzitetskog obrazovanja, i Bolonjskog diskursa. Dok humboltovski model karakteriše zajednica indivudualizovanih naučnih istraživača, u okviru Bolonjskog modela ističe se društvena i naučna pragmatičnost (Halilović 2015).

Naime, u istraživanjima istorije razvoja univerziteta autori (Bodroški Spariosu 2017; Bosanac 2021; Wissema 2009) se neretko pozivaju na Humboltov model kao na drugu značajnu fazu razvoja između srednjovekovnog i savremenog univerziteta. Humboltov se model univerziteta u literaturi (Etzkowitz 2001) označava i kao prva akademska revolucija, koja pored nastavne pretpostavlja i istraživačku funkciju univerziteta. U okviru sagledavanja različitih funkcija visokog obrazovanja važno je reći da su od samog nastanka univerziteta njegovom razvoju značajan doprinos dale ideje pojedinih filozofa. Kant, Šeling, Fihte, Šlajermaher... uticali su na uobličenje tzv. nove "ideje univerziteta". Tu se posebno ističe doprinos kantovskog prosvetiteljstva i Humboltovog neohumanizma koji su otvorili novu epohu u istoriji univerziteta (Lungulov 2022). Nastava i profesionalna obuka su, kao bazične obrazovne misije na srednjovekovnim i ranomodernim univerzitetima, proširene s naučnim istraživanjem. Posledično, pretpostavke da se znanje može stvoriti, da su naučna otkrića cilj akademskog delovanja ostvarile su uticaj, najpre na evropske, a potom i na američke visokoškolske institucije.

U savremeno doba razmatranja funkcija visokog obrazovanja jesu značajna, budući da univerziteti proširuju svoje djelovanje tzv. trećom misijom koju pojedini

autori nazivaju i drugom akademskom revolucijom (Etzkowitz 2001; Rodrigues 2011; Zheng 2010). Važno je napomenuti da u okviru proučavanja uticaja neoliberalizma na visoko obrazovanje različiti autori (Bodroški Spariosu 2017; Jurčević 2019; Wissema 2009) koriste različite termine – tradicionalni model univerziteta, klasični model univerziteta, Humboltov model, humanistička ideja univerziteta – kako bi, između ostalog, označili tradicionalne svrhe visokog obrazovanja od kojih se univerziteti sve više udaljavaju. Iako se ti termini ne mogu koristiti kao sinonimi, oni sadrže mnoge sličnosti i u širem smislu sadržajno predstavljaju ozbiljnu protivtežu neoliberalnom modelu univerziteta. Reč je o tome da pod uticajem tržišnog modela obrazovne institucije danas sve više deluju kao "proizvođači" usluga koje dobijaju oblik robe (Pejanović 2019), dok se pedagoški proces koji predstavlja javno i nematerijalno dobro transformiše u „vidljiv, merljiv i instrumentalizovan proces" (Bodroški Spariosu 2015: 418). Otuda, pojedini autori (Dimić 2013) skreću pažnju na to kako je ideja univerziteta preoblikovana u svojevrsnu ideologiju.

U savremenim okolnostima, koje, između ostalog, karakterišu povećani zahtevi za kvantifikacijom, visoko obrazovanje zasniva se sve više na principima ekonomske isplativosti i efikasnosti, i sve više se udaljava od svojih humanističkih osnova. U tom okviru, cilj ovog rada odnosi se na sagledavanje promena koncepta univerziteta, koje se prate od klasičnih (prosvetiteljskih) ideala prema sve većim uticajima ekonomije i zahtevima za razvojem inovacija i preduzetništva. U prvom delu rada ispituju se filozofski aspekti nove "ideje univerziteta". U drugom delu rada analizira se model visokog obrazovanja koji je primarno utemeljen na ekonomskim kriterijumima s naglašenom ulogom razvoja preduzetništva i inovacija. U trećem delu rada sagledava se razvoj i aktuelizovanje treće misije univerziteta, s posebnim osvrtom na analizu aktuelnih promena i zahteva koje društveno okruženje postavlja pred visokoškolske ustanove u cilju rešavanja društvenih izazova.

2. TRADICIONALNI MODEL UNIVERZITETA I NJEGOVA FILOZOFIJA OBRAZOVANJA

Univerzitet je od svog nastanka u srednjem veku opstao do danas kao temeljna institucija visokog obrazovanja. Lungulov (2022) navodi da se, kao posebna vrsta obrazovnih ustanova i karakteristična forma društvene organizacije, univerziteti prvo pojavljuju na tri ključna mesta u srednjovekovnoj Evropi, i to u Bolonji (1088), Parizu (1150) i Oksfordu (1192). Analize istorije razvoja univerziteta su važne, budući da su mnoge ideje savremenog univerziteta povezane s tradicijom jedne od najstarijih i

najvažnijih institucija evropske istorije (Weber prema Ricken 2007). Istovremeno u literaturi se (Ćulum i Ledić 2010) ističe da specifična uloga koju univerziteti imaju u društvu, upućuje na njihovo kontinuirano prilagođavanje potrebama i zahtevima društva, kao i borbu za uspostavljanje ravnoteže između društvenih zahteva, s jedne, i vlastite percepcije uloge za dalji napredak i razvoj društva, s druge strane.

Od nastanka prvih univerziteta uočavaju se dve osnovne forme univerzitetske organizacije. S jedne strane, razvijen je Bolonjski model univerziteta s upravljačkom strukturom kojom su dominirali studenti, dok je, s druge strane, Pariški model univerziteta podrazumevao upravljačku strukturu u kojoj su dominantnu ulogu imali nastavnici (Bodroški Spariosu 2017). Zajedničko obeležje koje povezuje obe forme univerzitetske organizacije u srednjem veku jeste primat koji se davao nastavnicima i studentima kao konstitutivnim članovima akademske zajednice. Tako, na primer, akademska mobilnost, čiji se značaj podvlači u Bolonjskom procesu, nije nova za univerzitetski život. U srednjem veku, međutim, takvu spontanu mobilnost vlasti su više obeshrabrivale nego podsticale (Bodroški Spariosu 2015). Reč je o tome da je u srednjem veku studentska mobilnost označavala sredstvo ucene. S obzirom na to da u srednjem veku namenski prostori za predavanja nisu postojali, nastava se održavala u crkvama ili na privatnim posedima, što je dalje omogućavalo lako preseljenje u druge gradove koji su bili jeftiniji i gostoljubiviji (Zagorac 2017).

Pojedini autori (Despot 1991) navode Kanta kao filozofa kroz čija dela je poslednji put progovarala "ideja univerziteta". Za sagledavanje ideje univerziteta važna je Kantova podela fakulteta na tri viša (teološki, pravni i medicinski) i jedan niži fakultet (filozofski). Posmatrano iz perspektive savremenih tendencija u visokom obrazovanju značajno je Kantovo zapažanje koje se odnosi na to da za podelu fakulteta i njihovo imenovanje na više i niže nisu pitani naučnici; primaran je bio interes vladajućih struktura. Iz tog razloga su se sadržaji poučavanja na višim fakultetima stavljali u nadležnosti vlasti, dok su sadržaji poučavanja na nižim fakultetima bili prepušteni "vlastitome umu učenog naroda" (Kant 1991: 34). Otuda, značajnu karakteristiku filozofskog fakulteta, kao nižeg, predstavlja upravo mogućnost traganja za istinom. Uz Kanta, prosvetitelj koji se najčešće navodi kao predstavnik moderne ideje univerziteta je Vilhelm fon Humbolt. Značajan aspekt njegove filozofije obrazovanja odnosi se primarno na *Bildung* koji je tek s Humboltom integrisan u obrazovne programe i dobio institucionalnu stabilnost (Östling 2020). Zagorac (2017) ističe kako Humboltov projekat nije imao nameru da imitira antičke ideale, već da suštinski transformiše srednjovekovni model univerzitetskog obrazovanja koji mu je prethodio.

Uz nastavu, istraživanje postaje sastavni deo Humboltovog modela univerzitetskog obrazovanja, što je uslovilo i promenu forme odnosa između nastavnika i studenata. Reč je o tome da nastavnici nisu isključivo delovali u službi studenata, niti su studenti bili u službi nastavnika, već su i jedni i drugi delovali u službi nauke (Bodroški Spariosu 2017; Zagorac 2017). Upravo iz orijentacije na razvoj nauke, odnosno na obrazovanje kroz naučno istraživanje proizlazile su i ostale funkcije i odgovornosti akademske zajednice: razvoj ličnosti svih članova akademske zajednice, obrazovanje za složene profesije i kritički odnos prema društvu (Bodroški Spariosu 2015). Nauka se, prema Humboltovom modelu visokog obrazovanja, ne posmatra samo kao proces sakupljanja činjenica, već se razume kao proces realizacije duhovne sfere pojedinca; naučno istraživanje je duboko individualno transformativno, a snaga i raznovrsnost duhovnih moći pojedinca predstavljaju bogatstvo koje svaka država treba da ceni (Zagorac 2017).

U celini posmatrano, filozofija visokog obrazovanja zasnovana na humanističkim temeljima ukazuje na autonomno delovanje i zajedničku odgovornost pripadnika akademske zajednice. U filozofskim se osnovama moderne ideje univerziteta koncept *Bildung* promoviše kao alternativa srednjovekovnom modelu obrazovanja za zanimanje (Zagorac 2017). Razvoj ličnosti kroz obrazovanje (*Bildung*) određuje se kao suštinski individualistički, samomotivisani i neutilitaran proces; taj koncept pretpostavlja razvoj unutrašnjeg ja posredstvom kulturnog i obrazovnog okruženja, i za realizaciju zahteva situacije bogate raznolikošću (Cowan prema: Pritchard 2004: 510). U skladu s takvom konceptualizacijom obrazovanja, učenje se ne posmatra samo kao sredstvo za osposobljavanje pojedinca u praktičnim aspektima života, već učenje postaje i sastavni deo procesa sazrevanja osobe kao ljudskog bića na opštem nivou i zasebne individue na pojedinačnom nivou (Bodroški Spariosu 2017; Zagorac 2017). Otuda se u literaturi (Jurčević 2019) konceptualizuju tri ključne dimenzije humanističke ideje univerziteta – samopozicioniranje, interakcija i transformacija – koje se i određuju kao središnji zadaci visokog obrazovanja usmerenog na razvoj samopotvrđujuće slobodne ličnosti.

3. UTICAJ EKONOMIJE NA VISOKO OBRAZOVANJE: ZAHTEVI ZA RAZVOJEM INOVACIJA I PREDUZETNIŠTVA

Nakon Bolonjske reforme u kasnom 20. veku, sve značajniji postaje širi društveno-ekonomski kontekst u kojem deluju visokoškolske ustanove, a time i razumevanje mnogih izazova koje taj kontekst postavlja pred njih. U tom okviru, u literaturi se

navodi da "novu filozofiju visokog obrazovanja" predstavlja razvoj inovacija i preduzetništva (Pejanović 2019). Spoljašnji akteri ostvaruju sve veći uticaj na visoko obrazovanje i u takvom okruženju menja se poimanje univerziteta koji postaje važan segment tehnološkog progresa i ukupnog društveno-ekonomskog razvoja. Znanje i obrazovanje postaju ključni pokretači društvenog razvoja, pa se u literaturi (Mykhailyshyn, Kondur and Serman 2018) naglašava da pomak od industrijskog ka društvu znanja aktuelizuje pitanje razvoja inovacija u oblasti obrazovanja.

Pri tome, teorijski okvir nove konceptualizacije obrazovanja koja se udaljava od humanističke tradicije uključuje poziciju neoliberalizma, koja sadrži značajne implikacije za obrazovanje, posebno kada je reč o visokom obrazovanju. U literaturi se (Van der Walt 2017) na osnovu pregleda istraživanja o promenama u visokom obrazovanju izdvajaju sledeće manifestacije neoliberalnog pristupa u visokom obrazovanju: institucije visokog obrazovanja posmatraju se kao preduzeća ili čak poslovne korporacije koje nude znanje upakovano u vidu nastavnih programa; usvajanje poslovnih modela upravljanja; povećani zahtevi za javnom odgovornošću, što, kroz procese eksterne evaluacije, utiče na smanjivanje institucionalne autonomije; internacionalizacija; obrazovanje se posmatra kroz prizmu isplativosti rezultata i tržišnih načela; konzumeristički etos – studenti se vide kao potrošači i kupci koji investiraju u vlastitu budućnost; komodifikacija znanja; svrha obrazovanja je da se osigura radna snaga koja je potrebna kapitalističkoj ekonomiji; istraživanja podležu kompeticiji kroz regulativne strukture, što je pojačano rangiranjem institucija visokog obrazovanja prema istraživačkoj izvrsnosti; usvajanje tržišnog načina razmišljanja i preduzetničke kulture. Značajno je napomenuti da sagledavanje visokog obrazovanja isključivo iz ugla analize troškova i koristi obrazovanja može delovati u pravcu podrivanja prosvetiteljskih ideala. Naime, prosvetiteljski filozofi obrazovanje nisu posmatrali iz ugla potrošnje ili investicije, „već kao ljudsku potrebu i 'prirodno pravo' koje pripada svim ljudima, prosto zbog toga što su rođeni kao ljudi" (Bodroški Spariosu 2017: 40).

Važno je i to da kraj 20. veka karakteriše napuštanje koncepta binarnog sistema visokog obrazovanja, odnosno napuštanje podele na akademske institucije koje su usmerene na dugoročni razvoj nauke i na stručno usmerene neuniverzitetske institucije visokog obrazovanja koje su fokusirane na potrebe industrije i tržišta. Jedinstveni prostor visokoškolskog obrazovanja kojem se teži u okviru Bolonjske deklaracije predstavlja način formalnog izjednačavanja različitih vrsta institucija visokog obrazovanja u trci za najboljim studentima, profesorima, a najpre finansijama. Reč je o tome da naziv univerzitet može da nosi nezavisni, istraživački

i neprofitni univerzitet, isto kao i komercijalna obrazovna firma koja se bavi specijalizovanom stručnom obukom (Bodroški Spariosu 2015).

Uloge univerziteta, koji u savremenim uslovima doživljava transformaciju iz primarno naučne i obrazovne institucije u instituciju koja doprinosi i društveno-ekonomskom rastu i razvoju, poznate su pod nazivom treća (preduzetnička) misija univerziteta (Pejanović 2019). Naime, u literaturi se (Wissema 2009) ističe da su inovacije iz 18. i 19. veka (parni motor, železnica, telegrafija, električna energija, telefon) razvijene u okrilju delovanja preduzetnika, a ne univerziteta, a Pejanović (2019) naglašava da je period do Prvog svetskog rata obeležen inovacijama koje se dovode u vezu s pojedincima koji su kao tvorci poznatih izuma imali "blesak genijalnosti". Od tada se, prema istom autoru, pronalaženje preoblikuje u istraživanje, to jest u sistemsku, planiranu i svrsishodnu aktivnost koja se organizuje s visokim stepenom predvidljivosti, kako u pogledu postavljenih ciljeva, tako i u pogledu očekivanih rezultata. Od individualnih inovacija prelazi se, dakle, na sistemski pristup inovacijama, što dovodi do zahteva za razvojem preduzetništva i kreiranjem inovacija u okviru obrazovnih institucija.

Važno je reći da pojedini autori (Mykhailyshyn, Kondur and Serman 2018) ukazuju na distinkciju između sintagmi "inovacije u obrazovanju" i "obrazovne inovacije". Inovacije u obrazovanju predstavljaju širi pojam i uključuju obrazovne, naučne i tehnološke, infrastrukturne, ekonomske, društvene, administrativne i druge inovacije, dok se obrazovne inovacije shvataju kao postupak ili način obrazovnog delovanja koji se bitno razlikuje od ustaljene prakse obrazovanja, primenjujući se u cilju povećanja stepena efikasnosti u konkurentskom okruženju. Ove potonje inovacije uključuju pedagoške, naučne i metodološke inovacije, kao i obrazovne i tehnološke inovacije. Istovremeno, one predstavljaju suštinu inovacija u obrazovanju. U tom smislu, glavni faktori inovacija u internom okruženju univerziteta jesu: obrazovne inovacije – sadržaji kurikuluma, nove nastavne tehnologije, profesionalizam nastavnog osoblja; administrativne inovacije – sistem menadžmenta; ideološke inovacije – uvođenje promena u cilju praćenja trendova i postojanje mehanizma interakcije između univerziteta i tržišta rada. Tako se osnovne komponente inova-tivnog razvoja institucija visokog obrazovanja odnose na razvoj naučnog i istra-živačkog rada, tehnički i tehnološki razvoj, organizacioni razvoj, ekonomski razvoj, razvoj internacionalne saradnje, društveni razvoj, razvoj osoblja, kao i razvoj obrazovnog procesa. Transfer tehnologija, bliska saradnja s poslovnim sektorom, implementacija rezultata istraživanja u proizvodnju i delovanje u društvu navode se kao preduslovi inovativnog visokog obrazovanja (Mykhailyshyn, Kondur and Serman 2018).

Pojedini autori (Gibb prema Ollila and Williams-Middleton 2011) ističu značaj preduzetničkog pristupa u visokom obrazovanju, tvrdeći da je taj pristup esencijalan za povezivanje konceptualnog znanja s nizom preduzetničkih aktivnosti. Veruje se da je preduzetnički pristup pogodan jer kreira: okruženje učenja koje osigurava "vlasništvo" nad procesom učenja, kontrolu, autonomiju; holističko upravljanje i multidisciplinarni pristup nastavi zasnovan na projektima i širok spektar nastavnih aktivnosti, kao što su konvencionalna predavanja, seminari, radionice, fokus grupe, vršnjačko poučavanje i slično. S druge strane se u literaturi (Bodroški Spariosu 2015; Jurčević 2019) ukazuje na značaj preispitivanja svih aspekata ekonomske instrumentalizacije univerzitetskog obrazovanja jer univerziteti počinju više da liče na uslužna preduzeća nego na obrazovne institucije.

U tom se okviru i afirmiše obrazovanje za preduzetništvo koje ima emancipatorski karakter (Luketić 2016). Takvo obrazovanje nije utemeljeno na spoljašnjim ciljevima služeći neoliberalnim interpretacijama, već je zasnovano na liberalnom i humanističkom pristupu u okviru kojeg se prednost daje unutrašnjim ciljevima obrazovanja. U literaturi se ukazuje i na značaj uspostavljanja dijaloga između preduzetništva i pedagogije (Hägg and Peltonen 2014), i razumevanja ne samo pitanja "znati šta" i "znati kako", već i "znati zašto" jer je reč o znanju koje podstiče lični angažman i legitimiše delovanje (Williams-Middleton and Donnellon 2014). Ukoliko se preduzetničkom obrazovanju pristupi "odozdo prema vrhu", tada se polazi primarno od pitanja filozofije obrazovanja za preduzetništvo (ontološka, epistemološka i aksiološka pitanja), a zatim se prelazi na pitanja obrazovne svesnosti, preduzetničke pedagogije, zadataka preduzetničkog obrazovanja i konačno na sadržaje, metode i okruženje učenja (Hägg and Peltonen 2014). U cilju integrisanja univerzitetskog preduzetništva i preduzetničkog obrazovanja, pojedini autori (Ollila and Williams-Middleton 2011) predlažu pristup u okviru kojeg se dopušta spoj konvencionalnog akademskog obrazovanja usmerenog na probleme i komercijalno motivisanog obrazovanja fokusiranog na rešenja. Dok koncept usmeren na probleme pretpostavlja refleksiju, analizu i razumevanje, koncept usmeren na rešenja promoviše traganje za prilikama, preuzimanje inicijative i rizika i fleksibilno reagovanje na izazove. Očigledno je da postoje dodirne tačke koncepta usmerenog na probleme s filozofijom visokog obrazovanja utemeljenom na humanističkim osnovama, kao i s freireanskim pristupom obrazovanju zasnovanom na postavljanju i analiziranju problema. S druge strane, postoji povezanost između koncepta usmerenog na rešenja i modela visokog obrazovanja primarno utemeljenog na ekonomskim kriterijumima koji je nastao kao posledica razvoja ekonomije zasnovane na znanju. U tom okviru,

najveći izazov za visokoškolsko obrazovanje u savremenom kontekstu jeste pronalaženje balansa između koncepta usmerenog na probleme i koncepta usmerenog na rešenja, kako koncept usmeren na rešenja ne bi potisnuo u drugi plan koncept usmeren na probleme. Otuda se pojedini autori zalažu za hibridni model (Kromudas 2017) u okviru kojeg se jednako priznaju i instrumentalne i humanističke vrednosti.

4. RAZVOJ TREĆE MISIJE UNIVERZITETA

Iako ne postoji opšteprihvaćena definicija treće misije univerziteta, u literaturi je često pozivanje na određenje u okviru kojeg se ističe da se ta misija shvata kao odnos između visokog obrazovanja i društva izvan prve (nastava) i druge misije (istraživanje), te kao nova dvostruka uloga univerziteta kao nosioca pozitivnih promena, koji doprinosi društvenom razvoju, i preduzetnika, koji doprinosi ekonomskom razvoju (Ćulum i Ledić 2011). Drugačije rečeno, pravac treće misije razvoja univerziteta pretpostavlja njegovu društvenu odgovornost koja pred univerzitet postavlja zahtev da se aktivno uključi u socijalni i ekonomski razvoj društva. Spasojević, Kleut i Branković (2012) ističu kako se uz pojam treće misije univerziteta koriste i njegovi nešto konkretniji sinonimi: civilna misija, javna služba, društvena odgovornost. Ćulum i Ledić (2011), pri tome, ukazuju na postojanje sukoba između dve dominantne paradigme koje proizlaze iz dve uloge treće misije; s jedne strane, reč je o doprinosu univerziteta ekonomiji, dok je, s druge strane, reč o doprinosu univerziteta razvoju civilnog društva i demokratije.

U praksi je, međutim, više naglašena ekonomska dimenzija javnog delovanja univerziteta. Upravo iz tog razloga pojedini autori (Pejanović 2019) treću misiju univerziteta dovode u vezu s razvojem preduzetničkog univerziteta. Usled dvoznačnog određenja treće misije, pojedini autori (Fernández, Fernández-López, Rey-Ares and Bobillo 2018) ukazuju na podelu prema kojoj se transfer znanja razmatra kao treća misija, dok se društvena odgovornost vezuje za četvrtu misiju. Treća i četvrta misija univerziteta uključuju se u postojeće misije – nastavu i istraživanje – koje se ne mogu razumeti bez transverzalnog aspekta koji pretpostavlja vezu s ekonomskim i društvenim okruženjem. U cilju sveobuhvatnijeg pristupa trećoj misiji univerziteta i prevazilaženja njenog sagledavanja isključivo u kontekstu ostvarivanja kratkotrajnih utilitarnih težnji, u literaturi se ističe i da aktuelna akademska rasprava ukazuje na četiri pristupa u razumevanju treće misije univerziteta:

1) treća misija kao doprinos univerziteta ekonomskom razvoju;
2) treća misija kao doprinos univerziteta razvoju civilnog društva i demokratije;
3) treća misija kao integrativni koncept međusektorske saradnje u doprinosu razvoja (lokalne) zajednice;
4) treća misija kao temelj akademske profesije i odgovornost univerzitetskih nastavnika u razvoju univerziteta i lokalne zajednice (Ćulum i Ledić 2011).

Ukoliko se treća misija sagledava na ovaj način, tada je jasno da doprinos ekonomskom razvoju predstavlja samo jednu njenu dimenziju.

Pojedini autori (Berghaeuser and Hoelscher 2020) ukazuju pak na tri dimenzije treće misije univerziteta: transfer znanja i tehnologije, društveni angažman i celoživotno učenje. U tom je okviru značajno napomenuti da su dalekosežne ekonomske i socijalne transformacije krajem 20. veka, kao i borba protiv nezaposlenosti i pozivanje na kompetentnost kako bi se ona redukovala, doveli do toga da je koncept celoživotnog učenja došao na sam vrh liste prioriteta političkog odlučivanja (Eurydice 2000). Pri tome se u literaturi (Spasenović 2019) konstatuje da je u proteklom periodu, pod uticajem globalizacije i delovanja međunarodnih aktera, primetan snažan uticaj globalnih tokova u obrazovanju na kreiranje nacionalnih obrazovnih politika. Time je akcenat na efektivnosti, efikasnosti, razvoju kompetencija za tržište rada, bar u izvesnoj meri, potisnuo u drugi plan vrednosti humanističke orijentacije u obrazovanju.

Uopšte uzev, kada je reč o funkcijama visokog obrazovanja, danas postoji potreba za uspostavljanjem balansa između tradicionalnih (nastava i istraživanje) u odnosu treću misiju univerziteta. Posmatrano iz pedagoške perspektive, posebno je značajno ukazati na potrebu očuvanja i negovanja humanističke dimenzije obrazovanja. Drugačije rečeno, neophodno je uvažavanje činjenice da spoljašnji ciljevi, koji obuhvataju promene u ekonomskoj, sociokulturnoj i prirodnoj okolini obrazovanja do kojih bi trebalo doći promenjenim delovanjem obrazovanih ljudi, mogu da budu ostvareni samo ukoliko su ostvareni unutrašnji ciljevi obrazovanja koji mogu doprineti i ličnom razvoju pojedinaca (Pastuović 2012). Iako savremeno doba zahteva povezivanje sveta obrazovanja i tržišta, važno je prevazići isključivo postavljanje obrazovanja u funkciju ispunjavanja utilitarnih i tržišnih težnji. Proces marketizacije univerziteta (Barnett 2011) aktuelizuje tako pitanje treće misije univerziteta. Dok se s jedne strane ukazuje na ponovo rađanje "ideje univerziteta" u smislu egzistiranja univerziteta mudrosti, javnog univerziteta, otvorenog univerziteta, civilnog, kreativnog i ekološkog univerziteta (Peters and Barnett 2018), s druge strane akcenat

se nalazi na preduzetničkom, digitalnom univerzitetu i univerzitetu izvrsnosti (Barnett 2017; Peters and Barnett 2018). U tom se okviru slično pristupa i trećoj misiji univerziteta, gde mnoge kritike njene isključive usmerenosti na ekonomski pristup (Bodroški Spariosu 2015; Bosanac 2021; Ćulum i Ledić 2011; Liessmann 2008) rezultiraju i inicijativama za razvojem njene civilne dimenzije.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Kao društveni (pod)sistem, obrazovanje je oduvek bilo povezano s društvenim promenama. Dok, s jedne strane, društveni kontekst utiče na obrazovanje, s druge strane, obrazovanje doprinosi različitim dimenzijama društvenog razvoja (Pastuović 2012). U tom okviru je i potrebno razmatrati društvena očekivanja u pogledu uloge visokog obrazovanja. Pri tome se u literaturi naglašava da se visokoškolske ustanove (posebno univerziteti) opiru brzim i kratkoročnim promenama, budući da takve promene ne odgovaraju suštini univerziteta (Savićević 2009). Otuda se i javlja zahtev da promene univerziteta budu naučno zasnovane i opravdane. Naime, iako tržište danas ostvaruje veliki uticaj na visoko obrazovanje, ono ne bi trebalo da predstavlja njegovu dominantnu orijentaciju. Dominacija tržišnog diskursa u visokom obrazovanju pretpostavlja njegovo usmeravanje na kratkotrajne zadatke, dok bi dugoročne orijentacije u smislu celovitog razvoja pojedinca izgubile na značaju. Upravo je zato ispred utilitarnih težnji i podređenosti tržištu značajno promovisanje veze između visokog obrazovanja i razvoja celovite ličnosti. U tom se okviru u literaturi (Bodroški Spariosu 2015; Bodroški Spariosu 2017; Halilović 2015) predočavaju razlike između humboltovog modela univerziteta i univerzitetskog obrazovanja u kontekstu Bolonjskog procesa, odnosno ukazuje na to da umanjivanje humanističkih aspekata današnjeg univerziteta i otvorenost kompromisima pod uticajem konzumerizma i tržišne ideologije direktno narušavaju Humboltovu "ideju univerziteta" (Zagorac 2017).

Pitanje odnosa visokog obrazovanja i društvenog razvoja zauzima ključno mesto i u okviru proučavanja treće misije univerziteta. Zahtev za proširenjem funkcija savremenog univerziteta svakako ne sme da doprinese podrivanju akademskih standarda. Otuda je danas najveći izazov u pronalaženju balansa između očuvanja institucionalne autonomije univerziteta, nezavisne društvene kritike i akademskih sloboda profesora i studenata, s jedne strane, i postizanja njegove povezanosti sa svetom rada i društvom u celini, čime univerzitet postaje relevantan faktor društveno-ekonomskog razvoja. Dakle, bitno je uspostavljanje adekvatnog spoja koncepta

usmerenog na probleme i koncepta fokusiranog na rešenja, kako visoko obrazovanje ne bi postalo isključivo instrument ekonomskog razvoja potiskujući u drugi plan ulogu obezbeđivanja konteksta za ljudski razvoj. Otuda bi rasprave o daljem smeru razvoja visokog obrazovanja trebalo usmeriti na propitivanje mogućnosti podsticanja humanističkih vrednosti, kako bi institucije visokoškolskog obrazovanja delovale kao generator sveukupnog društvenog razvoja.

LITERATURA

1. Barnett, Ronald (2011), ˝The marketised university: Defending the indefensible˝, in: Mike Molesworth, Richard Scullion, and Elisabeth Nixon (Eds.), *The marketisation of higher education and the student as consumer*, Routledge, London - New York, 39-51.
2. Barnett, Ronald (2017), ˝Constructing the university: Towards a social philosophy of higher education˝, *Educational Philosophy and Theory*, 49(1), 78-88.
3. Berghaeuser, Hendrik, Michael Hoelscher (2020), ˝Reinventing the third mission of higher education in Germany: Political frameworks and universities' reactions˝, *Tertiary Education and Management*, 26(1), 57-76.
4. Bodroški Spariosu, Biljana (2015), ˝Univerzitetsko obrazovanje – od Humboltovog modela do Bolonjskog procesa˝, *Nastava i vaspitanje*, 64(3), 407-420.
5. Bodroški Spariosu, Biljana (2017), *Univerzitetsko obrazovanje pred stalnim izazovima*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd
6. Bosanac, Maja (2021), *Perspektive razvoja i institucionalizacije treće misije univerziteta*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad
7. Ćulum, Bojana, Jasminka Ledić (2010), *Civilna misija sveučilišta: Element u tragovima*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka
8. Ćulum, Bojana, Jasminka Ledić (2011), *Sveučilišni nastavnici i civilna misija sveučilišta*, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka
9. Despot, Branko (1991), ˝Predgovor - Univerzitet kao znanstvena ustanova ili čovjek kao znanstveno robovanje˝, u: Goran Gretić, Zvonko Posavec (ur.), *Ideja univerziteta*, Globus, Zagreb, 7-17.

10. Dimić, Zoran (2013), *Rađanje ideje univerziteta*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci
11. Etzkowitz, Henry (2001), ˝The second academic revolution and the rise of entrepreneurial science˝, *IEEE Technology and Society Magazine*, 20(2), 18-29.
12. Eurydice (2000), *Lifelong learning: The contribution of education systems in the member states of the European Union*, Eurydice, Brussels
13. Fernández, Loreto, Sara Fernández-López, Lucia Rey-Ares, Maria Bobillo (2018), ˝Innovation in the first mission of universities", *Journal of Innovation Management*, 6(4), 32-48.
14. Hägg, Oui, Katariina Peltonen (2014), ˝Towards a conceptual understanding of entrepreneurial pedagogy˝, https://www.outihagg.fi/wp-content/uploads/2018/04/Hagg_Peltonen_2014_Towards.pdf, last accessed 20. 02. 2022.
15. Halilović, Enver (2015), ˝Izazovi visokog obrazovanja u BiH˝, *Pregled - časopis za društvena pitanja*, 56(1), 11-22.
16. Jurčević, Ružica (2019), *Suvremeno sveučilište između humanističkih ideala i tržišnih interesa*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb
17. Kant, Imanuel (1991), ˝Spor fakulteta˝, u: Goran Gretić, Zvonko Posvec (ur.), *Ideja univerziteta*, 19-123, Globus, Zagreb
18. Kromydas, Theocharis (2017), ˝Rethinking higher education and its relationship with social inequalities: Past knowledge, present state and future potential˝, *Palgrave communications*, 3(1), 1-12.
19. Liessmann, Konrad Paul (2008), *Teorija neobrazovanosti: Zablude društva znanja*, Jesenski i Turk, Zagreb
20. Luketić, Daliborka (2016), ˝Education for entrepreneurship at the crossroads of neoliberal and emancipatory pedagogy˝, *Croatian Journal of Education*, 18(2), 543-581.
21. Lungulov, Biljana (2022), *Univerzitet u Evropi: Institucionalni razvoj, obrazovne politike i društvene promene*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad
22. Mykhailyshyn, Halyna, Oksana Kondur, Lesia Serman (2018), ˝Innovation of education and educational innovations in conditions of modern higher education institution˝, *JPNU Scientific Journal*, 5(1), 9-16.
23. Ollila, Sussane, Karen Williams-Middleton, (2011), ˝The venture creation approach: integrating entrepreneurial education and incubation at the

university˝, *International Journal of Entrepreneurship and Innovation Management*, 13(2), 161-178.
24. Östling, Johan (2020), ˝Humboldt's University: The history and topicality of a german tradition˝, in: Lars Engwal (Ed.), *Missions of universities: Past, present, future*, Springer, Cham, 63-80.
25. Pastuović, Nikola (2012), *Obrazovanje i razvoj: kako obrazovanje razvija ljude i mijenja društvo, a kako društvo djeluje na obrazovanje*, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb
26. Pejanović, Radovan (2019), *Izazovi ekonomskog obrazovanja*, Akademska knjiga, Novi Sad
27. Peters, Michael, Ronald Barnet (2018), ˝The very idea of the university˝, in: Michael Peters, Ronald Barnett (Eds.), *The idea of the university*, Peter Lang, New York, xiii-xxxiii
28. Pritchard, Rosalind (2004), ˝Humboldtian values in a changing world: Staff and students in German universities˝, *Oxford Review of Education*, 30(4), 509-528.
29. Rodrigues, Carlos (2011), ˝Universities, the second academic revolution and regional development: A tale (solely) made of '*techvalleys*'?˝, *European Planning Studies*, 19(2), 179-194.
30. Ricken, Norbert (2007), ˝The deliberate university: Remarks on the 'Idea of the University' from a perspective of knowledge˝, *Studies in Philosophy and Education*, 26(5), 481-498.
31. Savićević, Dušan (2009), ˝Bitne funkcije visokog obrazovanja˝, *Vaspitanje i obrazovanje*, 2, 13-35.
32. Spasenović, Vera (2019), *Obrazovna politika globalni i lokalni procesi*, Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd
33. Spasojević, Dušan, Jelena Kleut, Jelena Branković (2012), ˝Društvene promene, Bolonjski proces i treća misija univerziteta u Srbiji˝, *Teme*, 36(3), 1157-1172.
34. Van der Walt, Johanes (2017), ˝Some recent responses to neoliberalism and its views on education˝, *HTS: Theological Studies*, 73(3), 1-8.
35. Vukasović, Daliborka (2018), ˝Filozofija obrazovanja i kritička pedagogija u odnosu na subjekt saznanja u postmoderni˝, u: Kuburić Zorica, Ana Zotova, Goran Rujević (ur.), *Savremeni pristup filozofskim temama*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, 185-197.

36. Williams-Middleton, Karen, Anne Donnellon (2014), ˝Personalizing entrepreneurial learning: A pedagogy for facilitating the know why˝, *Entrepreneurship Research Journal*, 4(2), 167-204.
37. Wissema, Johan (2009), *Towards the third generation university*: *Managing the university in transition*, Edward Elgar, UK
38. Zagorac, Ivana (2017), ˝Ideja sveučilišta i uloga filozofije˝, *Diacovensia: Theological Adverbs*, 25(4), 531-547.
39. Zheng, Peijun (2010), ˝The 'second academic revolution': Interpretations of academic entrepreneurship˝, *Canadian Journal of Higher Education*, 40(2), 35-50.

CHANGE OF THE CONCEPT OF THE UNIVERSITY: FROM ENLIGHTENMENT IDEALS TO THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP

While the university of today, as a significant institution whose appearance is associated with the Middle Ages, can be considered in the context of the emergence of classical university education, the modern age is facing this institution with new requirements and expectations. This paper aims to consider the changes in the concept of the university, which are accompanied by classical ideals (enlightenment) to all the major influences of the economy and the requirements for the development of innovation and entrepreneurship. The paper aims to concretize the following tasks: to analyze the classical model of the university and its philosophy of education, to analyze the model of higher education that is primarily based on economic criteria, and to consider the need for actualization and development of the third mission. It is concluded that in modern circumstances, the university is facing the challenge of finding a balance between preserving institutional autonomy, independent social criticism, and academic freedom of professors and students, on the one hand, and connecting with the world of work to become a relevant factor in economic development. Within this framework, discussions on the further direction of the development of higher education should be directed on examining the possibilities for the encouragement of humanistic values, for higher education institutions act as a generator of overall social development.

Keywords: civic dimension; entrepreneurship; higher education; philosophy of education; the third mission of the university

Adrese autorica
Authors' address

Maja Bosanac
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
maja.bosanac@ff.uns.ac.rs

Jovana Milutinović
Univerzitet u Novom Sad
Filozofski fakultet
jovanajm@ff.uns.ac.rs

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA UTUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

dhs
društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

METODIČKA TEORIJA I PRAKSA

Marijana Prodanović, Saša Čorboloković
KA BOLJEM RAZUMEVANJU OSOBINA I PRAVILNE UPOTREBE ENGLESKOG PREZENT PERFEKTA – STRUČNI UVID I PREDLOG / TOWARDS BETTER UNDERSTANDING OF PRESENT PERFECT CHARACTERISTICS AND USAGE – PROFESSIONAL INSIGHT AND SUGGESTION 353

dhs
društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.353

UDK 811.163.41'366.581:811.111'366.581

Primljeno: 21. 06. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Marijana Prodanović, Saša Čorboloković

KA BOLJEM RAZUMEVANJU OSOBINA I PRAVILNE UPOTREBE ENGLESKOG PREZENT PERFEKTA – STRUČNI UVID I PREDLOG

Predmet ovog rada je razmatranje načina uspešnog savladavanja osobina i pravilne upotrebe engleskog prezent perfekta. Osnovni cilj rada je utvrditi status prezent perfekta u procesu prevođenja sa srpskog na engleski jezik. Zadaci rada su ukazati na nedoslednosti, ali i ponuditi predloge rešenja u nastavnom procesu posredstvom kolaborativnog podučavanja, odnosno međupredmetne saradnje. Na korpusu od 113 setova rečenica koje su sa srpskog na engleski jezik preveli studenti Anglistike za potrebe vežbi, primenom kvalitativne analize podataka, uočeno je da je upotreba engleskog prezent perfekta u tom procesu može biti nekonzistentna. Rad sugeriše da bi u otkrivanju statusa prezent perfekta i pronalaženja njegovog srpskog ekvivalenta mogla pomoći implementacija kolaborativnog podučavanja koje podrazumeva međupredmetnu saradnju: zajedničku pripremu, realizaciju časova srpskog i engleskog jezika, kao i praćenje i evaluaciju savladanog.

Ključne reči: prevođenje; prezent perfekt; engleski jezik; srpski jezik; međupredmetna saradnja.

1. UVOD

Za prevođenje glagolskih oblika sa jednog jezika na drugi, vrlo je važno njihovo dobro poznavanje u svakom zasebnom jeziku, ali i u međusobno povezivanje i traženje adekvatnih prevodnih ekvivalenata. Međutim, neretko značajne i česte greške u praksi, prilikom provere znanja, svedoče o nedovoljnom poznavanju, ali i nedovoljnom povezivanju znanja iz različitih jezika. U učionicama i dalje možemo da uočimo jednu ustaljenu naviku izolovanog učenja jezika, koja će teško dovesti do

stabilnog, trajnog znanja, pa se s pravom postavlja pitanje koliko je zaista nešto usvojeno, a koliko samo trenutno zapamćeno i zaboravljeno posle prve provere.

Kako bi se navedena praksa ostavila po strani, a na njeno mesto uvela ona koja bi, ne samo pospešila razumevanje predmetne materije, nego dovela do aktivne, pravilnije i slobodnije upotrebe usvojenog, ovaj rad, u formi stručnog predloga, proisteklog iz uvida u analizirani korpus, nastoji da osvetli status engleskog prezent perfekta u procesu prevođenja sa srpskog na engleski jezik, odnosno – da ukaže na potencijalne nedoslednosti, prepreke, kao i pristupe i metode kojim bi se isti mogli izbeći ili uspešno savladati.

2. MEĐUPREDMETNA SARADNJA U NASTAVI STRANOG JEZIKA

Kolaborativno učenje, odnosno učenje u paru ili grupi, pozitivno utiče na ishode, na usvojeno znanje i veštine, ali i, tokom samog procesa učenja, na motivaciju, inhibiciju, anksioznost (Rutherford, ed. 2014). Uz podršku i pomoć školskih prijatelja, tj. drugova iz grupe, učenici će, bez obzira na predmetnu materiju, da pokažu više samopouzdanja, preuzmu inicijativu, pa čak i rizik, nekada za svoje, a nekada za dobro grupe kojoj pripadaju – što će, u konačnici, dovesti do boljitka na opštem planu. I dok se nastavnici često odlučuju da aktivnosti organizuju upravo na ovaj način – koji uključuje saradnju, čini se, sudeći po nastavnim aktivnostima koje nas okružuju, čiji smo sastavni deo, da saradnja među nastavnicima, srodna onoj kojoj su učenici izloženi, ostavlja još prostora za napredak.

Upravo ovakva međusobna saradnja se podrazumeva i u okvirima modela projektno-usmerene nastave, koji je već decenijama zastupljen u praksi mnogih nastavnika (Veselinov i, Prtljaga 2018; Mirkov 2005; Vilotijević i Vilotijević 2016; Ristanović 2018). Model je, od pre nekoliko godina, i zvanično predloženog za neizostavno sprovođenje u osnovnoj školi, gde je potvrdio svoje pozitivne strane i kada je u pitanju proces nastave stranog jezika. Međutim, na srednjoškolskom nivou, isti se model, barem zvanično, još uvek koristi u skladu sa individualnim pristupom samog nastavnika (Prodanović i Gavranović 2020).

U svetlu iskoraka na polju obrazovanja, unapređivanja kritičkog mišljenja, omogućavanja i, istovremeno, ojačavanja uvezivanja i praktične primene usvojenog – pojavljuje se i CLIL (eng. *Content and Language Integrated Learning*[3]), pristup u

[3] Više o razvoju, ali i implementaciji CLIL modela u nastavi stranih jezika: https://www.ecml.at/ECML-Programme/Programme2020-2023/CLILinlanguagesotherthanEnglish/tabid/4298/language/en-GB/Default.aspx

nastavi koji zagovara upotrebu stranog jezika prilikom usvajanja drugih sadržaja (sadržaja koji pripadaju drugim predmetima i oblastima). Međutim, ideja o poznavanju različite materije i mogućnosti prenošenja iste na učenike možda nije strana učiteljima, koji sa najmlađima prolaze kroz prve godine obrazovanja, ali može biti potpuno nova, i, na prvi pogled šokantna, nastavnicima/profesorima (od viših razreda osnovog obrazovanja, pa nadalje), koji bi, uz jezik/na stranom jeziku, podučavali ne-jezičke sadržaje. Cilj ovakvog pristupa svakako je integrisanje sadržaja – povezivanje pojmova, istovremeno unapređivanje višestrukih kompetencija, međusobno osnaživanje predmeta (ne-jezički predmet razvija jezik i obratno) (Marsh et al. 2011).

Kolaboracija je neizostavni deo CLIL-a, koji je upravo nastao sa ciljem da se odgovori na savremene, sve naprednije potrebe sa kojima se susrećemo u učionicama, te da pomogne razvoju nastave jezika, ali, istovremeno, i reformi obrazovnog sistema. Čini se, pak, da primena ovog inovativnog modela zahteva (otuda i nemali broj priručnika) i posebne obuke tzv. CLIL nastavnika i tek će da pokaže svoju praktičnu vrednost.

Ono što, s druge strane, nosi osobenosti kako projektno-usmerene nastave, tako i prožimanja pojmova i kompetencija među predmetima, jeste tesna i aktivna, stvarna saradnja među nastavnicima i predmetima, ona koja bi uključila zajedničku pripremu, realizaciju, ali i praćenje, te evaluaciju savladanog. Ovakav oblik saradnje/kolaboracije bio bi celovito usaglašen i sa smernicama Saveta EU, a u vezi sa sveobuhvatnim pristupom učenju i podučavanju jezika (*Official Journal of the European Union* 2019), koji upravo naglašava važnost promovisanja takve prakse – kolaborativnog modela nastave u kojem učestvuju nastavnici jezika i drugih (jezičkih ili ne-jezičkih) predmeta.

3. PERFEKATSKA VREMENA U ENGLESKOM I SRPSKOM JEZIKU I NJIHOV STATUS U PREVODU

Perfekatska, složena vremena u engleskom jeziku neretko predstavljaju izazov u procesu nastave, odnosno učenja ovog jezika, posebno kada ih je potrebno prevesti, tj. pravilno razumeti nameravanu poruku i pronaći odgovarajući prevodni ekvivalent u srpskom jeziku. Za perfekatske oblike, bilo da je reč o sadašnjem, prošlom ili, pak, budućem vremenskom određenju, uobičajeno se vezuje kompletiranost (zaokruženost) date radnje (prosti perfekat), odnosno durativnost (trajanje radnje, kada je reč o trajnoj formi). I dok njihova upotreba, u sistemu engleskog jezika, pronalazi mesta

na kojima bi svako drugo glagolsko vreme bilo manje podesno i opravdano, čini se da u srpskom jeziku, a kada su njihovi ekvivalenti u pitanju, ulica nije uvek jednosmerna (više kod Novakov 1988).

Prema rečima Novakova (2008: 41), teško je odrediti temporalnu granicu prezent perfekta u engleskom jeziku, budući da samo njegovo postojanje spaja trenutak govorenja sa nekim trenutkom koji se desio u prošlosti ili je zapravo započeo u prošlosti, a još uvek traje, o čemu Lič govori kao o prezent perfektu koji ukazuje na stanje do sadašnjeg trenutka, prezent perfektu kojim se ilustruje neodređena prošlost, rezultat neposredno vezan za prošlost ili navika koja doseže do sadašnjeg trenutka (Leech 2004: 33-42). Novakov, kada je u pitanju prevođenje prezent perfekta na srpski jezik navodi spektar koji uključuje, osim perfekta, i prezent, kao i aorist (2008: 43).

Posmatrajući prevodne ekvivalente u srpskom jeziku za prezent perfekat koji se odnosi na rezultat (nečega što je direktno povezano sa prošlošću), na primeru prevoda književnog teksta, Glođović (2010) potvrđuje da ne postoji jednoobrazna odluka o glagolskom vremenu koje će uvek da zameni ovakav perfekat, no da se, u srpskom jeziku, primarno u zavisnosti od semantičkog sadržaja, prepliću perfekat, prezent, uz nefrekventni aorist (2010: 19), uz napomenu da, i pored postojanja pobrojanih, srpski perfekat zauzima centralno mesto u procesu prevoda.

Referencijalna upotreba prezenta u srpskom jeziku neizostavno obuhvata opis situacija koje se dešavaju u trenutku govora, onih koje ukazuju na osobinu/opštu tvrdnju, koje su gnomskog karaktera, kao i onih koje povezuju sadašnji sa drugim (neretko prošlim) trenutkom (Novakov 1988; Piper i dr. 2005); upravo poslednje navedene radnje jesu one koje bi, po svojoj prirodi, odgovarale osobinama engleskog prezent perfekta – te ne čudi što je sadašnje vreme u sprskom jeziku ono na koje ćemo se u prevodu učestalo osloniti (npr. *Poznajem ju godinama / I've known her for ages*).

Posmatrajući prevod, ovaj put, domaćeg književnog dela, na engleski jezik, sa posebnim osvrtom na prevodne ekvivalente za raznolike upotrebe srpskog prezenta u engleskom jeziku, Pilipović (2013) pronalazi da je prezent perfekat zamena za srpski prezent u vremenskim klauzama, onda kada ukazuje na zaokruženost radnje, a da je njegov trajni oblik ekvivalent srpskom prezentu koji se odnosi na referencijalni narativni prezent, gde vidimo radnju koja je počela u ranijem trenutku, ali i dalje traje/je validna (2013: 20).

I dok tradicionalna škola gramatike perfekatske oblike vidi kao glagolska vremena, moderna škola najpre ukazuje na njihovu aspekatsku prirodu, odnosno prirodu kategorije vida (više kod: Werner 2014; Novakov 1996: 77) – koji, kada su u pitanju

srpski i engleski jezik, nemaju istu karakterizaciju. Naime, dok u engleskom jeziku nailazimo na proste/trajne, perfekatske/neperfekatske oblike, zapravo – one koje nam govore je li radnja kompletirana ili još traje, nastale kao rezultat sintaksičko-semantičkog odnosa (Comrie 1976), u srpskom jeziku pronalazimo i oblike koji su, nedvosmisleno, neretko obeleženi na morfološko-leksičkom nivou (uz upotrebu afiksa).

I pored pobrojanih razlika, možemo, bez dvojbe, da kažemo da oba sistema dele viđenje o postojanju određenih oblika kojima se opsuje totivnost i netotivnost (Živković 1959), kao i da perfekatski oblici u engleskom jeziku, što potvrđuje napred rečeno, osim temporalne osobine, nose i one koje su netemporalne prirode (više o klasifikaciji kod: Comrie 1976: 52-61); zapravo – i u engleskom jeziku pronalazimo spektar vidskih značenja – svršenost, nesvršenost, učestalost, inkoativnost (Novakov 1988: 170), za koje ne pronalazimo morfološko-leksičke mehanizme forme, no oslanjanje, kako je prethodno sugerisano, na mehanizme sintaksičko-semantičkog karaktera. U vezi sa tim, Čomski (1965, prema Novakov 1988) navodi da u engleskom jeziku pomoćnim glagolom iskazujemo vreme, ali da isti pomoćni glagol može da ilustruje i perfektivni, progresivni vid, ili, pak, oba istovremeno (1988: 175). Diferencijacija glagolskog vremena i vida nedvosmisleno je prikazana kod Komrija (1976), koji je za prvi vezao pozicioniranje glagola u stvarnom vremenu, a za drugi inherentno/unutrašnje, čak subjektivno, interpretirano kretanje datog glagola (1976: 5). Potvrdu pronalazimo još kod Belića (1958), koji kaže da

> „slovenski glagolski vid ne predstavlja ništa čega ne bi moglo biti i u drugim jezicima, jer se i u drugim jezicima, makar i opisno, može iskazati ono što se iskazuje oblicima slovenskog glagolskog vida[4]“ (1958: 231).

Uporedno posmatrajući status vida u engleskom, s jedne, i srpskom, s druge strane, zaključuje se da je, pored navedenih razlika, srpski jezik rigorozniji prilikom obeležavanja vida. Naime, sam izbor glagola (lekseme), definisaće potonju upotrebu vida (nastavak konstrukcije), dok u engleskom jeziku, nakon odabira vida, „govornik/pisac pristupa generiranju strukture, pri čemu se obeležje cilj najčešće izražava sintaksički, uz pomoć argumenata glagola“ (Novakov 1998: 122).

Glođović (2017) se osvrnula i na kontrastivni prikaz prošlog perfekta u engleskom jeziku i pluskvamperfekta u srpskom; naime, analizom prevodnih ekvivalenata (sa

[4] Glagolski vid je klasifikaciona kategorija glagola koja podrazumeva podelu na nesvršene (imperfektivne), svršene (perfektivne) i dvovidske glagole. Nesvršeni mogu biti trajni (durativni) i učestali (iterativni). Što se tiče svršenih, razlikujemo: trenutno-svršene, početno-svršene, završno-svršene i neodređeno-svršene. Dvovidski glagoli mogu biti i svršenog i nesvršenog vida, što se otkriva iz samog konteksta (više kod Piper i dr. 2005).

engleskog na srpski jezik) prošlog perfekta zaključeno je da je srpski perfekat taj koji, u najvećoj meri, zauzima mesto engleskog prošlog perfekta u prevodu na srpski jezik (2017: 111-115), dok pluskvamperfekat biva gotovo potpuno marginalizovan (što ne predstavlja iznenađenje, uzimajući u obzir učestalost njegove upotrebe u savremenom srpskom jeziku uopšte).

Analizirajući upotrebu prezent perfekta na primeru veštine pisanja, kod završnih studenata anglistike (kao i dvopredmetnog programa – kineski i engleski jezik), Šućur (2017) je uočio nemali broj grešaka prilikom upotrebe ovog glagolskog vremena, ali i davanje svojevrsne prednosti drugim glagolskim vremenima u odnosu na prezent perfekat.

I dok, prema rečima Novakova (1996), prošli i budući perfekat u engleskom jeziku poseduju izraženu vremensku dimenziju, situacija nije istovetna u vezi sa sadašnjim perfektom, kojeg ćemo retko pronaći kao direktan odgovor na pitanja koja se odnose na vreme (1996: 77-78). Interpretacija njegovih osobina podložna je subjektivnom – čini se mnogo više u odnosu na sva druga glagolska vremena (oblike, ukoliko prezent perfekat tretiramo kao vidski oblik, a ne i stvarno glagolsko vreme), a budući da mu je uloga da odslika nedavnu prošlost, iskustvenu situaciju, radnju koja još traje ili, pak, rezultat (radnje/situacije) na raskrsnici sadašnjosti i prošlosti (79).

Novakov navodi i svojevrsne preduslove za govornike kojima engleski jezik nije maternji, a u vezi sa pravilnom upotrebom prezent perfekta u kontekstu – a među njima su i: postojanje veze sadašnjosti i prošlosti, koja predstavlja – iskustvo, nedavnu prošlost, rezultat u sadašnjosti ili radnju/situaciju koja još traje; nepostojanje vremenske odrednice koja je direktno vezana za prošlost (npr. juče, pre deset dana, prošle nedelje), pažnja koja se posvećuje pragmatičkom segmentu, odnosno interpretaciji nameravane poruke (1996: 82).

U procesu prevođenja – razlike, tj. odluke u vezi sa upotrebom perfekatskog, durativnog ili prostog oblika, s jedne strane ili perfektivnog/imperfektivnog glagola s druge strane (u zavisnosti od smera prevoda) biće neretko izazovne prirode; onaj koji

> „prevodi sa engleskog treba da izabere kako leksemu koja odgovara značenju, tako i leksemu koja odgovara vidskom značenju engleskog glagolskog izraza; prevodilac koji prevodi sa srpskohrvatskog mora da odabere fleksivni oblik glagola u engleskom, da obrati pažnju na objekat i priloške odredbe, kako bi preneo određeno srpskohrvatsko vidsko značenje“ (Novakov 1990: 61-62).

4. ISTRAŽIVANJE – ANALIZA I DISKUSIJA

Oslanjajući se na izložene smernice u vezi sa procesom prevođenja analizirali smo korpus sačinjen od 113 setova rečenica koje su sa srpskog na engleski jezik preveli studenti treće godine anglistike za potrebe vežbe. Materijal je prikupljen tokom akademske 2020/21. godine. Vredi napomenuti da su rečenice pružene u izolaciji – tj. van šireg konteksta, ali da je svaka od njih (izloženo u tabelama koje slede) sadržala određeni jezički element (ili, pak, potpuno odsustvo istog) koji bi trebalo da predstavlja sugestiju u vezi sa odabirom glagolskog vremena/vida u prevodu. Studenti treće godine, koji su autori rečenica koje slede dalje u radu, upoznati su, tokom dosadašnjeg obrazovanja, sa nemalim brojem osobenosti glagolskih sistema srpskog i engleskog jezika (ovome se može dodati i to da je njihovo poznavanje glagolskih vremena iz sistema engleskog jezika, kako receptivno, tako i produktivno, na veoma visokom nivou).

Ono što sledi u tabelama jesu:

Tabela 1 – ilustracija primera za prevod, uz komentar o glagolskom vremenu i upotrebi istog u srpskom jeziku, kao i rečeničnom elementu koji bi trebalo da predstavlja sugestiju/pomoć u procesu prevođenja na engleski jezik (za potrebe odabira glagolskog vremena)

Tabela 2 – mogući/očekivani prevodni ekvivalenti, uz oslanjanje na ranije ilustrovane rečenične elemente

Tabela 3 – modeli prevodakoji dominiraju korpusom (ilustrovani modeli su kvalitativno posmatrani, uz osvrt na učestale greške i potencijalno fosilizovane obrasce)

Tabela 1. Primeri rečenica za prevod (glagolsko vreme, upotreba, elementi)

Primer	**Glagolski oblik i vreme**	**Upotreba**	**Element/-i od važnosti**
Kada sam se sa porodicom preselio u London, svi moji prijatelji su ga **već bili napustili** i potražili/pronašli utočište u drugim krajevima sveta.	*su bili napustili* - pluskvamperfekat	Relativni pluskvamperfekat – da označi da se jedna radnja u prošlosti dogodila pre neke druge prošle radnje; upotreba pluskvamperfekta je, zapravo, ograničena na ovakve okolnosti	*već* – ukazuje na redosled radnji u prošlosti i potvrđuje da se jedna dogodila pre druge (napuštanje pre preseljenja)
Godinama već **sanjam** iste snove, još uvek nedokučive svima onima koje sam o njima obavestio.	*sanjam* – prezent	Indikativni kvalifikativni prezent – da ukaže na radnju koja se neprestano vrši, pa i u trenutku u/oko onog u kojem se o njoj govori	*Godinama već* – sugeriše da proces ima svojevrstan kontinuitet, nevezano samo za trenutak kada je taj proces i pomenut
Iznenadih se kada me **upita** za njegovo zdravlje.	*Iznenadih, upita* – aorist	Indikativni aorist – kojim se ilustruje radnja koja se vršila/izvršila u nekom trenutku u prošlosti ili, pak, kada se o njoj govori	Nedostatak vremenske (ili druge) odrednice i ponovljena upotreba glagola u istom vremenu – nagoveštava bliskost radnje sa trenutkom govora

Tabela 2. *Očekivani/mogući prevodni ekvivalenti*

Primer	**Očekivani prevod (predlog modela podložan modifikacijama) i tumačenje**
Kada sam se sa porodicom preselio u London, svi moji prijatelji su ga već **bili napustili** i potražili/pronašli utočište u drugim krajevima sveta.	*When I moved to London with my family, all of my friends had already left it and (had) found some shelter in other parts of the world/* *All of my friends had already left it and (had) found some shelter in other parts of the world when I moved to London with my family.* Upotreba *već* nedvosmisleno ukazuje na asinhronu prirodu dve radnje, odnosno činjenicu da se jedna prošla radnja desila pre neke druge, takođe prošle radnje.
Godinama već **sanjam** iste snove, još uvek nedokučive svima onima koje sam o njima obavestio.	*I've been having the very same dreams for years, which are still difficult to understand by all of those (I've) informed about them.* *Godinama* već potvrđuje da je radnja/situacija počela u nekom trenutku (nismo sasvim sigurni kojem) u prošlosti, ali da i dalje traje i ostavlja traga; imajući u vidu njenu prirodu, trag, ali i činjenicu da uz drugu radnju ne stoji definisana vremenska odrednica – ali da stoji, vrlo važna odrednica – još uvek – koja je veza sa sadašnjim trenutkom, trebalo bi, upotrebom adekvatnog glagolskog vremena/vida, ukazati na bliskost sadašnjosti i druge radnje (otuda prezent perfekat, a ne perfekat).
Iznenadih se kada me **upita** za njegovo zdravlje.	*It took me by surprise when she asked me about his health/I've got surprised by her (unexpected) interest for his health.* Nedostatak vremenske odrednice (ali i drugih elemenata od važnosti) ostavlja prostor za odabir prostog prošlog vremena i engleskom jeziku ili prezent perfekta; premda tradicionalna gramatika (ili neki varijeteti engleskog jezika) mogu dati prednost prezent perfektu, upravo iz navedenih razloga – savremeni jezik će opravdano prihvatiti i kraći, prosti oblik, posebno uzimajući u obzir sve učestaliju potrebu za jezičkom ekonomijom.

Tabela 3. Prominentni primeri iz korpusa (prevod sa srpskog na engleski jezik)

Primer	**Model 1**	**Model 2**	**Model 3**	**Model 4**	**Model 5**	**Model 6**
Kada sam se sa porodicom preselio u London, svi moji prijatelji su ga već bili napustili i potražili/pronašli utočište u drugim krajevima sveta.	*When I moved to London with my family, all of my friends had already left it and looked for a shelter in other parts of the world.*	*When I moved to London with my family, all my friends had already left to find refuge somewhere else.*	*When I was relocated with my family, friends of mine had left it and gone to extremes, discovered refugee in other country.*	*When I moved to London with my family, all my friends had already left it and had found asylum in other parts of the world.*	*When I moved with my family to London, all my friends had already left and searched for shelter in other parts of the world.*	*When I moved to London with my family, all my friends had already left it and had taken refuge in other parts of the world.*
Godinama već sanjam iste snove, još uvek nedokučive svima onima koje sam o njima obavestio.	*I have been dreaming the same dreams for years, still incomprehensible for all those who I have informed about them.*	*I have been dreaming the same dreams for years, still unreachable to all of those who I have informed about it.*	*I have dreamt same dreams for years, still hardly achieved by those whom I informed.*	*I have been dreaming the same dreams for years, still unreachable to all those I have informed about them.*	*For years, I have been dreaming same dreams, still untouchable to all those I have informed about that.*	*I have been dreaming the same dreams for years, still unreachable to all those I have informed about them.*
Iznenadih se kada me upita za njegovo zdravlje.	*I was surprised when she asked me about his health.*	*I got surprised when she asked me about his health.*	*I have got surprised when she asked me for his health.*	*I was surprised when she had asked me about his health.*	*I felt surprised when he asked me about his health.*	*I was surprised when she had asked me about his health.*

Ilustrovani modeli koji predstavljaju najfrekventnije prevodne ekvivalente u analiziranom korpusu osvetljavaju status prezent perfekta, odnosno prošlog perfekta, kojeg smo u korpusu upotrebili kao kontrolni element, u procesu prevođenja sa srpskog na engleski jezik, naglašavajući potencijalno fosilizovane forme, pažnju koja se (ne) posvećuje priloškim odredbama, rečcama, ali i drugim elementima koji predstavljaju smernice, a u vezi sa upotrebom očekivanog glagolskog vremena u prevodu.

Ono što je prominentno jeste gotovo nepogrešivo prepoznavanje i upotreba engleskog prošlog perfekta (kontrolnog činioca), odnosno paralelizam na planu pluskvamperfekat u srpskom i prošli perfekat u engleskom jeziku (primer 1). Studenti, u svim analiziranim setovima, pravilno organizuju dve prošle radnje, od kojih se jedna

dešava pre druge. Razlog za gotovo nepogrešivo prepoznavanje i upotrebu prošlog perfekta (u kombinaciji sa prostim prošlim vremenom) prilikom procesa prevoda sa srpskog na engleski jezik leži u činjenici da oba sistema poseduju glagolsko vreme (pluskvamperfekat, prošli perfekat) koje se koristi u iste svrhe – tj. za izražavanje radnje/situacije koja stoji uz neku drugu prošlu radnju/situaciju i desila se pre te druge prošle radnje. Dobijeni rezultati su saglasni navodima Novakova iz 1996. godine.

Odrednica *godinama već* (primer 2), sudeći po odgovorima, na transparentan način (više od 90% pruženih odgovora) je potvrdila postojanje radnje koja je počela u nekom trenutku u prošlosti, a i dalje traje (sa vrlo naglašenom durativnošću); otuda, u prevodu nailazimo na upotrebu trajnog prezent perfekta u engleskom jeziku, koji je (kada je u pitanju glagol u drugom delu rečenice, uz koji ne pronalazimo preciznu vremensku odrednicu) kombinovan sa prostim oblikom sadašnjeg perfekta, verujemo – sa ciljem da se (uz činjenicu da vremenski okvir nije preciziran uz drugi glagol/radnju) među dve radnje koje, bez sumnje, pripadaju istom prozoru vremena, bliske su – postoji usaglašenost. Onaj manji deo primera prevoda (manje od 10%) uz *godinama već* predložio je takođe prezent perfekat, ali u prostom obliku, ne prepoznajući durativnost, posebno naglašenu upotrebom rečce. U takvim primerima, verujemo ponovo u svrhu međusobnog slaganja, drugi glagol se našao u prostom prošlom vremenu u engleskom jeziku.

Iako veza aorista i prezenta u srpskom jeziku nije nepoznata (otuda se isti našao u jednom od primera rečenica na srpskom jeziku), kao ni mogućnost prezent perfekta u engleskom jeziku da se, u prevodu, nađe na mestu domaćeg aorista (primer 3), naš korpus ovu vrstu spone nije pokazao. U samo nekolicini primera (3%) pronašli smo prezent perfekat, dok sve ostale karakteriše upotreba prostog prošlog vremena u engleskom jeziku, uz sporadičnu (8% primera) kombinaciju sa prošlim perfektom, i pored toga što su oba glagola u rečenici upotrebljena u istom glagolskom vremenu – aoristu (uz razliku lica, koja je mogla dovesti do ovakve situacije – iznenadih i upita). Navedeno je, gotovo izvesno, posledica nepostojanja aorista (vremena koje je linearni ekvivalent) u glagolskom sistemu engleskog jezika i nedovoljne pažnje koju posvećujemo korelaciji i kontrastiranju postojećeg repertoara, sa aspekta poruka koje teže da prenesu u većoj meri no morfološko-leksičkih, odnosno sintaksičkih osobenosti.

5. ZAKLJUČAK I IMPLIKACIJE

Neretko je prevodilački proces protkan brojnim izazovima. Oni mogu postati još veći ukoliko govorimo o potrebi da tragamo za jezičkim ekvivalentima (kako bismo se osetili sigurnije) onda kada oni, u apsolutnom smislu, ne postoje. Glagolska vremena predstavljaju područje koje može dovesti do nedoumica u procesu prevoda – što su potvrdili napred izloženi rezultati, koji su proistekli iz uvida u setove rečenica prevedenih sa srpskog na engleski jezik. Rezultati su, naime, potvrdili gotovo nepogrešivo prepoznavanje potrebe za određenim glagolskim vremenom u slučajevima gde su vremenske odrednice nedvosmisleni pokazatelji puta. Ono što je, pak, suptilnije iskazano, što zahteva više pažnje – osobine kao što su durativnost, odnosno finitnost, iskazane glagolskim oblikom, ali nekada i leksičkim sredstvima – ukazala su na nedovoljnu preciznost, dok je aorist, kao pripadnik domaćeg repertoara, koji ne poseduje ekvivalent u stranom repertoaru, doveo do raznolikih predloga.

Time je rad, zapravo, iako nesumnjivo ograničenog karaktera – zasnovan na odgovorima ispitanika jedne, specifične grupe – ukazao na to da postoji prostor za moguće promene u sadašnjem pristupu podučavanju glagolskih vremena, a radi sticanja funkcionalnijeg i trajnijeg znanja. Kako bi se i nedoslednosti i omaške poput onih izolovanih iz korpusa (koje mogu postati i trajne greške) sprečile, jedan od načina u osposobljavanju učenika za aktivnu primenu umesto pasivnog prepoznavanja prezent perfekta mogao bi da leži u drugačijem organizovanju nastavnog procesa, odnosno časova jezika.

Kontinuiranim kontrastiranjem pojmova koji dolaze dva jezika, uz prikaz njihove stvarne upotrebe, ali i međusobnog odnosa, učenici bi mogli da razviju kritičko i logičko mišljenje i da se vremenom osposobe za adekvatno prevođenje u skladu sa datomkomunikativnom situacijom. Navedeno se može postići, a u skladu sa zahtevima savremene nastave, posredstvom međupredmetne saradnje između nastavnika srpskog i engleskog jezika kroz osmišljavanje zajedničkih časova, uz prednost aktivnostima sa konkretnim komunikativnim situacijama (i na srpskom i na engleskom) i porukama koja treba da se prenesu sa osnovnim ciljem ne samo pasivnog prepoznavanja nego i aktivne upotrebe. Shodno tome, neka buduća istraživanja bi mogla da obuhvate i druge ciljne grupe: učenike osnovnih i srednjih škola, primere iz različitih književnoumetničkih stilova, ali i zadatke različitog tipa i nivoa težine (od otvorenih esejskih do zatvorenih višestrukog izbora), kojima bi bili izloženi nakon kolaborativnog podučavanja, a kojim bi se proverilo u kojoj meri je savladano gradivo.

LITERATURA

1. Belić, Aleksandar (1958), *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku I*, Nolit, Beograd
2. CLIL in languages other than English – Successful transitions across educational stages; dostupno na: https://www.ecml.at/ECML-Programme/Programme2020-2023/CLILinlanguagesotherthanEnglish/tabid/4298/language/en-GB/Default.aspx
3. Comrie, Bernard (1976), *Aspect: an Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*, Cambridge University Press, Cambridge
4. Glođović, Anica (2010),˝Engleski prezent perfekt sa značenjem rezultata i njegovi srpski ekvivalenti˝, *Nasleđe*, 15(2), 9-20.
5. Glođović, Anica (2017), ˝Jedan osvrt na glagolsko vreme i vid u engleskom i srpskom jeziku˝, U: Biljana Mišić Ilić, Vesna Lopičić (ur.). *Jezik, književnost, vreme: Jezička istraživanja*, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, 103-116.
6. Leech, Geoffrey (2004), *Meaning and the English Verb*, Longman, London
7. Marsh, David et al. (2011), *European Framework for CLIL Teacher Education*, European Commission, Brussels
8. Mirkov, Snežana (2005), ˝Uloga metakognitivnih procesa u razvijanju strategija učenja˝, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 37(1), 28–44.
9. Novakov, Predrag (1988), ˝Glagolski vid i engleski jezik u anglističkoj literaturi˝, *Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti*, Sveska 9, 170-180.
10. Novakov, Predrag (1990), ˝Glagolski vid u engleskom i srpskohrvatskom – nekoliko zapažanja o prevođenju˝, *Multikulturalnost i zajednički kulturni prostor, IV zbornik radova Društva za književnost i kulturu Jugoslavija-Kanada*, Beograd, 59-62.
11. Novakov, Predrag (1996), ˝Inherentna i kontekstualna značenja engleskog prezent perfekta˝, *Godišnjak filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 24, 77-82.
12. Novakov, Predrag (1998), ˝Mogući vidski parametri u engleskom i srpskom jeziku˝, *VI Simpozijum – Kontrastivna jezička istraživanja*, 119-124.
13. Novakov, Predrag (2008), *Anglističke teme*, Futura publikacije, Novi Sad
14. Official Journal of the European Union 2019: *COUNCIL RECOMMENDATION of 22 May 2019 on a comprehensive approach to the teaching and learning of languages* (2019/C 189/03)

15. Pilipović, Vesna (2013), ˝The Serbian Present and Its English Equivalents in a Narrative Text˝, *Facta Universitatis – Linguistics & Literature*, 11/1, 13-21.
16. Piper, Predrag, Ivana Antonić, Vladislava Ružić, Sreto Tanasić, Ljudmila Popović, Branko Tošović (2005), *Sinstaksa savremenoga srpskog jezika: prosta rečenica*, Matica srpska, Novi Sad
17. Prodanović, Marijana, Valentina Gavranović (2020), ˝Razvijanje jezičkih veština učenika kroz projektno usmerenu nastavu stranog jezika struke – studija slučaja˝, *Inovacije u nastavi*, XXXIII/4, 136-145.
18. Ristanović, Dušan (2018), ˝Učenička percepcija saradnje u projektnom modelu nastave prirode i društva˝, *Inovacije u nastavi*, 31 (4), 60–73.
19. Rutheford, Stephen (ed.) (2014), *Collaborative learning: Theory, strategies and educational benefits*, Nova Science Publishers, New York
20. Šućur, Srđan (2017), ˝Interferencija srpskog jezika u upotrebi sadašnjeg perfekta˝, *Nauka i stvarnost*, 1(11), 337-348.
21. Veselinov, Danica, Snežana Prtljaga (2018), ˝Projekt metoda kao činilac podsticanja kreativnosti kod darovite dece predškolskog i mlađeg školskog uzrasta˝, u: Grozdanka Gojkov, Aleksandar Stojanović (ur.), *Darovitost i kreativnost – razvojna perspektiva kreativne performanse*, Visoka škola strukovnih studija za vaspitače ,,Mihailo Palov“, Vršac, 290–300.
22. Vilotijević, Mladen, Nada Vilotijević (2016), *Modeli razvijajuće nastave I*, Učiteljski fakultet, Beograd
23. Werner, Valentin (2014), *The Present Perfect in World Englishes – Charting Unity and Diversity*, University of Bamberg Press, Bamberg
24. Živković, Sreten (1959), ˝Podjela glagola po vidu (aspektu)˝, *Jezik: Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika,8/1*, 23-28

TOWARDS BETTER UNDERSTANDING OF PRESENT PERFECT CHARACTERISTICS AND USAGE – PROFESSIONAL INSIGHT AND SUGGESTION

Summary

Taking into consideration delicate nature of translation, and the fact that the process could easily trigger (both positive and negative) language transfer, this paper aims to shed some light on the status of the Present Perfect Tense in the process of translating from Serbian into English. Relying on the corpora od data comprising 113 sets of sentences, translated by students majoring in English, we tried to identify the how frequent the usage of Present Perfect is. Apart from that – we aimed to determine which verbs forms (tenses used in context) in Serbian eventually become Present Perfect in English, and whether decisions of such a kind are consistent. The qualitative analysis proved evasive nature of English Present Perfect; namely, it was shown that, despite some lexical hints used in Serbian sentences, the usage of Present Perfect was inconsistent. In conclusion, the paper suggests the implementation of collaborative teaching practices, with the goal of activating critical thinking, contrastive analysis and thus improving students' understanding, as well as their active usage of acquired grammatical notions.

Key words: translation; Present Perfect; English; Serbian; collaborative teaching

Adrese autora
Authors' address

Marijana Prodanović
Univerzitet Singidunum
mprodanovic@singidunum.ac.rs

Saša Čorboloković
Univerzitet Singidunum
scorbolokovic@singidunum.ac.rs

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

dhs
društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Mirna Marković
DETERMINANTE PERCIPIRANE POVREDE PSIHOLOŠKOG UGOVORA AKADEMSKOG OSOBLJA / DETERMINANTS OF THE PSYCHOLOGICAL CONTRACT BREACH OF ACADEMIC STAFF 371

dhs
društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.371

UDK 378.4/.6:371.12]:159.923

Primljeno: 29. 05. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Mirna Marković

DETERMINANTE PERCIPIRANE POVREDE PSIHOLOŠKOG UGOVORA AKADEMSKOG OSOBLJA

Tradicionalni model univerziteta postepeno ali neometano nastavlja metamorfizirati u korporativni model, koji uz određena društveno-ekonomski relevantna rješenja nosi i neke probleme. U ovakvim okolnostima uspostavljanje i održavanje kulture povjerenja u odanost akademije tradicionalno definiranoj misiji izgradnje i diseminacije znanja usmjerenih ka oplemenjivanju, osposobljavanju i odgoju najvažnijeg potencijala društva – ljudi, vjerovatno predstavlja temelj izgradnje pozitivnog psihološkog ugovora između nastavnog osoblja, s jedne i visokoobrazovne institucije, s druge strane. Psihološki ugovor predstavlja uzajamna očekivanja kojih strane u ovom odnosu ne moraju biti u potpunosti svjesne ali koja ipak rukovode njihovim međusobnim ponašanjem. Riječ je o implicitnom ugovoru između nastavnog osoblja i visokoobrazovne institucije koji precizira šta svaka strana u ovom odnosu očekuje da će ponuditi ali i primiti zauzvrat. Budući da su istraživanja psihološkog ugovora u akademskom radnom okruženju vrlo rijetka, te da je sam koncept relativno nov i neistražen u bosanskohercegovačkom kontekstu uopšte, u ovom radu se najprije željelo utvrditi koje se to faktore može dovesti u vezu sa nastankom povrede psihološkog ugovora u akademskom kontekstu. Rezultati upućuju na zaključak da niža procijenjena radna učinkovitost visokoobrazovne organizacije, niža radna učinkovitost člana akademskog osoblja, kao i niži stepen formaliziranosti procesa organizacijske socijalizacije novozaposlenog akademskog osoblja vode većoj percipiranoj povredi psihološkog ugovora. Nalazi također sugerišu kako implicitnija komunikacija o uzajamnim očekivanjima između fakulteta/akademije i akademskog osoblja vodi većoj percipiranoj povredi psihološkog ugovora. U radu su ponuđene određene preporuke visokoobrazovnim institucijama za

uspostavljanje i očuvanje pozitivnog psihološkog ugovora u akademskom kontekstu te preveniranje povreda psihološkog ugovora koje je bilo moguće izbjeći.

Ključne riječi: psihološki ugovor; akademsko osoblje; radna učinkovitost; organizacijska socijalizacija; komunikacija

1. UVOD

Psihološki ugovor nema tako dugu naučnoistraživačku prošlost, mada danas pretendira da postane najpopularniji teorijski okvir za razumijevanje odnosa između poslodavca i zaposlenika. Sama ideja o odnosu implicitne razmjene, istina, seže još od Manningerovih (1958) analiza odnosa pacijent – terapeut pa sve do generalne ideje o odnosu razmjene između zaposlenika i poslodavca koju su ponudili March i Simon u svom *modelu poticaji-doprinos* (engl. *inducement-contribution model*), čak još ranije i Barnard (1938) u svom *modelu ekvilibrijuma* (engl. equilibrium model).

Za razliku od mnogih drugih koncepata u organizacijskoj psihologiji, poput *kulture*, *liderstva*, *fluktuacije*, *stresa*, psihološki ugovor nije termin koji se koristio u nauci već je uspostavljen od strane istraživača (Conway i Briner 2006). Njegovo je definiranje stoga postalo izazov sa kojim su se autori suočavali na individualnoj razini, bez pretendiranja ka tome da se postigne neki zadovoljavajući konsenzus. Argyrisova koncepcija psihološkog ugovora (1960; prema Coyle-Shapiro i Kessler 2000) kojom se koristio u opisivanju odnosa između zaposlenika i poslodavca baziranog na implicitnim sporazumima, među prvim je koncepcijama psihološkog ugovora uopšte. Danas se stoga prva formalna upotreba pojma *psihološki ugovor* dovodi u vezu sa Argyrisom. Autor još u to vrijeme govori o razmjeni opipljivih, specifičnih i primarno ekonomskih resursa. U svojoj analizi ovog odnosa on ističe da „u momentu kada poslodavac shvaća da će zaposlenici težiti tome da ostvare optimalnu proizvodnju u uslovima *pasivnog* rukovođenja, i pristati na to, hipotetski je moguće pretpostaviti da će se ovaj odnos između zaposlenika i poslodavca razvijati u ono što se može nazvati *psihološki radni ugovor* (Argyris 1960: 97). Levinson, Price, Munden, Mandl i Solley (1962, prema Conway i Briner 2006) su autori nešto izmijenjenog koncepta koji sadržaj razmjene resursa proširuje sa onih isključivo opipljivih i konkretnih resursa na neopipljive. Prema ovoj definiciji, psihološki ugovor predstavlja „niz uzajamnih očekivanja kojih strane u ovom odnosu ne moraju biti u potpunosti svjesne ali koja ipak rukovode njihovim međusobnim ponašanjem“

(Levinson i sar. 1960: 97). Dominantni način razmišljanja o psihološkom ugovoru nekoliko decenija poslije izazvat će na reviziju Denise M. Rousseau (1989), ponudivši rekonceptualizaciju ovog pojma i utirući tako put savremenim istraživanjima i razvoju teorije psihološkog ugovora. U radu koji je objavljen 1989. godine, Rousseau definira psihološki ugovor kao vjerovanje pojedinca o uzajamnim obavezama ili dužnostima koje postoje između njega i poslodavca (prema Marković 2018). Preciznije, autorica navodi sljedeće: „Pojam psihološki ugovor se odnosi na percepciju pojedinca o uslovima i odredbama ugovora koji obuhvata recipročnu razmjenu između tog pojedinca i druge strane. Ključno je da postoji uvjerenje o tome da je dato neko obećanje te da je nešto drugo ponuđeno u zamjenu za to, obavezujući tako obje strane u odnosu na cijeli set recipročnih dužnosti/obaveza“ (Rousseau 1989: 123). Nešto kasnije ova definicija je simplificirana pri čemu je psihološki ugovor sada objašnjen u terminima očekivanih ponašanja: „Pojednostavljeno, psihološki ugovor obuhvata uvjerenja pojedinca o tome koji se to postupci očekuju od njega kao i to kakvu reakciju poslodavca zaposlenik očekuje zauzvrat“ (Rousseau i Geller 1994: 386).

1.1. Teorijski okvir za razumijevanje nastanka psihološkog ugovora i povrede psihološkog ugovora

Jasnijem teorijskom pozicioniranju psihološkog ugovora kao i razumijevanju nastanka doživljaja o povredi psihološkog ugovora najviše su doprinijele sljedeće teorije: Teorija shema (engl. *schema theory*) (Rousseau 2001), teorija socijalne razmjene (engl. *social exchange theory*) (Blau 1964), teorija konzervacije (očuvanja) resursa (Hobfolol 1989) i teorija socijalne komparacije (Festinger 1954). Povredu psihološkog ugovora ovdje treba shvatiti najprije kao percepciju pojedinca (npr. nastavnika) o tome da organizacija (fakultet) nije ispoštovala svoj dio ugovora (Morrison i Robinson 1997), odnosno da nije uspjela na odgovarajući način ispuniti psihološki ugovor (očekivanja; implicirana obećanja).

Psihološkom ugovoru se u istraživanjima najčešće pristupa kao mentalnom modelu ili shemi. U radnom kontekstu sheme se percipiraju kao mentalne strukture individualnog karaktera koje sadrže očekivanja i uvjerenja o tome šta se dešava u organizaciji, šta će se desiti, kao i to šta se od zaposlenika očekuje. Psihološki ugovor, dakle, služi kao okvir u kojem će biti, između ostalog, pohranjeni doživljaji zaposlenika o uzajamnim obećanjima, dužnostima, obavezama i sl. (Rousseau 2001, prema Marković 2015). Iako je riječ o individualnim percepcijama obećanja koja

nemaju objektivno značenje, one nikako nisu tek pasivne interpretacije stvarnosti. Ljudi kreiraju i pripisuju vlastita značenja mnogim događajima, dajući na taj način vlastiti doprinos konstruisanju stvarnosti (Marković 2018).

Prema teoriji socijalne razmjene, za razliku od klasične razmjene ekonomskih resursa[1], socijalna razmjena podrazumijeva postojanje nespecificiranih obaveza između dviju ugovornih strana. Specifikum ovakve razmjene jeste da se svaka strana opredijelila vjerovati da će zadobivena korist, tj. doprinos u korist druge strane, biti uzvraćena. Uzvraćanje koristi unapređuje međusobno povjerenje, čime se nadalje facilitira osiguranje kontinuiteta razmjene koristi tokom vremena. U razvoju odnosa socijalne razmjene važnost norme reciprociteta se ogleda u neprestanom poticanju na ispunjavanje obaveza (dužnosti) i jačanju zaduženosti.

Prema *teoriji konzervacije resursa* ljudi nastoje steći, zadržati, zaštititi i njegovati resurse koji su im vrijedni. Psihološki stres se dešava pod sljedećim uslovima: (1) resursi su izgubljeni; (2) postoji prijetnja od gubitka resursa, i (3) nije se desio povrat resursa, sticanje novih resursa, nakon što su neki resursi investirani. Na primjer, organizacijske promjene koje nastaju usljed budžetskih rezova (npr. smanjivanja broja zaposlenika, masovnih otpuštanja), kretanja sve više prema „ravnijoj“ upravljačkoj strukturi rezultirat će gubitkom resursa koje pojedinac može osjetiti u više aspekata. Tako je očekivati da će budžetski rezovi koji se odražavaju na finansiranje visokoobrazovnih institucija potaknuti organizacijske promjene koje će za zaposlenika predstavljati prijetnju od gubitka *resursa* koji se mogu pojaviti kao *objekti* (zamrzavanje bilo kakvog novog zapošljavanja, obustava finansiranja putovanja, isključivanje mogućnosti povećanja plate i dobijanja beneficija) kao i resursa koji se prepoznaju u vidu *uslova rada* (npr. stabilno zaposlenje). Socijalni kontekst koji karakterišu ovakve organizacijske promjene agregira negativne efekte za one zaposlenike koji investiraju svoje energetske resurse (npr. vrijeme, znanje, napor) dok istovremeno percipiraju kako njihova organizacija nije ispunila data obećanja, tj. da je došlo do *povrede psihološkog ugovora*.

Iz perspektive teorije socijalne razmjene se naglašava kako ljudi imaju fundamentalnu želju da se kompariraju sa drugima. Kada evaluiraju svoj psihološki ugovor i reagiraju na njega to nikada ne rade u vakumu. Zapravo, ovakve se evaluacije prave u relaciji sa specifičnim kontekstom (Morrison i Robinson 1997). Proživljavanje iskustva povrede psihološkog ugovora predstavlja okidač za pokretanje procesa

[1] Kod klasične ekonomske razmjene obaveze su obje strane u razmjeni jasnije specificirane, pri čemu je ispunjavanje tih obaveza osigurano formalnim ugovorom, a vrijeme predviđeno za njihovo ispunjenje vremenski ograničeno.

socijalne komparacije i rezultira uviđanjem relativne pozicije koju zaposlenik ima u radnom kontekstu (Festinger, 1954; Topa i sar. 2007). U skladu sa ovom teorijom, percepcija o povredi psihološkog ugovora je posredovana socijalnim komparacijama koje pojedinac pravi u radnom okruženju.

1.2. Faktori povezani sa nastankom percipirane povrede psihološkog ugovora

U skladu sa modelom koji su ponudili Morrison i Robinson (2000) do percipirane povrede psihološkog ugovora dolazi iz najmanje tri razloga: (ne)pridržavanja dogovora od strane radne organizacije, (ne)usklađenosti očekivanja između organizacije i zaposlenika te predostrožnosti zaposlenika.

(*Ne)pridržavanje dogovora* od strane radne organizacije se dešava u okolnostima podbačaja u organizacijskoj radnoj učinkovitosti. Pod tim se podrazumijeva da radna organizacija zna koje obaveze ima prema zaposleniku ali ih se ne pridržava. Autori navode sljedeća dva razloga zbog kojih se to može desiti. Prvo, radna organizacija *nije sposobna* ispuniti svoju obavezu zbog pada njene organizacijske radne učinkovitosti u odnosu na neki prethodni period. Drugi razlog može biti da radna organizacija *nije voljna* ispuniti svoju obavezu. Ona može kroz svoje postupke implicirati obećanja koja nema namjeru ispuniti, ili ih u početku namjerava ispuniti ali u nekom momentu odluči to ne učiniti. Drugu situaciju možemo najprije očekivati onda kada postoji procjena radne organizacije o tome da radna učinkovitost zaposlenika ne zadovoljava očekivanja.

(*Ne)usklađenost očekivanja* podrazumijeva postojanje razlike u uvjerenjima koja ima zaposlenik o tome šta se radna organizacija obavezala pružiti zaposleniku i onih koja o tome istom ima radna organizacija. Zbog ove nekongruentnosti, radna organizacija (nehotice) propušta djelovati na način koji bi bio konzistentan očekivanjima zaposlenika. Prema Morrison i Robinson (1997) tri su ključna faktora koja doprinose razvoju neusklađenosti: 1) mjera u kojoj se razlikuju kognitivne sheme zaposlenika i radne organizacije o obavezama u okviru radnog odnosa; 2) kompleksnost i dvosmislenost percepcije o dužnostima koja postoji među njima; 3) nedostatak međusobne komunikacije o uzajamnim obavezama. Navedene okolnosti se najproksimalnije mogu utvrditi kroz ispitivanje formaliziranosti procesa organizacijske socijalizacije, implicitnosti obećanja koja se pojavljuju u ovom odnosu te interakcije sa radnom organizacijom prije zapošljavanja.

Predostrožnost zaposlenika se operacionalizira kao nivo na kojem zaposlenik aktivno prati koliko uspješno radna organizacija ispunjava njegov/njen psihološki

ugovor (Morrison i Robinson 1997). U slučajevima kada postoji diskrepanca između onoga što je zaposlenik iskusio i onoga što je prethodno očekivao na temelju svog psihološkog ugovora, njegova predostrožnost povećava vjerovatnost za prepoznavanjem ove diskrepance. Prema Morrison i Robinson (1997), između ostalog, sljedeća dva faktora su povezana s predostrožnošću: 1) prethodno iskustvo povrede psihološkog ugovora; 2) percepcija dostupnosti alternativa trenutnom zaposlenju.

1.3. Istraživanja psihološkog ugovora u akademskom kontekstu

Iako se u posljednjih petnaestak godina bilježi trend porasta broja istraživanja u oblasti psihološkog ugovora, još uvijek je relativno malo onih koja se bave psihološkim ugovorom akademskog osoblja. Fokus nekih od njih do sada je uglavnom bio usmjeren na ispitivanje načina na koji se razvija odnos uzajamnosti i reciprociteta između poslodavca i zaposlenika u akademskom kontekstu, te na koji način ovako uređen radni odnos može rezultirati vrlo povoljnim ishodima za obje ugovorne strane (npr. Dabos i Rousseau 2004). Poseban interes je usmjerevan i na pitanja povjerenja, kolegijalnosti i odgovornosti u visokoobrazovnom kontekstu te ukazivanju na problem nedovoljnog prepoznavanja značaja ispunjavanja psihološkog ugovora u kontekstu izgradnje kulture povjerenja (npr. Newton 2002). Dio istraživanja u ovo oblasti konzistentno upućuje i na zabrinjavajući nivo percipirane ispunjenosti psihološkog ugovora akademskog osoblja, nastojeći skrenuti pažnju na negativne posljedice koje bi zanemarivanje impliciranih obećanja fakulteta moglo imati na oblikovanje stavova prema poslu i radno ponašanje akademskog osoblja (npr. Tipples i Krivokapić-Skoko 1997). Istraživanja psihološkog ugovora u visokoobrazovnom kontekstu nisu ekskluzivno orijentisana na akademsko osoblje. Jedan dio njih, posebno u posljednjih nekoliko godina, usmjeren je ispitivanju studentskog psihološkog ugovora koji se razvija u odnosu sa nastavnicima i fakultetom. U literaturi, stoga, nalazimo sve više istraživanja koja se bave identifikacijom toga šta čini psihološki ugovor studenata (npr. Koskina 2013), kako studenti percipiraju kvalitetu usluga koju pruža fakultet/univerzitet (npr. Prugsamatz, Pentekost i Ofstad 2006; Arena, Arnaboldi i Azzone 2010), kako nastaje i šta čini sadržaj normativnog psihološkog ugovora studenata (Pieterson 2014; Marković 2015) itd. U posljednje vrijeme, pažnja se usmjerava konstrukciji i validaciji instrumenata za ispitivanje povrede studentskog psihološkog ugovora (npr. Itzkovich 2021) te ispitivanju nastanka, oblikovanja i načina pregovaranja o psihološkom ugovoru koji se uspostavlja između studenata i njihovih nastavnika (mentora) (npr. Yale 2020).

Vrlo skroman opus istraživanja iz oblasti psihološkog ugovora, primijetan ne samo u bh. akademskom kontekstu već i regionalno, predstavljao je motiv u ovom istraživanju koji se samo naslonio na inače dominantnu potrebu za temeljnijim razumijevanjem i funkcionalnijim uređenjem radnog odnosa i dobrobiti svih sudionika visokog obrazovanja. U skladu s tim, značajnim se činilo utvrditi determinante percipirane povrede psihološkog ugovora akademskog osoblja. U skladu sa teorijskim razmatranjima i empirijskim podacima postavljena su sljedeća očekivanja:

H1: Postoji statistički značajna negativna povezanost percipirane radne učinkovitosti organizacije kao i percipirane radne učinkovitosti člana akademskog osoblja sa percipiranom povredom psihološkog ugovora.

H2: Postoji statistički značajna negativna povezanost prisutnosti formaliziranog procesa organizacijske socijalizacije kao i interakcije sa predstavnicima fakulteta prije zapošljavanja sa percipiranom povredom psihološkog ugovora, te statistički značajna pozitivna povezanost implicitnosti iskomuniciranih očekivanja koja se nalaze u osnovi psihološkog govora sa percipiranom povredom psihološkog ugovora.

H3: Postoji statistički značajna pozitivna povezanost percipirane povrede psihološkog ugovora u prethodnom radnom iskustvu kao i percipirane dostupnosti alternativa trenutnom poslu sa percipiranom povredom psihološkog ugovora.

2. METODOLOGIJA

Učesnici

U istraživanju je sudjelovalo ukupno 669 članova i članica akademskog osoblja zaposlenih na svih osam javnih univerziteta u Bosni i Hercegovini. Od ukupnog broja učesnika, njih 332 je bilo muškog spola (49.6%), te 337 ženskog spola (50.4%). Dobni raspon se kretao između 23 i 69 godina, dok je prosječna izračunata dob iznosila 40.78 godina (SD=10.26). U Tabeli 0 je navedena struktura učesnika istraživanja prema pripadnosti organizacione jedinice grupaciji nauka.

Tabela 0: Struktura učesnika istraživanja prema pripadnosti organizacione jedinice grupaciji nauka

Grupacija	Frekvencija	Procent
Društveno-humanistička	373	55.8
Medicinska	35	5.2
Prirodno-matematička	50	7.5
Biotehnička	27	4.0
Tehnička	164	24.5
Umjetnost	20	3.0
Ukupno	669	100

Mjerni instrumenti

Upitnik sociodemografskih i radnih karakteristika (USDiRK)

Upitnik sociodemografskih i radnih karakteristika pripremljen u svrhu ovog istraživanja sadržavao je 13 pitanja koja se odnose na niz podatka o učesnicima, poput: spola, dobi, opisa radnog statusa i porodične odgovornosti.

Formaliziranost procesa organizacijske socijalizacije

U pripremi instrumenata koji su primijenjeni u svrhu ispitivanja percepcije prisutnosti formaliziranih procesa organizacijske socijalizacije na fakultetu/akademiji, korištena je modificirana verzija *Skale formalno/neformalno*. Ova skala predstavlja jednu od Jonesovih (1986) skala socijalizacijskih taktika kojom se ispituje formaliziranost procesa organizacijske socijalizacije.

U ovom istraživanju su korištene prve dvije čestice skraćene verzije Jonesove subskale organizacijskih taktika (npr. „Prošao/la sam kroz niz treninga osmišljenih sa ciljem obučavanja novozaposlenih o osnovnim vještinama za rad.“). Njima su dodane nove četiri čestice, koje po svom sadržaju reflektiraju socijalizacijske taktike koje se mogu prepoznavati i u akademskom kontekstu (npr. „Starije kolege su mi izlazile u susret i pomagale da se uspješno prilagodim poslu i novom okruženju.“). Zadatak ispitanika je bio da procijeni da li su iskustva opisana u navedenim tvrdnjama obilježila početni period njhovog rada na fakultetu. Pri tom su se koristili skalom Likertovog tipa koja sadrži pet stepeni (od 1 – nimalo se ne slažem do 5 – potpuno se slažem).

Sa ciljem provjere faktorske strukture odgovora na ovih šest pitanja primijenjena je metoda glavnih komponenti uz Varimax rotaciju. Ekstrahirana su dva faktora koji objašnjavaju 58.77% totalne varijance. Analizom sadržaja čestica i načina na koji se one grupiraju oko ova dva faktora, moguće je izvesti zaključak prema kojem dobijeno faktorsko rješenje sugerira da se tri čestice grupiraju oko faktora koji se može nazvati

Formalizirani proces organizacijske socijalizacije, dok se preostale tri čestice grupiraju oko faktora *Samostalni-podržani oblik organizacijske socijalizacije*. Drugi izdvojeni faktor u većoj mjeri opisuje samostalne napore pojedinca ("Bio/la sam sasvim samostalan/a u sticanju saznanja o tome šta se od mene očekuje na ovom radnom mjestu.") i neformalnu podršku drugih ("Starije kolege su mi izlazile u susret i pomagale mi da se uspješno prilagodim poslu i novom okruženju.") u sticanju ključnih saznanja o poslu i organizaciji. Riječ je o manje struktuiranim procesima organizacijske socijalizacije koji nisu ili su u manjoj mjeri pod uticajem organizacije. S druge strane, prvi se faktor odnosi na socijalizacijske taktike koje su u direktnoj ingerenciji organizacije, i on nedvojbeno odražava nivo prisutnosti formaliziranog procesa organizacijske socijalizacije, zbog čega je donosena odluka da rezultat ispitanika na mjeri Formalizirani proces organizacijske socijalizacije bude formiran kao linearna kombinacija odgovora na samo ove tri čestice. Viši ukupni rezultat na skali ukazuje na veću procijenjenu prisutnost formaliziranog procesa organizacijske socijalizacije u početnom periodu rada pojedinca na fakultetu/akademiji. Pouzdanost unutarnje konzistencije konačne verzije Skale formaliziranosti procesa organizacijske socijalizacije u iznosila je $\alpha = .87$.

Implicitnost očekivanja (obećanja)

S ciljem utvrđivanja procjene akademskog osoblja o nivou implicitnosti na kojem je poslodavac sa njima komunicirao o uzajamnim obavezama i odgovornostima, ispitanici su zamoljeni da odgovore na sljedeće pitanje: "Na koji način ste Vi i Vaš poslodavac razgovarali o dužnostima i obavezama koje imate jedno prema drugom". Ispitanici su na ovo pitanje odgovarali zaokruživanjem jedne od tri ponuđene opcije: a) nismo uopšte razgovarali; b) samo smo uopšteno razgovarali; c) razgovarali smo vrlo precizno i detaljno.

Prethodna interakcija sa poslodavcem

Prethodna interakcija sa poslodavcem ispitana je smo jednim pitanjem u formi tvrdnje koja glasi: „Imao/la sam sasvim dovoljno informacija o ovoj organizaciji prije nego sam se ovdje zaposlio/la". Zadatak ispitanika je bio da procijene u kojoj mjeri se slažu sa navedenom tvrdnjom, korisiteći se pritom skalom Likertovog tipa od pet stepeni (od 1 – nimalo se ne slažem do 5 – potpuno se slažem). Viši rezultat denotira veću prethodnu informiranost o poslu, odnosno veću interakciju sa poslodavcem prije zaposlenja.

Organizacijska radna učinkovitost

U svrhu ispitivanja percepcije akademskog osoblja o radnoj učinkovitosti fakulteta/akademije korišteno je jedno pitanje kojim se nastojala utvrditi globalna ocjena kvalitete rada institucije u posljednjih godinu dana. Pitanje je preuzeto iz mjere organizacijske radne učinkovitosti koju su u svom istraživanju koristile Robinson i Morrison (2000). Zadatak ispitanika je bio da procijene da li se kvaliteta rada njihovog fakulteta/akademije mijenjala u posljednjih godinu dana. Skala procjene koju su ispitanici pri tom koristili sadrži pet stepeni (od 1 – značajno je opala do 5 – značajno se poboljšala).

Radna učinkovitost zaposlenika

Ocjena radne učinkovitosti člana akademskog osoblja ispitivana je Skalom radne učinkovitosti (Robinson i Morrison 2000) koja sadrži pet faceta radnog učinka (uspješnost slaganja sa drugima, kvalitet rada, efikasnost u radu, postizanje radnih ciljeva te ukupna radna učinkovitost). Ova skala u istraživanju Robinson i Morrison (2000) pokazuje visok koeficijent unutarnje konzistencije: α= .95. Zadatak ispitanika je bio da na zadanom kontinuumu procijeni kako bi od strane trenutnog poslodavca bio ocijenjen/a na svakoj od navedenih faceta radne učinkovitosti. Skala procjene koju su ispitanici pri tom koristili sadrži pet stepeni, tako da se, na primjer, faceti *kvalitet rada* može dati ocjena od 1 ("Poslodavac bi me ocijenio ispodprosječno i savjetovao mi poboljšanje.") do 5 ("Poslodavac bi me ocijenio kao primjer drugima."). Na identičan način ispitanik dodjeljuje ocjene i preostalim facetama radne učinkivotosti. Viši ukupni rezultat na skali ukazuje na veću procijenjenu radnu učinkovitost. Ukupni rezultat je formiran linearnom kombinacijom odgovora na pojedinačnim česticama. U ovom istraživanju je dobijena pouzdanost unutarnje konzistencije α= .87.

Dostupnost alternativa trenutnom zaposlenju

Percepcije zaposlenika o dostupnosti alternativa trenutnom zaposlenju provjeravana je pitanjima koja je u istu svrhu primijenio i Treuren (2013). Originalno, Treuren je koristio šest pitanja u formi tvrdnji, dok je za potrebe ovog istraživanja korišteno njih pet, budući da je ocijenjeno da je jedna, izbačena, tvrdnja ("Teško bi mi bilo pronaći novi posao koji je jednako dobar kao i ovaj koji trenutno imam.") isuviše slična drugoj ("Lako bih mogao/la pronaći sličan posao negdje drugo."). Zadatak ispitanika je bio da procijene u kojoj mjeri se slažu sa svakom od navedenih tvrdnji, korisiteći se pritom skalom Likertovog tipa koja sadrži pet stepeni (od 1 – nimalo se ne slažem do 5 – potpuno se slažem). Viši ukupni rezultat na skali ukazuje na

optimističniji pogled ispitanika na mogućnost pronalaženja alternative trenutnom poslu. Ukupni rezultat je formiran linearnom kombinacijom odgovora na pojedinačnim česticama. Dobijena je pouzdanost unutarnje konzistencije α= .87.

Prethodno iskustvo povrede psihološkog ugovora

Prethodno iskustvo povrede psihološkog ugovora je mjereno sa tri pitanja. Prvo pitanje se odnosilo na to da li su nastavnici/saradnici u ovom istraživanju imali neko prethodno radno iskustvo („Da li ste negdje radili prije nego ste se zaposlili na ovo radno mjesto?“). Na druga dva pitanja su ispitanici odgovarali tako da su se najprije trebali prisjetiti prethodnog radnog iskustva koje je za njih bilo najupečatljivije, a zatim na petostepenoj skali Likertovog tipa procijeniti u kojoj mjeri su ispitanikova očekivanja od prethodnog poslodavca bila ispunjavana (drugo pitanje), te koliko su zadovoljni odnosom između vlastitog ulaganja na tom poslu i onog što su dobijali od poslodavca zauzvrat (treće pitanje). Negativan odgovor na prvo postavljeno pitanje automatski je implicirao da ispitanik nije imao iskustvo neispunjenosti očekivanja na radnom mjestu niti (ne)zadovoljstva ispunjenim očekivanjima. Iz tog razloga je ovim ispitanicima dodijeljena vrijednost 1 kao odgovor na naredna dva pitanja VI2 („Generalno uzevši, u kojoj mjeri su Vaša očekivanja od prethodnog poslodavca bila ispunjavana?“) i VI3 („Koliko ste bili zadovoljni odnosom između Vašeg ulaganja na poslu i onoga što ste dobivali od poslodavca?“). A zatim, kada su ispunjene prazne rubrike ovih nedostajućih vrijednosti, formirana je skala kao prosjek na pitanjima VI2 i VI3. Niži rezultat na ovoj skali denotira veću povredu psihološkog ugovora u prethodnom radnom iskustvu. Pouzdanost unutarnje konzistencije je iznosila α= .94.

Percipirana povreda psihološkog ugovora

Za potrebe ispitivanja percipirane povrede psihološkog ugovora konstruisana je Skala psihološkog ugovora koja se sastoji od 21 čestice. Riječ je o facetarnoj mjeri u kojoj se ispitaniku nudi niz tvrdnji. Ove tvrdnje predstavljaju primjere očekivanja od poslodavca koja su identificirana kao sadržaj psihološkog ugovora akademskog osoblja na bosanskohercegovačkom uzorku (Marković 2018). Skala pokazuje četverofaktorsku stukturu: Rukovodstvo i liderstvo (npr. „Uključuje akademsko osoblje u donošenju odluka koje su važne za ovu radnu organizaciju.“), Prepoznavanje i uvažavanje (npr. „Prepoznaje i potiče izvrsnost u radu kroz javno isticanje rada, pohvale, priznanja i sl.“), Podrška profesionalnom razvoju (npr. „Uvažava odsustava s posla zbog odlaska na stručno usavršavanje.“) i Pravednost (npr. „Provodi pravedne procedure za napredovanje akademskog osoblja.“). Dobijeni su sljedeći koeficijenti pouzdanosti tipa α-Cronbach na pojedinim subskalama:

Rukovodstvo i liderstvo α= .905. *Prepoznavanje i uvažavanje* α= .831, *Podrška profesionalnom razvoju* α= .910 i *Pravednost* (α= .744).

Zadatak ispitanika jeste da za svaku ponuđenu tvrdnju ocijeni, s jedne strane, koliko je njemu/njoj lično *važno* da poslodavac ispunjava navedeno, a zatim i da ocijeni u kojoj mjeri poslodavac *zaista ispunjava* takvo očekivanje. Obje skale predstavljaju petostepene skale Likertovog tipa (od 1 – nimalo važno do 5 – izuzetno važno, za prvu, odnosno od 1 – nimalo ne ispunjava do 5 – u potpunosti ispunjava, za drugu skalu). Rezultat ispitanika na pojedinačnoj tvrdnji se dobija nakon što se vrijednost procijenjenog nivoa povrede psihološkog ugovora za tu tvrdnju (dobijena nakon obrnutog bodovanja rezultata na Skali) ponderira s obzirom na važnost koju ta tvrdnja, odnosno očekivanje, ima za pojedinca. Ukupan rezultat na mjeri povrede psihološkog ugovora se formira linearnom kombinacijom odgovora na pojedinačnim tvrdnjama. Viši ukupni rezultat na Skali denotira veću procijenjenu povredu psihološkog ugovora.

Postupak

Primijenjena su dva načina administriranja instrumentarija (upitnika) i to: u papir-olovka formi i u formi online podržanog upitnika. Prvi način administriranja je podrazumijevao distribuciju upitnika u skladu sa unaprijed utvrđenim hodogramom koji je u saradnji sa predstavnicima fakulteta/akademije ocijenjen kao optimalan (uvažavajući procedure i uobičajenost postupanja u sličnim situacjiama). Drugi način administriranja je podrazumijevao postavljanje online forme upitnika kojoj su učesnici mogli pristupiti putem linka. Ukupno je proslijeđeno 730 individualiziranih pozivnih pisama. Redoslijed ekspozicije radnog materijala, kao i nivo informiranosti u vezi sa uslovima učešća u online formi upitnika identični su kao i kod prvog načina administriranja.

3. REZULTATI

Rezultati provedenog istraživanja obrađeni su u statističkom paketu SPSS 21 (SEM analiza; SPSS za Amos). Za mjerne instrumente korištene u ovom istraživanju urađene su dvije analize i to: faktorska analiza i analiza normaliteta distribucije rezultata, a tamo gdje je bilo potrebno provdene su prikladne transformacije. Izračunate su i vrijednosti i značajnost koeficijenata korelacije pojedinih prediktora sa kriterijskom varijablom *Percepcija povrede psihološkog ugovora*. Iz provedene analize proizilazi da su sve utvrđene korelacije značajne i sa očekivanim predznakom povezanosti, sa izuzetkom korelacija dobijenih između percipirane povrede

psihološkog ugovora u prethodnom radnom iskustvu kao i percipirane dostupnosti alternativa trenutnom poslu sa percipiranom povredom psihološkog ugovora (Pogledati Tabelu 1).

Tabela 1: Vrijednosti i značajnost koeficijenata korelacije pojedinih prediktora sa kriterijskom varijablom Percepcija povrede psihološkog ugovora (PPU)

		PPU	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
PPU		1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1. FPOS	r	-0.241	1	-	-	-	-	-	-	-	-
	p	0.000 **	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2. IROPZ	r	-0.189	0.328	1	-	-	-	-	-	-	-
	p	0.000 **	0.000 **	-	-	-	-	-	-	-	-
3. IO1	r	0.105	-0.279	-0.092	1	-	-	-	-	-	-
	p	0.023 *	0.000 **	0.047 *	-	-	-	-	-	-	-
4. IO2	r	0.064	-0.101	-0.102	-0.651	1	-	-	-	-	-
	p	0.165	0.029 *	0.027 *	0.000 **	-	-	-	-	-	-
5. IO3	r	-0.196	0.433	0.230	-0.259	-0.564	1	-	-	-	-
	p	0.000 **	0.000 **	0.000 **	0.000 **	0.000 **	-	-	-	-	-
6. PDATZ	r	0.006	0.097	0.063	-0.060	0.012	0.051	1	-	-	-
	p	0.897	0.036 *	0.170	0.193	0.802	0.273	-		-	-
7. PIP	r	0.016	-0.081	0.028	0.093	-0.077	-0.003	0.101	1	-	-
	p	0.730	0.080	0.547	0.045 *	0.096	0.950	0.029 *	-	-	-
8. ORU	r	-0.258	0.188	0.213	-0.131	-0.036	0.188	0.019	-0.031	1	-
	p	0.000 **	0.000**	0.000 **	0.005 **	0.433	0.000 **	0.679	0.505	-	-
9. RUZ	r	-0.185	0.189	0.059	-0.043	-0.041	0.099	0.252	-0.018	0.175	1
	p	0.000 **	0.000 **	0.199	0.354	0.373	0.032 *	0.000 **	0.692	0.000 **	-

FPOS - Formalizirani proces organizacijske socijalizacije; IROPZ - Interakcija sa radnom organizacijom prije zapošljavanja; IO1, IO2 i IO3 - Implicitnost obećanja (dummy kodiranje 1, 2, i 3); PDATZ - Percepcija dostupnih alternativa trenutnom zaposlenju; PIP - Prethodno iskustvo povrede; ORU - Organizacijska radna učinkovitost; RUZ - Radna učinkovitost zaposlenika; r - koeficijent korelacije; p - razina značajnosti koreficijenta korelacije; * korelacija je statistički značajna na nivou manjem od 5%, ** korelacija je statistički značajna na nivou manjem od 1%;

S ciljem utvrđivanja faktora povezanih sa nastankom percepcije o povredi psihološkog ugovora akademskog osoblja, pristupilo se ispitivanju vjerovatnosti povezanosti pretpostavljenih nezavisnih varijabli (organizacijska radna učinkovitost,

radna učinkovitosti zaposlenika, formalizirani proces organizacijske socijalizacije, implicitnost obećanja, interakcija sa radnom organizacijom prije zapošljavanja, prethodno iskustvo povrede psihološkog ugovora i percepcija dostupnosti alternativa trenutnom zaposlenju) sa zavisnom varijablom Percipirana povreda psihološkog ugovora. Nakon toga je definisan i strukturalni model.

U okviru ovog zadatka urađena je analiza nekoliko alternativnih modela učinka pretpostavljenih nezavisnih varijabli na zavisnu varijablu Perciprana povreda psihološkog ugovora. Modeli su identični u skoro svim elementima osim u kombinaciji dummy binarnih varijabli koje se odnose na implicitnost obećanja (IO). Naime, budući da ta varijabla ima tri ponuđena odgovora (nismo uopšte razgovarali; samo smo uopšteno razgovarali i razgovarali smo vrlo precizno i detaljno) i vrijednosti, formirane su tri različite binarne varijable od kojih je kod svake različit odgovor predstavljao referentnu skupinu. Tako je varijabla IO1 formirana na način da je prvi ponuđeni odgovor („Nismo uopšte razgovarali.“) kodiran sa 1 a ostali odgovori sa 0. Varijabla IO2 je formirana na način da je drugom odgovoru („Samo smo uopšteno razgovarali.“) dodijeljena vrijednost 1 a ostalim 0. I na kraju, varijabla IO3 je formirana na način da je trećem odgovoru („Razgovarali smo vrlo precizno i detaljno.“) dodijeljena vrijednost 1 a ostalim 0. S obzirom da je treći odgovor odraz eksplicitnog dogovora, oznaka varijable IO3 je samo uslovna jer ta varijabla predstavlja eksplicitno obećanje, dok prve dvije varijable (IO1 i IO2) predstavljaju implicitnost obećanja. Prva tri modela ili varijante su uključivale samo jednu binarnu varijablu a četvrta varijanta je podrazumijevala kombinaciju varijabli IO1 i IO2.

Tabela 2. Prikaz vrijednosti i razina značajnosti indeksa uklapanja pojednih varijanti modela efekta nezavisnih varijabli na zavisnu varijablu Perciprana povreda psihološkog ugovora (PPU)

Varijanta modela	χ^2	df	p	χ^2/df	GFI	NFI	CFI	RMSEA
1	20.269	12	0.062	1.689	0.990	0.923	0.965	0.038
2	25.530	14	0.030 **	1.824	0.988	0.889	0.943	0.042
3	20.269	12	0.062	1.689	0.990	0.938	0.973	0.038
4	28.514	17	0.039 *	1.677	0.987	0.953	0.980	0.038

df - stupanj slobode

p - razina značajnosti

* $\chi 2$ je statistički značajan na nivou manjem od 5%

Kako se može vidjeti iz gornje tabele, modeli 1 i 3 imaju sve indekse uklapanja sa prihvatljivim vrijednostima. Jedino kod varijanti modela 2 i 4, vrijednost χ^2 je statistički začajna što ukazuje na slabije uklapanje modela sa onim teorijskim. Međutim, svi ostali indeksi ukazuju da se ove varijante dobro uklapaju. Iz tog razloga, može se zaključiti da navedene nezavisne varijable u modelima imaju zajedno značajan učinak na zavisnu varijablu. Dodatno je istražen i nezavisni pojedinačni efekt ili učinak svake nezavisne varijable na zavisnu varijablu. Izračunati su indeksi direktnog učinka koji je ujedno i totalni učinak prediktorske varijable na zavisnu varijablu. Predznak indeksa ukazuje na smjer tog učinka.

Tabela 3. Vrijednosti koeficijenata direktnog efekta prediktora na zavisnu varijablu Perciprana povreda psihološkog ugovora (PPU)

Prediktor	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
FPOS	-0.155	-0.161	-0.132	-0.128
IROPZ	-0.085	-0.083	-0.079	-0.079
IO1	0.073	-	-	0.244
IO2	-	0.054	-	0.198
IO3	-	-	-0.206	-
PDATZ	0.068	0.065	0.066	0.067
PIP	-0.008	-0.005	-0.005	-0.006
ORU	-0.152	-0.154	-0.148	-0.147
RUZ	-0.211	-0.208	-0.209	-0.210

FPOS - Formalizirani proces organizacijske socijalizacije; IROPZ - Interakcija sa radnom organizacijom prije zapošljavanja; IO1, IO2 i IO3 - Implicitnost obećanja (dummy kodiranje 1, 2, i 3); PDATZ - Percepcija dostupnih alternativa trenutnom zaposlenju; PIP - Prethodno iskustvo povrede; ORU - Organizacijska radna učinkovitost; RUZ - Radna učinkovitost zaposlenika

Kako se može videti iz gornje tabele, nezavisne varijable *Formalizirani proces organizacijske socijalizacije* (FPOS), *Organizacijska radna učinkovitost* (ORU) i *Radna učinkovitost zaposlenika* (RUZ) imaju značajne direktne negativne učinke na zavisnu varijablu u svim varijantama modela (svi indeksi imaju vrijednosti veće od 0.10). To znači da veće vrijednosti ovih prediktora dovode do manjih vrijednosti zavisne varijable a manje vrijednosti ovih prediktora se vežu za veće vrijednosti zavisne varijable. Varijabla *Implicitnost obećanja* ima značajan negativni učinak na zavisnu varijablu samo ako je uvedena sa trećim tipom kodiranja (gdje je treći odgovor označen sa 1 a svi ostali sa 0). Naime, veća vrijednost na ovako

operacionaliziranoj varijabli („Razgovarali smo vrlo precizno i detaljno.“) sugerira zapravo eksplicitnost obećanja i ima negativni učinak na zavisnu varijablu *Perciprana povreda psihološkog ugovora*. Ostale dvije varijante ove zavisne varijable pokazale su značajan, a pozitivni učinak samo u modelima u kojima su uključene ali bez varijante 3. Dakle, ako su uključene varijante u kojima su odgovori 1 („Nismo uopšte razgovarali.“) i 2 („Samo smo uopšteno razgovarali.“) označeni sa 1 u modelu, onda se pokazalo da obje binarne varijable imaju značajan pozitivni učinak na zavisnu varijablu u smislu da su im vrijednosti 1 vezane za veće vrijednosti zavisne varijable a vrijednosti 0 vezane za manje vrijednosti zavisne varijable.

Iz prethodne analize je moguće izvesti generalni zaključak prema kojem svi predloženi modeli u kojima su pretpostavljeni učinci ispitivanih varijabli na zavisnu varijablu *Perciprana povreda psihološkog ugovora* imaju prihvatljive indekse uklapanja, i kao takvi su prihvatljivi. Kako se može vidjeti, sve varijante modela imaju slične indekse direktnog efekta nezavisnih varijabli na zavisnu varijablu. Iz toga razloga za odabir samo jednog modela korišteno je nekoliko kriterija a to su: (1) da model u cijelosti mora imati zadovoljavajuće velike indekse uklapanja; (2) uključivati IO varijable koje ukazuju na implicitnost obećanja a ne eksplicitnost obećanja; (3) imati prediktore sa većom prosječnom vrijednosti direktnog efekta. Slijedeći kriterij 2, varijanta modela 3 je isključena. Od preostalih varijanti, varijante 1, 2 i 4 uključuju implicitnost obećanja s tim da jedino varijanta 4 uključuje obje kodirane varijable implicitnosti obećanja sa većim direktnim efektima na zavisnu varijablu. Iz tog razloga zadržana je samo varijanta 4 kao varijanta koja u najvećoj mjeri zadovoljava gore navedene kriterije.

U skladu sa prethodnom analizom koja sugeriše kako su od svih analiziranih nezavisnih varijabli, varijable *Formalizirani proces organizacijske socijalizacije* (FPOS), *Organizacijska radna učinkovitost* (ORU), *Radna učinkovitost zaposlenika* (RUZ) i *Implicitnost očekivanja* (IO) direktno značajno povezane sa zavisnom varijablom, možemo zaključiti kako je hipoteza 1 potvrđena, hipoteza 2 djelimično potvrđena, dok je hipoteza 3 odbačena. U skladu sa očekivanjima, FPOS, ORU i RUZ su negativno, dok je IO pozitivno direktno povezana sa Percipiranom povredom psihološkog ugovora. Prema rezultatima ovog istraživanja, dakle, niža radna učinkovitost organizacije, niža radna učinkovitost člana akademskog osoblja, kao i niži stepen formaliziranosti procesa organizacijske socijalizacije akademskog osoblja, vodi većoj percipiranoj povredi psihološkog ugovora. Nalazi takođe sugerišu kako implicitnija komunikacija o uzajamnim očekivanjima između fakulteta i akademskog osoblja vodi većoj percipiranoj povredi psihološkog ugovora. Suprotno očekivanjima,

Slika 1: Model efekta nezavisnih varijabli na zavisnu varijablu Perciprana povreda psihološkog ugovora

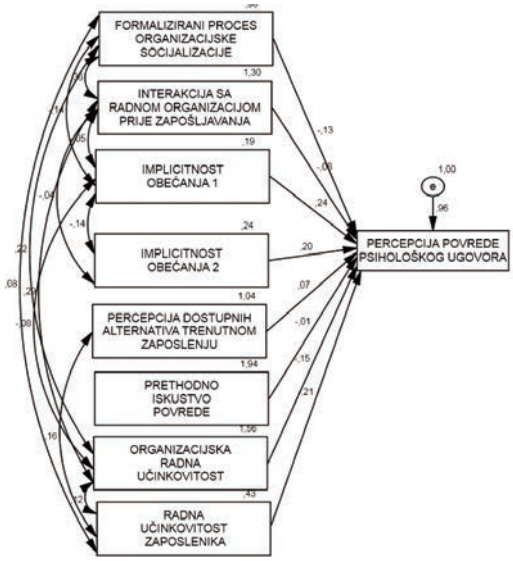

Interakcija sa radnom organizacijom prije zapošljavanja (IROPZ), kao i *Prethodno iskustvo povrede psihološkog ugovora* (PIP) te *Percepcija dostupnih alternativa trenutnom zaposlenju* (PDATZ) ne pokazuju direktnu povezanost sa nastankom doživljaja o povredi psihološkog ugovora u akademskom kontekstu.

4. DISKUSIJA

Rezultati ovog istraživanja sugerišu postojanje direktne povezanosti procjene organizacijske radne učinkovitosti sa percipiranom povredom psihološkog ugovora od strane poslodavca, i to na način da niža procjena radne učinkovitosti fakulteta vodi višoj procjeni povrijeđenosti psihološkog ugovora od strane poslodavca. Diskusiju o ovako dobivenim rezultatima moguće je voditi na najmanje dva načina: kroz razmatranje okolnosti koje mogu dovesti visooobrazovnu instituciju u poziciju da nije sposobna ispuniti svoje obaveze i odgovornosti, te kroz analizu vjerovatne nekonzistentnosti u kriterijima vrednovanja učinkovitosti visokoobrazovne institucije koji imaju članovi akademskog osoblja, s jedne, i fakultet kao poslodavac, s druge strane.

U uslovima povećanog pritiska, radna učinkovitost jedne visokoobrazovne institucije zavisi od njene spremnosti da svoje ključne aktivnosti (poučavanja,

istraživanja i javnog djelovanja) planira i realizira u odnosu na stalno rastuće izazove izvana. Uprkos njihovom postojanju, klima (ne)raspoloženja u akademskom kontekstu diktira brzinu recepcije izmijenjenih uslova rada. Njeni su efekti nekad sasvim razumljivi i opravdani imajući u vidu stremljenje ka očuvanju autonomije akademskog djelovanja, a ponekad su odraz tromosti u prihvatanju potrebnih i sasvim logičnih promjena. U svakom slučaju, očekivati je da će u ovakvim okolnostima fakultet s vremena na vrijeme pokazati nesposobnost adekvatno odgovoriti na (brzorastuće) zahtjeve različitih sudionika visokoobrazovnog procesa (studenti, vlada, tržište rada itd.), ali i na obaveze i odgovornosti koje ima prema svojim zaposlenicima. Tako na primjer, usljed izmijenjenih okolnosti finansiranja visokoobrazovnih institucija (smanjenja budžeta) ranije obaveze i odgovornosti, poput sufinansiranja usavršavanja akademskog osoblja, fakultetu postaje teško, ponekad i nemoguće za ispuniti. Uz to, visokoobrazovne institucije i njihovi studijski programi se često nalaze pred zahtjevima za opravdavanjem legitimiteta svog postojanja. Fakultetima ne preostaje ništa drugo do suočiti se sa posljedicama izmijenjenih uslova rada. Takvo nešto najčešće podrazumijeva efikasniju internalizaciju organizacije rada i poslovanja koju oblikuju savremeni trendovi u razvoju informacijskih i komunikacijskih tehnologija, procesi globalizacije, internacionalizacije i regionalizacije (Decramer, Christiaens i Vanderstraeten 2007), kako tržišta visokog obrazovanja tako i tržišta rada, generalno. U cilju pronalaženja najadaptivnijeg odgovora na pritiske izvana očekivati je da visokoobrazovne institucije i same vrše pritisak na svoje zaposlenike, što se u konačnici može odraziti na nepovoljnije procijenjenu uspješnost rukovodstva fakulteta u rukovođenju kvalitetom rada, pa čak i u očuvanju nekih vrijednosti koje se tradicionalno smatraju inherentnim akademskom djelovanju, poput očuvanja autonomije i slobode akademskog djelovanja, te patricipacije visokoobrazovnih institucija u kreiranju obrazovnih politika i praksi.

U funkciji razumijevanja nastanka percepcije o povredi psihološkog ugovora akcenat se, također, može staviti na problem neujednačenih kriterija u procjeni radne učinkovitosti visokoobrazovne institucije. Izmijenjeni uslovi rada, inducirani pritiscima izvana, poput nefunkcionalnih, često čak i tržišno neopravdanih upisnih politika, mogu voditi smanjenju sposobnosti organizacije da održi nivo kvalitete rada ili radne učnkovitosti, a samim tim i povećanju vjerovatnosti nastanka doživljaja povrede psihološkog ugovora akademskog osoblja. S druge strane, on sugeriše i to kako sama neusklađenost kriterija procjene radne učinkovitosti može direktno voditi nastanku povrede psihološkog ugovora. Postaje jasno kako preskribirano postupanje fakulteta može biti ocjenjivano na dva različita načina: (a) u odnosu na standarde i

kriterije koji su postavljeni izvan institucije (npr. od strane Agencije za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteteta) radna učinkovitost fakulteta može biti procijenjena vrlo visoko; (b) u odnosu na subjektivno postavljene kriterije o kvaliteti rada visokooobrazovne institucije postavljene od strane akademskog osoblja, radna učinkovitost fakulteta može biti procijenjena vrlo nisko. Ovdje je potrebno naglasiti kako je za očekivati da će sami kriteriji u odnosu na koje član akademskog osoblja procjenjuje uspješnost svog poslodavca biti više dijelom njegovog psihološkog ugovora, njegove subjektivne procjene o tome kako bi organizacija trebalo da funkcionira, nego odraz nekog normativnog uvjerenja o tome šta jednu visokoobrazovnu instituciju čini efikasnom i efektivnom.

Rezultati ovog istraživanja također sugerišu postojanje direktne povezanosti procjene radne učinkovitosti zaposlenika sa percipiranom povredom psihološkog ugovora od strane poslodavca, i to na način da niža procjena radne učinkovitosti člana akademskog osoblja vodi njegovoj višoj procjeni povrijeđenosti psihološkog ugovora od strane fakulteta .

U skladu sa dobijenim nalazima, neadekvatan radni učinak člana akademskog osoblja, shvaćen od strane poslodavca kao neispunjenje eksplicitnog (ugovora o radu) ili implicitnog dogovora od strane zaposlenika (psihološki ugovor), može biti interpretiran kao dovoljan razlog za donošenje odluke fakulteta o tome da na disbalans u reciprocitetu i razmjeni doprinosa uzvrati određenom mjerom. Ta mjera može značiti uskraćivanje poticaja ili benefita, odnosno neispunjavanje nekog dijela obaveza i odgovornosti prema zaposleniku. Iz pozicije člana akademskog osoblja, efekti ovakve odluke se prepoznaju kao povreda psihološkog ugovora. Do povrede psihološkog ugovora, dakle, može doći usljed neispunjenih očekivanja koje rukovodstvo fakulteta ima od radnog učinka akademskog osoblja.

Ovdje je potrebno podsjetiti da su navedene analize i zaključci proizašli iz nacrta istraživanja koji ne omogućava zaključivanje o kauzalnom odnosu između ispitivanih varijabli već samo pretpostavlja smjer njihove eventualne povezanosti. Zbog toga, formulaciju u tekstu u kojoj je istaknuto da jedna varijabla *vodi* drugoj treba uzeti uslovno i shvatiti kao zaključak o postojanju učinka pretpostavljenih nezavisnih varijabli na zavisnu. Tako na primjer, zaključak o tome da niža radna učinkovitost organizacije kao i niža radna učinkovitost člana akademskog osoblja vode većoj percipiranoj povredi psihološkog ugovora, zapravo sugeriše postojanje direktne povezanosti svake od navedenih varijabli sa percipiranom povredom psihološkog ugovora (postojanje direktnog učinka nezavisnih varijabli na zavisnu varijablu). Zaključak implicira, zapravo, sigurnost sa kojom se na temelju rezultata ispitanika/ice

na ovim dvjema varijablama može prognozirati njegov/njen rezultat na percipiranoj povredi psihološkog ugovora. Ista se napomena odnosi i na formulaciju drugih istaknutih zaključaka istraživanja koji uključuju druge analizirane varijable (npr. formalizirani proces organizacijske socijalizacije). Također je važno naglasiti da i pored plauzibilnih objašnjenja rezultata koji govore o tome da niža procjena radne učinkovitosti fakulteta kao i niža procjena radne učinkovitosti člana akademskog osoblja vode višoj procjeni povrijeđenosti psihološkog ugovora od strane poslodavca, potrebno je istaći i drugačiju perspektivu koja pretpostavlja i obrnut odnos. Naime, zbog opetovanih procjena povrijeđenosti psihološkog ugovora, akademsko osoblje može biti sklonije doživljavati svoju organizaciju neuspješnom, ali i procjenjivati vlastitu uspješnost u obavljanju posla nižom (od željene, očekivane) zbog pada radnog morala i motivacije.

Rezultati ovog istraživanja također sugerišu postojanje direktne povezanosti formaliziranosti procesa organizacijske socijalizacije sa nastankom doživljaja o povredi psihološkog ugovora, i to na način da niži stepen formaliziranosti organizacijskih praksi u procesu socijalizacije člana akademskog osoblja vodi njegovoj višoj procjeni povrijeđenosti psihološkog ugovora. Organizacijska socijalizacija facilitira proces prilagodbe pojedinca u novoj organizaciji (Ashforth i Saks 1996). Budući da po ulasku u novo radno okruženje zaposlenici oskudijevaju u važnim informacijama, u socijalizacijskom procesu organizacija plasira informacije i čini ih dostupnim zaposleniku na način koji će kod njega pokrenuti proces uobličavanja stavova i ponašanja na očekivani način (Allen i Meyer 1990). Ashforth i Saks (1996) ističu kako zaposlenici ulaze u organizaciju u stanju svojevrsnog stresa u potrebi da sakupe što više potrebnih informacija, pri čemu su otvoreni za različite uticaje iz okruženja i često su vrlo ranjivi. Takvo stanje zabrinutosti vodi tome da novozaposleni traga za informacijama i prikuplja ih, nezavisno od toga da li je to putem jasnih kanala informisanja kojima organizacija obezbjeđuje strukturirane informacije ili na neki drugi način (Miller i Jablin 1991).

Nalazi ovog istraživanja su posebno zanimljivi uzme li se u obzir specifičnost akademskog radnog konteksta u kojem je značajan dio procesa prilagodbe na radnu ulogu, odnosno radno mjesto, potaknut i vođen manje formalnim kanalima informiranja (npr. radne kolege i mentori) ili prema prinicipu „vlastite kože“, odnosno „pokušaja i pogreški“. Važno je ovdje istaći kako pomankanje veće strukturiranosti socijalizacijskog iskustva zaposlenih nije specifikum bh akademskog konteksta, o čemu svjedoče i istraživanja (npr. Gibbs, Gold i Jenkins 1987; Whitt 1991). Istraživanja također sugeriraju da su članovi akademskog osoblja često vrlo

nezadovoljni svojim ranim socijalizacijskim iskustvom koje je uglavnom oblikovano neformalnim socijalizacijskim praksama (npr. Turnere i Boice 1987; Boice 1991, 1992). Rezultati istraživanja nezadovoljstva socijalizacijskim iskustvom na fakultetima skreću pažnju na ozbiljnost sa kojom fakulteti trebaju pristupiti organiziranju kvalitetno struktuiranih orijentacijskih programa novozaposlenih, posebno sa ciljem primjerenog usklađivanja međusobnih očekivanja i održavanja pozitivnog psihološkog ugovora između zaposlenih i fakulteta. U prilog važnosti formaliziranih procesa organizacijske socijalizacije u radnom kontekstu govore i nalazi istraživanja po kojima socijalizacijske prakse, poput provođenja programa orijentacije na poslu, treninga, mentorstva na radu i dr., imaju efekat na oblikovanje pozitivnih stavova i radnih ponašanja zaposlenih (npr. Louis i sar. 1983; Ostroff i Kozlowski 1992).

U skladu sa dobijenim nalazima je i zaključak o postojanje direktne povezanosti implicitnosti poruka koje poslodavac upućuje sa nastankom doživljaja povrede psihološkog ugovora, i to na način da implicitnija komunikacija o uzajamnim obavezama i odgovornostima vodi višoj procjeni povrijeđenosti psihološkog ugovora. Ovakvi nalazi impliciraju kako eksplicitnija komunikacija o uzajamnim obavezama i odgovornostima u bh akademskom kontekstu ima značajnu ulogu u minimiziranju stepena neusklađenosti uzajamnih očekivanja između akademskog osoblja i fakulteta, što je jedan od preduslova prevencije nastanka doživljaja o povredi psihološkog ugovora. Što je komunikacija o važnim aspektima radnog odnosa preciznija i detaljnija to je veća vjerovatnost primjerenijeg usklađivanja uzajamnih očekivanja. S druge strane, izostanak komunikacije ili tek uopšteni razgovor potiče konstrukcijske procese, a koji za cilj imaju interpretaciju nejasnih i često dvosmislenih stimulusa koji dolaze iz radnog okruženja (Griffin i Ross 1991).

Ovdje treba naglasiti da je oslanjanje na implicitnu komunikaciju u određenim radnim kontekstima stvar svjesnog izbora, odnosno postojanja namjere rukovodstva, a ne samo rezultat neznanja ili nedjelovanja. U takvom je ambijentu moguće vidjeti kako se implicitnom komunikacijom kojom se služi organizacijski upravljački aparat nastoji opravdati provođenje represivnih aktivnosti ili ograničenje autonomije u radu zaposlenih. Izbjegavanje direktne, otvorene komunikacije o uzajamnim očekivanjima često je kolateral subverzivnog djelovanja uprave/rukovodstva u okviru kojeg se na neprikladan način manifestira moć djelovanja iz pozicije autoriteta. To se posebno može vidjeti u odnosu sa novozaposlenim pred kojima je tek period organizacijske socijalizacije i izgradnja stabilnijeg psihološkog ugovora.

Nedovoljno jasno i precizno iskomunicirana očekivanja mogu imati dalekosežne posljedice, što potvrđuju i neka longitudinalna istraživanja. Tako su Sorcinelli i Austin (1992) pronašle kako novozaposleni članovi akademskog osoblja izvještavaju o značajnoj količini stresa koja je donekle uticala na umanjivanje zadovoljstva akademskom karijerom. Zadovoljstvo zbog osjećaja akademskog postignuća, autonomije u odlučivanju te dostupnosti prilika za intelektualnim razvojem zasjenjeni su, prema mišljenju ispitanika, okolnostima koje su izvori ogromne količine stresa na početku akademske karijere i uglavnom se odnose na: 1) nedovoljno jasno iskomunicirne uslove nagrađivanja za akademski rad; 2) nerealistična očekivanja koja su imali prije zaposlenja; 3) nedostatak kolegijalnosti; 4) izostanak povratne informacije o radu; 5) poteškoće u balansiranju između posla i privatnog života, te 6) nedostatak vremena da se obave sve radne aktivnosti.

Nadalje, rezultati ovog istraživanja sugerišu kako interakcija sa fakultetom prije zapošljavanja vjerovatno nije direktno povezana sa doživljajem akademskog osoblja o povredi psihološkog ugovora od strane poslodavca. Konkretnije, procjena nastavnika o stepenu prethodne informiranosti u vezi sa uslovima radnog odnosa na fakultetu (uzajamnim obavezama i odgovornostima) ne igra značajnu ulogu u usklađivanju njegovih inicijalnih očekivanja od budućeg poslodavca sa onim što je poslodavac realno spreman ponuditi. Posljedično, ona neće imati značajnu ulogu ni na nastanak doživljaja povrede psihološkog ugovora nakon zaposlenja. Na temelju ovakvih nalaza je moguće zaključiti da se minimiziranje stepena neusklađenosti uzajamnih očekivanja između budućeg zaposlenika i poslodavca u bh akademskom kontekstu ne postiže kroz njihovu interakciju prije zaposlenja, što je u suprotnosti sa očekivanjima proizašlim iz modela koji su predložile Robinson i Morrison (2000). To također implicira kako se psihološki ugovor budućeg člana akademskog osoblja vjerovatno razvija u većoj mjeri pod uticajem njegovih prethodnih uvjerenja i iskustava, a u manjoj mjeri na temelju interakcije sa predstavnicima fakulteta. Stoga se čini opravdanim pretpostaviti da bi nedostatnost prilika za primjerenijim usklađivanjem očekivanja obiju strana kroz međusobnu interakciju mogla biti uzrokovana: (1) nedostakom regrutaciijske prakse koja bi imala značajnu ulogu u pružanju realističnog prikaza posla; (2) nedostatkom formaliziranih procesa organizacijske socijalizacije na fakultetima koji imaju ulogu u usklađivanju uzajamnih očekivanja između poslodavca i zaposelnika; (3) neefikasnošću pojedinca u prikupljanju i korištenju informacija vezanih za budući posao.

Rezultati ovog istraživanja također sugerišu kako iskustvo povrede psihološkog ugovora u nekom prethodnom radnom kontekstu vjerovatno nije direktno povezano

sa doživljajem akademskog osoblja o povredi psihološkog ugovora na trenutnom radnom mjestu. Ovo, zapravo, znači kako nivo povjerenja u odnos zaposlenik-poslodavac, koji je proizašao iz prethodnog radnog iskustva, vjerovatno nema direktan efekat na predostrožnost sa kojom akademsko osoblje ulazi u novi (akademski) radni kontekst. Posmatrano na nivou organizacije, ovakvi bi nalazi mogli upućivati na sljedeći važan zaključak: ukoliko prethodno iskustvo povrede nije relevantno za nivo inicijalnog povjerenja sa kojim nastavnik ulazi u radnu organizaciju, ta okolnost organizaciji pruža ogroman prostor da od trenutka zaposlenja (pa čak i prije, tokom procesa regrutacije) iskoristi sav potencijal izgradnje odnosa uzajamnog povjerenja koji joj stoji na raspolaganju. Osim što sugeriraju kako spremnost člana akademskog osoblja na izgradnju odnosa povjerenja vjerovatno neće biti bremenita njegovim prethodnim radnim iskustvom, nalazi također impliciraju veliku odgovornost koju fakultet ima u postavljanju temelja za izgradnju odnosa povjerenja već u ranoj fazi organizacijske socijalizacije akademskog osoblja.

Ovo istraživanje sugerira i to kako percepirana dostupnost alternativa trenutnom zaposlenju nema značajnu direktnu povezanost sa doživljajem povrede psihološkog ugovora. Jedno od mogućih objašnjenja može se potražiti u specifikumu akademskog konteksta. Sasvim je opravdano pretpostaviti da predostrožnost, za koju se pretpostavlja da utiče na vjerovatnost percepcije povrede psihološkog ugovora, nije, barem kada je riječ o akademskom osoblju, uzrokovana doživljajem vlastite zapošljivosti na tržištu rada, odnosno procjenom mogućnosti pronalaska drugog posla. Pomankanje spremnosti nastavnika da opaža i prepoznaje pokazatelje neispunjenih očekivanja, ovdje je moguće shvatiti kao jedan vid ponašanja povlačenja (engl. withdrawal behavior), koje pri tom nije uslovljeno slabo ocijenjenim prilikama za pronalaženjem alternativnog zaposlenja već drugim faktorima, poput nekih koji su specifični samo za akademski kontekst (manja pokretljivost na tržištu rada) ili ličnog i radnog profila zaposlenih (npr. individualni psihološki profil, dominanti obrazac organizacijske privrženosti, itd.). Naprotiv, čini se da je opravdanije pretpostaviti kako će se, na primjer, obrazac privrženosti organizaciji pokazati značajnim u objašnjenju predostrožnosti zaposlenika.

Iako rezultati ovog istraživanja sugerišu kako procijenjena dostupnost alternativa trenutnom zaposlenju vjerovatno nije direktno povezana sa nastankom percepcije o povredi psihološkog ugovora, neophodan je oprez u donošenju krajnjih zaključaka. Najprije, očekivati je da će se percepcija prilika na tržištu rada u skorijoj budućnosti mijenjati s obzirom na očekivani porast konkurentnosti visokoobrazovnih institucija. Ovakva je pretpostavka u snažnoj sprezi sa činjenicom kako globalne promjene na

tržištu obrazovanja kao i trend proširivanja visokoobrazovnog tržišta u Bosni i Hercegovini, posebno prouzrokovan otvaranjem privatno finansiranih univerziteta, vodi ubrzanoj utrci za potraživanjem i "vrbovanjem" najboljih kadrova. Povećanje konkuretnosti akademskog osoblja vodi većoj proaktivnosti u promišljanju alternativnih mogućnosti za razvoj akademske karijere i preuzimanju veće brige ali i odgovornosti za pronalaženjem takvih mogućnosti. U psihološkom smislu, to znači da bi u nekoj doglednoj budućnosti, pod uslovima koji su prethodno opisani, procjena o dostupnosti alternativa mogla imati značajan efekat u razumijevanju predostrožnosti akademskog osoblja i vjerovatnosti nastanka doživljaja povrede psihološkog ugovora.

5. PRAKTIČNE IMPLIKACIJE ISTRAŽIVANJA

Subjektivna interpretacija radnog okruženja predstavlja temelj psihološkog ugovora zaposlenika, no u nedostatku kontrolnih mehanizama kojima organizacija strukturira radno iskustvo i usmjerava zaposlenika na donošenje realističnih zaključaka o okruženju, ona postaje najveći izvor prijetnji nastanku doživljaja povrede psihološkog ugovora. Ovakav je ishod moguć i u okolnostima u kojima se povreda psihološkog ugovora ne može objasniti namjernim postupcima organizacije. Tada govorimo o neusklađenim očekivanjima koja svoje porijeklo imaju u izostanku eksplicitne komunikacije o uzajamnim obavezama i odgovornostima između predstavnika organizacije i zaposlenika. U ovakvim okolnostima zaposlenik će većinu prosudbi o uslovima ugovora donositi opažanjem socijalnih znakova iz okruženja, upuštajući se u nepouzdane subjektivne interpretacije radnog konteksta. Pored važnosti preciznije i jasnije direktne komunikacije o uzajamnim obavezama i odgovornostima kao i pažljivo osmišljenog i realiziranog procesa organizacijske socijalizacije novozaposlenih, fakultet mora biti svjestan činjenice koje sve odluke i postupci mogu biti povezani sa psihološkim ugovorom zaposlenika. Vrlo često, nedovoljna osviještenost o tome šta zapravo predstavlja sadržaj psihološkog ugovora zaposlenika vodi netačnim procjenama motivacije zaposlenih za određene oblike ponašanja na radnom mestu ali i previđanju efekata nekih odluka i postupaka fakulteta (ili izostanak istih) na razvoj njihovog doživljaja o povrijeđenosti psihološkog ugovora.

Rezultati ovog istraživanju također upućuju na važnost uspostave kvalitetnog sistema praćenja radne učinkovitosti akademskog osoblja, ne samo sa aspekta preveniranja nastanka doživljaja o povredi psihološkog ugovora već i sa aspekta mogućnosti izgradnje pozitivnog psihološkog ugovora kao temelja kvalitetnog odnosa između fakulteta, s jedne, i člana akademskog osoblja, s druge strane. U tom smislu,

posebno na važnosti dobija iskustveno opažena činjenica kako je praksa praćenja radne učinkovitosti akademskog osoblja još uvijek nedovoljno izdiferencirana. U praktičnom smislu to dodatno naglašava važnost pronalaženja adekvatnih odgovora na izazove sa kojima treba računati u izgradnji dobrih temelja za kvalitetno planiranje ovog procesa. Samo neki od njih su: jasnije i obuhvatnije definiranje opisa posla akademskog osoblja i kriterija radne učinkovitosti te unapređenje cjelokupnog procesa upravljanja radnom učinkovitosti.

6. METODOLOŠKA OGRANIČENJA I PREPORUKE ZA BUDUĆA ISTRAŽIVANJA

Dva su organičenja istraživanja proizašla direktno *iz upotrebe transverzalnog pristupa* u prikupljanju podataka, što prema Conway i Briner (2005) predstavlja generalno ograničenje najvećeg broja istraživanja psihološkog ugovora uopšte. Prvo se odnosi na *nemogućnost zaključivanja o uzročno-posljedničnom odnosu* između mjerenih varijabli, dok se drugo ograničenje odnosni na *nemogućnost da se obuhvati jedna od definirajućih karakteristika psihološkog ugovora: kontinuiranost procesa razmjene.* I dok se prvi problem odnosi na nemogućnost zaključivanja o eventualnoj kauzalnoj povezanosti ispitivanih varijabli, drugi se odnosi na činjenicu da je ovim istraživanjem bilo nemoguće „uhvatiti“ kontekst reciprociteta, uzajamnosti, koji psihološki ugovor inače pretpostavlja.

Prvi problem se odnosi na ograničenja u zaključivanju o prirodi povezanosti ispitivanih varijabli. Iako se najveći broj istraživanja psihološkog ugovora provodi s ciljem boljeg razumijevanja njegove kauzalne povezanosti sa drugim varijablama, transverzalnim nacrtom se može govoriti tek o njihovoj eventualnoj povezanosti. Jednako kao što je opravdano pretpostaviti da će pad u radnoj učinkovitosti zaposlenika dovesti do povrede psihološkog ugovora od strane poslodavca, moguće je pretpostaviti i obrnuto: percipirana povreda psihološkog ugovora, odnosno percepcija zaposlenika o tome da poslodavac ne ispunjava obaveze i odgovornosti prema zaposleniku, mogla bi dovesti do pada radnog morala zaposlenika i slabljenja njegovog radnog učinka (o ovom je prethodno bilo riječi i pod naslovom „Diskusija“). Transferzalna istraživanja pružaju „blic“ pogled na mjerene varijable i mogu otkriti zanimljive obrasce povezanosti između varijabli, ali ne i zaključak o njihovoj eventualoj kauzalnoj povezanosti (Conway i Briner 2005).

Drugo ograničenje transverzalnog pristupa u ovom istaživanju se odnosi na činjenicu da je nemoguće bilo „uhvatiti“ kontekst reciprociteta. Naime, onog trenutka

kada se desi događaj koji zaposlenik interpretira kao povredu psihološkog ugovora, mala je vjerovatnoća za to da će posljedice ovakve percepcije biti odmah vidljive, poput, na primjer, smanjenja privrženosti organizaciji ili povećanja intencije napuštanja posla. Umjesto toga, očekivati je da će zaposlenik imati najprije neku trenutnu reakciju (npr. neodobravanje), nakon čega slijedi opažanje postupaka poslodavca (npr. nastoji li poslodavac pružiti objašnjene za svoje odluke i postupke), a zatim eventualno usklađivanje stavova i ponašanja. Prilagođeni stav i ponašanje zaposlenika zatim nastavlja da utiče na odluke i postupke poslodavca, što ponovo vodi novim interpretacijskim procesima zaposlenika i novim rekacijama. Dakle, opisani proces razmjene, koji vremenom evoluira, ne može biti obuhvaćen mjerenjem u jednoj vremenskoj tački, što je odlika transferzalnog pristupa. Da bi se fenomenu istraživanja percepcije psihološkog ugovora pristupilo na adekvatniji način, neophodno bi bilo ispitivati percepciju psihološkog ugovora istog ispitanika u različitim vremenskim tačkama. Samo je na takav način moguće utvrditi kako se zaposlenikova percepcija povrede psihološkog ugovora mijenja pod uticajem vanjskih faktora, te kako ove promjene utiču na njegove stavove i ponašanje.

Činjenica da su podaci prikupljani iz jednog izvora (od istog zaposlenika) za sve varijable, također upućuje na jedno od ograničenja istraživanja. To nas navodi na razmatranje mogućnosti potencijalnog učešća varijance metode u ovom istraživanju. Nadalje, ograničenja koja se uobičajeno pripisuju istraživanjima koja se baziraju na upitnicima samoprocjene, mogu biti prepoznata kao inherentna i ovom istraživanju. Upitnik samoprocjene kao tehnika prikupljanja podataka je često kritikovana kao generalno subjektivna mjera, kojoj, uprkos tome, najčešće nije moguće naći adekvatnu alternativu u psihološkim istraživanjima. Situacija je identična i u pogledu istraživanja psihološkog ugovora. Nadalje, konstruisana mjera percipirane povrede psihološkog ugovora akademskog osoblja ima svoja ograničenja. Iako u najvećoj mjeri odgovara postavljenim kriterijima za konstrukciju, postoje i određene manjkavosti. Na primjer, ova mjera obuhvata *unilateralni pristup* istraživanju psihološkog ugovora koji podrazumijeva uzimanje u obzir isključivo perspektive zaposlenika u ocjeni (ne)ispunjenosti psihološog ugovora (od strane poslodavca). Također, ne operira pojmom „obećanja“, već uzajamnih očekivanja, što je s obzirom na prilike u bosanskohercegovačkom akademskom kontekstu, vjerovatno jedino prikladno. Ipak, razložno je postaviti pitanje: da li bi rezultati istraživanja bili drugačiji ukoliko bismo očekivanja ograničili samo na ona koja su isključivo bazirana na stvarno datim obećanjima?

U skladu sa navedenim ograničenjima istraživanja, ali i zaključcima proizašlim iz utvrđene potrebe za boljim teorijskim razumijevanjem psihološkog ugovora u akademskom kontekstu, preporuke za buduća istraživanju su sljedeće:

- Primijeniti transferzalni pristup u kombinaciji sa longitudinalnim s ciljem praćenja promjena u varijablama u funkciji vremena. Na ovaj način bi jedino bilo moguće obuhvatiti koncept „reciprociteta“ koji psihološki ugovor podrazumijeva. Longitudinalni pristup bi pri tom obezbijedio validnije zaključke o eventualnom kauzalnom odnosu između ispitivanih varijabli.
- U nekom od budućih istraživanja bilo bi zanimljivo ispitati koliko je neka nedavna promjena, poput uvođenja novog Zakona o visokom obrazovanju prouzrokovala posljedice koje su od strane članova akademskog osoblja doživljene kao povreda psihološkog ugovora. U ovom kontekstu bi bilo neophodno precizirati vremski okvir u kojem se ispitanik treba pozicionirati prilikom odgovaranja na postavljena pitanja (npr. u posljednjih godinu dana).
- S ciljem boljeg teorijskog pozicioniranja psihološkog ugovora u akademskom kontekstu, neka od budućih istraživanja bi se trebala pozabaviti pitanjima preciznijeg definiranja akademskog psihološkog ugovora te unapređenjem mjerenja povrede psihološkog ugovora akademskog osoblja.

7. ZAKLJUČAK

Budući da su istraživanja psihološkog ugovora u akademskom radnom okruženju vrlo rijetka, te da je koncept psihološkog ugovora relativno nov i neistražen u bh kontekstu uopšte, u okviru ovog istraživanja se nastojalo utvrditi koji su to faktori povezani sa nastankom povrede psihološkog ugovora akademskog osoblja. Rezultati sugerišu kako su od svih analiziranih nezavisnih varijabli, varijable formalizirani proces organizacijske socijalizacije, organizacijska radna učinkovitost, radna učinkovitost zaposlenika i implicitnost očekivanja direktno značajno povezane sa zavisnom varijablom percipirana povreda psihološkog ugovora. Prema rezultatima ovog istraživanja, dakle, niža radna učinkovitost organizacije, niža radna učinkovitost člana akademskog osoblja, kao i niži stepen formaliziranosti procesa organizacijske socijalizacije akademskog osoblja, vodi većoj percipiranoj povredi psihološkog ugovora. Nalazi također sugerišu kako implicitnija komunikacija o uzajamnim očekivanjima između fakulteta i akademskog osoblja vodi većoj percipiranoj povredi psihološkog ugovora. S druge strane, interakcija sa radnom organizacijom prije zapošljavanja kao i prethodno iskustvo povrede psihološkog ugovora te percepcija

dostupnih alternativa trenutnom zaposlenju vjerovatno nisu direktno povezani sa nastankom doživljaja o povredi psihološkog ugovora u akademskom kontekstu.

LITERATURA

1. Allen, Natalie. J., John P. Meyer (1990), ˝The measurement and antecedents of affective, continuance, and normative commitment to the organization˝, *Journal of Occupational Psychology*, 63, 1-18.
2. Arena, Marika, Michela Arnaboldi, Giovanni Azzone (2010), ˝Student perceptions and central administrative services: the case of higher education in Italy˝, *Studies in Higher Education*, 35(8), 941-959.
3. Ashforth, Blake E., Alan M. Saks (1996), ˝Socilaization tactics: longitudinal effects on newcomer adjustment˝, *Academy of Management Journal*, 39, 149-178.
4. Barnard, Chester I. (1938), *The functions of the executive*, Harvard University Press, Cambridge
5. Blau, Peter M. (1964), *Exchange and power in social life*, Wiley, New York
6. Boice, Robert (1983), ˝Observational skills˝, *Psychological Bulletin*, 93(1), 3-29.
7. Boice, Robert (1990), ˝Mentoring new faculty: A program for implementation˝, *Journal of Staff, Program, and Organization Development*, 8, 143-160.
8. Boice, Robert (1992), ˝Lessons learned about mentoring. New Directions for Teaching and Learning˝, in: Mary Deane Sorcinelli, Ann E. Austin (eds.), *Developing New and Junior Faculty*, Jossey-Bass, San Francisco. 51–61.
9. Boyer, Ernest L., Philip G. Altbach, Mary Jean Whitlaw (1994), *The academic profession: An international perspective*, Carnegie Foundation for the Advancement of Teaching, Princeton, N. J.
10. Conway, Neil, Rob B. Briner (2005), *Understanding psychological contract at work: A critical evaluation of theory and research*, Oxford University Press, Oxford
11. Coyle-Shapiro, Jacqueline A-M., Marjo-Riitta Parzefall (2008), ˝Psychological Contracts˝, In: Cary L. Cooper, Julian Barling (eds.), *The Sage Handbook of Organizational Behavior*, SAGE Publications, London, UK, 17-34.
12. Coyle-Shapiro, Jackie, Ian Kessler (2000), ˝Consequences of the psychological contract for the employment relationship: A large scale survey˝, *Journal of Management Studies*, 37(7), 903-930.

13. Dabos, Guillermo E., Denise M. Rousseau (2004), ˝Mutuality and reciprocity in the psychological contracts of employees and employers˝, *Journal of Applied Psychology*, 89(1), 52-72.
14. Decramer, Adelien, Johan Christiaens, Alex Vanderstraeten (2007), ˝Individual Performance Management in Higher Education Institutions˝, rad prezentiran na "29th Annual Eair Forum", Innsbruck, Austria (26-29 August, 2007)
15. Festinger, Leon (1954), ˝A theory of social comparison processes˝, *Human Relations*, 7, 117-140.
16. Flaniken, Forrest W. (2009), *Performance appraisal systems in Higher Education: An exploration of Christian institutions*, doctoral dissertation, College of Education of the University of Central Florida, Orlando, Fl.
17. Griffin, Dale W., Lee Ross (1991), ˝Subjective Construal, Social Inference, and Human Misunderstanding˝, in: Mark P. Zanna (eds.), *Advances in Experimental Social Psychology*, Academic Press, New York, 319-359.
18. Hobfvoll, Stevan E. (1989), ˝Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress˝, *American psychologist*, 44(3), 513-524.
19. Itzkovich, Yariv (2021), ˝Constructing and Validating Students' Psychological Contract Violation Scale˝, *Frontiers in Psychology*, 12: 685468. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.685468
20. Johnsrud, Linda K. (2002), ˝Measuring the quality of faculty and administrative worklife: Implications for college and university campuses˝, *Reasearch in Higher education*, 43(3), 379-395.
21. Jones, Gareth R. (1986), ˝Socialization Tactics, Self Efficacy and Newcomers Adjustment to Organizations˝, *Academy of Management Journal*, 29, 262-279.
22. Koskina, Aikaterini (2013), ˝What does the student psychological contract mean? Evidence from a UK business school˝, *Studies in Higher Education*, 38(7), 1020-1036.
23. Levinson, Harry, Charlton R. Price, Kenneth J. Munden, Harold J. Mandl, Charles M. Solley (1962), *Men, Management and Mental Health*, Harvard University Press, Boston
24. Louis, Meryl R., Barry Z. Posner, Gary N. Powell (1983), ˝The availability and helpfulness of socialization practices˝, *Personnel Psychology*, 36, 857-866.
25. March, James G., Herbert A. Simon (1958), *Organizations*, Wiley, New York
26. Marković, Mirna (2018), *Psihološki ugovor i stavovi prema radu akademskog osoblja*, doktorska disertacija, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju, Sarajevo

27. Marković, Mirna (2015), ˝Korištenje normativnog psihološkog ugovora u funkciji postizanja kvalitetnijeg obrazovnog procesa˝,*Obrazovanje odraslih*, 15(2) 69-100.
28. Menninger, Karl (1958), ˝The Contract: The Psychoanalytic Treatment Situation as a Two-Party Transaction˝, In: Karl Menninger (eds.), *Theory of psychoanalytic technique*, Basic Books, 15-42.
29. Miller, Vernon D., Fredric M. Jablin (1991), ˝Information seeking during organizational entry: Influences, tactics, and a model of the process˝, *Academy of Management Review*, 16(1), 92-120.
30. Robinson, Sandra L., Elizabeth W. Morrison (2000), ˝The development of psychological contract breach and violation: A longitudinal study˝, *Journal of Organizational Behavior*, 21(5), 525–546.
31. Morrison, Elizabeth W., Sandra L. Robinson (1997), ˝When employees feel betrayed: A model of how psychological contract violation develops˝, *Academy of Management Review*, 22(1), 226–256.
32. Newton, Jehtro (2002), ˝Barriers to effective quality management and leadership: Case study of two academic departments˝, *Higher Education*, 44 (2), 185-212.
33. Ostroff, Cheri, Steve W. J. Kozlowski (1992), ˝Organizational socialization as a learning process: The role of information acquisition˝, *Personnel Psychology*, 45, 849-874.
34. Pietersen, Charlotte (2014). ˝Negotiating a shared psychological contract with students˝, *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(7), 25.
35. Prugsamatz, Sunita, Robin D. Pentecost, Lars Ofstad (2006), ˝The influence of explicit and implicit service promises on Chinese students' expectations of overseas universities˝, *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 18(2): 129-145.
36. Rousseau, Denise M. (2001), ˝Schema, promise and mutuality: The building blocks of the psychological contracts˝, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 74/4), 511-541.
37. Rousseau, Denise M. (1995), *Psychological Contracts in Organizations: Understanding Written and Unwritten Agreements*, Sage Publications, Inc., Thousand Oaks, California
38. Rousseau, Denise M. (1989), ˝Psychological and implied contracts in organizations˝, *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 2, 121-139.

39. Schuster, Jack H., Daryl G. Smith, Kathleen Corak Sund, Myrtle M. Yamada, Kathleen A. En Corak (1994), *Strategic governance: How to make big decisions better*, American Council on Education Series on Education / Oryx Press, Phoenix, AZ
40. Sorcinelli, Mary D., Ann E. Austin (eds.) (1992), *Developing new and junior faculty*, Jossey-Bass
41. Tipples, Rupert, Branka Krivokapic-Skoko (1997), ˝New Zealand Academics and Performance Management˝, *International Journal of Employment Studies*, 5(2), 103-116.
42. Treuren, Gerry (2013), ˝The relationship between perceived job alternatives, employee attitudes and leaving intention˝, *Annual Review of Psychology*, 10(6), 1-18.
43. Turner, Jim, Robert Boice (1987), ˝Starting at the beginning: The concerns and needs of new faculty˝, in: Joanne Kurfiss et al. (eds.), *Resources for Faculty, Instructional, and Organizational Development*, New Forums Press, Stillwater, OK, 41-47.
44. Whitt, Elizabeth J. (1991), ˝”Hit the Ground Running”: Experiences of New Faculty in a School of Education˝. *The Review of Higher Education*, *14*(2), 177-197.
45. Yale, Annabel (2020), ˝What’s the Deal? The Making, Shaping and Negotiating of First-Year Students’ Psychological Contract With Their Personal Tutor in Higher Education˝, *Frontiers in Education*, 5, 60.

DETERMINANTS OF THE PSYCHOLOGICAL CONTRACT BREACH OF ACADEMIC STAFF

Summary

The traditional model of a university is gradually being metamorphosed into a corporate model that brings forth certain problems, alongside numerous solutions. In such circumstances, establishing and maintaining a culture of trust is the foundation of constructing a positive psychological contract between the organization and its employees. In such circumstances, establishing and maintaining the culture of trust in the academy's commitment to the traditionally defined mission of building and disseminating knowledge aimed at improving, training, and educating the most important potential of the society – people are the foundation of constructing a positive psychological contract between teachers and higher education institutions. The psychological contract represents mutual expectations that the parties in this relationship do not have to be fully aware of, but which, nevertheless, guide their mutual behavior. It is an implicit agreement between the academic staff and the higher education institution specifying what each party in this relationship expects to offer but also receives in return. Since research on psychological contracts in the academic work environment is very rare, and the concept itself is relatively new and unexplored in the Bosnian context in general, this paper first sought to determine which factors may be related to the violation of psychological contracts in the academic context. The results suggest that a lower organizational performance of the higher education organization, lower academic staff member performance, as well as a lower level of formalization of the process of organizational socialization of newly-hired academic staff, lead to a higher perceived psychological contract breach. Findings also suggest that the implicit communication on the mutual expectations between the faculty/academy and the academic staff leads to a greater perceived psychological contract breach. The paper offers certain recommendations to higher education institutions for the establishment and preservation of a positive psychological contract in the academic context and the prevention of avoidable psychological contract breaches.

Keywords: psychological contract; academic staff; work performance; organizational socialization; communication

Adresa autorice
Author's address

Mirna Marković
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
mirna.markovic@ff.unsa.ba

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

dhs
društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U T U Z L I

KOMUNIKOLOŠKA I MEDIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Neven Obradović, Marija Vujović
INSTAGRAM I POLITIČKA KOMUNIKACIJA – VIZUELNI ELEMENTI U POLITIČKOJ KAMPANJI „BUDUĆNOST SRBIJE“ / INSTAGRAM AND POLITICAL COMMUNICATION - VISUAL ELEMENTS IN POLITICAL CAMPAIGN “BUDUĆNOST SRBIJE” 405

dhs
društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.405

UDK 32.019.5:004.738.5
316.62:004.738.5

Primljeno: 12. 04. 2022.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Neven Obradović, Marija Vujović

INSTAGRAM I POLITIČKA KOMUNIKACIJA – VIZUELNI ELEMENTI U POLITIČKOJ KAMPANJI „BUDUĆNOST SRBIJE“

Društvene mreže su već duže od decenije, tačnije od 2008. godine i kampanje Baraka Obame, važan kanal političke komunikacije. Primarno su u svrhe političke komunikacije korišćene društvene mreže Fejsbuk, Tviter i Jutjub, međutim brzorastuća popularnost Instagrama uslovila je političke subjekte da se prilagode vizuelnom konceptu komunikacije sa građanima. Jedan od pratećih problema ovog oblika komunikacije sa javnošću jeste izražen politički populizam. Ovaj trend je prisutan i u Republici Srbiji gde je sve više individualnih i kolektivnih političkih subjekata prisutno na Instagramu. Profil sa najviše pratilaca i objava na srpskoj političkoj sceni je profil Predsednika Republike Srbije Aleksandra Vučića (@buducnostsrbijeav). U segmentu empirijskog istraživanja autori analiziraju objave na ovom profilu u prvom mesecu njegovog postojanja i realizacije političke kampanje „Budućnost Srbije“ (5. februar – 5. mart 2019. godine), primenjujući metodologiju Marije Grejb i Erika Busija (Marie Grabe, Erik Bucy 2009) koja obuhvata devet vizuelnih kategorija karakterističnih za populističke političke kampanje. Rezultati istraživanja su pokazali da se od ukupno 550 vizuelnih sadržaja, 434 fotografije i 22 video klipa mogu razvrstati u osam od ukupno devet predloženih kategorija. Na osnovu dobijenih rezultata, autori zaključuju da je komunikacija sa javnošću Predsednika Republike Srbije Aleksandra Vučića posredstvom društvene mreže Instagram zasnovana na vizuelnim sadržajima koje Grejb i Busi definišu kao populističke.

Ključne reči: društvene mreže; Instagram; politička komunikacija; populizam; Srbija

1. UVOD

Kampanja Baraka Obame za predsedničke izbore 2008. godine u Sjedinjenim Američkim Državama bila je pionirska u smislu upotrebe društvenih mreža u svrhe političke promocije (Baumgartner, Morris 2009; Tapscott 2011). Obamin izborni tim zadužen za društvene mreže iskoristio je interaktivnost ovih platformi i bazirao kampanju na angažmanu pristalica umesto na prostom širenju informacija o predsedničkom kandidatu (Hwang 2016). Uspeh na izborima trasirao je put ka tome da pomenuti koncept i društvene mreže od tada postanu neizostavni deo svake političke kampanje na svetu.

Politička promocija na društvenim mrežama danas je znatno razvijenija i političkim subjektima omogućava sofisticirane metode uticaja na građane kao što su ciljano usmerene političke poruke određenoj populaciji, a na osnovu podataka koji o korisnicima prikupljaju platforme poput Gugla ili društvene mreže Fejsbuk (Muñoz, Towner 2017). Na ovom mestu treba ukazati i na mogućnost zloupotrebe podataka kada je reč o ovom obliku političke promocije, a najadekvatniji primer je afera pod nazivom „Kembridž analitika“ u okviru koje su u političke svrhe (kampanje Brexita i Donalda Trampa) zloupotrebljeni podaci oko 87 miliona korisnika društvene mreže Fejsbuk.[1]

U odnosu na 2008. godinu kada je fokus bio na tekstu, politička promocija na društvenim mrežama danas je sve više usmerena na vizuelnu komunikaciju.

> „Platforme zasnovane na vizuelnom segmentu poput Jutjuba (You Tube), Instagrama (Instagram), Tumblra (Tumblr), Pinteresta (Pinterest) i Snepčeta (Snapchat) imale su najbrži rast korisnika. Navedene društvene mreže omogućile su nove načine samopredstavljanja i upravljanja vizuelnim sadržajima. Svakako danas iz polja političke komunikacije ne treba izostaviti ni društvenu mrežu Tiktok (TikTok), takođe zasnovanu na vizuelnim sadržajima ili preciznije kratkim video klipovima.[2] Prelazak na primarno vizuelne platforme je primetan i jasno signalizira potencijal sve uverljivijih političkih poruka na društvenim mrežama“. (Muñoz, Towner 2017: 2)

---

1 Detaljna analiza slučaja „Kembridž analitika“ dostupna je u tekstovima:
1. Zoe Kleinman (BBC) – *„Cambridge Analytica: The story so far“*, link: https://www.bbc.com/news/technology-43465968 (Posećeno 15. 3. 2022. godine).
2. Sara Salinas (CNBC) – *„Facebook says the number of users affected by Cambridge Analytica data leak is 87 million“*, link: https://www.cnbc.com/2018/04/04/facebook-updates-the-number-of-users-impacted-by-cambridge-analytica-leak-to-87-million-.html (Posećeno 3. 6. 2022. godine).

2 Više o upotrebi Tiktoka u političke svrhe dostupno je u tekstu – Jonh Herrman (NY Times) - *TikTok Is Shaping Politics. But How?*, link: https://www.nytimes.com/2020/06/28/style/tiktok-teen-politics-gen-z.html (Posećeno 3. 6. 2022. godine)

U ovom slučaju adekvatan je primer bivšeg predsednika SAD-a Donalda Trampa (Donald Trump) čiji je tim, pored prepoznatljive nekonvencionalne političke komunikacije na društvenoj mreži Tviter, gotovo podjednako pažnje posvećivao i društvenoj mreži Instagram. Na ovoj platformi 45. predsednik Amerike imao je preko 33 miliona pratilaca. Ne možemo da izostavimo ni primer kanadskog premijera Džastina Trudoa (Justin Trudeau) poznatog svetskoj javnosti po pristupačnosti i pozitivnom pristupu politici, ali i po tome što je veoma aktivan na Instagramu uz pomoć kojeg je zaobišao tradicionalne medije i personalizovanim vizuelnim porukama direktno stupio u kontakt sa kanadskom i svetskom javnošću (Lalancette, Raynauld 2017). Rohas-Padila sa saradnicima ističe da „u globalizovanom i medijatizovanom svetu različiti politički subjekti (globalni i lokalni) na različite načine koriste vizuelne sadržaje u svojim borbama da uokvire probleme, definišu agende, pozicioniraju diskurse, oblikuju kontekste i uspostave sisteme vrednosti u javnim debatama sa ciljem da utiču na političke odluke“ (Rojas-Padilla, Metze, Termeer 2022: 123).

2. UPLIV POPULIZMA U POLITIČKE VIZUELNE SADRŽAJE NA DRUŠTVENIM MREŽAMA

Vizuelni sadržaji neizostavan su segment populističkih kampanja, jer javnosti nude prikaze masovne privlačnosti i popularnosti određenog političara (Mendoca, Caetano 2020; Rodina, Dligach 2019). Populistički narativ gradi se na ideji političara kao običnog čoveka koji stoji nasuprot aristokratskoj eliti koja brine samo o ličnim interesima (Grabe, Bucy 2009). Slika je ključna u populističkim kampanjama i maskiranju realnosti. Prema Kazinu (1995, citirano u Grabe, Bucy 2009), „populizam je ’promiskuitetni’, ali ubeđujući impuls koji se koristi nasuprot ekonomskih (pitanja opšte egzistencije) i socijalnih pitanja (kriminal, borba protiv narkotika, kriza porodice, medijsko nasilje i sl.)“. Mad i Kaltvaser (Mudd, Kaltwasser 2012, citirano u Dragaš 2019: 169) navode da „populizam tretira društvo podeljeno između dve homogene i antagonizovane grupe – ‘’naroda’’ i ‘’korumpirane elite’’ i koji se zalaže da politika treba da bude izraz opšte volje naroda“.

Kako navodi Dragaš, populizam je u 21. veku ponovo aktuelizovan zahvaljujući, između ostalog, i savremenim komunikacionim tehnologijama koje su omogućile milionima ljudi da učestvuju u političkoj diskusiji. Ovaj koncept „su vrlo rado prigrlili populistički lideri, komunicirajući sa njima kratkim i efektnim, ali u suštini manjkavim i nedoslednim političkim porukama“ (Dragaš 2019: 161-162). Bast (2021) navodi da politički akteri Instagram koriste kako bi stvorili pozitivan imidž, a ne da

bi širili političke ideje, uključili se u direktnu interakciju sa građanima ili mobilisali birače.

Za razliku od Fejsbuka, i u većoj meri Tvitera, društvenih mreža na kojima je značajan deo sadržaja zasnovan na tekstu, Instagram je baziran na fotografijama i kratkim video formama. Takav koncept ove platforme ponovo aktuelizuje ulogu vizuelnog u političkoj komunikaciji (Filimonov, Russmann, Svensson 2016). Filimonov i saradnici (2016: 2) ističu da „vizuelni sadržaji igraju značajnu ulogu u izgradnji opšte slike svakog političkog aktera i da je zbog toga važno da pažljivo upravljaju svojom posredovanom vidljivošću. Vizuelni segmenti imaju snažan uticaj na pažnju gledalaca i nesumnjivo mogu persuazivno da deluju na njih“. Izreka da „slika vredi više od hiljadu reči“ u potpunosti je primenjiva na Instagram kada je reč o političkoj komunikaciji. Kako navode Munjoz i Tauner (Muñoz, Towner) slike se lakše pamte, privlače više pažnje i bude više emocija u odnosu na tekstualne sadržaje. Primenjujući „efekat superiornosti slike“ (The Picture Superiority Effect)[3] na političko vođenje kampanje, Munjoz i Tauner navode da čak i jedna fotografija ima moć da utiče na prosuđivanje glasača o različitim karakternim osobinama kandidata (Muñoz, Towner 2017: 293). Rezultati longitudinalnog istraživanja Andersa Olofa Larsona (Anders Olof Larsson), koje je obuhvatilo 186.405 objava na Instagramu od 285 političkih partija iz svih zemalja Evropske unije, te Islanda, Norveške i Švajcarske u periodu od 2012. do 2108. godine, pokazali su da je angažman na Instagramu bio izraženiji kod populističkih političkih partija, u odnosu na njihove nepopulističke konkurente (Olof Larsson 2021:12).

3. OSVRT NA STANJE U SRBIJI

Prema podacima organizacije Data Reportal, koja kombinuje zvanične statističke podatke sa različitih društvenih mreža, zatim kompanija i investicionih fondova, u Srbiji je na početku 2022. godine bilo 4.99 miliona korisnika društvenih mreža. Kada je reč o Instagramu, platformi koja je obuhvaćena našim istraživanjem, na početku 2022. godine u Srbiji je bilo nešto više od 3 miliona ljudi koji su imali otvoren profil na ovoj društvenoj mreži.[4] Kada je reč o političkoj komunikaciji i političkoj promociji posredstvom društvenih mreža, one su još uvek daleko od maksimalnog potencijala. Rezultati istraživanja koje je sprovela fondacija SHARE tokom izborne kampanje za

[3] “The Picture Superiority Effect” kroz psihološka istraživanja razvili su 1968. godine Allan Paivio, Timothy Rogers i Padric Smythe (1968).

[4] Kompletni podaci dostupni na linku: https://datareportal.com/reports/digital-2022-serbia (Posećeno 18. 3. 2022. godine)

parlamentarne izbore 2016. godine i predsedničke izbore 2017. godine pokazali su da se društvene mreže pre svega koriste za intenzivno informisanje građana. Dvosmerna komunikacija između građana i političkih aktera, što je i zapravo najveća prednost društvenih mreža, suštinski ne postoji (SHARE fondacija 2017).[5] Ne koristeći društvene mreže na ispravan način, politički subjekti, bilo da su individualni (političari) ili kolektivni (političke stranke, državni organi) zapravo zanemaruju veliki potencijal za direktnu komunikaciju sa građanima. Navedeno je moguće ilustrovati podatkom iz „Alternativnog izveštaja o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji 2021“ koji je nastao na osnovu istraživanja koje je sprovela „Krovna organizacija mladih Srbije“. Rezultati u segmentu koji se tiče upotrebe društvenih mreža pokazali su da 91% ispitanika (mladih u Srbiji) ima profil na Instagramu. Uzimajući u obzir navedeni podatak, paradoksalno zvuči da se zvanični nalog Ministarstva omladine i sporta na Instagramu prevashodno koristi za izveštavanje i komunikaciju o sportu, zanemarujući probleme mladih i direktnu komunikaciju sa njima. Od ukupno 117 objava na ovom profilu u periodu od 6 meseci (januar-juni 2021. godine), 75 objava odnosilo se na izveštavanje o sportu, a samo 19 na omladinu, odnosno probleme mladih (Stojanović, Ivković 2021: 50).[6]

Tviter je centralna arena kada se radi o onlajn političkoj komunikaciji u Srbiji. Političke poruke i diskusije sa ove platforme neretko se prenose i citiraju u tradicionalnim medijima. Na privatnoj televiziji „Pink“ sa nacionalnom frekfencijom nedeljom naveče emituje se politička emisija pod nazivom „Hit Tvit“[7] u okviru koje se analiziraju političke poruke sa društvenih mreža Tviter, Fejsbuk i Jutjub iz prethodne sedmice. Ipak, zahvaljujući kampanji predsednika Republike Srbije i predsednika Srpske napredne stranke Aleksandra Vučića iz 2019. godine pod nazivom „Budućnost Srbije“[8] na srpskoj političkoj sceni društvena mreža Instagram dobija sve veći značaj na polju promocije političkih aktivnosti. Za potrebe navedene kampanje tim zadužen za političku promociju predsednika Republike Srbije na društvenoj mreži Instagram 5. februara 2019. godine pokrenuo je profil @buducnostsrbijeav. Profil je u prvom periodu korišćen za objave iz kampanje „Budućnost Srbije“, da bi

[5] Kompletno istraživanje dostupno je na linku: https://labs.rs/sr/onlajn-izborna-kampanja-u-srbiji/ (Posećeno, 21. 1. 2022. godine)

[6] Kompletno istraživanje dostupno je na linku: https://koms.rs/wp-content/uploads/2021/08/Alternativni-izvestaj-o-polozaju-mladih-2021-4.pdf (Posećeno 5. 6. 2022. godine)

[7] Link ka opisu jedne od emisija: https://cutt.ly/Hkwr33k (Posećeno 29. 1. 2021. godine)

[8] Kampanja „Budućnost Srbije“ pokrenuta je kao odgovor vlasti na građanske proteste protiv vladajućeg establišmenta pod nazivom „1 od 5 miliona“ koji su se od jeseni 2018. godine održavali u više gradova Srbije. Imala je sve odlike izborne političke kampanje (organizacija mitinga, gostovanje u medijima, kampanja na društvenim mrežama i sl.), iako je organizovana u neizbornoj godini u Republici Srbiji.

ubrzo nakon toga postao zvanični nalog Predsednika Republike na kojem se prate gotovo sve aktivnosti na dnevnom nivou. Profil zaključno za 31. martom 2022. godine ima nešto više od 169 hiljada pratilaca i 2816 objava.

3. METODOLGIJA

U okviru istraživanja analiziran je profil @buducnostsrbijeav[9] jer u odnosu na sve Instagram profile sa političkim sadržajima u Srbiji ima najviše pratilaca, objava i najveći uticaj u medijskom prostoru. U istraživanju su korišćene metode kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja. Noendorf (Neuendorf) analizu sadržaja definiše kao „sistematičnu, objektivnu, kvantitativnu analizu karakteristike poruke“ (Neuendorf 2012: 19). S obzirom na to da su objave političkih subjekata na Instagramu, zapravo poruke upućene političkim objektima (građanima), analiza sadržaja predstavlja adekvatan metod, što pokazuju i aktuelna istraživanja o upotrebi društvene mreže Instagram za potrebe političke komunikacije različitih političkih subjekata (Lalancette, Raynauld 2019; Muñoz & Towner 2017; Filimonov, Russmann & Svensson 2016). Sledeći metodološke koncepte navedenih istraživanja kreiran je kodni list koji obuhvata devet vizuelnih kategorija koje, prema Mariji Grejb i Eriku Busiju (Grabe, Bucy), karakterišu populističke političke kampanje:

1) **Fotografije sa poznatima –** Fotografije političara sa poznatim ličnostima, glumcima, tv licima, muzičarima, sportistima
2) **Brojna publika –** Fotografije velikog broja pristalica na određenom prostoru, fotografije političara ispred mase pristalica i fotografije mase pristalica iz vazduha
3) **Podrška publike –** Fotografije publike koja podržava političara; prikazani su aplauz, mahanje, navijanje, zviždanje, smeh, nošenje političkih rekvizita (parola, stranačkih obeležija, itd.)
4) **Interakcija sa masom –** Fotografije brzog rukovanja sa nepoznatim osobama iz mase, dodirivanje političara, ali bez individualiziranog prikaza sa bilo kime iz mase
5) **Neformalna odeća –** Fotografije političara kako nose kravatu bez sakoa, ili obrnuto sako bez kravate, ili košulju sa namotanim rukavima

[9] Pored profila na Instagramu, predsednik Republike Srbije Aleksandar Vučić ima otvorene i verifikovane profile na društvenoj mreži Tviter (131.000 pratilaca, https://twitter.com/predsednikrs) i na društvenoj mreži Fejsbuk (193.000 pratilaca, https://www.facebook.com/vucicaleksandar). Treba istaći da na svakoj objavi na Instagramu ima značajno više interakcija pratilaca (lajkovi i komentari) u odnosu na objave na Tviteru ili Fejsbuku.

6) **Kežual odeća –** Fotografije političara u neformalnim pantalonama ili farmerkama, u košulji sa kratkim ili dugim rukavima, fotografije u džemperu, teksas ili pilotskoj jakni
7) **Atletska odeća –** Fotografije kandidata u šortsu, opremi za džoging i drugoj sportskoj odeći
8) **Obični ljudi –** Fotografije sa običnim ljudima, prilikom poseta ugroženim područjima ili proizvodnim pogonima i sl.
9) **Fizička aktivnost –** Fotografije političara tokom različitih sportskih aktivnosti, ili tokom fizičkih aktivnosti poput sečenja drva, zatim fotografije iz lova i sl. (Grabe, Bucy 2009: 291).

Važno je napomenuti da su Grejb i Busi, pomenute vizuelne kategorije primenili na televizijsku sliku, međutim kako je Instagram baziran na vizuelnom sadržaju, svi navedeni elementi su primenjivi i u slučaju analize objava na ovoj društvenoj mreži.

Osnovni cilj istraživanja je da utvrdimo da li u okviru objava na Instagram profilu @buducnostsrbijeav postoje sadržaji koji se prema navednoj kategorizaciji Grejb i Busi (2009) *svrstavaju u populističke.*

Iz navedenog cilja, prositiče i osnovna hipoteza koja glasi: *Na Instagram profilu @buducnostsrbijeav preovladavaju vizuelni sadržaji koje Grejb i Busi definišu kao populističke.*

Analiza obuhvata objave na zvaničnom Instagram profilu „buducnostsrbijeav“ koji prati rad Predsednika Republike Srbije Aleksandra Vučića i kampanju pod nazivom „Budućnost Srbije“. Analizom su obuhvaćene sve objave na profilu u periodu od 5. februara do 5. marta 2019. godine[10], ukupno 151 objava (post). Važno je napomenuti da jedna objava na Instagramu može da se sastoji od više fotografija, kao i da je u objavi moguće plasirati video klip od trajanju od jednog minuta. Gledano prema ovim parametrima analiza je obuhvatila ukupno 528 fotografija i 22[11] video klipa.

[10] Autori su selektovali navedeni period zbog toga što je tada bio i najintenzviniji period u realizaciji kampanje „Budućnost Srbije“.

[11] Treba ukazati i na to da je na profilu “buducnostsrbijeav” u navedenom periodu objavlljeno 19 video klipova. Međutim tokom analize izdvojena su dva video klipa koja se odnose na najavu posete predsednika Republike Srbije opštinama na jugu Srbije, unutar kojih ima više manjih video klipova koji se mogu svrstati u više kategorija (9). Nakon razvrstavanja istih prema kategorijama, ukupan broj analiziranih video klipova je 22.

4. ISTRAŽIVANJE

4. 1. Kvantitativna analiza

Rezultati kvantitativne analize sadržaja pokazuju da je od ukupnog broja analiziranih fotografija i video klipova (550), čak 434 fotografije i 22 video klipa, odnosno 83% sadržaja svrstano u neku od devet kategorija koje definišu populistički pristup u političkoj komunikaciji posredstvom vizuelnih sadržaja (Tabela 1), iz čega proističe da se samo 94 fotografije, odnosno 17% sadržaja objavljenog u analiziranom periodu ne može svrstati u populistički sadržaj.

Tabela 1. Rezultati kvantitativne analize sadržaja

Vizuelna kategorija – populizam u komunikaciji	Ukupan broj fotografija	Ukupan broj video klipova	Zbir/ Procenat od ukupnog uzorka (550)
Fotografije sa poznatima	7	-	7 (1%)
Brojna publika	83	1	84 (15%)
Podrška publike	22	9	31 (7%)
Interakcija sa masom	78	6	84 (15%)
Neformalna odeća	14	1	15 (3%)
Kežual odeća	1	3	4 (0.5%)
Atletska odeća	-	-	
Obični ljudi/građani	226	2	228 (41%)
Fizička aktivnost	3	-	3 (0.5%)
Zbir	**434**	**22**	**456 (83%)**

U skladu sa matricom da je „narod“ u fokusu populizma kao političkog koncepta, odnosno da svi politički subjekti žele da „ispričaju priču koju može da razume što veći broj građana, te da su osetljivi na to kako „obični ljudi misle i posebno osećaju“ (Muller 2016: xii), najveći broj analiziranih vizuelnih sadržaja su oni na kojima su obični građani (41%), zatim slede sadržaji na kojima je brojna publika (15%), te u podjednakom procentu sadržaji na kojima je predsednik Republike Srbije u interakciji sa narodom. Na posletku su sadržaji na kojima se jasno iskazuje podrška mase (7%).

Populistički lideri vešto kreiraju sliku o sebi kao čoveku iz naroda, odnosno onome koji predstavlja običnog i obespravljenog pojedinca i koji na sve moguće načine pokušava da zaštiti njegova prava. Važan segment u ovom procesu jeste garderoba koju političar nosi prilikom pojavljivanja u javnosti. U okviru analize imamo 3% vizuelnih sadržaja na kojima je predsednik Srpske napredne stranke obučen u

neformalnu odnosno kežual odeću, sve sa ciljem da se kreira slika običnog čoveka koji podriva ceremonijalnost koju sa sobom nosi „visoka“ politika.

Predstavljanje političara kao fizički aktivnog, odnosno kao nekoga ko se bavi sportom kao i svi drugi građani, takođe je važan aspekt populističkog koncepta politike. Na ukupno tri fotografije (0.5%) predsednik Srbije prikazan je u trenucima upražnjavanja fizičkih aktivnosti.

Podrška poznatih ličnosti, neizostavan je segment u populističkom pristupu politici. To je način da se narodu prikaže da političar ima široku podršku javnosti, odnosno da ga podržavaju i javne ličnosti koje imaju ugled u društvu (Grabe, Bucy, 2009). Ovaj segement populističke vizuelizacije na Instagram profilu @buducnost srbijeav uočen je na sedam fotografija (1%).

3. 2. Kvalitativna analiza

Za potrebe kvalitativne analize izdvojena je po jedna fotografija ili segment video klipa iz svake od ranije pomenutih kategorija, a koji na najbolji način reprezentuju određeni aspekt populističkog koncepta političke komunikacije posredstvom društvene mreže Instagram.

3.2.1. Fotografije sa poznatim ličnostima

Među sedam markiranih fotografija na kojima su poznate ličnosti, dve su nastale nakon dodele odlikovanja zaslužnim građanima povodom Dana državnosti Republike Srbije koji se obeležava 15. februara. U prvom planu su estradni umetnik Predrag Živković Tozovac, sportista Davor Štefanek, osvajač zlatne olimpijske medalje u rvanju na Olimpijskim igrama u Rio de Žaneiru 2016. godine i sportistkinja Borislava Perić Ranković, osvajačica zlatne medalje na paraolimpijskim igrama u Rio de Žaneiru u stonom tenisu. Pojavljivanje ovakvih fotografija u medijima koji su izveštavali sa događaja jeste legitiman način prenošenja informacije o odlikovanim pojednicima ukazom predsednika Republike Srbije. Međutim, kada se ova fotografija nađe na Instagram profilu na kojem se promoviše politička kampanja „Budućnost Srbije“, koju u neizbornom periodu realizuje predsednik Republike Srbije, ona ima za cilj da pratiocima profila pruži sliku podrške poznatih ličnosti politici koju realizuje određeni subjekat političke komunikacije.

Preostalih pet fotografija u ovoj kategoriji odnose se na susret predsednika Republike Srbije sa holivudskim glumcem Džonijem Depom (Johny Depp) u Beogradu

tokom snimanja filma „Minamata“, 1. marta 2019. godine. Na prvoj fotografiji u nizu (Primer 1) holivudski glumac grli predsednika Vučića i američkog filmskog producenta poreklom iz Srbije Dena Tanu. Za analizu je posebno interesantan pogled Džonija Depa prema predsedniku Vučiću. Pogled usmeren ka gore i poluosmeh odaju vizuelni utisak divljenja i poštovanja. Ova vrsta vizuelnog sadržaja predstavlja jasan primer populističkog pristupa političkoj komunikaciji kroz blizak odnos političkog subjekta sa javnim ličnostima.

Primer 1 *– Fotografija sa poznatim ličnostima*[12]

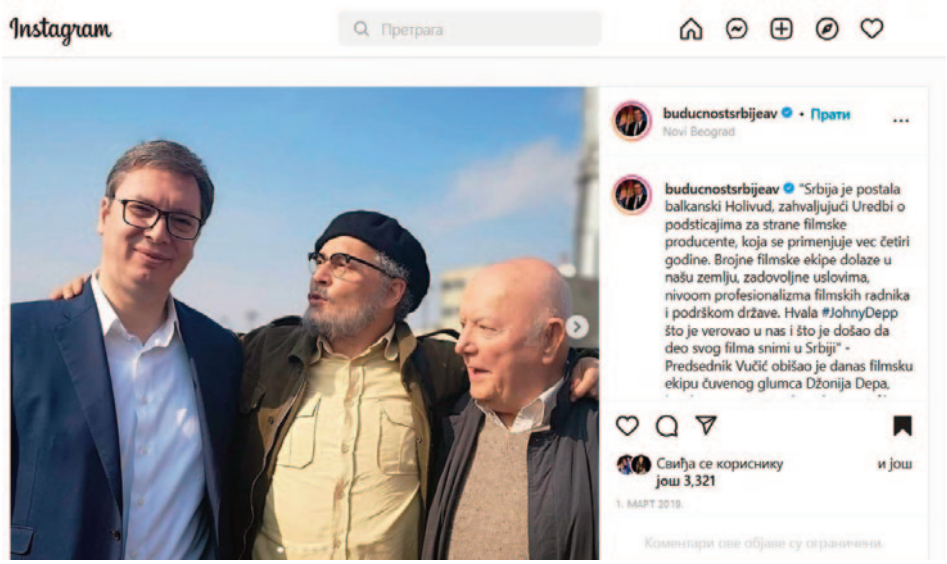

3.2.2. Brojna publika

Kako je profil kreiran sa ciljem promocije kampanje „Budućnost Srbije“, zabeležen je značajan broj fotografija na kojima je predstavljena brojna publika na skupovima. Fotografije sa skupova u Leskovcu, Kruševcu, Vranju i drugim mestima u Srbiji u potpunosti se uklapaju u ovu kategoriju. Slikane su iz gornjeg rakursa, odnosno tako da predstave veliki broj pristalica na određenom prostoru, a prisutni su i primeri gde je predsednik Republike Srbije Aleksandar Vučić ispred mase pristalica. Kao primer za analizu iz ovog segmenta uzeta je fotografija nastala tokom skupa u gradu Pančevu 10. februara 2019. godine (Primer 2). Ispred predsednika koji je u desnom segmentu fotografije nalazi se brojna publika koja gleda u njega. Kako je predsednik Vučić na

[12] Link za pristup: https://www.instagram.com/p/Bud5hKXhRu0/ (Posećeno 25. 3. 2022. godine)

uzvišenoj bini, pogledi ljudi u masi su usmereni na gore, čime se kao i prethodnom primeru stiče utisak posmatranja sa uvažavanjem. Fotografije brojne publike izuzetno su važne u populističkom konceptu političke komunikcije jer pružaju potporu ideji masovne podrške.

Primer 2 *– Brojna publika na skupovima*[13]

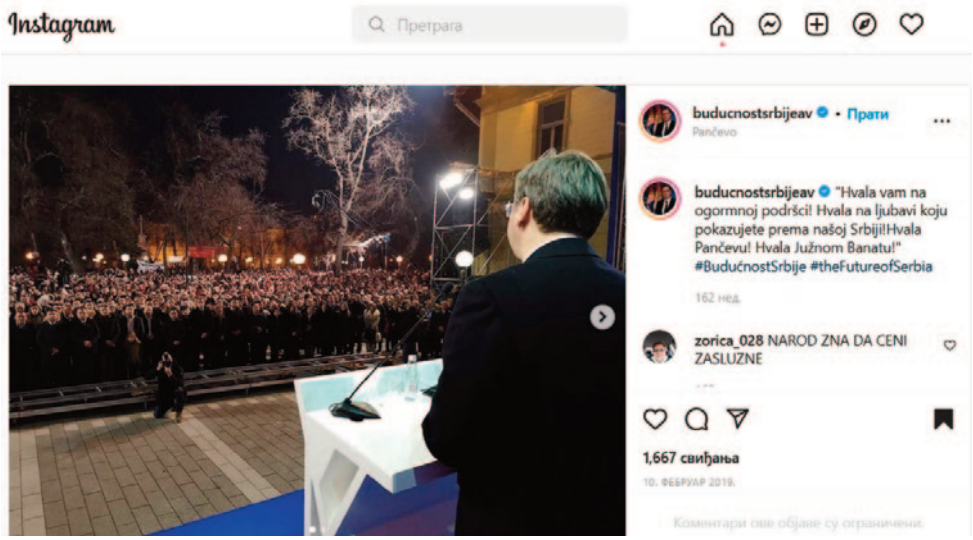

3.2.3. Podrška publike

Pojedinac ili tim koji vodi stranicu „@buducnostsrbijeav“ na svakom mitingu u okviru kampanje kreirao je jednu ili više fotografija na kojima se ukazuje na podršku građana predsedniku Vučiću. Aplauzi i osmesi građana, fotografisanje predsednika, transparenti podrške, sastavni su deo ovog segmenta vizuelnog narativa. Primer koji je izdvojen za analizu, odnosi se na fotografiju nastalu u mestu Kovin 10. februara 2019. godine (primer 3). Na slici je brojna publika u trenutku aplauza podrške predsedniku, značajan broj građana sa osmehom gleda u pravcu predsednika koji se ne vidi na fotografiji, pojedinci fotografišu mobilnim telefonima, a takođe je prisutan i transparent podrške sa sledećim natpisom „Uz Aleksandra Vučića – napredna Srbija“.

[13] Link za pristup: https://www.instagram.com/p/BttW6rhCLIS/ (Posećeno 25. 3. 2022. godine)

Primer 3 *– Podrška publike*[14]

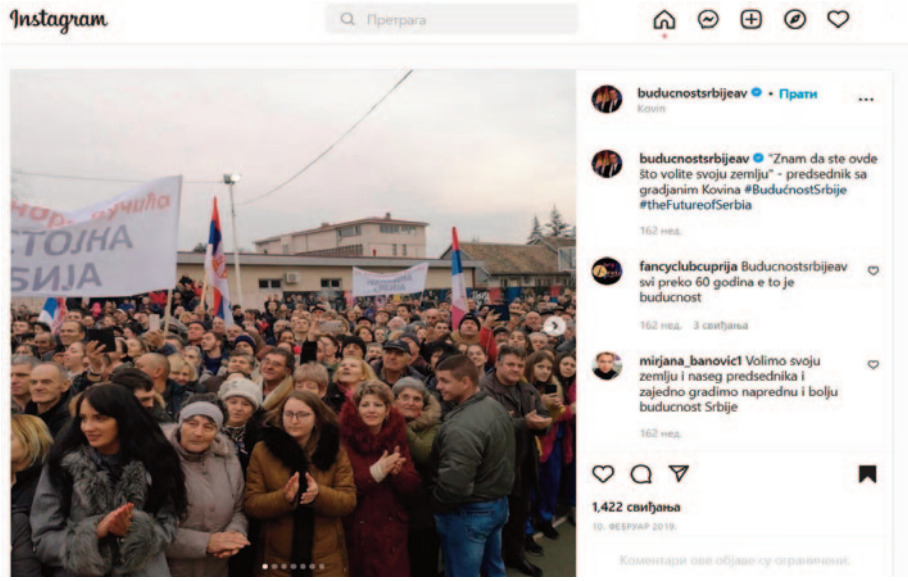

Važno je napomenuti da se na samom profilu do niza fotografija nalazi i video klip[15] na kojem je prikazan aplauz građana uz glasno skandiranje „Aco Srbine“, čime se pratiocima profila dodatno ukazuje na podršku predsedniku od okupljenih pristalica.

3.2.4. Interakcija sa masom

U segmentu vizuelne populističke komunikacije koja se odnosi na interakciju sa masom, objavljene su fotografije na kojima je politički subjekat prikazan u trenucima dok ga dodiruju građani iz mase, ali bez individualiziranog prikaza. Selektovana je fotografija koja je nastala 22. februara 2019. godine u mestu Tutin na jugozapadu Srbije (Primer 4). Predsednik Aleksandar Vučić pozdravlja masu građana, sa jednim od građana se rukuje, dok ostali uz osmeh pokušavaju takođe da dođu do stiska ruke sa predsednikom države. Ovaj tip vizuelnih sadržaja ukazuje na frenetičnu podršku građana i jednu vrstu mesijanske pozicije[16] političara među svojim pristalicama.

14 Link za pristup: https://www.instagram.com/p/BttK3zLC_nP/ (Posećeno 26. 2. 2022. godine)

15 Link za pristup: https://www.instagram.com/p/BttLxTFiMYD/ (Posećeno 26. 2. 2022. godine)

16 Termin *mesija* označava bilo koju figuru spasitelja, a pridev mesijanski koristi se u širem smislu i odnosi se na verovanja ili teorije o eshatološkom poboljšanju stanja čovečanstva ili sveta. **Izvor – enciklopedija Britannica**, link: https://www.britannica.com/topic/messiah-religion (Posećeno 27. 2. 2022. godine)

Primer 4 *– Interakcija sa masom*[17]

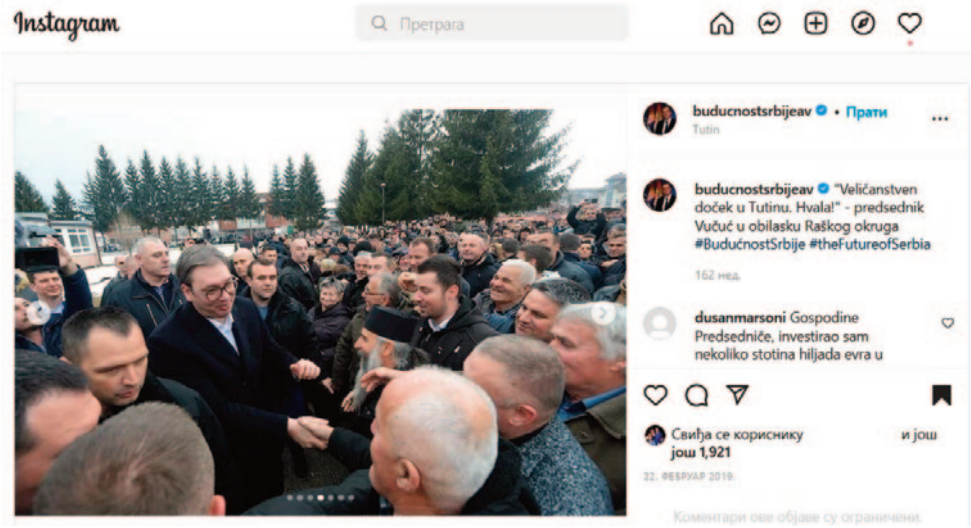

3.2.5. Neformalna odeća

Stil oblačenja političara značajana je komponenta u populističkom načinu komunikacije prema javnosti. Susreti sa građanima u odelu bez kravate, ili bez sakoa, zatim sa podvrnutim rukavima, imaju za cilj da podriju formalnost i ceremonijalnost koje sa sobom nosi uobičajena odeća političara. U analiziranom periodu, tokom susreta sa građanima u okviru kampanje „Budućnost Srbije“, predsednik Srbije Aleksandar Vučić na značajnom broju fotografija, upravo je prikazan bez kravate. Fotografija-primer koja oslikava ovaj segment, nastala je u mestu Ćićevac 24. februara 2019. godine, prilikom posete fabrici metalne galanterije (Primer 5). Predsednik je uslikan u odelu bez kravate prilikom srdačnog razgovora sa jednom od radnica u fabrici, sa ciljem da se prikaže kao neko ko se ne obraća građanima samo sa govornica obučen u ceremonijalnu odeću koja podrazumeva kravatu, već da je reč o pristupačnom političaru koji je uvek spreman na ležeran razgovor sa građanima, radnicima u fabrikama, poljoprivrednicima i sl.

[17] Link za pristup: https://www.instagram.com/p/BuMFVF2hisK/ (Posećeno 27. 2. 2022. godine)

Primer 5 *– Neformalna odeća*[18]

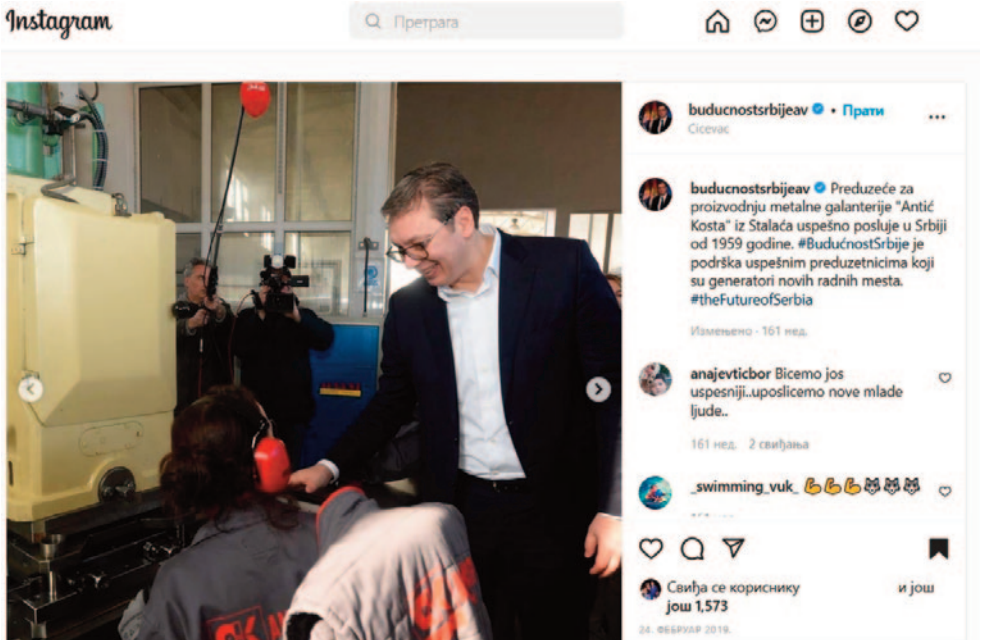

3.2.6. Kežual odeća

Političari koji neguju populistički oblik političke komunikacije sa građanima, neretko se u javnosti pojavljuju u kežual odeći – farmerkama, košulji sa dugim rukavima, zatim u džemperu, teksas jakni. Populističko kadriranje (Grabe, Bucy 2009) u ovom pravcu uspostavlja empatiju sa običnim građanima i predstavlja političkog subjekta kao „jednog od njih“. Primer u ovom segmentu markiran je na jednoj fotografiji i u okviru tri video klipa, a za analizu je uzet segment iz videa u kojim se najavljuje poseta predsednika Aleksandra Vučića Vranju, gradu na jugu Srbije, u okviru kampanje „Budućnost Srbije“ 7. februara 2019. godine (Primer 6). Na najvećem broju video isečaka od kojih je sastavljen klip, predsednik je upravo prikazan u neformalnoj odeći (farmerke, džemperi, košulje, sportske jakne i sl.). Segment koji je izdvojen za analizu snimljen je prilikom postavljanja kamena temeljca. Predsednik je obučen u košulju, džemper i farmerice. Posebno treba izdvojiti to što su okupljeni ljudi oko njega obučeni formalno (odela i kravate), čime se dodatno ističe važna populistička poruka da je predsednik čovek iz naroda i da prkosi formalnostima koje se tiču oblačenja prilikom svečanosti kao što je postavljanje kamena temeljca.

[18] Link za pristup: https://www.instagram.com/p/BuQxZnTB2I5/ (Posećeno 27. 2. 2022. godine)

Primer 6 *– Kežual odeća*[19]

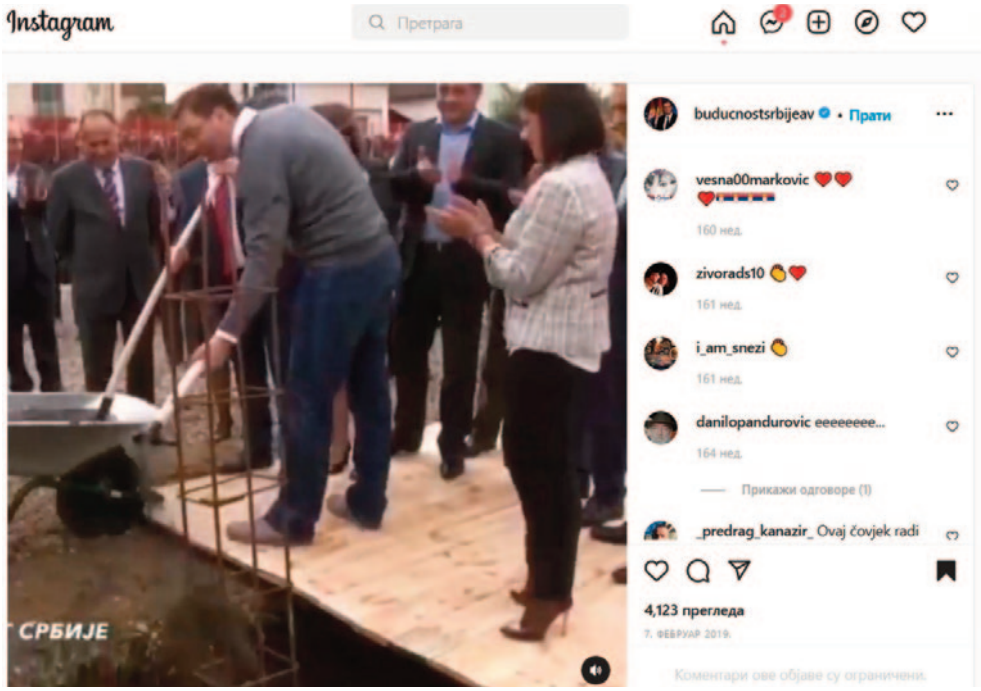

3.2.7. Obični ljudi/građani

Povezanost sa običnim građanima je jedan od ključnih segmenata u populističkom obliku političkog obraćanja javnom mnenju. Sve predstave političkih subjekata kako bi se pokazalo da su oni „ljudi iz naroda“ bile bi uzaludne bez vizuelne prezentacije te vrste podrške. U analiziranom uzorku uočeni su brojni primeri fotografija sa običnim građanima, a kao primer za analizu izdvojena je fotografija nastala u mestu Vladičin Han, na jugu Srbije 8. februara 2019. godine (primer 7). Predsednik je fotografisan u srdačnom razgovoru[20] sa radnikom Zoranom Stamenkovićem[21] tokom posete fabrici za proizvodnju nameštaja u ovom mestu. Na samoj fotografiji su jasno uočljive uprljanje ruke radnika i mašina kojom rukuje. Pratiocima profila se šalje poruka da je predsednik pristupačan običnim ljudima i da obraća pažnju na njihov težak posao u fabrikama. Neformalna odeća predsednika (sako i košulja bez kravate) dodatno doprinosi utisku bliskosti sa građanima.

19 Link za pristup: https://www.instagram.com/p/Btk9o5Koy4F/ (Posećeno 27. 2. 2022. godine)

20 Jasno je primetan osmeh na licu kod obojice subjekata komunikativnog čina.

21 Ime i prezime radnika navedeno je u opisu fotografije.

***Primer 7** – Obični ljudi*[22]

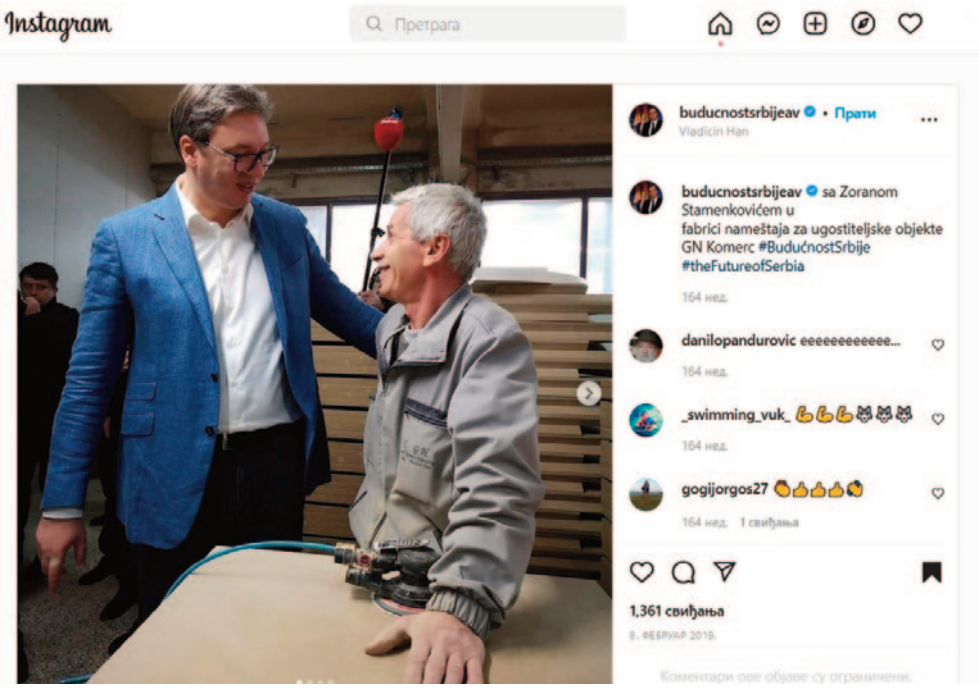

3.2.8. Fizička aktivnost

Fizička aktivnost takođe se svrstava u populistički vizuelni narativ (Grabe, Bucy 2009). Prikazivanje političara kao fizički aktivnog doprinosi slici da je on sposoban da se nosi sa svim vrstama izazova, ali i da je samo običan čovek koji upražnjava sportske i druge vrste fizičkih aktivnosti kao i svi drugi građani. U okviru analiziranog uzorka, sve tri fotografije na kojima je predsednik fotografisan tokom fizičke aktivnosti nastale su prilikom posete Ustanovi za sport u mestu Kovin u severnom delu Republike Srbije 10. februara 2019. godine (Primer 8). Predsednik je uslikan dok je igrao stoni tenis sa stonoteniserkom. Na samoj fotografiji uočljiva je loptica u letu, što ima za cilj da prikaže realnu spotsku aktivnost i učešće predsednika Aleksandra Vučića u istoj. Za ovu vrstu analize interesantno je što je predsednik formalno obučen (odelo, kravata), međutim, upravo fotografisanje prilikom igre neutrališe ovaj segment formalnosti i šalje poruku da je predsednik u svakom trenutku spreman da pokaže sportske veštine i kao u ovom slučaju posveti pažnju mladima koji se bave sportom.

[22] Link za pristup: https://www.instagram.com/p/BtnUsR7oPQL/ (Posećeno 27. 2. 2022. godine)

Primer 8 *– Fizička aktivnost*[23]

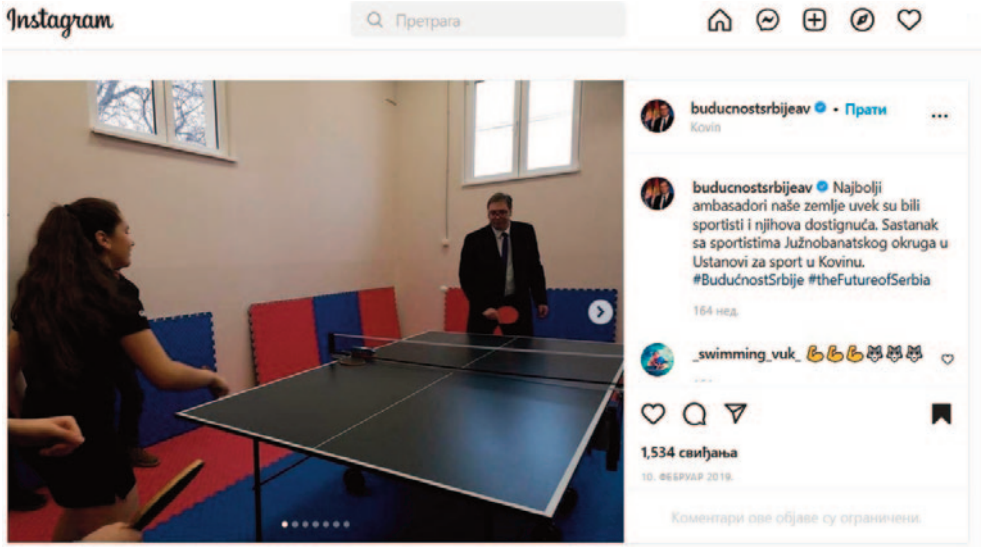

Jedina kategorija u kojoj nije markirana ni jedna fotografija tokom analiziranog perioda bila je „Atletska odeća“, a koja se odnosi na fotografije političara u šortsu, atletskoj majici, opremi za trčanje ili nekoj drugoj vrsti sportske odeće.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Instagram je, kao i sve druge društvene mreže, omogućio direktnu komunikaciju između građana i političara. Osnovna greška političara u komunikaciji posredstvom ovih platformi jeste depersonalizovana i generička komunkacija. Objavljivanje saopštenja za javnost, generičkih fotografija ili partijskog logoa uz isprazne političke slogane stranke koju predstavlja, siguran su put ka odvraćanju korisnika od praćenja profila.

Siguran recept za približavanje građanima na društvenoj mreži Instagram zasniva se na „običnim“ fotografijama i drugim vizelnim sadržajima koji će političara predstaviti kao čoveka iz naroda. Populističko prikazivanje političara „kao jednog od njih“ siguran je put do porasta popularnosti na društvenoj mreži Instagram i većem uticaju na javno mnenje.

Kategorije vizuelne populističke komunikacije prema građanima, koje su definisali Grejb i Busi, bile su namenjene televizijskom izrazu. Kako je najznačajniji segment televizijskog izražaja kao i kod Instagrama – slika, sve navedene kategorije

[23] Link za pristup: https://www.instagram.com/p/BttM2R9C6ud/ (Posećeno 27. 2. 2022. godine)

danas su aktuelizovane i mogu se koristiti za analizu vizuelnih sadržaja koji spadaju u populistički koncept političke komunikacije.

Sprovedeno istraživanje pokazalo je da je od ukupno 550 vizuelnih sadržaja na Instagram profilu predsednika Republike Srbije Aleksandra Vučića, čak 456, ili preciznije 83%, bilo moguće razvrstati u kategorije koje prema Mariji Grejb i Eriku Busiju ukazuju na populistički pristup obraćanja pratiocima, čime je potvrđena osnovna hipoteza istraživanja.

Treba ukazati i na to da analizirani vizuelni elementi iz kampanje „Budućnost Srbije“ ne donose nikakvu novinu o odnosu na američke predsedničke kampanje (Grabe, Bucy 2009), ali i političke kampanje u evropskim zemljama (Olof Larsson 2021). Međutim, jasno ukazuju na to da tim zadužen za eksternu komunikaciju Predsednika Republike Srbije Aleksandra Vučića prati tendencije savremene političke komunikacije koja je usmerena ka audiovizuelnim sadržajima, ali i da se populistički vizuelni narativ koji je bio karakterističan za televiziju uspešno premešta na internet platforme koje se temelje na ovoj vrsti sadržaja.

Društvene mreže, kako navodi Dragaš (2019), zbog svoje raširenosti i konstantnog rasta broja korisnika, a samim tim i uticaja na stavove javnosti, danas su jedno od najvažnijih polja za sukob i nametanje političkog i ekonomskog uticaja na gotovo svim meridijanima, a pobede Donalda Trampa i Brexit su dokaz da na maligni uticaj manipulacije na ovim komunikacionim kanalima nisu imune ne najrazvijenije demokratije. Bast (2021) pozivajući se na istraživanja (Ekman & Widholm 2017; O'-Connell 2018), ukazuje da je upravo odlika političara koji pripadaju desnom centru ili krajnjoj desnici da na Instagram postavljaju nepolitičke sadržaje kao što su slike iz privatnog života ili slike porodice. Vizuelni sadržaji sa društvenih mreža sve su zastupljeniji u promociji političkih subjekata, a kako ističu Lalanset i Rejnold (Lalancette, Raynauld 2017), ovakav tip sadržaja je važno pročavati kako bismo razumeli na koji način političari „komuniciraju sa različitim javnostima u medijskom okruženju u kojem nepokretne i pokretne slike igraju sve značajniju ulogu“.

Porast uticaja društvenih mreža istovremeno prati i smanjenje uticaja odgovornih i nezavisnih medija na javno mnenje. Zbog svega navedenog populisti su danas u prilici da posredstvom društvenih mreža preuzmu direktnu ulogu komunikatora sa javnošću i na taj način samostalno ili u sadejstvu sa medijima koji su pod njihovom kontrolom plasiraju informacije i vizuelne sadržaje koji će isključivo biti u službi njihove popularnosti i većeg uticaja na javno mnenje.

Na ovaj način se važna pitanja poput korupcije, ekoloških problema i ekonomskih izazova mogu delimčno ili potpuno izostavljati iz javne agende, a što direktno vodi

ka podrivanju jednog od osnovnih načela demokratije – prava na istinito i pravovremeno informisanje.

LITERATURA

1. Bast, Jennifer (2021), ˝Politicians, Parties, and Government Representatives on Instagram: A Review of Research Approaches, Usage Patterns, and Effect˝, *Review of Communication Research*, 9, 193-246.
2. Baumgartner, Jody C., Jonathan S. Morris (2009), ˝MyFaceTube Politics, Social Networking Web Sites and Political Engagement of Young Adults˝, *Social Science Computer Review*, 28 (1),24-44.
3. Dragaš, Orhan (2019), *Dva lica globalizacije – istina i obmane*, Albion books, Beograd
4. Filimonov, Kirill, Uta Russmann, Jakob Svensson (2016), ˝Picturing the party: Instagram and party campaigning in the 2014 Swedish elections˝, *Social media + society*, 2(3), 1-11.
5. Grabe, Maria Elizabeth, Erik Page Bucy (2009), *Image bite politics: News and the visual framing of elections*, Oxford University Press
6. Hwang, Annie S. (2016), *Social Media and the Future of U.S. Presidential Campaigning*, CMC Senior Theses, Paper 1231.
7. Lalancette, Mireille, Vincent Raynauld (2019), ˝The power of political image: Justin Trudeau, Instagram, and celebrity politics˝, *American behavioral scientist*, 63(7), 888-924.
8. Olof Larsson, Anders (2021), ˝The rise of Instagram as a tool for political communication: A longitudinal study of European political parties and their followers˝, *New Media & Society*, 1-19. https://doi.org/10.1177/14614448211034158
9. Mendonça, Ricardo F., Renato Duarte Caetano (2021), ˝Populism as parody: The visual self-presentation of Jair Bolsonaro on Instagram˝, *The International Journal of Press/Politics*, 26(1), 210-235.
10. Müller, Jan-Werner (2016), *What Is Populism?*, University of Pennsylvania Press
11. Munoz, Caroline Lego, Terri L. Towner (2017), ˝The image is the message: Instagram marketing and the 2016 errpresidential primary season˝, *Journal of political marketing*, 16(3-4), 290-318.

12. Neuendorf, Kimberly A. (2017), *The content analysis guidebook*, SAGE Publications, Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC – Melbourne
13. Paivio, Allan, T. B. Rogers, Padric C. Smythe (1968), ˝Why Are Pictures Easier to Recall Than Words?˝, *Psychonomic Science*, 11 (4), 137- 138.
14. Rojas-Padilla, Eduardo, Tamara Metze, Katrien Termeer (2022), ˝Seeing the Visual: A Literature Review on Why and How Policy Scholars Would Do Well to Study Influential Visualizations˝, Policy Studies Yearbook, 12(1), 103- 136
15. Rodina, Eelena, Dmitriy Dligach (2019), ˝Dictator's Instagram: Personal and political narratives in a Chechen leader's social network˝, *Caucasus Survey*, 30(2), 1–15.
16. Stojanović, Boban, Aleksandar Ivković (2021), *Alternativni izveštaj o položaju i potrebama mladih u Republici Srbiji – 2021*, Krovna organizacija mladih Srbije, Beograd
17. Tapscott, Don (2011), *Odrasti digitalno – kako mrežna generacija mijenja vaš svijet*, MATE, Zagreb

Internet izvori

1. BBC (2018), *Cambridge Analytica: The story so far.* Dostupno na linku: https://www.bbc.com/news/technology-43465968
2. CNBC (2018), *Facebook says the number of users affected by Cambridge Analytica data leak is 87 million.* Dostupno na linku: https://www.cnbc.com/2018/04/04/facebook-updates-the-number-of-users-impacted-by-cambridge-analytica-leak-to-87-million-.html
3. Britannica (2020), *Messiah – religion.* Dostupno na linku: https://www.britannica.com/topic/messiah-religion
4. Datareportal (2022), *Digital 2022 – Serbia*. Dostupno na linku: https://datareportal.com/reports/digital-2022-serbia
5. NY Times (2020), *TikTok Is Shaping Politics. But How?* Dostupno na linku: https://www.nytimes.com/2020/06/28/style/tiktok-teen-politics-gen-z.html
6. Pink.rs (2020), *Hit Tvit emisija – najava.* Dostupno na linku: https://cutt.ly/Hkwr33k
7. SHARE Labs (2017), *Onlajn izborna kampanja u Srbiji*. Dostupno na linku: https://labs.rs/sr/onlajn-izborna-kampanja-u-srbiji/

INSTAGRAM AND POLITICAL COMMUNICATION - VISUAL ELEMENTS IN POLITICAL CAMPAIGN “BUDUĆNOST SRBIJE”

Summary

For more than a decade social media have been an important medium of political communication, more accurately since 2008 and the campaign of Barack Obama. Social media such as Facebook, Twitter, and YouTube were primarily used for political communication; however, the rapidly growing popularity of Instagram has conditioned political entities to adapt to the visual concept of communication with the citizens. One of the additional problems of this form of communication with the public is prominent political populism. Moreover, this trend is present in the Republic of Serbia, where more and more individual and collective political entities are joining Instagram. Also, the profile with the highest number of followers and posts on the Serbian political scene is the profile of the President of the Republic of Serbia, Aleksandar Vučić (@buducnostsrbijeav). As far as the empirical research is concerned, the authors analyzed the posts published on this profile in the first month of its creation and the realization of the political campaign "Future of Serbia" (February 5 – March 5, 2019) and applied the methodology of Maria Grabe and Erik Bucy (2009), which includes nine visual categories characteristic of populist political campaigns. The results of the research indicated that out of 550 visual contents, 434 photographs and 22 videos can be classified into eight out of a total of nine suggested categories. According to the obtained results, the authors concluded that the communication of the President of the Republic of Serbia, Aleksandar Vučić with the public through social media Instagram is based on visual content that Greib and Busy define as populist.

Keywords: Social Networks; Instagram; Political Communication; Populism; Serbia

Adrese autora
Authors’ address

Neven Obradović
Marija Vujović
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet
neven.obradovic@filfak.ni.ac.rs
marija.vujovic@filfak.ni.ac.rs

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA UTUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

dhs
društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

STUDIJE SOCIJALNOG RADA

Vesna Huremović, Samra Mahmutović
ULOGA I ZNAČAJ KLUBOVA LIJEČENIH ALKOHOLIČARA U KONTINUIRANOM ODRŽAVANJU APSTINENCIJE I POSTIGNUTIH REZULTATA OPORAVKA OD ALKOHOLA / THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE CLUBS OF ALCOHOLICS IN TREATMENT THE CONTINUOUS MAINTENANCE OF ABSTINENCE AND THE ACHIEVED RESULTS OF RECOVERY FROM ALCOHOL 429

dhs
društvene i humanističke studije

DOI 10.51558/2490-3647.2022.7.3.429

UDK 613.81:178.1

Primljeno: 23. 09. 2022.

Pregledni rad
Review paper

Vesna Huremović, Samra Mahmutović

ULOGA I ZNAČAJ KLUBOVA LIJEČENIH ALKOHOLIČARA U KONTINUIRANOM ODRŽAVANJU APSTINENCIJE I POSTIGNUTIH REZULTATA OPORAVKA OD ALKOHOLA

U našem radu koristit ćemo se terminom ovisnost o alkoholu zbog manje stigmatizacije osoba koje konzumiraju alkohol. Ovisnosti o alkoholu kao medicinsko-društveni fenomen je prisutna kod velikog dijela populacije. Cilj rada je dobiti uvid u značaj klubova liječenih alkoholičara i kontinuiranom održavanju promjene osobe koja se nalazi na liječenju od alkoholizma. Predmet istraživanja bio je utvrditi doprinos KLA u kontekstu spremnosti na promjene u procesu oporavka osoba liječenih od alkoholizma. Rad se temelji na sekundarnoj analizi koja podrazumijeva prikupljanje i analizu relevantne stručne i znanstvene izabrane literature iz ove oblasti. Za potrebe ovog rada pri prikupljanju sekundarnih podataka korištene su knjige, znanstveni i stručni radovi te različite baze podataka. Spremnost za kontinuirano održavanje promjene u liječenju bolesti ovisnosti o alkoholu ključna je kako bolničkim tako i vanbolničkim uslovima. S tim uvezi posebno se ističu klubovi liječenih alkoholičara. Lična promjena korisnika usluga KLA odvija se procesno kroz povećanje svjesnosti o postojanju bolesti ovisnosti o alkoholu, kao dramatično olakšanje u vezi sa problemom i rješenjem problema alkoholizma, kroz procjenjivanje slike o sebi i veći stepen samoprihvatanja te promjenu vrednovanja okoline s kojom je korisnik u svakodnevnom kontaktu. Samooslobađanje se dešava zahvaljujući direktnim intervencijama koje se provode u KLA, a to su kontrauslovljavanje, tj. učenje oblika ponašanja alternativnih problematičnom ponašanju i pretjeranoj upotrebi alkohola, te kontrola stimulusa. Ove intervencije ohrabruju korisnika KLA da rekonstruiše sopstveno okruženje. Petogodišnja apstinencija i oporavak od bolesti ovisnosti o alkoholu kao ishodi liječenja mogu dovesti do poboljšanja cjelokupne kvalitete života apstinenta.

Ključne riječi: ovisnost o alkoholu; održavanje promjene; klub liječenih alkoholičara

UVOD

Prema definiciji Svjetske zdravstvene organizacije alkoholizam je socijalno-medicinska bolest koja nastaje zbog dugotrajnog konzumiranja alkoholnih pića (Hudolin i sur. 2000). Ovisnost o alkoholu je bolest koja se može dogoditi svakome. Osoba sama izabire na samom početku i taj izbor ponavlja prilikom svake konzumacije pića (Torre 2015). Osoba koja duže vrijeme konzumira alkoholna pića u prekomjerenoj količini te kod koje je prisutna psihička ili fizička ovisnost o alkoholu, najčešće praćena poremećajima ponašanja i poremećajima tjelesnog i psihološkog funkcioniranja, naziva se hroničnim alkoholičarem (Zuckerman Itković, Petranović 2010). Problem alkoholizma u današnjem vremenu pogađa stanovništvo u toj mjeri da više ne možemo reći da je alkoholizam bolest individue već predstavlja bolest cijele porodice. Kao takav alkoholozamje i predmet povećanog interesa društvenih znanosti. U našem radu koristit ćemo se terminom ovisnost o alkoholu zbog manje stigmatizacije osoba koje konzumiraju alkohol. Ukupna količina konzumiranog alkohola u Europi je 2010. godine iznosila 10,9 litara po osobi; u istoj regiji je u 2004. godini među osobama dobi od 15 do 64 godine 11,8% smrti bilo povezano sa konzumiranjem alkohola. Sakoman i suradnici (2002) smatraju da prema pojavnosti i posljedicama koje ovisnosti, pa tako i ovisnost o alkoholu, uzrokuju pojedincima, porodici i zajednici, njih treba smatrati jednim od najozbiljnijih javnozdravstvenih i sociopatoloških problema današnjice. Prema izvještaju SZO (2018) u toku 2016. godine štetna upotreba alkohola rezultirala je ukupnim brojem smrtnih ishoda 3 miliona stanovnika širom svijeta. Smrtnost od konzumiranja alkohola veća je od smrtnosti uzrokovane bolestima poput tuberkuloze, HIV/AIDS-a i dijabetesa. Među muškarcima u 2016. godini procijenjeno je 2,3 milijuna smrtnih slučajeva, dok je 0,7 miliona žena umrlo od posljedica pretjerane konzumacije alkohola.

Suvremeno dijagnosticiranje ovisnosti o alkoholu je dugotrajni proces koji podrazumjeva razliku između osoba s obzirom na količinu konzumiranog alkohola. Umjereno (nisko rizično) i rizično pijenje alkohola su obrasci pijenja koji se definiraju na osnovu broja popijenih alkoholnih pića. Alkoholna intoksikacija nastaje jednokratnim unosom alkoholnog pića i dovodi do poremećaja razine svijesti, kognicije, poremećaja opažanja, poremećaja raspoloženja i drugih oblika poremećaja ponašanja (Thaller i sur. 2013). Alkoholna intoksikacija može dovesti i do dva stanja koja nisu tipično tjelesne komplikacije ovisnosti o alkoholu, već su specifične kliničke slike duševnih poremećaja, ali zbog njihove povezanosti s intoksikacijom alkoholom potrebno ih je spomenuti. Prvo je patološko pijano stanje tj. sumračno stanje, koje je

poseban oblik kompliciranog trovanja alkoholom, praćeno agresivnim i često nasilnim ponašanjem, atipično za osobu u trijeznom stanju, a nastaje vrlo brzo nakon pijenja malih količina alkohola koje u većine ljudi ne izazivaju jaču intoksikaciju. Karakteristično za cijeli događaj je postojanje amnezije. Smatra se da je osoba bila u stanju sužene svijesti, transa ili automatizma. Patološko pijano stanje traje od nekoliko minuta do nekoliko sati, iznimno nekoliko dana. Nakon epizode slijedi dugotrajni san. U stanju patološke intoksikacije osoba može biti verbalno i fizički iznimno agresivna, pa čak počiniti i ubojstvo. Drugo, alkoholna intoksikacija može uzrokovati tranzitorni gubitak pamćenja (Horčička 2016).

DEFINIRANJE OVISNOSTI O ALKOHOLU

Danas postoje brojne definicije ovisnosti o alkoholu, a za potrebe ovog istraživanja poslužit ćemo se definicijom Svjetske zdravstvene organizacije koja navodi da je ovisnost duševno, a ponekad i tjelesno stanje koje nastaje međudjelovanjem osobe i sredstava koja uzrokuju ovisnost. Obilježeno je ponašanjem i drugim duševnim procesima koji uključuju povremeno ili redovno konzumiranje alkohola u namjeri da se doživi njegov učinak ili da se izbjegne nelagoda odsustva alkohola. Dugotrajno konzumiranje alkohola dovodi do razvoja ovisnosti o alkoholu. Sakoman i sur. (1999) objašnjavaju da su osobe koje imaju probleme s alkoholom sve one osobe koje imaju socijalne, psihološke ili pravne probleme zbog akutnog opijanja i/ili redovite prekomjerne zlouporabe i/ili ovisnosti o alkoholu. Zbog toga se danas ovisnost o alkoholu promatra kao medicinsko-socijalni problem (Hudolin 1981), a u skladu s uočavanjem i medicinske i društvene dimenzije ovog fenomena razvio se i društveno-medicinski model (Hudolin 1986) koji za cilj, osim liječenja, ima i prevenciju nastanka ovisnosti o alkoholu.

Ovisnost o alkoholu je hronična bolest koja se manifestira kroz tzv. sindrom ovisnosti od alkohola koji se šifrira u Međunarodnoj klasifikaciji psihijatrijskih poremećaja kao F10. Neizostavno je spomenuti razliku u definiranju među dvjema vodećim međunarodnim klasifikacijama sustavima – MKB 10 i DSM V. Prema MKB 10 sindrom ovisnosti o alkoholu postavlja se ako je tokom prethodne godine bilo izraženo najmanje 3 od mogućih 6 kriterija za utvrđivanje ovisnosti o alkoholu (Jakičić 2019)o kojima će detaljnija interpretacija uslijediti u nastavku rada. Također, Američko psihijatrijsko društvo propisalo je da za dijagnosticiranje poremećaja u konzumaciji alkohola u posljednjih 12 mjeseci moraju biti zadovoljena najmanje dva od sljedećih kriterija: alkohol se često uzima u većim količinama ili tokom dužeg

razdoblja; trajna težnja ili neuspješno nastojanje da se smanji ili kontrolira uzimanje alkohola; najveći dio vremena provodi se u aktivnostima vezanim uz nabavu, uporabu ili oporavak od alkohola; žudnja ili snažna želja za uzimanjem alkohola; upotreba alkohola rezultira neuspješnim obavljanjem porodičnih, radnih ili školskih aktivnosti; nastavak pijenja unatoč stalnim ili povremenim socijalnim ili interpersonalnim problemima; smanjenje ili odustajanje od socijalnih ili rekreativnih aktivnosti i hobija; ponavljano uzimanje alkohola u situacijama u kojima je to životno opasno; nastavak pijenja unatoč stalnim ili povremenim fizičkim i psihološkim problemima; poremećena tolerancija – znatno veće količine alkohola da bi se postigla opijenost ili znatno smanjenje učinka, iako je količina alkohola ista; razvoj simptoma sustezanja nakon prekida uzimanja alkohola. Dijagnostički kriteriji za sindrom ovisnosti kod MKB-10 su:

1. jaka žudnja ili osjećaj prinude za uzimanjem alkohola;
2. otežana kontrola ponašanja u uzimanju alkohola;
3. fiziološki apstinencijski sindrom u fazi prestanka ili smanjenja konzumacije alkohola;
4. postojanje tolerancije;
5. postupno zanemarivanje ostalih zadovoljstava ili interesa zbog uzimanja alkohola;
6. nastavljanje s upotrebom alkohola i uz postojanje svijesti o neosporno štetnim posljedicama prekomjerene konzumacije alkohola, poput oštećenja jetre, depresivnih raspoloženja ili oštećenja kognitivnog funkcioniranja.

MKB-10 pokriva te pojave s jednom sastavnicom – otežanom kontrolom ponašanja u uzimanju alkohola (početak, završetak ili razina uporabe). Kod dijagnostičkih kriterija treba utvrditi postoji li fizička ovisnost koju karakterizira postojanje tolerancije ili apstinencijskog sindroma. Kada kod osobe ne postoje znakovi fizičke ovisnosti, treba uzeti u obzir kako kod nje može postojati ovisnost koju karakterizira kompulzivni način uporabe alkoholnih pića (najmanje tri tačke iz dijagnostičkih kriterija).

U trenutno aktuelnoj DSM-V klasifikaciji termin ovisnosti više ne postoji, nego se upotrebljava termin poremećaj uzrokovan uzimanjem alkohola. Osim toga, poseban novitet u DSM-V klasifikaciji je mogućnost stepenovanja poremećaja u ukupno tri stepena: blagi, srednji, teški. Tim novitetom se nastojalo umanjiti preširoku patologizaciju u dijagnosticiranju alkoholizma, ali i postići svojevrsni napredak u liječenju. Za dijagnosticiranje poremećaja uzrokovanog uzimanjem alkohola moraju

biti zadovoljena najmanje dva kriterija (od mogućih 11) u posljednjih 12 mjeseci, s time da 2-3 kriterija označavaju blagi poremećaj, 4-5 srednji, a teški poremećaj označava prisustvo 6 i više kriterija. Što se samih kriterija tiče, većina je podudarna s onima u MKB 10, a oni kriteriji koji nisu podudarni su: žudnja ili intenzivna želja za uzimanjem alkohola; uzimanje alkohola u većim količinama ili tokom dužeg razdoblja nego li je planirano; doživljavanje neuspjeha u obavljanju važnih porodičnih, radnih ili školskih aktivnosti, kao rezultat pijenja; ponavljano uzimanje alkohola u situacijama u kojima je to životno opasno (Jakičić 2019).

Hudolin (1991) iznosi stajalište o definiranju ovisnosti o alkoholu kao bolesti te navodi kako se slijepim prihvaćanjem medicinskog koncepta – koncepta bolesti, ustvari umanjuje odgovornost osobe ovisne o alkoholu, ali isto tako i društva. Ovaj medicinski koncept vremenom je zamijenjen socijalno-psihijatrijskim prema kojem se na ovisnost o alkoholu gleda kao na posljedicu neke socijalne patologije, a postupanje s osobama ovisnim o alkoholu se uveliko promjenilo te na neki način obogatilo. Naime, došlo je do uvođenja grupnih metoda, prihvaćanja porodičnog postupka, a također i do poboljšanja u vidu preventivnih aktivnosti. Zoričić (2018) navodi kako je 1985. godine Hudolin promijenio paradigmu ovisnosti o alkoholu kao bolesti u puno pragmatičniju paradigmu ovisnosti o alkoholu kao stilu života.

STATISTIČKI POKAZATELJI OVISNOSTI O ALKOHOLU

Statistička praćenja upotrebe alkohola u Bosni i Hercegovini započela su 1987. godine i u obzir uzimaju samo osobe starije od 15 godina (WHO 2014), a pokazuju da ovisnost za mušku populaciju iznosi 5,5% a za žensku 1,4%, dok prosjek za oba pola iznosi 3,4%. Prevalencija štetne konzumacije alkohola u Bosni i Hercegovini prisutna je kod 8,6% muškaraca i 1,9% žena, a stopa za oba pola iznosi 5,3% (WHO 2010). Europski prosjek štetne konzumacije alkohola za oba spola iznosi 7,5%, a prevalencija ovisnosti o alkoholu je 4,0%. Primjetno je da su prosjek štetne konzumacije alkohola i ovisnosti o alkoholu u Bosni i Hercegovini niži u odnosu na Evropu (5,3% nasuprot europskog prosjeka od 7,5% i 3,4% u odnosu na 4,0%). Međutim, prevalencija poremećaja u konzumaciji alkohola od 5,2% rezultat je isključivo niske stope ovisnosti o alkoholu kod žena (iako je i ona u porastu). Tome u prilog ide podatak da količina ispijenog alkohola godišnje za muškarce iznosi 19,1% (WHO 2010). Stopa apstinencije (nekonzumiranje alkoholnih pića u posljednjih 12 mjeseci) u Bosni i Hercegovini je 42,8% (WHO 2010), dok prosjek za zemlje u regiji iznosi: Hrvatska 19,5%, Slovenija 32,4%, Srbija 34% (WHO 2014). Kada je u pitanju

liječenje ovisnosti o alkoholu, recentna istraživanja su pokazala da tokom prve godine čak 65% (2/3) klijenata odlazi iz kluba liječenih alkoholičara (KLA), a da je pri tome vrijeme između 3 i 6 mjeseci najčešće najkritičnije za napuštanje KLA i rada u istom (Marinić 2000).

ULOGA I ZNAČAJ KLUBOVA LIJEČENIH ALKOHOLIČARA

Tridesetih godina 20.stoljeća u SAD su utemeljene skupine anonimnih alkoholičara (AA) kao skupine za uzajamnu pomoć u apstinenciji i napretku u životu. Kasnije su osnovane skupine njihovih žena i djece. U svijetu danas ima približno 50.000 takvih skupina. Svjetska zdravstvena organizacija izradila je pozitivno mišljenje o toj samopomoći i preporučila je kao model rada i za druge skupine pacijenata i korisnika. Jednogodišnja apstinencija u skupini anonimnih alkoholičara iznosi 60 do 70%. Klubovi su sinonimi za rehabilitaciju od ovisnosti o alkoholu, a osnovna načela rada kluba temelje se na pristupu disfunkcijama porodičnog sistema izazvanih problemima s alkoholom.

Proces liječenja ne odvija se samo u KLA. Osobe kod kojih se dijagnostifikuje bolest ovisnosti o alkoholu svoje liječenje počinju u zavodima za bolesti ovisnosti, klinici za psihijatriju ili centrima za mentalno zdravlje, gdje se vrši priprema za ulazak u KLA najčešće koristeći se socioterapijskim pristupom i grupnom psihoterapijom. Kada se bolest otkrije u ranoj fazi tada se primjenjuje analitička tehnika psihoterapije, a kod hroničnih pacijenata socioterapijski pristup se primjenjuje u većoj mjeri. Grupa se sastoji od voditelja koji je obično socijalni radnik ili educirana viša medicinska sestra/tehničar te od desetak članova. KLA su značajni jer održavaju postignute rezultate prethodnih ustanova kroz koje ovisnici o alkoholu prolaze tokom procesa liječenja. Preporuka programa liječenja jest uključivanje osobe sa dijagnozom bolesti ovisnost o alkoholizmu odmah po završetku detoksikacije kada je još na bolničkom liječenju, a liječenje najčešće traje 6-8 sedmica. Po završetku bolničkog liječenja, isto se nastavlja kroz programe u dnevnoj bolnici i ambulanti gdje je grupna psihoterapija osnova (Sarić 2020). Tretman u grupi odvija se koristeći razne komunikacijske vještine stručnjaka voditelja grupe čime se doprinosi razvoju psihosocijalnih vještina i podizanju samopoštovanja kod osobe koja je na liječenju od ovisnosti o alkoholu. Nakon provedenog postupka liječenja stručni radnici navedenih ustanova vrše procjenu da li je osoba spremna za ulazak u KLA te daju preporuku za dalji nastavak liječenja u KLA.

Tretman osoba sa dijagnozom bolesti alkoholizma u KLA odvija se uz korištenje grupnog rada, sistemske porodične terapije koja podrazumjeva istovremeni rad s cijelom porodicom, gdje se na sastanke klubova liječenih alkoholičara redovno najčešće jednom sedmično javlja osoba koja konzumira alkohol sa svojim bračnim partnerom. Indikacije za primjenu porodične terapije su vrlo široke, no najčeće se ipak primjenjuju kod porodice s djecom. Klub liječenih alkoholičara vodi stručni terapeut educiran za vođenje kluba. Za rad su potrebna minimalna sredstva i ona se osiguravaju u pravilu iz članarine kao i iz dobrovoljnih priloga njihovih članova. Savez klubova liječenih alkoholičara koordinira i pomaže klubovima, a ne upravlja njima. Terapijske sastanke klubova je uveo Vladimir Hudolin. Kod svih terapijskih grupa inzistira se na tačnosti i redovnosti što znači da terapijski sastanci trebaju započinjati na vrijeme i od svih članova zahtijeva se redovit dolazak. Tema terapijskog sastanka se mijenja od susreta do susreta (Bajo 2014). Voditelj KLA ima obevezu i odgovornost da sastanak učini edukativnim i zanimljivim. Na sastanku KLA osobama koje su na liječenju od bolesti ovisnosti o alkoholu postavlja se pitanje o mogućem recidivu sa posebnim osvrtom na osobe koje su učinile recidiv. One dobijaju mogućnost iznošenja činjenica koje su doprinijele samom recidivu ali i priliku da interpretiraju cjelokupni doživljaj koji je uzrokovao recidiv. Tema svakog pojedinačnog sastanka KLA odabire se na osnovu potrebe članova.Tematski terapeutski sastanci su prednost jer su edukativni i zanimljivi, a cilj odabrane teme je poboljšanje odnosa u porodici, smanjenje autoagresije i podizanje samopouzdanja. Mnogi klubovi liječenih alkoholičara organiziraju i izvanklupska druženja te različite društvene, zabavne, odgojne i obrazovne aktivnosti. Te aktivnosti proizašle su upravo iz prvobitnih spontanih druženja članova kluba (Bajo 2014).

Sedmični sastanci u KLA, gdje se uz podršku terapeuta alkohologa stabilizira apstinencija članova kluba, razvijaju socijalne vještine, koriguju odnose u porodici, podržavaju započeti proces resocijalizacije i rehabilitacije. Stručnjaci angažovani u radu KLA održavaju mjesečne supervizije rada kluba, koje pored praćenja imaju za cilj pružanje podrške terapeutu i članovima kluba, edukaciju kroz terapijske intervencije i pomoć u rješavanju konfliktnih situacija, saniranja alokoholnih kriza i recidiva (Ramić 2012).

Grupni rad kluba liječenih alkoholičara nudi opću podršku i pomoć u samoj apstinenciji, i to konfrontacijama, oblikovanjem uvida i kritičnosti te traženjem novih modela ponašanja. Nudi se i mogućnost restruktuiranja porodičnog sistema. Godine 1965. Hudolin i njegovi suradnici započeli su osnivanje klubova liječenih alkoholičara u mjesnim zajednicama i preduzećima. Danas u Hrvatskoj ima oko 170

klubova liječenih alkoholičara u kojima rade profesionalni radnici, ljekari, medicinske sestre, psiholozi, socijalni radnici, defektolozi itd.Situacija u Bosni i Hercegovini se mnogo ne razlikuje od situacije u drugim zemljama iz našeg okruženja kada je u pitanju bolest uzrokovana pretjeranom upotrebom alkohola, ali značajne su razlike u nedovoljnom broju KLA. Prvi klub liječenih alkoholičara u Bosni i Hercegovini osnovan je u Bosanskom Brodu 1969. godine, iste godine je osnovan i u Bihaću, a zatim u Ljubiji. Uslijedilo je dalje osnivanje KLA u Sarajevu, Mostaru, Banja Luci, Doboju, Zenici, Tuzli. Do 1984. godine u Bosni i Hercegovini je formirano oko 100 KLA. Posljednji statistički podaci govore o tome da se u poslijeratnom periodu na području BiH broj KLA značajno smanjio, ali i dalje djeluju i rade u mnogim gradovima od kojih se posebno izdvajaju Tuzla, Sarajevo, Mostar, Sanski Most, Odžak, Banja Luka i Doboj.

Princip rada KLA po načelu poridičnog pristupa je optimalan za dvanaest parova. Klub predstavlja dio sistema za potporu porodice osoba ovisnih o alkoholu (u sistem kao cjelinu su uključeni zdravstvo, socijalna zaštita i društvene institucije). Porodica posjećuje klub liječenih alkoholičara jednom sedmično u trajanju od dva sata. Aktivnosti porodice u klubu mogu trajati optimalno do pet godina, ali i kraće razdoblje učešća u KLA donosi benefite za korisnika i njegovu porodicu (Tutić 2016).

Kada govorimo o dužini trajanja tretmana, prema preporukama a i empirijski potvrđeno, do godine dana je potrebno za uspostavu stabilne apstinencije, od godine do tri godine članovi obično rade na popravljanju kvalitete porodičnih odnosa, izgradnji novih socijalnih mreža i psihološkom oporavku, dok nakon treće godine članovi su kompetentni dati pozitivan primjer drugima, sudjelovati aktivnije u davanju podrške, a mnogi ostaju i nakon pete godine i redovno posjećuju KLA kako bi prenijeli lična iskustva mlađim članovima kluba. Suzbijanje ovisnosti traži dugoročan program. Ne mogu se očekivati povoljni rezultati u kratkom roku. Zapravo, liječenje i rehabilitacija većine ovisnika o alkoholu traju doživotno uz aktivnu fazu koja traje bar 5 godina. Pri tome bi vjerovatno u evalvacijska proučavanja trebalo uvesti transgeneracijske promjene (Hudolin1986).

U geografski, ali i po konceptu klubova liječenih alkoholičara nama bliskoj državi – Italiji, 2006. je godine provedena nacionalna studija unutar koje su ispitano čak 7522 liječenih alkoholičara, članova KLA (od čega 76% muškaraca i 24% žena). Curzio i sur. (2012) ističu najznačajnije rezultate dobijene ovom studijom, u kojoj je sudjelovalo 75% svih klubova sa područja cijele Italije. U istraživanju je utvrđeno kako oni članovi koji pohađaju klubove duže od 3 godine imaju veću vjerovatnost po pitanju održavanja apstinencije, u usporedbi s onima koji klubove pohađaju manje

od 3 godine. Nadalje, pokazalo se da faktori poput ženskog spola, pohađanja klubova liječenih alkoholičara kroz duži period vremena, pohađanja KLA uz pratnju barem jednog člana porodice, kao i niži obrazovni status, povećavaju vjerovatnost poboljšanja životnog stila (Jakičić 2019; Curzio i sur. 2012).

Aktivni članovi KLA nisu samo osobe sa problemom ovisnosti o alkoholu nego i njihove porodice koje isto tako rade na osobnoj promjeni te, zajedno sa apstinentom, na ostvarenju drugačijeg životnog stila (Torre 2006). Prema Oreb i sur. (2017), primarni cilj koji se nastoji postići u KLA je održavanje apstinencije osobe koje se liječi od ovisnosti o alkoholu te poticanje njene rehabilitacije i socijalne integracije. U postizanju prethodno navedenog veliku ulogu igra podrška koju uži članovi pružaju jedni drugima, ali isto tako i profesionalna podrška koju članovi primaju od voditelja klubova. Sastanci u KLA su kontinuirani i održavaju se intenzitetom jednom sedmično i to uobičajeno istog dana i u isto vrijeme, a trajanje tih sastanaka je 90 minuta (Hudolin1991). Istraživanje koje su proveli Opačić i sur. (2015) pokazuju da 37% od ispitanih članova dolaze na sastanke KLA bez prisustva članova porodice, ali da veći broj članova ima podršku porodice i na sastanke redovno dolaze sa pratnjom, što je jedna od bitnih stavki za uspješniji rezultat u konačnici. Što se tiče brojnosti članova unutar jednog kluba ona se uglavnom mjeri prema uključenim porodicama, pa se tako prema Breitenfeld i Wolfl (2010) u jednom KLA nalazi maksimalno 12 porodica.

Klub liječenih alkoholičara djeluje kao neprofitna udruga građana koju čine osobe koje se nastavljaju liječiti od ovisnosti o alkoholu nakon hospitalizacije, osobe koje imaju probleme uzrokovane ovisnosti o alkoholu, a nisu bile na bolničkom liječenju, članovi uže porodice (supruga, suprug, djeca, roditelji ili prijatelji) te stručni djelatnici kao što su liječnik, socijalni radnik ili medicinska sestra (Zoričić, Ivančić i Matošić 2006). Autorice Oreb, Opačić i Radat 2014. godine su provele jedno od najsveobuhvatnijih istraživanja KLA na području Republike Hrvatske pod nazivom „Uloga i značaj pojedinih dimenzija u radu KLA kao organizacija civilnog društva na području Republike Hrvatske“. Radi se o deskriptivnoj studiji gdje je obuhvaćeno 40 KLA u okviru kojih je ispitano 465 osoba koje se liječe od ovisnosti o alkoholu i 200 članova porodice, a također su ispitana i 84 člana predsjedništava KLA i 80 stručnih djelatnika voditelja KLA. Rezultati istraživanja su pokazali da sastanci KLA pomažu u postizanju osobnog poboljšanja, posebno u pogledu razvoja apstinencije te poboljšanja slike o sebi i povećanja samopouzdanja. U uzorku 200 ispitanika članova porodice tj. pratnje važno je napomenuti kako većina ispitanih porodica svoj status u klubu doživljava kao i status svakog člana KLA koji dolascima jednako radi na sebi.

Washton (1987, prema Dragišić-Labaš, Đokić 2010) piše o prednostima grupne terapije u liječenju ovisnosti o alkoholu. Neke od njih su: prihvaćanje i podrška od strane drugih, nalaženje uzora u drugim članovima koji duži period ne konzumiraju alkohol, stjecanje identiteta, učenje discipline kroz poštovanje normi i granica ponašanja, edukacija o ovisnosti o alkoholu, dijeljenje istih problema sa drugima, dobijanje informacija o načinima liječenja. Budući da su posljedice koje ovisnost o alkoholu ostavlja na pojedinca i njegovu porodicu velike i većinom se ispoljavaju u vidu zdravstvenih poteškoća, porodičnih problema, problema na radnom mjestu, financijske nestabilnosti, problema sa zakonom, udruženih dijagnoze (komorbiditeti). Jednom kad se razvije, ovisnost o alkoholu se ne može promatrati kao izoliran problem, jer utječe i na druge aspekte života pojedinca, baš kao štoovisnost o alkoholu pojedinca utječe i na njegovu okolinu.Obiteljsko liječenje je nezaobilazan postupak u alkohologiji. Članovi porodica moraju doći do spoznaje da je to njihov zajednički problem, jer ovisnost o alkoholu ima bračnu i porodičnu pozadinu. Jedna od važnih promjena koja se želi postići je potpuna apstinencija uz podršku i razumijevanje članova porodice kroz rad unutar KLA. Kroz porodičnu terapiju nastoje se poboljšati komunikacije, odnosi i uloge unutar porodice. Lokalna zajednica može imati važnu ulogu u borbi protiv ovisnosti o alkoholu jer je u njoj potencijalno širok krug činitelja i mjera djelovanja. Taj krug obuhvata aktivnosti primarne zdravstvene zaštite, hitnu medicinsku pomoć, opće bolnice, psihijatrijsku službu te izvaninstitucionalne ustanove, tj. udruženja koja su organizirana kao klubovi liječenih alkoholičara (KLA).

SPREMNOST ODRŽAVANJA PROMJENE U PROCESU KONTINUIRANIH SASTANAKA U KLA

Petogodišnja apstinencija kao primarna mjera može dovesti do poboljšanja cjelokupne kvalitete života apstinenta. Spremnost na promjenu spada u red psiholoških pojava koje nam djeluju apsolutno poznato i za koje imamo dojam da nema potrebe da ga definiramo. Kada postavimo hipotetičko pitanje je li neki pacijent spreman za psihoterapijsko liječenje, postaje nam jasno da se tu mogu pojaviti različiti problemi i vrlo lako dolazimo do zaključka koji je i empirijski potvrđen (Serin i Kenedy 1997, prema Gavrilov-Jerković 2004). Miller i Rollnick (2002) govore o motivaciji za promjenu i ukazuju na korisnost pristupa u kojem motivaciju posmatramo preko tri komponente: 1. u kojoj mjeri pacijent želi promjenu, odnosno koliko mu je promijenjeno stanje važno; 2. koliko se doživljava sposobnim da promjenu iznese; 3. koliko je spreman da sprovede promjenu, odnosno na koju vrstu aktivnosti je trenutno

spreman. Prednost ovog shvatanja se ogleda u tome što ističe da motivacija nije jednodimenzionalna pojava nego da ima određenu strukturu i da se može vremenom razvijati u različitim pravcima, uključujući smanjenu vjerovatnoću klijentove promjene. Prohaska i Narcoss (1994), kao idejni tvorci ovog modela, zapažaju da je psihoterapijska scena postala izuzetno rascjepkana i preplavljena različitim teorijskim i praktičnim ponudama te da pored mnoštva različitih perspektiva daje malo odgovora koji bi pomogli da se suštinski razumije na koji način se ljudi mjenjaju.

Dosadašnja su istraživanja primarno bila usmjerena na individualnu spremnost na promjenu. No polazeći od vodećih teorijskih modela jasno je kako je uz individualnu, važna i spremnost na promjenu same porodice kada je u pitanju liječenje bolesti ovisnosti o alkoholu osobe koja svoje liječenje provodi u KLA. Primjerice, Brofenbrenner u svojoj teoriji ekoloških sustava naglašava snažan okolinski uticaj na osobni razvoj pojedinca i njegovo psihosocijalno funkcioniranje, te naglašava da pojedinac i okolina neprekidno utječu jedno na drugo na dvosmjeran transakcijski način (Bell 1968 i Sameroff 2009, prema Vasta, Haith i Miller 2005). Nadalje, prema teoriji sustava svaki je sistem (pa tako i porodice) sastavljen od dijelova koji su u međusobnoj interakciji. Uz to i savremene teorije usmjerene na objašnjenje etiologije različitih problema u ponašanju (konzumiranje alkohola) upravo su one integrativne koje između ostalog stavljaju snažan naglasak na doprinos činilaca unutar porodice (Sharpe 2002; Blaszczynski i Nower 2002; Andrews i Bonta 2006; prema Ricijaš 2009). Detaljnije, osoba treba vjerovati da ju neki problem u tolikoj mjeri uznemirava da bi trebala nešto napraviti, te mora vjerovati u sebe da ona to ponašanje može promijeniti, a što se vrlo često može ostvariti kroz kontinuirano i redovno prisustvo sastancima KLA, poželjno uz prisustvo članova porodice koji su u procesu liječenja bolesti ovisnosti o alkoholu bitna podrška. Slično tome, Armenakis je sa suradnicima (1993, prema Rafferty, Jimmieson i Armenakis 2013) konstrukt spremnosti na promjenu definirao putem uvjerenja, stavova i namjera pojedinca u odnosu na nužnost promjene, s jedne strane, a s druge strane kao kapacitet da te promjene i uspješno provede. Polazeći od te definicije, uvjerenja i stavovi odnose se na prosudbe utemeljene na informacijama emocionalnog ili kognitivnog tipa, dok su namjere vezane uz motivacijske činioce koji utječu na ponašanje. To su ujedno i pokazatelji koliko je osoba spremna potruditi se kod izvedbe novog ponašanja, koliko osoba koja dolazi na liječenje u KLA želi promjenu vlastitog ponašanja.

Rafferty, Jimmieson i Armenakis (2013) razlikuju kognitivnu i emocionalnu komponentu spremnosti na promjenu. Kognitivna se komponenta temelji na nekoliko osnovnih uvjerenja. Pojedinac mora osjetiti diskrepanciju ili razviti uvjerenje kako

je promjena nužna. U našem slučaju neophodno je razviti uvjerenje kako je potrebno redovno dolaziti na sastanke KLA kako bi se uz podršku apstiniralo od alkohola. K tome pojedinac mora vjerovati kako je predložena promjena primjeren odgovor na trenutnu situaciju te buduća promjena mora kreirati osjećaj uspješnosti, što se odnosi na kapacitet osobe da može učiniti tu promjenu i redovnim sastancima u KLA dovesti do održavanja promjene ponašanja i uspostavljanja novog stila života bez upotrebe alkohola. Možemo pretpostaviti da osobe koje su duže na tretmanu u KLA ostvaruju veći intenzitet osobne promjene u pozitivnom kontekstvu. Daljnje uvjerenje vezano je uz podršku, odnosno da će okolina i bliske osobe osigurati određenu količinu podrške za činjenje i ustrajanje u promjeni, dok je posljednje uvjerenje vezano uz dobitke od promjene tako što osoba treba vjerovati kako će promjena donijeti više dobitaka nego gubitaka. Vidimo da je jasna izrazita važnost porodičnog konteksta u procesu promjene ponašanja pojedinca, posebno kod osoba koje su uz podršku KLA u procesu apstinencije te im je potrebna generalna promjena kako ponašanja tako i cjelokupne kvalitete života. Nadalje, emocionalna komponenta spremnosti na promjenu odnosi se na neugodne emocije koje se tiču specifičnog procesa promjene. Emocionalne reakcije na promjenu mogu biti rezultat trenutnog doživljaja određene emocije u odnosu na (ne)željeni budući događaj. Ako navedeno posmatramo sa aspekta osobe koja se liječi od problema alkoholizma u KLA, onda možemo zaključiti da osoba prolazi kroz sve navedene komponente u periodu od 5 godina kada redovno dolazi na sastanke u KLA, od shvatanja da želi promjenu za sebe u vidu početne manje konzumacije alkohola do krajnjeg sprovođenja promjene gdje kao rezultat imamo osobu koja ne konzumira alkohol uz poboljšanu kvalitetu vlastitog života.

Procesi promjene u liječenju ovisnosti o alkoholu

Svaki proces promjene obuhvata širok spektar klijentovih aktivnosti i mnogobrojnih terapeutovih tehnika i procedura koje proizilaze iz različitih teorijskih orijentacija i koje klijent sprovodi unutar terapijske seanse i između seansi, a također kada nije uključen u terapiju nego samostalno pokušava da prevaziđe neki problem (Gavrilov-Jerković 2004). Proces promjene kod osoba koje se nalaze na liječenju od bolesti ovisnosti uzrokovane pretjeranom konzumacijom alkohola u KLA je dugotrajan i predviđeno trajanje je, kako smo istakli, do pet godina, pri čemu se radi na jačanju preostalih sposobnosti kako osobe koja se liječi od bolesti ovisnosti o alkoholu tako i njegove porodice koja je izvor podrške pacijentu u toku i nakon liječenja. Generalni zaključak je da se osobe koje u prirodnoj sredini pokušavaju da promijene nešto u

svom ponašanju, osjećanju ili razmišljanju, oslanjaju na različite i raznovrsne procese promjene koji se poklapaju sa procesima deriviranim iz teorijskih pristupa (DiClemente, Prochaska 1982).

U traženju odgovora kada dolazi do promjene transteorijski model ističe da terapijska promjena nije događaj već kontinuiran proces tokom kojeg osoba prolazi kroz pet stadijuma, napredujući od nepriznavanja postojanja problema do napuštanja problema. Prekontemplacija je stadijum u kojem osoba sa problemom alkoholizma ne posjeduje namjeru da mijenja svoje ponašanje u doglednoj budućnosti. Kontemplacija je stadijum u kojem je klijent svjestan činjenice da problem postoji, te razmišlja o mogućnosti da ga na neki način prevaziđe, ali još nije spreman da nešto po tom pitanju uradi. U tretmanu liječenja alkoholizma to su faze u kojima osoba prihvata da je ovisna o alkoholu ili radi na prihvatanju činjenice neophodnosti kontinuirane apstinencije. Priprema je stadijum u kome klijent donosi odluku da preduzme akciju u vezi sa svojim problemom u skorijoj budućnosti. Akcija je stadijum kada klijent mijenja sopstveno ponašanje, navike i sredinu u cilju prevazilaženja alkoholizma. Održavanje je posljednji stadijum promjene i on podrazumijeva da je klijent sposoban odoljeti iskušenjima relapsa i uspješno održava bihevioralne promjene postignute u stadijumu akcije. Iako je model stadijuma promjene originalno zamišljen kao linearni konstrukt po kome se klijent progresivno kreće napredujući od prekontemplacije do održavanja promjene, autori su primjetili da je takav progres moguć, ali ne i najučestaliji. U skladu s tim DiClemente i Prochaska predlažu spiralni model promjene, po kome klijent pri svakom povratku na prethodne stadijume ipak biva bliže održavanju promjena (Žuljević, Gavrilov-Jerković 2008).

Deset je procesa koji su dobili najviše empirijskih potvrda u dosadašnjem istraživačkom radu koji je uključivao najčešće ili tipične primjere intervencija koje mogu biti obuhvaćene datim procesom,premda je važno napomenuti da ista intervencija može sekundarno doprinositi različitim procesima.

1. *Povećanje svjesnosti* odnosi se na one intervencije koje imaju za cilj proširenje svjesnosti klijenta o problemu, prirodi i antecedentnim i konsekventnim okosnicama problema i mogućim putevima za njegovo prevazilaženje. U ovoj fazi kod osoba koje se nalaze na liječenju od bolesti ovisnosti o alkoholu utvrđuju se početne osnove za liječenje, te se radi na utvrđivanju trenutnih kapaciteta i resursa koji su na raspolaganju za prevazilaženje nastalnih problema uzrokovanih pretjeranom konzumacijom alkohola. U KLA ova faza se prolazi po samom dolasku na liječenje, gdje se korisniku kroz različite

tretmanske metode omogućava povećanje nivoa svjesnosti o problemu koji je uzrokovao alkoholizam, imajući u vidu činjenicu da je korisnik koji je osviješten o problemu alkoholizma spremniji za liječenje.

2. *Dramatično olakšanje* odnosi se na sve one tehnike koje obezbjeđuju doživljavanje i ispoljavanje osjećaja u vezi sa problemom i rješenjem problema, odnosno intervencije koje provociraju intenziviranje emocionalnog iskustva uz opadanje negativnog afektivnog naboja nakon preuzimanja odgovarajućeg ponašanja. Intervencije koje su usmjerene na djelovanje kod osoba sa problemom alkoholizma unutar KLA usmjerene su na prepoznavanje negativnih činjenica i događaja koji su prouzrokovali određena negativna stanja, a koja u narednom periodu treba da se prevaziđu. Primjenom različitih metoda i tehnika terapeuta voditelja KLA kod korisnika su već nakon izvjesnog perioda redovnih dolazaka na sastanke uočljive promjene u dijelu olakšavajućeg prihvatanja problema i vidljivosti mogućeg rješenja odnosno liječenja ovisnosti o alkoholu kroz redovne dolaske u KLA.
3. *Procjenjivanje slike o sebi* u odnosu na problematične aspekte života i promjenu te slike u pravcu većeg samoprihvatanja. U procesu liječenja ovisnosti o alkoholu u KLA kod osobe sa problemom alkoholizma radi se na razvijanju samopoštovanja i stvaranju pozitivnog odnosa, kako prema ličnim interesima tako i prema porodici i porodičnim odnosima. Zbog toga je tokom liječenja poželjno prisustvo porodice prilikom redovnih dolazaka na sastanke u KLA.
4. *Promjena vrednovanja okoline* odnosi se na intervencije koje izazivaju afektivnu i kognitivnu procjenu povezanosti nekog problema i sredine u kojoj se taj problem odigrava, modifikaciju te procjene u pravcu aktivacije resursa koji motivišu i podržavaju promijenjeno ponašanje. U slučaju liječenja ovisnosti o alkoholu u KLA nemoguće je raditi samo na promjeni ponašanja i apstinenciji od alkohola na individualnom nivou, nego je potrebno djelovati i na porodične odnose jer su oni vrlo često narušeni.
5. *Samooslobađanje* se odnosi na intervencije koje provociraju klijentovo povjerenje da je promjena moguća, odnosno da klijent ima izbora da drugačije reaguje na unutrašnje i spoljne stimulanse. Vrlo često se to naziva i snaga volje. Kod liječenja ovisnosti o alkoholu u KLA potrebno je u početnoj fazi da osoba ispoljava svjesnost svojih problema uzrokovanih alkoholizmom i želju za promjenom postojećeg stanja, dok se redovnim sastancima unutar KLA dolazi do potpune promjene stava i ponašanja korisnika.

6. *Snaga oslobađanja* podrazumijeva one direktne intervencije koje pozivaju klijenta da poveća izbore u širem socijalnom okruženju, tako što se uključuje u akcije koje pružaju podršku promjeni, ali i indirektne intervencije, koje se odnose na učešće terapeuta/voditelja KLA u onim društvenim akcijama koje povećavaju senzibilitet sredine na mentalno-zdravstvena pitanja.
7. *Kontrauslovljavanje* se odnosi na razne vidove učenja oblika ponašanja alternativnih problematičnom ponašanju, što osobama sa problemom alkoholizma koje su na liječenju u KLA može poslužiti kada se navikavaju na alternativne mjere koje svakodnevno primjenjuju kako bi održali apstinenciju od alkohola te ne bi učinili recidiv.
8. *Kontrola stimulusa* odnosi se na intervencije koje provociraju i ohrabruju klijenta da rekonstruira sopstveno okruženje u svrhu kontrole visoko rizičnih izazivača za problematično ponašanje.
9. *Upravljanje potkrepljenjem* odnosi se prvenstveno na tehnike bazirane na modelu operantnog uslovljavanja.
10. *Pomažuće relacije* odnose se na sve one terapijske intervencije koje se oslanjaju na moć uspostavljanja terapijske alijanse tj. sklapanje mreže zaštite. Također uključuje intervencije koje se sprovode u raznim grupama samopomoći ili tehnike porodične terapije. (Prochaska i DiClemente 1985, prema Gavrilov-Jerković 2004)

Zajedničke karakteristike modela promjene su: djelotvornost percepcije osobe da je sposobna provesti promjenu ponašanja (sa ovim je često povezan faktor otpornosti na iskušenje); postojanje ili percepcija prepreka objektivne ili percipirane prepreke da se određeno ponašanje provede; dobit i nedostaci percepcije korisnosti ili štetnosti posljedica do kojih dovodi promjena ponašanja; percipirani socijalni pritisak (šta osoba misli da okolina očekuje šta on treba da uradi); da li osoba ima namjeru i da li planira da provede promjenu ponašanja; povodi za akciju tj. unutrašnji i vanjski poticaji koji povećavaju vjerovatnoću da će se osoba odlučiti da preduzme akciju; sklonost otporu (sklonost osobe da preporuke za promjenu ponašanja doživi kao manipulaciju i da ima potrebu da im se odupre) (Ajduković 2017).

Postoje različite reakcije na sam proces promjene. Neke od njih korisnik ne vidi, negira ili umanjuje problem (koji je očigledan svima ostalim – porodicama, prijateljima, ljekaru, socijalnom radniku). Osoba koja konzumira alkohol u pretjeranoj mjeri vrlo često ne želi priznati da ima problem ili smatra da je njegova konzumacija alkohola ne otežava normalno funkcionisanje kako radno tako i porodično. Ponekad

postoji djelimična svijest o problemu kada je osoba svjesna situacije i problema s kojim treba da se suoči, ali ne želi apsolutno priznati niti prihvatiti problem koji se mora riješiti. Vrlo često se javlja i potreba za odbranom i objašnjavanjem zašto je alkohol dobar za njegovo zdravstveno stanje, te iskazuje lažna uvjerenja s kojima porodica pokušava uvjeriti kako je njegova bolest samo prolazno stanje. Pesimizam u pogledu ishoda koji sprečava pokušaj mjenjanja povezan je sa situacijama kada osoba sa problemom alkoholizma posmatra svoju bolest kao stanje iz kojeg ne vidi izlaz niti rješenje nastalog problema, a koji je osim zdravstvenog stanja narušio i porodične odnose, vrlo često i susjedske odnose, na kraju i odnose u radnoj sredini. Kod osobe koja je na liječenju bolesti ovisnosti o alkoholu koriste se sve potrebne metode rada da se ne desi recidiv, odnosno nastoji se održati postignuta promjena. Održavanje promjene kod pacijenata sa problemom alkoholizma unutar KLA nije pasivno stanje, potrebno je da ovo stanje postane stalno prakticiranje novog obrasca ponašanja, koje može zahtjevati više energije usmjerene prema liječenju u kontinuitetu. Sve navedeno moguće je postići redovnim dolascima na sastanke KLA, uz pridržavanje uputa terapeuta i samoosvještavanje o problemu alkoholizma.

INTEGRATIVNI MODEL OPORAVKA (INTEGRATIVE RECOVERY MODEL, DE LEON 1996)

Ovaj model razlikuje šest pred-tretmanskih faza od kojih se posljednje četiri javljaju uključivanjem osobe u tretman:

- *Nijekanje* (kod osobe sa problemom alkoholizma u početnoj fazi liječenja izraženo je negodovanje i neprihvatanje problema s kojim se suočava i nepriznavanje trenutne bolesti, također je akutan i problem prihvatanja posljedica koje su proistekle zbog bolesti ovisnosti o alkoholizmu). Vrlo su česte situacije da se kod korisnika koji su na samom početku tretmana liječenja alkoholizma, pri prvim dolascima na sastanke KLA javlja neprihvatanje bolesti, pri čemu navode da smatraju kako to nije bolest već trenutno stanje; „ne znam zbog čega sam ovdje, ja samo malo pijem“ i sl. Sve navedeno pojavljuje se do momenta kada korisnik KLA dobije uvid u stvarno stanje problema u kojem se nalazi, kroz psihosocijalne intervencije terapeuta voditelja KLA.
- *Ambivalencija*. Nakon završene prve faze kod nekih korisnika KLA koji su svjesni činjenice da im je potrebno liječenje od bolesti alkoholizma može da nastupi faza ambivalencije u kojoj korisnik prihvata da posjeduje dijagnozu bolesti ovisnosti o alkoholu, prihvata proces liječenja kroz redovne sastanke u

KLA, ali se pojavljuje problem sa otežanim prihvatanjem posljedica koje je sam korisnik uzrokovao u toku pretjerane konzumacije alkohola. U navedenim situacijama uloga terapeuta voditelja KLA jeste da radi na jačanju kapaciteta korisnika ali i porodice koja svojom podrškom daje podršku u prihvatanju posljedica i stvaraju novih boljih uvjeta za kvalitetniji život korisnika KLA. U skladu s porodičnom sistemskom terapijom, tretman koji se provodi u KLA uključuje educiranje svih članova porodice o tome kako porodični sistemi funkcioniraju, reduciranje razine tjeskobe u porodici, kao i promoviranje diferencijacije kod svih članova porodice (Chan 2003). Zato partneri/ice osobe ovisne o alkoholu u KLA uče o načinima emocionalnog odvajanja od osobe ovisne o alkoholu te kako pomoći samom sebi (Torre 2006), jer pomažući sebi, pomažu i partneru/ici koji se liječi, što posljedično dovodi do optimističnijeg stava prema budućnosti i životu općenito (Arcidiacono i sur. 2009).

- *Vanjska motivacija* (pripisivanje problema vanjskim utjecajima, npr. alkohol sam počeo konzumirati jer nisam izdržao pritisak koji su mi nametali u radnom okruženju, porodica mi je nametala sve teže zahtjeve s kojima sam se suočavao na način da sam konzumirao alkohol i sve se lakše podnosilo)
- *Unutarnja motivacija* (prepoznavanje unutarnjih razloga za osobnu promjenu; u ovom stadiju osoba je već dovoljno prihvatila činjenicu da ima problem sa alkoholom i da želi postupiti na način da prevaziđe probleme s kojim se suočava)
- *Spremnost na promjenu* (želja za iznalaženjem opcija promjene ponašanja koje nisu povezane sa tretmanom, promjena cjelokupnog načina života koji bi bio koncipiran bez upotrebe alkoholnih pića,a što se postiže kontinuiranim dolascima i liječenjem u KLA)
- *Spremnost na tretman* (osoba koja je svjesna problema alkoholizma i smatra da joj tretman može pomoći u liječenju).

U pokušaju da prepozna diferencijalnu vrijednost i upotrebljivost definiranih procesa promjeneklijent prepoznaje da je ključna dimenzija spremnost da promjenu ostvari i da nije svejedno u kojem momentu će se osoba oslanjati na koji aspekt promjene, odnosno da će različiti procesi imati različitu vrijednost ovisno od stepena klijentove spremnosti da ih primi i od njih profitira. Osobe u stadijumu pripreme počinju da preduzimaju početne korake prema akciji i u tome se oslanjaju na vrednovanje sebe i samooslobađanje. Tako u početnoj fazi sudjelovanja na sastancima KLA dolazi do prihvatanja bolesti ovisnosti o alkoholu što vodi ka adekvatnijem

napretku liječenja ovisnosti, ali i ulasku u sljedeću fazu liječenja. Tokom stadijuma akcije pacijenti povećavaju posvećenost promjeni, oslanjajući se još više na procese samooslobađanja sa očiglednim redizajniranjem bihevioralnih procesa ne bi li razvili novo ponašanje, mišljenje ili osjećanje i prevenirali relaps sa čime nastavljaju i u stadijumu održavanja promjene. Nakon što korisnici KLA uspostave odnos sa grupom unutar KLA i terapeutom/voditeljem KLA dolazi do promjena u svakodnoevnom životu ali i aktivnostima koje korisnici obavljaju u toku dana. Stjecanjem osjećaja dobrobiti od liječenja u KLA razvijaju nove sposobnosti prevazilaženja recidiva ili ponovljene želje za upotrebom alkohola. Od velike je važnosti upravljati kognitivnim procesima klijentata koji su u stadijumu kontemplacije, ali da bi izbjegli zamku stabilnog konteplativnog obrasca nakon izvjesnog vremena je nužno uvoditi više akcione procese kako bi se obezbijedilo kretanje klijenata prema akciji u održavanju promjena (Gavrilov-Jerković 2004). Jedno od temeljnih načela rada KLA jeste da se promjene događaju i da korisnici KLA počinju mijenjati obrasce svog ponašanja zbog kojeg se javljaju na tretman. Nekada se ove promjene dešavaju i pri prvom susretu s terapeutom, npr: „... od kada sam Vam se javio za dolazak u Klub liječenih alkoholičara moj problem je postao evidentno manji“. Ključni je proces osnaživanja kako apstinenta o alkoholu tako i članova porodice. Grupa je za to pogodno okruženje koje daje priliku da se osobnim resursima podrži apstinent i obratno (Miljenović 2010). Kontinuirano održavanje promjene zahvaljujući reodvnim dolascima u KLA, održivi oporavak i poboljšanje kvaliteta života osobe koja se liječi od bolesti ovisnosti o alkoholu trebali bi biti očekivani ishodi kojima će isti težiti u toku apstinencije.

ZAKLJUČAK

Liječenje bolesti alkoholizma je dugotrajan proces koji u praksi podrazumijeva uzajamnu povezanost između korisnika, farmakoterapije i psihosocijalne terapije. Proces liječenja koji se provodi u KLA podrazumjeva aktivno učešće korisnika koji je na liječenju,ali i njegove porodice. Osoba koja dolazi na sastanke KLA treba vjerovati da je alkoholizam bolest i da uzrokuje veliki broj problema, kako porodičnih tako i u profesionalnom smislu. Također, treba biti uvjerena da je neophodno pristupiti redovnim dolascima na satanke KLA po mogućnosti uz prisustvo članova porodice kako bi se radilo na uspostavljanju novih životnih navika i obrazaca ponašanja koji su narušeni pretjeranom konzumacijom alkohola. Da bi liječenje od bolesti alkoholizma bilo uspješno pojedinac mora osjetiti diskrepanciju ili razviti uvjerenje kako je promjena nužna (u našem slučaju neophodno je razviti uvjerenje kako je

potrebno redovno dolaziti na sastanke KLA da bi se uz sistematičnu podršku apstiniralo od alkohola), mora vjerovati kako je predložena promjena primjeren odgovor na trenutnu situaciju i da će buduća promjena kreirati osjećaj zadovoljstva i poboljšanje sveukupne kvalitete života. Na osnovu analize različitih stručnih i naučnih radova na temu uloge i značaja KLA možemo zaključiti da osobe koje su dulje na tretmanu u KLA ostvaruju veći intenzitet osobne promjene. Ukoliko govorimo o trajanju tretmanskog procesa unutar KLA predviđeni rok je od jedne do pet godina u zavisnosti od samog korisnika. Navedenu konstataciju potvrđuje i transteorijski model prema kojem terapijska promjena nije događaj već kontinuiran proces tokom kojeg osoba prolazi kroz pet stadijuma, napredujući od nepriznavanja postojanja problema do napuštanja problema. Liječenje ovisnosti o alkoholu u KLA podrazumijeva proces gdje korisnik u početnoj fazi ispoljava svjesnost svojih problema uzrokovanih alkoholizmom i želju za promjenom postojećeg stanja, dok se redovnim sastancima unutar KLA dolazi do potpune promjene. Međutim, nemoguće je raditi samo na promjeni ponašanja i apstinenciji od alkohola na individualnom nivou, potrebno je djelovati i na porodične odnose jer su oni vrlo često narušeni. Kod korisnika koji je na liječenju bolesti ovisnosti o alkoholu u KLA koriste se sve potrebne metode da se ne desi recidiv, odnosno nastoji se održati postignuta promjena. Održavanje promjene kod korisnika sa problemom alkoholizma unutar KLA nije pasivno stanje, nego stalno prakticiranje novog obrasca ponašanja, koje može zahtjevati više energije. Sve navedeno moguće je postići redovnim dolascima na sastanke KLA, uz pridržavanje uputa terapeuta i samoosvještavanje o problemu alkoholizma. Iako je doprinos rada KLA u liječenju bolesti ovisnosti o alkoholu pokazao značajne rezultate veliki problem pri funkcionisanju i ponovnom nastavku rada pojedinih KLA u Bosni i Hercegovini, koji su u prethoodnom periodu prestali sa radom, predstavljaju finansijski resursi, nedovoljna podrška lokalne zajednice i viših nivoa vlasti koji su u obavezi pokazati veći stepen razumjevanja za osobe kojima je neophodno liječenje od bolesti ovisnosti o alkoholu. Pored isplativosti za društvenu zajednicu,doprinos KLA predstavljai relativno jeftin koncept liječenja u terapijskom smislu sa posebnim učincima koji korigiraju narušene obrasce osobne i društvene odgovornosti.

LITERATURA:

1. Ajduković, Marina (2017), Zabilješke sa predavanja kolegija Integrativni socijalni rad, Pravni fakultet Sveučilišta u Zgarebu, Studijski centar socijalnog rada, Zagreb
2. Arcidiacono, Caterina, Richard Velleman, Foruna Procentese, Cinzia Albanesi, Massimiliano Sommantico (2009), ˝Impact and coping in Italian families of drug and alcohol users˝, *Qualitative Research in Psychology*, 6(4), 260–280
3. Bajo, Antonija (2014), *Značaj klubova liječenih alkoholičara u terapiji alkoholizma*, Završni rad, Sveučilište u Splitu, Sveučilišni odjel zdravstvenih studija, Split
4. Bell, Richard Q. (1968), ˝A reinterpretation of the direction of effects in studies of socialization˝, *Psychological Review*, 75(2), 81-95.
5. Blaszczynski, Alex, Lia Nower (2002), ˝A Pathways Model of Problem and Pathological Gambling˝, *Addictions*, 97(5), 487-499.
6. Breitenfeld, Darko, Duško Wolfl (ur.) (2010), *Alkoholizam – poremećaji izazvani pijenjem alkohola*, autorsko izdanje, Rijeka
7. Chan, James G. (2003), ˝An examination of family-involved approaches to alcoholism treatment˝, *The Family Journal*, 11(2), 129-138.
8. Curzio, Olivia, Angela Tilli, Lorena Mezzasalma, Marco Scalese, Loredana Fortunato, Roberta Potente, Guido Guidoni, Sabrina Molinaro (2012), ˝Characteristics of alcoholics attending Clubs of alcoholics in treatment in Italy: A national survey, *Alcohol and Alcoholism*, 47(3), 317-321.
9. De Leon, George (1996), ˝Integrative recovery: A stage paradigm˝, *Substance Abuse*, 17(1), 51-63.
10. Di Clemente, Carlo C., James O. Prochaska (1982), ˝Self-change and therapy change of smoking behavior. A comparison of processes of change in cessation and maintenance˝, *Addictive Behaviors*, 7(2), 133-142
11. Dragišić-Labaš, Slađana, Gorica Đokić (2010), ˝The importance of psychoeducation in systemic, family therapy alcoholic treatment˝, *Sociologija*, 52(2), 197-210.
12. Gavrilov-Jerković, Vesna (2004), ˝Profil spremnosti klijenta na promjenu i preferencija tipičnih procesa promjene˝, *Psihologija*, 37(1), 89-108
13. Horčička, Tatjana (2016), *Alkoholizam u žena*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu. Medicinski fakultet, Zagreb

14. Hudolin, Vladimir (1981), *Psihijatrija*, Jugoslavenska medicinska naklada, Zagreb
14. Hudolin, Vladimir (1986a), ˝Ovisnost mladih o alkoholu i drogi˝, *Bogoslovska smotra*, 56(3-4), 285-307.
15. Hudolin, Vladimir (1991), *Alkohološki priručnik*, Medicinska naklada, Zagreb
16. Hudolin,Vladimir (1986), *Obiteljsko liječenje*, Školska knjiga, Zagreb
17. Jakičić, Helena (2019), *Klubovi liječenih alkoholičara (KLA): Ispitivanje funkcioniranja i učinkovitosti na području grada Zagreba*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Zagreb
18. Marinić, Željko (2000), ˝Neka razmišljanja o recidivu˝, *Alkohološki glasnik*, 7/8 (65/66), 3-5.
19. Miljenović, Ana (2010), ˝Psihosocijalni pristup i alkoholizam: Iskustvo rada u Klubovima liječenih alkoholičara˝, *Ljetopis socijalnog rada*, 17(2), 281-294.
20. Oreb, Tereza, Ana Opačić, Katarina Radat (2017), ˝Perspektive članova obitelji o djelovanju klubova liječenih alkoholičara˝, *Ljetopis socijalnog rada*, 25(1), 131-157.
21. Oreb, Tereza, Ana Opačić, Katarina Radat (2019), ˝How do Clubs of Alcoholics in Treatment Function? Differences Between the Perspectives of Members with Addiction and Family Members˝, *Archives of Psyhiatry Research*, 55(1), 25-38.
22. Oreb, Tereza, Ana Opačić, Katarina Radat (2019), ˝Obilježja klubova liječenih alkoholičara u Hrvatskoj˝, *Socijalna psihijatrija*, 47(2), 145-167.
23. Rafferty, Alannah E., Nerina L. Jimmieson, Achilles A. Armenakis (2013), Change Readiness: A Multilevel Review, *Journal of Management*, 39(1), 110-135.
24. Ramić, Lejla (2012), ˝Udruženje Klubova liječenih alkoholičara Sarajevo - Iskustva i perspektive, Zajednica koja aktivno pomaže svojim članovima˝, *Magazin Doktor: glasilo Liječničke komore Kantona Sarajevo*, Sarajevo
25. Ricijaš, Neven (2009), *Pripisivanje uzročnosti vlastitog delinkventnog ponašanja mladih*, Doktorska disertacija, Pravni fakultet Sveučilišta u Zgarebu, Studijski centar socijalnog rada, Zagreb
26. Sakoman, Slavko, Marina Kuzman, Zora Raboteg-Šarić (1999), ˝Čimbenici rizika i obilježja navika pijenja alkohola među srednjoškolcima˝, *Društvena istraživanja*, 2-3(40-41), 373-396-
27. Sakoman, Slavko, Zora Raboteg-Šarić, Marina Kuzman (2002), ˝Raširenost zlouporabe sredstava ovisnosti među hrvatskim srednjoškolcima˝, *Društvena istraživanja*, 2-3(58-59), 311-334.

28. Sameroff, Arnold (2009), ˝The transactional model˝, In: A. Sameroff (Ed.), *The transactional model of development: How children and contexts shape each other*, American Psychological Association, 3–21.
29. Sarić, Helena (2020), *Pristup osobi s ovisnošću nakon hospitalizacije - principi (modeli) liječenja*, Završni rad, Sveučilište u Rijeci, Fakultet zdravstvenih studija, Rijeka
30. Sharpe, Louise (2002), ˝A Reformulated Cognitive-behavioral Model of Gambling˝, *Clinical Psychology Review*, 22(1), 1-25.
31. Svjetska zdravstvena organizacija / World Health Organization (2018), *Global status report on alcohol and health*
32. Thaller Vlatko, Srđan Marušić S. (2013), *Dijagnostičke i terapijske smjernice za liječenje alkoholom uzrokovanih poremećaja*, Hrvatski liječnički zbor - Hrvatsko društvo za alkoholizam i druge ovisnosti - Hrvatsko psihijatrijsko društvo, Zagreb
33. Torre, Robert (2006), *Oporavak alkoholičara u klubovima liječenih alkoholičara*, Hrvatski savez liječenih alkohol, Zagreb
34. Torre, Robert (2015), *Alkoholizam: Prijetnja i oporavak*, 2. Izdanje, Profil, Zagreb
35. Tutić, Tea (2016), *Kvaliteta života članova obitelji ovisnika o alkoholu*, Završni rad, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Medicinski fakultet Osijek
36. Vasta, Ross, Marshall M. Haith, Scott A. Miller (2005), *Dječja psihologija: moderna znanost*, Naklada Slap, Jastrebarsko
37. Zoričić, Zoran (2000), ˝Razvoj sustava KLA od 1964 godine do danas˝, u: Hudolin, Vladimira i sur. (ur.), *Klub liječenih alkoholičara, Priručnik za rad u Klubovima liječenih alkoholičara (ekološko socijalni pristup)*, Europska škola alkohologije i socijalne psihijatrije, Trst; dostupno na: https://hskla.hr/wp-content/uploads/2021/06/RAZVOJ-SUSTAVA-KLUBOVA-LIJECENIH-ALKOHOLICARA-OD-1964.pdf
38. Zoričić, Zoran (2018), *Ovisnosti - prevencija, liječenje i oporavak*, Školska knjiga, Zagreb
39. Zoričić, Zoran, Ivan Ivančić, Ana Matošić (2006), ˝Importance of the club of treated alcoholics˝, *Alcoholism and Psychiatry Research*, 42(1), 35-42.
40. Zuckerman Itković, Zora, Duška Petranović (2010), *Ovisnosti suvremenog doba: strast i muka*, Školska knjiga, Zagreb

41. Žuljević, Dragan, Vesna Gavrilov-Jerković (2008), ˝Procesi promene mjereni upitnikom PCQ 2001 – korak bliže ili dalje u razumjevanju psihoterapijske promene˝, *Primenjena psihologija*, Vol. 1 (1-2), 95-115.
42. Žuškin, Eugenija, Vlado Jukić, Jasna Lipozenčić, Ana Matošić, Jadranka Mustajbegović, Nada Turčić, Dijana Poplašen-Orlovac, Alef Prohić, Marija Bubaš (2006), ˝Ovisnost o alkoholu – posljedice za zdravlje i radnu sposobnost˝, *Arhiv za higijenu rada i toksikologiju* 57(4), 413-426.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE CLUBS OF ALCOHOLICS IN TREATMENT THE CONTINUOUS MAINTENANCE OF ABSTINENCE AND THE ACHIEVED RESULTS OF RECOVERY FROM ALCOHOL

Summary

In our work, we will use the term alcohol addiction due to less stigmatization of people who consume alcohol. Alcohol addiction as a medical-social phenomenon is present in a large number of the population. The goal of the work is to gain insight into the importance of Clubs of alcoholics in treatment (CATs) and the continuous maintenance of change in a person undergoing alcoholism treatment. The subject of the research was to determine the contribution of CATs, in the context of readiness for change in the recovery process of persons treated for alcoholism. The work is based on secondary analysis, which includes the collection and analysis of relevant professional and scientific selected literature from this field. For this work, when collecting secondary data, various books, scientific and professional works, and various databases were used. Willingness to continuously maintain change in the treatment of alcohol addiction is applied in different conditions, both inpatient and outpatient, applying different treatment methods, among which Clubs of alcoholics in treatment stand out, which have as their ultimate goal the treatment of a person who is under the influence of alcohol. The personal change of the CATs user takes place procedurally through an increase in the CATs user's awareness of the existence of the disease of alcohol addiction, a dramatic relief concerning the problem and solution to the problem of alcoholism, through evaluating the self-image and a greater degree of self-acceptance, changing the evaluation of the environment with which the user is in daily contact. Self-liberation occurs through direct interventions carried out in CATs, counter-conditioning learning of alternative forms of behavior to the problematic behavior of excessive alcohol use, and stimulus control interventions that provoke and encourage the user of CATs to reconstruct their environment. Using five-year abstinence and

recovery from the disease of alcohol dependence as the primary outcome measure of treatment can lead to an improvement in the overall quality of life of the abstainer.

Keywords: Alcohol addiction, maintenance of change, clubs of alcoholics in treatment

Adrese autorica
Authors' address

Vesna Huremović
Samra Mahmutović
Univerzitetski klinički centar Tuzla
Zavod za psihološku i socijalnu zaštitu
vesnahuremovic85@gmail.com
samramahmutovic@hotmail.com

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI
Tuzla, God.I, Br.1, decembar 2016.

dhs
društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

PRIKAZI

Goran Žlof
EFEKTIVAN ODGOVOR NA STRANPUTICE GLOBALIZACIJE I MATRIJALISTIČKOG PRISTUPA OBRAZOVANJU (FENGCHUN MIAO, SANJAYA MISHRA, DOMINIC ORR, AND BEN JANSSEN, *GUIDELINES ON THE DEVELOPMENT OF OPEN EDUCATIONAL DEVELOPMENT RESOURCES*, UNESCO – COMMONWEALTH OF LEARNING, PARIS – BURNABY, 2019) 455

Anida Manko
KONCEPT UNIVERZALNOG DIZAJNA ZA UČENJE – MODEL ZA TRANSFORMACIJU OBRAZOVANJA [ALVYRA GALKIENE, ONA MONKEVICIENE (EDS.), I*MPROVING INCLUSIVE EDUCATION THROUGH UNIVERSAL DESIGN FOR LEARNING*, SPRINGER NATURE, 2021] 465

dhs
društvene i humanističke studije

Adnan Sivić
HORIZONTI FILOZOFIJE EGZISTENCIJE: VREMENITOST, DIJALOG, BUDUĆNOST (BOŠKO PEŠIĆ, *UVOĐENJE U FILOZOFIJE EGZISTENCIJE*, CENTAR ZA KULTURU I EDUKACIJU „LOGOS," TUZLA, 2021) 475

Dženita Sarač-Rujanac
VIŠESTRUKOST IDENTITETA MUSLIMANA NA KOMPLEKSNOM POVIJESNO-KULTURNOM PROSTORU (LEJLA HAIRLAHOVIĆ--HUŠIĆ: *IDENTITET/I MUSLIMANA U CAZINSKOJ KRAJINI*, INSTITUT ZA HISTORIJU UNIVERZITETA U SARAJEVU – FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU, SARAJEVO – ZAGREB, 2021) 479

Ermin Kuka
POLITIKE ZARAĆENIH STRANA U REPUBLICI BOSNI I HERCEGOVINI 1992-1995: PRILOG KOMPARATIVNOJ ANALIZI POČINJENIH ZLOČINA (FIKRET MUSLIMOVIĆ, SELMO CIKOTIĆ, *ZLOČINI U ORUŽANOJ AGRESIJI NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1992-1995. GODINE*, UDRUŽENJE ZA ZAŠTITU TEKOVINA BORBE ZA BOSNU I HERCEGOVINU, SARAJEVO, 2021) 485

Miljan Gogić
BATALO ŠANTIĆ, NAJPOZNATIJI TEPČIJA SREDNJOVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE (AMIR KLIKO, *TEPČIJA STIPAN BATALO ŠANTIĆ I NJEGOVO DOBA, PRILOG HISTORIJI TRAVNIČKOG PODRUČJA U SREDNJEM VIJEKU*, BOSANSKI KULTURNI KRUG, TRAVNIK 2022) 489

UDK 37.018.43(049.3)

Primljeno: 15. 08. 2022.

Stručni rad
Professional paper

Goran Žlof

EFEKTIVAN ODGOVOR NA STRANPUTICE GLOBALIZACIJE I MATRIJALISTIČKOG PRISTUPA OBRAZOVANJU

(Fengchun Miao, Sanjaya Mishra, Dominic Orr, and Ben Janssen, *Guidelines on the development of open educational development resources*, UNESCO – Commonwealth of Learning, Paris – Burnaby, 2019)

U posljednje dvije decenije svjedočimo intenzivnom razvoju raznih konceptualnih oblika otvorenih obrazovnih resursa. Tranzicija iz slabo definisanih programskih pristupa otvorenim obrazovnim resursima do pojavljivanja sistemskog pristupa planiranju, izradi strategija, programiranju i inkorporaciji otvorenih obrazovnih sistema u nastavne programe i procese mnogobrojnih državnih sistema u svijetu nesumnjivo pokazuje da će razvoj u ovome smjeru biti neizostavan dio svakog obrazovnog procesa u budućnosti.

Knjiga *Guidelines on the development of open educational development resources* je rezultat dugogodišnje saradnje UNESCO, Commonvelth of Learning, grupe samostalnih autora i raznih vladinih institucija zaduženih za razvoj i implementaciju obrazovnih politika. U proteklom periodu UNESCO je uz potporu vodećih svjetskih organizacija organizirao nekoliko skupova koji su rezultirali potpisivanjem službenih dokumenata i konvencija koje su definirale ciljeve razvoja otvorenih obrazovnih resursa. Posljednja u nizu održana je 2017. godine u Ljubljani kada je 100 država potpisalo Akcioni plan razvoja otvorenih obrazovnih resursa koji sadrži 41 preporuku za daljnju implementaciju razvoja otvorenih obrazovnih resursa. Na tom tragu ova knjiga namijenjena je tvorcima obrazovnih politika i strategija u državnom sektoru,

obrazovnim radnicima u formalnim i neformalnim sistemima, ali isto tako i istraživačima i praktičarima koji se bave modernim strategijama u obrazovanju.

Uvod i sedam poglavlja knjige predstavljaju razvojne faze planiranja, kreiranja, analize, implementacije, monitoringa i unapređivanja procesa razvoja otvorenih obrazovnih resursa. U uvodu je predstavljen teorijski okvir i ilustrovana mapa razvojnih poglavlja otvorenih obrazovnih resursa, čime se postiglo da čitatelj odmah na početku dobije jasnu i razumljivu sliku vezano za sadržaj i cilj koji autori žele postići, a to je uspješnu realizaciju razvoja otvorenih obrazovnih resursa u različitim društvenim sistemima. U uvodnom dijelu autori se referiraju na zvanične dokumente i konferencije održane na najvišim institucionalnim i internacionalnim nivoima i sa vodećim organizacijama iz ove oblasti (Ujedinjene Nacije, UNESCO i Commonwealth of Learning). Otvoreni obrazovni sistemi su prvi put definisani kao takvi u dokumentu pod nazivom Quindago Deklaracija koja je donesena od strane UNESCO-a 2015. godine. Otvoreni obrazovni sistemi su na konferenciji UNESCO Ljubljana 2017. definisani kao esencijalan faktor u realizaciji projekta "SDG 4 for Education 2030".

Prvo poglavlje stvalja u fokus značaj razumijevanja potencijala otvorenih obrazovnih resursa. Navodi se da je, usljed multidimenzionalnog uticaja obrazovanja na društvenu populaciju, razvoj otvorenih obrazovnih resursa neophodno ostvarivati kroz sisteme formalnog i neformalnog obrazovanja, cjeloživotnog učenja, stručnog usavršavanja obrazovnih radnika kao i razvojem općeg znanja cjelokupne društvene populacije. U nastavku poglavlja su istaknute karakteristike na kojim počivaju otvoreni obrazovni resursi. Načela slobodno manipulisanja podacima, mogućnost ponovnog korištenja, revidiranja i prevođenja dokumenata, mogućnost kombiniranja sadržaja i redistribucije su navedeni kao pet sloboda koje su potrebne u kreiranju razvojne platforme za otvorene obrazovne resurse. Osnovna ideja ovog poglavlja je da se informaciji potrebnoj u obrazovnom procesu može slobodno pristupiti, obraditi je, dopuniti ili unaprijediti, te da kao takva može biti distribuirana prema daljnjim korisnicima, modificiarana u odnosu na jezičke, kulturalne ili neke druge odrednice u čijem će se kontekstu dalje koristiti. Na kraju poglavlja autori ističu značaj zakonskih regulativa i zaštite autorskih prava autora i kreatora obrazovnih sadržaja. Navodi se potreba za kreiranjem zajedničke platforme koja bi sadržavala kombinirane oblike licenciranja za uportebu otvorenih obrazovnih resursa. Kombinirani oblici licenciranja omogućavaju da se autorska prava poštuju u toku pristupa, korištenja i daljnje distribucije informacija kojima se pristupilo. Autori naglašavaju da bez primjene zakonskih regulative i zaštite autorskih prava nije moguće ostvariti razvoj otvorenog

obrazovnih resursa. Na samom kraju poglavlja autori prilažu i alate za implementaciju prezentirane razvojne faze u obliku kreacijskih formulara sa definiranim pitanjima koja bi trebala determinisati mogućnosti i razvojne prilike u odnosu na društveni prostor gdje će se implementirati proces razvoja slobodnih obrazovnih resursa.

U drugom poglavlju autori se osvrću na značaj određivanja smjernica razvoja kao i preciziranje ciljeva na osnovu kojih će se kreirati polise implementacije procesa otvorenih obrazovnih sistema. Kako autori navode, determinacija prednosti za primjenu otvorenih obrazovnih sistema kao i analiza dostupnosti, troškova i kvalitete otvorenih obrazovnih sistema rezultirat će definiranjem ciljeva primjene otvorenih obrazovnih sistema u sredinama u kojima će se oni koristiti i biti definirani zvaničnim razvojnim politikama i pravilima. Navodi se da prilikom kreiranja politika implementacije otvorenih obrazovnih sistema tvorci tih politika moraju imati holistički prostup i uvažavati sve elemente trenutnog ali i budućeg okruženja kako bi kreirane strategije bile primjenjive u prostoru za koji će biti namijenjene.

Osim okruženja potrebno je voditi računa i o elementima jednakosti i pravičnosti, omogućavanju dostupnosti i kvalitetu otvorenih obrazovnih procesa. Ovo je moguće postići dizajniranjem pristupa otvorenim obrazovnim sistemima sa neogrančenim vremenskim i prostornim kvalifikacijama unutar digitalnih platformi koje podržavaju ovaj oblik obrazovanja. Kreiranje politika otvorenih obrazovnih sistema se treba temeljiti na uklanjanju barijera koje se odnose na dob, spol, socijalni i ekonomski status korisnika i na taj način će se doprinijeti popularizaciji otvorenih obrazovnih sistema i njihovom adekvatnom vrednovanju. Takođe, kako autori navode, prilikom kreiranja vizije politika otvorenih obrazovnih sistema, kao i željenih promjena koje se žele postići, neophodna je determinacija operativnih ciljeva planiranih procesa, načini inkorporacije otvorenih obrazovnih sistema u postojeće sisteme edukacije kao i formulacija vizija koje imaju uporište u sadašnjim i budućim razvojnim planovima obrazovanja. U ovom poglavlju nalazi se i set pitanja na koja je potrebno odgovoriti kako bi se kreiranje politika otvorenih obrazovnih sistema što preciznije sprovelo i adekvatno dizajniralo za sredinu u kojoj će se ovi procesi odvijati. Navodi se da će upotreba informacionih tehnologija kao i razvoj informatičke pismenosti uveliko osigurati nesmetano i efikasno sprovođenje procesa obrazovanja kroz otvorene obrazovne sisteme. Relaksiranje načina pristupa i korištenja otvorenih obrazovnih sistema kroz on line platforme je jedan od esencijalnih uslova za razvoj i implementaciju obrazovanja kroz otvorene obrazovne sisteme, a i uticaj finansijskog aspekta obrazovanja se bitno smanjuje i time se realizuje i princip dostupnosti informacija širokoj populaciji potencijalnih korisnika.

U trećem poglavlju se analizira matrica koja bi uokvirila i formatirala smjernice politika razvoja i implementacije otvorenih obrazovnih sistema navedene u prethodnom poglavlju. Ovim poglavljem se i završava teorijski dio koji se bavi promjenama predviđenim da se realiziraju kroz prepoznavanje značaja otvorenih obrazovnih sistema, kreiranje razvojnih politika i formiranje matrica i obrazaca procesnih faza. Prezentirani su različiti pristupi i dometi otvorenih obrazovnih sistema, načini odabira adekvatnih djelovanja u kontekstu sredine gdje će se koristiti kao i modaliteti usklađivanja otvorenih obrazovnih sistema sa obrazovnim politikama koje trenutno egzistiraju. Generalna matrica implementacije otvorenih obrazovnih sistema počiva na dva osnovna aspekta: 1. Realizacija kroz sve sektore obrazovnih sistema kao što su osnovno i srednjoškolsko obrazovanje, strukovno obrazovanje, „tercijarno“ obrazovanje, neformalno obrazovanje, kursevi i treninzi; 2. Tematske cijeline koje bi trebale da se refeririraju na oblasti generalnih i specifičnih kurikuluma, informacijskog obrazovanja, razvoja znanja i vještina nastavničkog kadra kao i cjeloživotnog obrazovanja. Autori navode da bi kanali implementacije kreiranih procesa otvorenih obrazovnih sistema trebali da se realizuju kroz državne poticaje i inicijative, kroz uključenje i aktivnosti obrazovnih i drugih satelitskih institucija kao i kroz projekte sa specifičnim tematskim ciljevima koji bi bili podržani od strane društvenog i privatnog sektora.

Navodi se da bi aktivnosti formatiranja projekata otvorenih obrazovnih sistema trebale da uključe princip pilot projekata koji bi služili za evaluaciju provedenih procesa i adaptaciju u odnosu na definisane prepreke i dostignute rezultate. Sukladno navedenom, autori definiraju tri nivoa na kojima se trebaju formirati matrice implementacije otvorenih obrazovnih sistema, i to državni, institucionalni i projektni. Kao četvri navodi se i mogući internacionalni nivo koji ovisi o prethodnim odobrenjima i podršci nacionalnih nivoa. Na kraju ovog poglavlja autori ističu da sve matrice i obrasci implementacije moraju biti usaglašeni sa postojećim obrazovnim politikama kako ne bi došlo do konflikta između navedenih sistema i usporavanja obrazovnih procesa. Priložen je i set pitanja kojima se kreatori politika otvorenih obrazovnih sistema mogu rukovoditi prilikom kreiranja matrica planiranog procesa.

Četvrto poglavlje pod naslovom „Execution of gap analysis“ se osvrće na prepoznavanje potencijalnih propusta, praznina ili prepreka koje egzistiraju u postojećem društvenom i obrazovnom sistemu u kojem želimo implementirati platformu otvorenih obrazovnih sistema. Prepoznavanje navedenih situacija će doprinijeti, kako autori navode, determinaciji oblasti u kojima je najpotrebnija intervencija i uvođenje politike uspostavljanja i primjene otvorenih obrazovnih

sistema. Navode se četiri strateške oblasti na koje treba obratiti pažnju: trenutni nivo znanja svih participirajućih sudionika, obezbjeđenje materijala/platformi za učenje, moguće tehničke i regulatorne prepreke za korištenje otvorenih obrazovnih sistema te vrsta i sadržaj obuke i podrške koja će se pružati nastavnicima i pratećem osoblju.

Kroz ovo poglavlje čitatelji stiču uvid u način prepoznavanja ključnih problematika u svojim sredinama koje bi se trebale otkloniti planiranim programima implementacije otvorenih obrazovnih sistema. Autori također ističu da se uvidom u prezentovanu materiju u četvrtom poglavlju stvara osnova za kreiranje masterplana uvođenja otvorenih obrazovnih sistema čime se bavi peto poglavlje. Autori kroz grafičke i tabelarne prikaze sistematično i pregledno prezentuju faze i oblasti analize mogućih propusta i praznina u postojećim sistemima. Strateške oblasti za koje daju autori preporuke za analizu mogućih propusta i prepreka su sljedeće:

- svijest i nivo znanja ključnih sudionika u ovom procesu o mogućnosti licenciranja otvorenih obrazovnih sistema;
- dostupnost i egzistiranje kvalitetnih edukacijskih sadržaja;
- regulatorni okvir koji će omogućiti stvaranje i korištenje otvorenih obrazovnih sistema;
- informacijska i komunikacijska infrastruktura i tehnološka podrška za pronalaženje, upotrebu i dijeljenje otvorenih obrazovnih sistema;
- sposobnosti i kapacitet korisnika da razviju i koriste otvorene obrazovne sisteme.

U domenu razvojnih faza politika otvorenih obrazovnih sistema navedene oblasti prepoznate su već u trećem poglavlju – projektni nivo implementacije, institucionalni, nacionalni i internacionalni nivo dizajniranja politika otvorenih obrazovnih sistema. Za svaku od navedenih oblasti, strateških i razvojnih, autori daju detaljna objašnjenja i načine sprovođenja instrukcija podržane „case study“ scenarijima iz cijeloga svijeta. Na samom kraju poglavlja, kao i u svim prethodnim, autori daju set pitanja – alat koji korisnici mogu iskoristiti za pregled i analizu eventualnih prepreka, praznina ili propusta koji bi mogli usporiti ili otežati implementaciju platforme otvorenih obrazovnih sistema u njihovim sredinama.

Peto poglavlje pod nazivom „Dizajniranje masterplana“ opisuje glavne konstrukcijske cjeline koje bi trebale biti obuhvaćene masterplanom implementacije otvorenih obrazovnih sistema. Specificirane su ključne aktivnosti na njegovom dizajniranju i navedeni glavni učesnici koji moraju biti obuhvaćeni masterplanom. Glavne

konstrukcijske cijeline su: usvajanje okvira za otvoreno licenciranje, integracija otvorenih obrazovnih sistema u nastavne planove i programe, osiguravanje razvoja, skladištenja i dostupnost otvorenih obrazovnih sistema, usklađivanje procedura osiguranja kvaliteta, podrška izgradnji kapaciteta i podizanje svijesti korisnika, podsticanje modela održivog poslovanja i pokretanja strategija finansiranja, promoviranje istraživanja zasnovanog na dokazima o uticajima slobodnih obrazovnih sistema i kreiranje državnog mehanizma za upravljanja strategijama otvorenih obrazovnih sistema. U kreiranju navedenih konstrukcijskih „blokova“ masterplana potrebno je da kreatori konkretiziraju strategijske faze kao što su: ciljevi svakog pojedinačnog konstrukcijskog bloka, glavne aktivnosti i ciljni sektori, ključni implementacijski partneri i determinacija indikatora uspješnosti u realizaciji svakog pojedinačnog konstrukcijskog bloka. Kao ključni konstrukcijski blok autori navode usvajanje okvira za otvoreno licenciranje. U prvom poglavlju je detaljno opisan ovaj pojam i njegova važnost u kompletnom procesu implementacije korištenja platformi otvorenih obrazovnih sistema.

U tabelarnom prikazu, koji je dat i za ostale navedene konstrukcijske blokove, autori navode da je cilj usvajanja okvira za otvoreno licenciranje mogućnost pristupa obrazovnim materijalima na osnovu donesenih regulativa za otvorene licence. Nakon toga, prateći navedenu dinamiku i odrednice za svaki konstrukcijski blok, autori kao ključnu aktivnost navode analizu i prilagodbu propisa koji se odnose na korištenje otvorenog licenciranja za obrazovne materijale kako bi se uspostavio okvir za otvoreno licenciranje, osiguralo da društveno finansirani resursi nastave i učenja budu pod regulativama otvorenih licenci te potakli korisnici da koriste otvoreno licenciran edukacijski sadržaj koji mogu sami generirati. Autori potom sumiraju aktivnosti vezane za ovaj specifični ali i krucijalni konstrukcijski blok u vidu tri osnovne cijeline: uspostavljanje okvira za otvoreno licenciranje, osiguravanje izrade edukacijskih materijala za za javni sektor na bazi otvorenog licenciranja i poticaj individualnim korisnicima i institucijama da koriste otvorene sisteme obrazovanja. Neizostavan element u implementaciji ovog konstrukcijskog bloka su državne strukture koje imaju mogućnost, ovlasti i kapacitete za sprovođenje svih navedenih aktivnosti.

U šestom poglavlju autori se osvrću na planiranje implementacije i upravljanja otvorenih obrazovnih sistema. S obzirom da se radi o administrativnoj i operativnoj strategiji visokog nivoa, autori navode da u proces upravljanja trebaju biti uključeni svi ključni partneri projekta, a pravci implementacije mogu ići u više smjerova – od dna prema vrhu ili obrnuto ovisno od situacije u sredini u kojoj se odvijaju. Definiraju

se cijeline kao što su: odabir specifičnih pristupa i razvoj investicijskih platformi potrebnih za implementaciju, organizacija konsultacija s različitim grupama sudionika kako bi se dobili njihovi komentari i povratne informacije, dizajniranje markera za praćenje implementacije otvorenih obrazovnih sistema i uspostavljanje organizacijske strukture nadležne i odgovorne za procese upravljanja i koordinacije.

Pošto je u petom poglavlju detaljno obrađena tema ključnih konstrukcijskih blokova potrebnih za kreiranje platforme otvorenih obrazovnih sistema, sada se autori okreću ka implementaciji kompletnog procesa i determiniraju nekoliko stavki koje trebaju biti uključene da bi došlo do realizacije platforme. Ko prvo navode uspostavljanje adekvatne metode implementacije (od vrha ka dnu ili od dna ka vrhu), zatim slijede priprema budžeta, kreiranje rasporeda aktivnosti, planiranje i detalji angažmana partnera, uspostava organizacione strukture za koordinaciju i upravljanje, a završavaju sa međunarodnom saradnjom u procesima promovisanja „peer learning" metode i razmjene ideja. Izuzetno je važno da sve aktivnosti u implementaciji budu usklađene kako bi se osiguralo harmonično i sinergijsko djelovanje svih elementata procesa, što i jeste jedna od osnovnih doktrina obrazovnih procesa. Autori se dotiču i trećeg metoda implementacije, a to je kombinovani metod koji uzima u obzir i prednosti i nedostatke ranije navedenih implementacijskih metoda – od vrha prema dnu ili od dna prema vrhu. Autori objašnjavaju da ukoliko treba izvesti neke krucijalne, generalne i sveobuhvatne promjene, onda se koristi sistem od vrha prema dnu. U istom procesu se može pojaviti manjak informacija nižeg nivoa, iz baze, i onda se metod mijenja i pristupa se implementaciji od dna prema vrhu. Vezano sa strukturu upravljanja, ističu da upravljanje i koordinacija moraju biti organizovani centralno i trebaju biti usko povezani sa formalnom organizacionom strukturom obrazovnog sistema kao što su ministarstva obrazovanja i slične vladine institucije. U strukturi same upravljačke jedinice neophodno je imati nekoliko upravljačkih jedinica kao što su upravni odbor, koordinacijski odbor i tim stručnih eksperata za terensko djelovanje. Na kraju poglavlja navodi se da mnoge zemlje u svijetu podržavaju i implementiraju strategiju otvorenih obrazovnih sistema tako da i taj elemenat treba uzeti u obzir prilikom stvaranja rukovodnog i implementacijskog tijela. UNESCO i Commonwealth of Learning organizacija imaju mandat i resurse da podrže projekte otvorenih obrazovnih sistema bilo gdje na svijetu.

Završno sedmo poglavlje govori o pokretanju politika otvorenih obrazovnih sistema. Navode faze koje prethode samoj implementaciji projekta kao što su razvoj komunikacijske strategije za promociju prednosti i mogućnosti projekta otvorenih obrazovnih sistema, poduzimanje aktivnosti na inicijaciji projektnih faza, kreiranje

koncepta recionalizacije faza projekta, razvijanje baze podataka sa povratnim infromacijama radi boljeg praćenja i evaluacije rezultata projekta. Po navodima autora, sama implementacija treba biti sprovedena, koordinirana i nadgledana od strane najviših nivoa vlasti. Osim zakonske kompetentnosti i ovlaštenja vladinih institucija, takođe se mora voditi računa i o širenju informacija vezanih za projekat otvorenih obrazovnih sistema prema javnom mijenju kako bi se osigurao što veći broj potencijalnih korisnika. Informisanje treba da prožima sve sfere kako na nacionalnom, tako i na institucionalnom i individualnom nivou. Učinkovite strategije za podizanje svijesti sastoje se od pružanja informacije o politici otvorenih obrazovnih sistema u različitim formatima, sa različitim fokusima u odnosu na pozicije i interese pravnih i fizičkih subjekata u obrazovnom prostoru. Također, potrebno je obratiti pažnju prilikom dizajniranja informacijskog procesa da li je informacija proslijeđena prema organizaciji zaduženoj za donošenje kolektivnih odluka kao što su obrazovne ustanove i ministarstva ili informacije ide prema određenoj grupi pojedinaca ili skupu pojedinaca. Autori preporučuju korištenje različitih oblika medijskog informisanja, organizaciju događaja za ključne zainteresovane strane, poster kampanje u obrazovnim institucijama, kampanje na društvenim mrežama sa kratkim video zapisima kao i razne oblike webinara i radionica. Kao jednu od važnih stavki u ovom poglavlju autori navode racionalizaciju implementacije tokom i nakon pokretanja projekta. Implementacija politika otvorenih obrazovnih sistema, po autorima, treba da bude proces učenja. Da bi to ostvarili potrebno je ispuniti sljedeće uslove – proces implementacije i razvoja mora biti otvoren za reviziju i modifikacije a rezultati monitoring i istraživanje moraju biti koordinirani na strateškoj razini te mora biti prezentovan donosiocima glavnih odluka – ključnim partnerima i nositeljima projekata. Kao i u prethodnim poglavljima autori su priložili alate za evaluaciju ove posljednje faze implementacije politika korištenja otvorenih obrazovnih sistema.

Knjiga *Guidelines on the development of open educational development resources* je primjer kako vodeće obrazovne ogranizacije u svijetu pokušavaju dati jedan konstruktivan, primjenjiv i efektivan odgovor na sveopću globalizaciju i materijalistički pristup u obrazovanju. Predstavljajući detaljan i cjelovit proces kreiranja, razrade i implementacije politika otvorenih obrazovnih sistema, uz dodatna pojašnje-nja kroz tabelarne prikaze, grafikone i „case study“ rezultate implementiranih projekata u svijetu ova studija zaista pruža čitatelju jedno kvalitetno obrazovno ali i praktično štivo. Dodatno, na kraju svakog poglavlja je priložen i set pitanja – alata za evaluaciju pojedinih faza projekta i na taj način otvorena mogućnost za neograničenu i stvarnu primjenu prezentirane materije u bilo kojoj društvenoj

dimenziji bez obzira na specifikum samog društvenog uređenja ili zatečene ekonomske situacije.

Adresa autora
Author's address

Goran Žlof
Sveučilište u Mostaru
Fakultet prirodnoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti
goranzlof@yahoo.com

UDK 371(049.3)

Primljeno: 04. 08. 2022.

Stručni rad
Professional paper

Anida Manko

KONCEPT UNIVERZALNOG DIZAJNA ZA UČENJE – MODEL ZA TRANSFORMACIJU OBRAZOVANJA

[Alvyra Galkiene, Ona Monkeviciene (eds.), *Improving Inclusive Education through Universal Design for Learning*, Springer Nature, 2021]

Knjiga *Improving Inclusive Education through Universal Design for Learning* predstavlja međunarodnu naučnu studiju koja prikazuje metodologiju akcionog istraživanja obrazovnih procesa prema principima univerzalnog dizajna za učenje u različitim kulturalnim i obrazovnim kontekstima. Predstavljene su obrazovne prakse iz Litvanije, Poljske, Austrije i Finske pri čemu su opisani izazovi inkluzivnog obrazovanja i strategije za unapređenje i osiguravanje obrazovanja za sve. Studija prati savremene potrebe društva i okolnosti u kojima se cijeli svijet našao, stoga je predstavljena i primjena UDL-a (univezalnog dizajna u učenju) u uvjetima koji su nametnuti pandemijom virusa Covid 19. Studija se fokusira na potrebe učenika s ciljem razvijanja vještina za samostalno, samoregulirano učenje. Za uspješnu primjenu UDL-a potrebno je imati kompetentne nastavnike koji će biti spremni na promjene. Stoga se čitatelju nude primjeri i modeli koji predstavljaju riznicu ideja za nastavnike koji žele da unaprijede svoje nastavničke kompetencije kroz primjenu principa univerzalnog dizajna u učenju.

Prvo poglavlje, čije su autorice Galkienė i Monkevičienė, nudi pregled razvoja inkluzivnog obrazovanja, od početaka do današnjeg koncepta koji zagovara osiguravanje prava na obrazovanje za svakog učenika. Takvo obrazovanje podrazumijeva

prilagodbu okruženja/škole potrebama učenika, uz kritički odnos prema tradicionalnoj školi, što potvrđuju rezultati istraživanja (Zhong 2012) koja potvrđuju da tradicionalni načini obrazovanja danas predstavljaju barijeru učenju, ne samo učenicima s teškoćama u razvoju već svima. Koncept univerzalnog dizajna u učenju smatra se optimalnim rješenjem pri kreiranju inkluzivnog okruženja, jer UDL nudi okvir za unapređenje nastavnog procesa na osnovu spoznaja koje su utemeljene na neuroznanosti, odnosno spoznaja na koji način svaki pojedinac najbolje uči. Jedan od najčešće korištenih kriterija kojim se odgovaralo na različitost u nastavnom procesu jeste diferencijacija, koja može biti i neadekvatna ukoliko se ne primijeni na način da zadovolji potrebe svih, a ne samo pojedinih učenika. U primjeni diferencijacije treba se voditi računa o sadržaju i pristupu informacijama, procesu u toku kojeg je važno osigurati aktivno učešće učenika, krajnjem ishodu i okruženju u kojem sve navedeno treba postići. U tom procesu poznavanje principa univerzalnog dizajna u učenju može unaprijediti način planiranja, organiziranja i realiziranja nastavnog procesa. Principi univerzalnog dizajna su: omogućiti više načina za predstavljanje sadržaja, više različitih načina djelovanja i izražavanja, te više različitih načina stvaranja zainteresiranosti kod učenika. Za svaki navedeni princip autorice daju kratke opise i prikaz rezultata istraživanja koji potvrđuju da se primjenom principa univerzalnog dizajna u učenju osigurava kvalitetno obrazovanje.

U drugom poglavlju autorice Navaitienė i Stasiūnaitienė predstavljaju cilj univerzalnog dizajna primarno usmjeren na razvoj učenika koji će biti kompetentni da uče na način koji im najviše odgovara. „Expert learners“ opisuju kao učenike koji se ističu u planiranju, snalažljivosti, marljivosti i samopouzdanju. Ovaj pojam se usko povezuje sa primjenom univerzalnog dizajna u učenju koji ima za cilj da razvije učenike koji mogu prepoznati svoje vlastite potrebe za učenjem, jer se inkluzivnim obrazovanjem osigurava ne samo aktivno učešće učenika, već i ostvarivanje punog potencijala svakog učenika. Autorice temeljito pristupaju opisu učenika koji je razvio vještine za samostalno učenje te navode sljedeće: učenici koje nazivaju „expert learners“ imaju visoka postignuća, znaju koristiti relevantne resurse, ulažu trud, izazove vide kao prilike za učenje i koriste introspekciju. Eksperti u učenju ne moraju nužno znati više od ostalih učenika, jer proces učenja jeste put za rast, razvoj i usavršavanje koji vodi ka samospoznaji. Suština predstavljanja i pojašnjenja ovog termina jeste da svaki učenik treba ostvariti svoj puni potencijal na način da se okruženje prilagođava potrebama svakog učenika. Učenici s teškoćama u razvoju, učenici s teškoćama u učenju, kao i svi drugi učenici, trebaju imati pristup višestrukim sredstvima predstavljanja sadržaja i višestrukim načinima motiviranja. Koncept koji se zagovara je pot-

puno nov u nekim obrazovnim sistemima. Međutim, Austrija, Finska, Litvanija i Poljska provode akciona istraživanja u ovoj oblasti uz primjenu UDL-a, te su istraživači zaključili da je izazovno kreirati nastavni proces u skladu sa principima univerzalnog dizajna u učenju.

U trećem poglavlju autorice Monkevičienė i Galkienė predstavljaju teorijsku i metodološku validaciju akcijskog istraživanja u četiri države koje je realizirano u okviru projekta „Poboljšanje inkluzivnog obrazovanja kroz univerzalni dizajn za učenje". U skladu s tim postavlja se i pitanje opravdanosti provođenja akcijskog istraživanja i mogućnosti upotrebe kvalitativnog i kvantativnog istraživanja. Zadaci navedenog istraživanju su usmjereni ka transformaciji obrazovnog procesa u inkluzivnom odjeljenju, s namjerom da se identificiraju faktori koji će omogućiti učenicima da postanu eksperti u učenju. Pored toga je važno identificirati kompetencije nastavnika za rad u inkluzivnom okruženju i na kraju predstaviti postojeće prakse koje mogu biti primjer koji se može implementirati s ciljem poboljšanja inkluzivnog okruženja. Istraživanje je podrazumijevalo zajednički rad univerzitetskih nastavnika i nastavnika iz škole. Prvi korak u istraživanju podrazumijevao je identifikaciju prepreka u osiguravanju inkluzivnog obrazovanja, iz perspektive nastavnika i učenika, dok su u istraživanje roditelje uključili istraživači iz Austrije i Poljske. Drugi korak je podrazumijevao da se primjenom UDL-a umanje i/ili uklone identificirane prepreke u obrazovanju, dok je treći korak podrazumijevao unapređenje prakse podučavanja i učenja realizirano iz drugog koraka. Autori opisuju metodološki okvir realizacije istraživanja čime potvrđuju da akcijsko istraživanje treba imati jasno definirane ciljeve, partnerski odnos između istraživača i odgovarajuće metode kojima će se postići djelotvornost i refleksivnost s ciljem osiguravanja kvalitete. Procesi akcionog istraživanja otkrivaju kako se značajne promjene mogu modelirati i implementirati u različitim lokalnim kontekstima, ali treba imati na umu i ograničenja koja se mogu javiti, jer se rezultati ne mogu generalizirati i na isti način implementirati u drugačijem okruženju.

Četvrto poglavlje autora Baran, Cierpiałowska i Dyduch prikazuje moguće načine reforme obrazovanja s ciljem kreiranja inkluzivnog okruženja u školi u Poljskoj s ciljem da se kreira optimalno mjesto učenja za svakog učenika. Istraživači su tragali za identifikacijom oblasti u kojima je moguće primijeniti principe UDL-a u školama u kojima je dominirao tradicionalni pristup učenju i podučavanju. S obzirom da inkluzivno obrazovanje u Poljskoj još uvijek nije na zadovoljavajućoj razini važno je prepoznati slabosti, ali i resurse koje škole imaju u kontekstu unapređenja nastavničke prakse. Primarno je važno razumijevati inkluziju kao proces koji nije usmjeren samo

ka učenicima s teškoćama u razvoju, već prema svim učenicima s ciljem osiguravanja napredovanja učenika u skladu sa tempom i načinom učenja. Iz tog razloga uloga nastavnika se mijenja iz prenositelja znanja u osobu koja podržava i potiče učenike u procesu učenja. U istraživačkom procesu autori su analizirali kako izgleda nastavni proces, na koji način nastavnici i učenici promatraju različitost, te kako nastavnici kreiraju okruženje za učenje i na koji način ostvaruju saradnju sa učenicima. Rezultati istraživanja su pokazali da nastavnici dobro poznaju karakteristike učenika, što je važno za primjenu UDL-a. U kreiranju nastavnih aktivnosti nastavnici se ipak više vode slabostima koje su prepoznali kod učenika, dok snage i potencijale koje učenici imaju ne stavljaju u fokus, što nije dobar pristup. Nastavnici razlike vide kao priliku za kreiranje individualiziranog pristupa, što jeste prihvatljivo, ali je važno različitost koristiti i kao resurs u nastavi, a ne kao izazov ili prepreku za realizaciju zajedničkih aktivnosti sa drugim učenicima u toku nastave. Zanimljivo jeste da su autori identificirali da neki nastavnici primjenjuju u određenoj mjeri principe univerzalnog dizajna, a da pri tome nisu znali da takav način rada pripada konceptu UDL-a. U oblasti saradnje nastavnika i učenika prepoznato je da nastavnik ima dominantnu ulogu koja je zasnovana na autoritetu, što autori vide kao prepreku ka inkluzivnom obrazovanju. U nastavku autori nude interpretaciju i analizu dobijenih rezultata koje su predstavili tabelarno. Zanimljivo je da su intervjuom dobili podatke po kojima su učenici, ali i nastavnici, relativno zadovoljni školskim okruženjem, uz izražen pesimizam da se nešto može poboljšati i učiniti drugačijim. Stoga se provođenjem ovakvog tipa istraživanja nastojalo djelovati na stavove učenika i nastavnika s ciljem da se tradicionalni koncept obrazovanja transformiše u nastavni proces u kojem je nastavnik moderator i medijator, a učenici aktivni učesnici u obrazovanju koji posjeduju vještine organizacije, planiranja i kreiranja u procesu učenja. Iako nastavnici i učenici nisu iskazali jasnu potrebu za promjenom, autori smatraju da se identifikacijom prepreka čini prvi korak koji će osvijestiti nastavnike i učenike da implementacija principa univerzalnog dizajna u učenju osigurava kvalitetno obrazovanje.

U petom poglavlju isti autori (Baran, Cierpiałowska i Dyduch) govore o implementaciji rezultata akcionog istraživanja u Poljskoj. Iako su nastavnici prethodno pokazali negativan stav prema promjenama, svjesni su da su one itekako potrebne. Stoga su prihvatili da se upoznaju sa principima univerzalnog dizajna u učenju. Proces je rezultirao promjenom svijesti i razvijanjem novih vrijednosti gdje se na različitost počelo gledati kao na resurs, a neke od promjena su da su učenici aktivno učestvovali u nastavi, kreirali su zajednička pravila, a nastavni sadržaji iz različitih predmeta su sve više povezivali zajedničke teme. Već nakon dvije sedmice implementacije prin-

cipa univerzalnog dizajna u učenju nastavnici su uvidjeli poboljšanje kod učenika u razumijevanju, postignuću i motivaciji. Ipak, i dalje su učenici pokazivali otpor da rade u timu sa drugim učenicima. Nastavnici su prepoznali važnost praktične primjene znanja, što su i sami učenici spoznali. Različitim načinima izlaganja i uključivanja učenika postignut je pozitivan stav prema promjenama tokom implementacije UDL-a. Promjene unutar škole trebaju biti pokrenute izvana, što je potvrdilo i ovo istraživanje.

Šesto poglavlje odgovara na izazove obrazovanja za vrijeme pandemije izazvane koronavirusom. Autori (Baran, Cierpiałowska i Dyduch) navode negativne aspekte koji su bili prisutni tokom online nastave u Poljskoj. Okolnosti nastale pandemijom su tradicionalni oblik podučavanja zamijenile potpuno drugačijim okruženjem i načinom realizacije nastave. Istraživanje koje su autori planirali realizirati je dovedeno u pitanje zbog nastalih okolnosti, ali ipak u proljeće 2020. godine učenici i nastavnici VI razreda jedne škole u Poljskoj su učestvovali u istraživanju. Istraživanje je, između ostalog, analiziralo efekte primjene UDL-a tokom online nastave. U ovom poglavlju su navedeni pozitivni i negativni efekti uz kratke osvrte nastavnika i učenika koji navode konkretne situacije u kojima su doživjeli pozitivno ili negativno iskustvo. Nastavnici i učenici su tokom online nastave koristili spoznaje o UDL-u koje su stekli prije pandemije i online nastave. Iako je izostao direktan kontakt i komunikacija u učionici, nastavnici su nastojali u online okruženju osvijestiti i ukazati na praktičnu primjenu stečenih znanja upotrebom različitih principa i strategija koji proizilaze iz univerzalnog dizajna za učenje. Utvrđeno je da se učenički aktivitet povećava i u online okruženju kada se ponudi više različitih aktivnosti. Ipak ističu da je predug period online nastave iscrpio nastavnike i učenike i da su socijalni kontakt i podrška koja se realizira u učionici neophodni faktori za poticanje motivacije učenika, ali i nastavnika.

Sa sedmim poglavljem počinje predstavljanje transformacije obrazovnog sistema Litvanije ka inkluzivnom obrazovanju, gdje je glavni naglasak na poticanju i pružanju podrške učenicima da steknu vještine i znanja kako učiti i kako biti snalažljiv učenik. Opisujući učenike koji su vješti i snalažljivi autorice (Galkienė i Monkevičienė) navode da su to učenici koji koriste kognitivne strategije za analizu informacija iz različitih perspektiva, povezuju nova znanja sa prethodnim, te spremno učestvuju u različitim zajedničkim aktivnostima tokom nastave. Istraživanje faktora koji doprinose razvoju vještina kod učenika sprovedeno je u osnovnoj školi, putem opservacije, intervjua i refleksija učenika, nastavnika i istraživača nakon realiziranih časova. Autorice opisuju i analiziraju refleksije ispitanika, navodeći da sistematično planiranje

i organiziranje nastavnog procesa u kojem se stvaraju uvjeti da svaki učenik dostigne maksimum potiču i nastavnike da vjeruju da svaki učenik može biti uspješan u učenju ukoliko se kreira poticajno okruženje koje omogućava primjena principa univerzalnog dizajna. Organizacija inkluzivnog obrazovanja u skladu s principima univerzalnog dizajna podrazumijeva i njegovanje emocionalnog, kognitivnog i socijalnog razvoja učenika. Rezultati istraživanja su potvrdili da ohrabrivanje i poticanje učenika da biraju različita sredstva izražavanja omogućava da razvijaju samostalnost pri učenju. Autori smatraju da učenici s teškoćama u razvoju mogu, također, razviti vještine samostalnog učenja uz primjenu univerzalnog dizajna u učenju, iako ih nastavnici nisu kroz nastavni proces direktno podučavali tim vještinama, već su osiguravali raznovrsne pristupe, aktivnosti, metode i alate kojima su poticali učenike da uče na način koji im najviše odgovara.

U osmom poglavlju autorice (Nedzinskaitė-Mačiūnienė i Šimienė) objašnjavaju na koji način učenike usmjeriti da primjenjuju raznovrsne strategije za učenje, odnosno da postanu usmjereni ka cilju učenja. Učenike koji su orijentirani ka cilju učenja autorice opisuju kao: učenike koji su efikasni tokom procesa učenja, marljivo i sa samopouzdanjem koriste odgovarajuće strategije s namjerom dostizanja postavljenih ciljeva. Ipak, postavlja se pitanje da li obrazovni sistem priprema učenike da postanu odgovorni i ciljno usmjereni ka učenju. Stoga autorice upravo u ovom poglavlju analiziraju karakteristike učenika u litvanskom obrazovnom kontekstu propitujući da li nastavni proces zasnovan na UDL pomaže učenicima da razviju svoje strateške ciljno usmjerene vještine učenja. Rezultati istraživanja su pokazali da učenici nisu ciljno usmjereni u obrazovnom procesu, te da je potrebno kreirati različite aktivnosti kako bi se unaprijedile vještine učenja kod svih učenika. Zaključak istraživanja potvrđuje utemeljenost principa univerzalnog dizajna za učenje u neuroznanosti, jer autori navode da učenici postaju usmjereni ka cilju kada se aktiviraju kognitivne, afektivne i psihomotorne radnje u mozgu. Drugim riječima, kada učenici znaju 'zašto' i 'šta' uče, onda mogu birati i 'kako' učiti. Time se potvrđuje da principi univerzalnog dizajna za učenje trebaju biti usko povezani i isprepleteni da bi se postigao optimalni napredak svakog učenika.

Deveto poglavlje nastavlja sa analizom obrazovnog sistemau Litvaniji kroz prizmu osiguravanja svrsishodnih i motiviranih aktivnosti tokom nastavnog procesa s ciljem da učenici postignu napredak, ali i da nastavnik dobije pozitivnu povratnu informaciju o podučavanju. Ova studija autorica Stasiūnaitienė i Navaitienė analizira koje su kvalitete motiviranog učenika, te da li se primjenom UDL-a osigurava lakši razvoj motivacije kod učenika. Autorice predstavljaju opservacije časova u kojima je cilj bio

razviti interes i motivaciju učenika, što je izazov za svakog nastavnika. Stoga autorice sadržajno odgovaraju na pitanja kako razvijati i održati interesovanja učenika u toku nastave, uz poticanje na istrajnost u dolasku do krajnjeg cilja, što se postiže samoregulacijom. U zaključku autorice nude pregled ranijih istraživanja, te navode da su učenici koji samostalno postavljaju ciljeve u učenju motiviraniji i aktivno učestvuju u ko-kreaciji nastavnog procesa sa nastavnicima. Ipak, u realiziranom istraživanju uz primjenu UDL-a kod učenika je izostajalo samostalno postavljanje ciljeva u učenju, dok je veći naglasak stavljen na evaluaciju i refleksiju nakon realiziranog časa. Time je potvrđeno da povratna informacija od strane nastavnika, ali i samoevaluacija učenika, jesu put za unapređenje postignuća, ali i za razvijanje samopoštovanja kod učenika.

U desetom poglavlju predstavljena je studija slučaja koja se bavila nastavničkim kompetencijama u toku primjene univerzalnog dizajna za učenje. Kompetencije su promatrane kroz multidimenzionalni prilagođeni proces nastave (MAP) koji su ranije osmislili istraživači i nastavnici u Finskoj. Za primjenu univerzalnog dizajna u učenju neophodne su kognitivne i socijalne vještine, kao i lična uvjerenja i stavovi nastavnika u pogledu razumijevanja inkluzivnog obrazovanja. MAP model analizira efikasnost nastavnika na način da su percepcija i motivacija učenika važan pokazatelj nastavnikovog rada. Nastavnici u Finskoj imaju autonomiju i mogu samostalno odlučivati i donositi odluke s ciljem osiguravanja kvalitetnog obrazovanja za svakog učenika. Poznata je činjenica da Finska ima jedan od najuspješnijih obrazovnih sistema u svijetu. Stoga autori Lakkala i Kyrö-Ämmälä opisuju na koji način funkcionira obrazovanje u Finskoj. Ovim istraživanjem je sveobuhvatno predstavljen koncept univerzalnog dizajna u učenju u nastavnom procesu, s naglaskom na pedagoški rad nastavnika, kompetencije nastavnika i doživljaj učenika prije i poslije realiziranih sadržaja. U MAP modelu kompetencije potrebne za primjenu principa UDL-a su socijalna i komunikacijska vještina, kao i lična orijentacija nastavnika, te se podrazumijeva sljedeće: vještina odnosa, emocionalne kompetencije, uvažavanje različitosti, interkulturalne kompetencije i interakcija. Različiti načini predstavljanja sadržaja podrazumijevanju da nastčavnici imaju posebno znanje o sadržaju, ali i pedagoško-psihološko i metodičko-didaktičko znanje. Treći princip podrazumijeva različite načine izražavanja i predstavljanja sadržaja, što od nastavnika zahtijeva poznavanje pedagoških alata kojim će osigurati razvijanje praktičnog i kontekstualnog znanja kod učenika. Pored navedenog, autori se pozivaju i na Europski profil inkluzivnog nastavnika koji treba biti refleksivni istraživač koji će stalno tragati za rješenjima i idejama za unapređenje nastavnog procesa. Realizirano istraživanje je

doprinijelo u pogledu podizanja svijesti o specifičnim vještinama i kompetencijama nastavnika, a ponuđene su i ideje za buduća istraživanja koja bi bila korisna u pogledu razvijanja kompetencija nastavnika.

Jedanaesto poglavlje nudi pregled obrazovnih praksi u Beču, gdje je cilj da se ukaže na važnost uključivanja nastavnika u kreiranje dizajna okruženja za učenje, s osvrtom na obrazovni kontekst Austrije koji karakteriše kako kulturalna tako i jezička raznolikost. Autori Proyer, Kremsner i Biewer nude opis obrazovnog sistema u Austriji. Analizirane su prepreke, ali i prilike za učenje iz perspektive učenika i roditelja s ciljem identifikacije istih, ali i senzibilizacije učenika, nastavnika i roditelja za učenje u novom drugačijem okruženju. Zbog metodološkog okvira u radu se navode i etički principi koji su uzeti u obzir u toku istraživanja. S obzirom da se ovo istraživanje fokusira na reinterpretaciju postojećih praksi iz perspektive univerzalnog dizajna za učenje, predstavljena su dva modela koja su zastupljena, a to su „lekcija u kutiji“ i „buddy books“. Oba modela omogućuju da učenici biraju na koji način i sa kojim sredstvima će aktivno učestvovati u procesu učenja, što jeste jedan inkluzivan pristup, međutim, autore je zanimalo na koji način se ove prakse dodatno mogu unaprijediti primjenom principa univerzalnog dizajna. Utvrđeno je da je potrebno osigurati više metoda i različitih aktivnosti pri realizaciji dva navedena pristupa. Potrebno je više pažnje posvetiti individualnim potrebama učenika, omogućavanju individualnog konteksta učenja i orijentacije ka cilju. S obzirom na nastavne prakse koje su usmjerene ka individualiziranom i diferenciranom podučavanju, primjena univerzalnog dizajna u ova dva modela nudi specifične smjernice koje se mogu primijeniti na dati kontekst, dok se diferencijacija u podučavanju može uzeti u obzir kao briga prema pojedincu u promicanju odgovora na specifične potrebe.

U dvanaestom poglavlju predstavljeni su zaključci realiziranih istraživanja s ciljem da se predstavi na koji način primjena univerzalnog dizajna za učenje osigurava unapređenje obrazovanja. Primjena univerzalnog dizajna u učenju u različitim obrazovnim kontekstima je omogućila: transformaciju procesa obrazovanja, jačanje inkluzivnih stavova nastavnika, kreiranje preduslova da učenici nauče učiti na način koji im najviše odgovara, mobilizaciju školske zajednice, razvijanje kompetencija nastavnika i prilike za ponovno tumačenje obrazovnih praksi. Kroz cjelokupan proces primjene važno je sagledati prepreke i stvoriti prilike za učenje svakog učenika. Predstavljeni rezultati istraživanja kroz prikaze iskustava nastavnika i promjena koje su se desile tokom i nakon primjene univerzalnog dizajna za učenje mogu biti pokretač promjena i u drugim obrazovnim sistemima. Primjeri istraživanja i strategije za poboljšanje obrazovanja koje su navedene se mogu primijeniti i na druge obrazovne si-

steme uz prilagodbu u skladu sa kulturalnim i obrazovnim kontekstom određene države. Nastavnici kao refleksivni istraživači, kako je navedeno u zaključku, jedino uz podršku naučno-istraživačkog tima mogu osigurati stalno unapređenje obrazovanja. Stoga je ova monografija svojevrsna riznica ideja koje se mogu implementirati na globalnom nivou jer obuhvaća različite aspekte nastavnog procesa. Pored primjera iz prakse nudi jasan metodološki prikaz akcionog istraživanja u različitim kontekstima. Obiluje iskustvima nastavnika i učenika, što može biti dobar podstrek za nastavnike koji se odluče za primjenu akcijskog istraživanja ili principa univerzalnog dizajna u učenju. Preporuka jeste da nastavnici, ali i kreatori obrazovnih politika, prate svjetske obrazovne prakse i rezultate istraživanja, te da tek nakon realiziranih istraživanja pristupaju unapređenju obrazovanja. S obzirom da u Bosni i Hercegovini koncept univerzalnog dizajna u učenju nije istražen i primijenjen u nastavničkoj praksi ova monografija može biti dobar primjer za transformaciju obrazovanja koji mogu slijediti nastavnici, učenici, roditelji, ali i istraživači u obrazovanju.

Adresa autorice
Author’s address

Anida Manko
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
anida.sadikovic@ff.unsa.ba

UDK 141.32(049.3)

Primljeno: 15. 08. 2022.

Stručni rad

Professional paper

Adnan Sivić

HORIZONTI FILOZOFIJE EGZISTENCIJE: VREMENITOST, DIJALOG, BUDUĆNOST

(Boško Pešić, *Uvođenje u filozofije egzistencije*, Centar za kulturu i edukaciju „Logos," Tuzla, 2021)

Pružiti odgovarajući pregled bilo kojeg područja je uvijek ambiciozan cilj, ali izazov traženja ravnoteže između širine predstavljenog gradiva i dubine koja jedina može kod čitaoca probuditi lično zanimanje za to područje je uvelike teži u slučaju filozofije egzistencije. Ovdje se naime ne radi – i ne može raditi – ni o kakvom „nauku" kojeg bi se moglo predstaviti kroz golo shematsko izvođenje propozicija, već o *nerazdvojnosti mišljenja i života*, o egzistencijalnoj (samo) refleksiji koja za polaznu tačku ima zauzimanje određenog *stava*, a ne neprihvatanje bilo kakvih aksioma.[1] Mnogi pokušaji uvoda u filozofiju egzistencije upravo zbog toga odu predaleko u jedan od dva ekstrema: ili se svedu na historijski prikaz, iz kojeg je često nemoguće razabrati značaj predstavljene tematike za sadašnjeg čovjeka – a kamoli za *čovjeka kao takvog* – ili se pak ograniče na neko partikularno shvatanje egzistencije (npr. Heideggerovo), a da pritom njegov širi kontekst (zajedno sa značenjem njegove partikularne terminologije) ostane nerazjašnjen.

Iznimna zasluga djela *Uvođenje u filozofije egzistencije* autora Boška Pešića je prije svega u tome što uspješno izbjegava oba spomenuta ekstrema. Nagovještaj toga vidimo već u naslovu: pošto je tematika ovog istraživanja posebna zbog svog *ličnog*

[1] To je možda najbolje izraženo u jednom Heideggerovom navodu iz *Bitka i vremena*, koji citira i sam autor: „prava egzistencija nije ništa što lebdi iznad [te] propadajuće svakidašnjice, nego je, egzistencijalno, samo jedno modificirano dohvaćanje nje" (str. 70).

karaktera – čovjek je naime ono biće kojem se, Heideggerovim riječima, u njegovom bitku uvijek *radi o tom bitku samom* (str. 57) – potrebno je upravo aktivno *uvođenje* za razliku od statičnog *uvoda*. Samo na taj način je moguće govoriti o egzistenciji, koja „kao mogućnost s kojom se radi o njoj samoj nipošto nije pojedinačni slučaj onog općeg, zapravo uopće nije slučaj, nego postojanost toga što putem takvog iskustva iskušava svoju vlastitost“ (str. 181). Nadalje, preuska usredotočenost na jedno partikularno razumijevanje egzistencije je isto tako isključena time što se govori o *filozofijama* (a ne o *filozofiji*) egzistencije.

Struktura knjige je tako zasnovana više na tematskoj nego na kronološkoj osnovi osim kod prvih dvaju poglavlja: nakon kratkog historijskog osvrta na sam pojam egzistencije, autor započinje istraživanje prikazom triju za posthegelijansku misao temeljnih autora: Arthura Schopenhauera, Sørena Kierkegaarda i Friedricha Nietzschea. Ostala poglavlja, koja čine najveći dio knjige, prolaze kroz različite aspekte filozofije egzistencije, od osnovnih razlika u shvatanju same stvari filozofije kod Heideggera i Jaspersa pa sve do metafilozofskog pitanja o sadašnjoj (kao i budućoj) ulozi filozofije, problema tehnike i filozofije religije. Posebnu pažnju valja posvetiti mjestima gdje Pešić izlaže neke od najzahtjevnijih dijelova Heideggerove misli,[2] a možda i fenomenološke odnosno egzistencijalističke misli općenito, prije svega u poglavljima „Egzistencijalno ovremenjivanje“ i „Čovjek u posjedu metafizike,“ gdje se detaljnije predstavljaju Heideggerovo razumijevanje vremenitosti i ontološka diferencija. Autorov način izlaganja ovdje postiže odgovarajuću ravnotežu između razumljivosti i rigoroznosti time što dosljedno koristi Heideggerovu terminologiju dok istovremeno njegovu karakterističnu upotrebu jezika – „formalnu naznaku“ (*formale Anzeige*) – čini razumljivom pomoću eksplikacije, konkretnih primjera i umještanja njegove misli u širi historijski i tematski kontekst filozofija egzistencije.

Ono što je možda neočekivano kod autorovog predstavljanja vremenitosti je odsustvo Husserlovog utjecaja, a prije svega njegove tročlane strukture vremenitosti (prvobitni utisak, retencija i protencija), koja čini osnovu (ili u najmanju ruku ključnu preteču) Heideggerovog razvoja ekstaza vremenitosti.[3] Ovo odsustvo je do neke mjere

[2] Ovaj aspekt je posebno bitan ne samo zbog zahtjevnosti, već i zbog kontroverznosti Heideggerove filozofije. Pešićevim riječima: „Raspon od ne osobito vrijednih kritika do potpuno zaslijepljenih apologeta (…) pokazatelj je ne samo golemog utjecaja jednog svakako bremenitog mišljenja nego i neobične potrebe da se njegovim osporavanjem ili nekritičkim prihvaćanjem dokazuje vlastita pozicija unutar filozofskog establišmenta“ (str. 77).

[3] Ovdje je nemoguće predstaviti iznimno kompleksnu prirodu odnosa između Husserla i Heideggera (kao i kontroverzno pitanje Husserlovog utjecaja odnosno Heideggerove originalnosti). Za detaljan prikaz v. Crowell, Steven Galt (2005), „Heidegger and Husserl: The Matter and Method of Philosophy“, u: Hubert L. Dreyfus i

opravdano; s obzirom na tematiku djela potpuno je razumljivo da ne može biti predstavljen čitav razvojni luk novovjekovne epistemologije i fenomenologije od Descartesa, preko Kanta, do Husserla, Heideggera, Ricoeura, Merleau-Pontyja i drugih. To je, štaviše, u određenom smislu i prednost, jer ostavlja interpretaciju Heideggerove misli otvorenijom – osobito u kontekstu djela koje se ne bavi primarno fenomenologijom – ali bi uprkos tome mogla biti korisna barem letimična referencija na Husserla. Ipak, imajući u vidu kompleksnost i kontroverznost spomenutog pitanja, ovo odsustvo svakako ne predstavlja supstancijalan nedostatak.

Na kraju, pored neupitne vrijednosti ovog istraživanja kao prikaza filozofija egzistencije u 20. stoljeću, valja istaknuti i aspekte koji su orijentirani ka sadašnjosti sa svim njenim specifičnostima – gdje možemo izdvojiti prije svega nekontrolirani razvoj digitalne tehnologije i opasnost institucionalne zloupotrebe moći koja je potencirana tim razvojem (str. 191, 198–201) – kao i prema „Svjetskoj budućnosti filozofije“, kako glasi i naslov jednog poglavlja. Ovdje osobito dolazi do izražaja naglasak na dijaloškoj i pluralističkoj prirodi filozofije (ili, tačnije, filozofijā), ali bez zanemarivanja same stvari mišljenja koja sve pristupe, bez obzira na njihovu historijsku udaljenost, povezuje u *istu* filozofiju (*philosophia perennis*) koja je uvijek samospoznaja istinskog bitka kao cilj mišljenja koji pak nikad ne može biti dovršen u obliku neke izvanvremenske dogmatske cjeline (str. 136–7).[4] Umjesto zaključka nam tako može poslužiti sljedeći autorov navod: „Svrha filozofski dobivene egzistencijalne komunikacije, naprotiv, nije duhovna prevlast, još manje neka jalova sofistika, već pitanje takve misaone borbe u kojoj svatko svakome sve ono što mu je relevantno stavlja na raspolaganje. Kao put izvornog povezivanja u slobodi, komunikacija svoj temelj nalazi u ljubavi koja ju rasvjetljava u međusobnom pronalaženju onih koji *sub specie aeternitatis* jedno drugom doista i pripadaju (…) Egzistencijalna komunikacija na svom dijaloškom vrhuncu po tome predstavlja posadašnjenje buduće filozofije, i da bi se to dostiglo u filozofiji mora biti moguće pronaći ono što i nju samu može trgnuti iz sebeljubivog dogmatskog drijemeža“ (str. 189–90).

Mark A. Wrathall (ur.), *A Companion to Heidegger.* Oxford: Blackwell, 49–63; također Husserl, Edmund (1997), *Psychological and Transcendental Phenomenology and the Confrontation with Heidegger (1927–1931)* (ur. i prev. Thomas Sheehan i Richard Palmer), Dordrecht: Kluwer.

4 Na ovom mjestu – kao i kroz mnoge druge dijelove Pešićevog djela – igra veoma bitnu ulogu misao Karla Jaspersa, čija prominentnost u ovom istraživanju predstavlja iznimno potrebnu protutežu prečestom zanemarivanju njegovog utjecaja u savremenoj filozofiji.

Adresa autora
Author's address

Adnan Sivić
Univerzitet u Ljubljani
Filozofski fakultet
adnan.sivic@ff.uni-lj.si

UDK 94(=163.43)(497.6)

Primljeno: 01. 07. 2022.

Stručni rad
Professional paper

Dženita Sarač-Rujanac

VIŠESTRUKOST IDENTITETA MUSLIMANA NA KOMPLEKSNOM POVIJESNO-KULTURNOM PROSTORU

(Lejla Hairlahović-Hušić: *Identitet/i muslimana u Cazinskoj krajini*, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Sarajevo – Zagreb, 2021)

U savremenom nučnom diskursu identitet se kao *jednačenje i pripadnosno poistovjećivanje* (kao osjećaj organskog i transcendentnog pripadanja ili snažne vezanosti) ne promatra kao nešto statično, nepromjenjivo, jasno određeno niti potpuno teorijski definirano. Identitet se tumači kao slojevita i višeznačna kategorija pri čemu su identifikacijski procesi duboko uronjeni i uslovljeni historijskim kontekstom. Oni su u stalnoj interakciji i transformaciji praćeni konfrontacijama kao i izgradnjom fizičkih granica, apstraktnih, ali i granica svijesti, kako unutar date grupe tako i izvan nje, prema *Drugima* i *Drugačijem*. Identifikacijski procesi odvijaju se neprestano na dvije razine, na ličnoj i na razini zajednice pri čemu se stvaraju dvije slike identifikacije: vanjska – ona kako nas *Drugi* vide i unutarnja – kako se *Mi* doživljavamo. Rezultat neprestanih društvenih interakcija su i diferencijace na lokalnom, regionalnom ili državnom nivou tj. mikrorazini, mezorazini i makrorazini.

Višestrukost identiteta je nedvojbena, a elementi ovog složenog mozaika dobijaju ili gube na značaju u zavisnosti od aktuelnog političkog trenutka i trenutne skale društvenih vrijednosti. Pri tome, društveni identitet kao promjenjiva kulturna konstrukcija istovremeno je dinamičan društveni proces. Referirajući se na zajedničko porijeklo i njegujući vezu sa prošlim vremenima, nacionalni identitet se danas tumači kao najsveobuhvatniji. On ostvaruje prednost zbog ogromne mogućnosti iscjeljenja

i zaštite pojedinca koji se, u zajednici *Istih* tj. *Svojih*, osjeća snažnije i bezbjednije. Na taj način zbrinjen sigurnošću kolektiva, pojedinac lako osjeća predanost (pripadnost) i ne dvoji niti se suprotstavlja onome, pohvalnom i manje pohvalnom, što kolektivni identitet donosi i obvezuje.

Upravo preplitanje religijskog, regionalnog i nacionalnog identiteta na jednom mikroprostoru, prostoru Cazinske krajine (općine Cazin, Velika Kladuša i Bužim) tj. identificiranje tamošnjeg muslimanskog stanovništva, subjektivni doživljaj identiteta i njihovo življeno iskustvo od sredine XX stoljeća (1948) do danas (2020) bili su predmeti straživanja Lejle Hairlahović-Hušić. Istraživanje je zahtijevalo konsultiranje brojne literature i izvora različite provenijencije i podroban uvid u kulturnoantropološke teorije koje definiraju i objašnjavaju pitanje etnosa, etniciteta, nacije, granica, identiteta, kulture, migracija, vjere, religije, naslijeđa, tradicije i slično. Međutim, poseban značaj ima provedeno autoetnografsko istraživanje na terenu. Prvobitno je istraživanje pretočeno u doktorsku disertaciju (pod mentorstvom dr. sc. Marijete Rajković Iveta, izvanredne profesorice na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu), a potom u knjigu *Identitet/i muslimana u Cazinskoj krajini* koju su u suizdavaštvu 2021. godine objavili Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu i Filozofski Fakultet Svučilišta u Zagrebu. Autorica se svojim višegodišnjim istraživanjem potrudila dati odgovor na pitanja koje su to ključne odrednice identiteta muslimanskog stanovništva u ovom dijelu Bosne i Hercegovine i koje su to specifičnosti njihovih identifikacijskih procesa tj. ko su bili i ko su danas stanovnici ove regije i kako se oni doživljavaju i prezentiraju.

Na samom početku potcrtala je nekoliko pitanja s ciljem jasnijeg definiranja predmeta istraživanja, ali i nužne selekcije koju zahtijeva bavljenje ovakvom složenom problematikom, koje nosi sa sobom veliku mogućnost *utapanja* u širinu te *nesavršenost* i *nedovršenost* ovog društvenog fenomena. Pri tome polazi od toga kako su državne i nacionalne granice utjecale ne izjašnjavanje stanovnika Cazinske krajine u periodu nakon Drugog svjetskog rata do popisa stanovništva 2013. godine; koliko su geografska udaljenost od sličnih prostora u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine većinski naseljenih muslimanskim stanovništvom kao i položaj Cazinske krajine, utjecali na formiranje i specifičnostikrajiškog muslimanskog identiteta; koliko su različiti historijsko-politički utjecaji doveli do formiranja višestrukih identiteta; koliko je rat 1990-ih utjecao na jačanje nacionalne svijesti i opredjeljenja za bošnjački identitet; koliko aktivnost u dijaspori utječe na jačanje nacionalnog, a koliko na jačanje vjerskog i regionalnog identiteta; da li i koliko iseljeništvo učestvuje u transnacionalnim procesima i da li s jačanjem transnacionalnih procesa jačaju i

identiteti te koliko se iseljeništvo identificira u odnosu na nacionalni, vjerski i regionalni identitet?

S ciljem boljega razumijevanja savremenog identiteta muslimana koji je satkan od različitih identitifikacija i subidentiteta autorica se osvrnula na bremeniti povijesni hod Cazinske krajine od perioda prije dolaska Osmanlija na ovo područje pa sve do danas oslanjajući se na relevantnu historijsku literaturu. Pri tome ukazala je višestruke posljedice Cazinske bune 1950, afere Agrokomerc 1987-1989, ratnih sukoba 1992-1995. i postojanje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna na oblikovanje savremenog identiteta stanovnika Cazinske krajine. Također, posebnu pažnju je posvetila izgradnji moderne bošnjačke nacije, ukazujući na ključne odrednice i događaje u složenom procesu sazrijevanja svijesti o posebnom nacionalnom identitetu i političke volje da taj identitet bude konačno i pravno priznat.

Ono na što je autorica posebno skrenula pažnju jeste uloga tradicijske kulture i vjerovanja u formiranju savremenog identiteta pri čemu zasluženu pažnju posvećuje porodici kao društvenom nukleusu, ulozi i položaju žene u datoj zajednici, značaju školovanja, utjecaju kulta *dida*, kulta *hodže*, kulta *komšiluka* i *vire* kao i brojnim životnim, radnim i godišnjim običajima i vjerovanjima. Kao posebne markere identiteta istakla je specifičnost govora, jezičkog izričaja ovdašnjih stanovnika (ikavski govor štokavskog narječja) i omiljenu epsku narodnu pjesmu koja, kao i sjećanje i pouka, treba da odgaja i oblikuje buduće naraštaje. Jedna od njih govori o junaštvu Krajišnika Ale Bojčića koji na pitanje: „Bojčiću, bojiš li se koga?“, odgovara: „Boga malo, sultana nimalo, a vezira ko dorata moga“.

Rezultati etnološkog empirijskog istraživanja predstavljeni su u poglavlju broj šest koje je istovremeno i najvrednije i najzanimljivije. U njemu autorica donosi svoja saznanja, pomno ih analizira i iznosi vrijedne zaključke. Koristeći metode neposrednog ili posrednog razgovora tj. polustruktuiranog intervjua, sudjelovanja i promatranja autorica je potvrdila hipoteze postavljene na početku svog istraživanja. Prvenstveno se to odnosi na konstataciju da muslimani Cazinske krajine imaju višestruke identitete koji nisu u sukobu, nisu međusobno isključivi već naprotiv, komplementarni su i neupitni članovima promatrane zajednice. Posebno se ističu nacionalni, regionalni i religijski tj. bošnjački nacionalni identitet, krajiški identitet i muslimanski identitet. Iako je vjerski identitet nešto naglašeniji od nacionalnog, autorica zaključuje da je njihovo preklapanje, prožimanje i poistovjećivanje prisutno u svakodnevnom životu. Sama vjerska zajednica (Islamska zajednica) imala je značajnu ulogu, posebno prilikom popisa stanovništva1971. kao i 2013. godine u definiranju i promociji nacionalnog identiteta pri čemu vjerski muslimanski identitet

nadopunjuje nacionalni, bošnjački identitet. Međutim, istraživanje na terenu pokazalo je da postaje određeni razlozi proistekli iz *teškog povijesnog naslijeđa* koji danas otežavaju subjektivnu identifikaciju i uzrok su značajno različitog odnosa prema sadržaju i značaju nacionalnog identiteta i nacionalnoj nominaciji (etnonimi Musliman i Bošnjak).

U situaciji višestrukog identiteta, prema saznanjima autorice, regionalni krajiški identitet je primordijalan za muslimane Cazinske krajine i on je dominantniji u odnosu na druge identitete, o čemu *kazivači* nisu imali dovojbe. To je posebno uočljivo kod dijaspore Cazinske krajine (Slovenija, Švicarska i Sjedinjene Američke Države) koja je, sa svojim transnacionalnim i translokalnim identitetom koji povezuje zemlju porijekla i zemlju useljenja, također bila predmet posebne autoricine pažnje. Sa željom da se razlikuju, Krajišnici Cazinske krajine ukazuju na bitne distikcije od Krajišnika *šire* Krajine (Cazinska krajina uz Bihać, Bosansku Krupu i ostatak Unsko-sanskog kantona) pri čemu o sebi nerijetko stvaraju sterotipne predodžbe. Autorica primjećuje nekoliko karakteristika (poput krajiškog inata i nama) koje se uljepšavaju, uveličavaju i predstvaljaju kao nepromjenjive i prirodne za *prave* Krajišnike dok se istovremeno negativne osobine (npr. socijalna povodljivost) kao odlike pravdaju specifičnim mentalitetom koji se oblikovo surovim životom tokom proteklih stoljeća.

Predstavljajući brojne i različite doživljaje i događaje, iskustva, svjedočanstva, tumačenja, manifestacije identiteta, interpretacije ličnog *Ja* i kolektivnog *Mi*, postojeće stereotipe... ova knjiga potvrđuje da je identitet konstrukt u stalnoj transformaciji, oblikovanju i redefiniraniju. Zbog njegove višedimenzionalnosti i kompleksnosti autorica mu pristupa interdisciplinarno i multilokalno razgovarajući s osobama oba pola, različitog socijalnog i obrazovnog statusa, sa starijima i mlađima, onima *ovdje* kao i prvom i drugom generacijom iseljenika. Pri tome, ne samo da donosi i objašnjava, već istovremeno apelira na studioznije istraživanje s ciljem očuvanja kulture i identiteta Krajišnika, kako u Krajini, tako i u dijaspori.

U uslovima kada tek odnedavno, tačnije od 2017/2018. školske godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu (Odsjek za sociologiju) postoji i djeluje dvopredmetni studijski program Sociologije i etnologije, bosanskohercegovačka nauka trenutno itekako priželjkuje ovakve radove, smjele i posvećene istraživače poput Lejle Hairlahović-Hušić. Iako primarno etnološka i kulturnoantropološka, kako su to u Predgovoru naglasile urednice dr. Marijeta Rajković Iveta i dr. Ramiza Smajić, ova knjiga neupitno je važan doprinos saznanjima danas vrlo aktuelnih, a kod nas u začetku, disciplina – povijesti mentaliteta, povijesti svakodnevnice, povijesti porodice kao i rodnoj povijesti. Ona itekako može poslužiti kao primjer na koji način obaviti

originalna i nužna inter- i transdisciplinarna istraživanja, spretno suočiti saznanja različitih disciplina, napraviti očigledan iskorak, a pri tome ostati dosljedan znanstvenom metodu.

Adresa autorice
Author's address

Dženita Sarač–Rujanac
Univerzitet u Sarajevu
Institut za historiju
dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba

UDK 341.31(497.6)“1992/1995“(049.3)

Primljeno: 24. 03. 2022.

Stručni rad

Professional paper

Ermin Kuka

POLITIKE ZARAĆENIH STRANA U REPUBLICI BOSNI I HERCEGOVINI 1992-1995: PRILOG KOMPARATIVNOJ ANALIZI POČINJENIH ZLOČINA

(Fikret Muslimović, Selmo Cikotić, *Zločini u oružanoj agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine*, Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 2021)

Knjiga pod naslovom *Zločini u oružanoj agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine* autora Fikreta Muslimovića i Selme Cikotića predstavlja naučno istraživanje značajno u kontekstu boljeg i potpunijeg razumijevanja savremene historije Bosne i Hercegovine. Knjiga je vremenski fokusirana na period 1992-1995. godina, a prostorno na teritorij Republike Bosne i Hercegovine. Radi se o jednom od najtežih perioda u borbi za opstojnost i teritorijalnu cjelovitost države Bosne i Heregovine.

U tom smislu važno je naglasiti dvije bitne činjenice – prvu, da je Republika Bosna i Hercegovina u periodu 1992-1995. godine bila izložena klasičnoj oružanoj agresiji od strane susjednih država: Savezne Republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) i Republike Hrvatske, uz podršku domaćih pomagača, i drugu, da su pretežno nad Bošnjacima izvršeni masovni i pojedinačni zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava, uključujući i zločin genocida. Ove premise su temelj od kojeg autori započinju svoja naučna istraživanja, čiji rezultati su objavljeni u ovoj knjizi.

Struktura knjige zasnovana je na dva osnovna dijela, sa uvodnim razmatranjima, zatim analizom osnovnih pojmova, tj. kategorijalno-pojmovnog sistema na kome su utemeljena istraživanja, te na koncu sažetkom, skraćenicama i indeksom ličnih imena.

U uvodnom dijelu autori navode osnovne motive i potrebe koji su ih naveli da naučno istraže i elaboriraju predmetnu tematiku, pogotovo u svjetlu činjenice da i danas, 27 godina nakon agresije, vlada gotovo opća „terminološka konfuzija u pogledu imenovanja zaraćenih strana u oružanim sukobima na prostoru Republike Bosne i Hercegovine“ (str. 33). Ova konstatacija sadrži u sebi zapravo osnovni naučni cilj ovoga istraživanja – pored naučne deskripcije, dati i naučnu klasifikaciju zaraćenih snaga na prostoru Republike Bosne i Hercegovine u periodu 1992-1995. godina, te počinjenih zločina.

Prvi dio knjige posvećen je općim razmatranjima o zaraćenim stranama i karakteru rata, gdje se metodološki precizno identificiraju zaraćene strane, a one su: Savezna Republika Jugoslavija (Srbija i Crna Gora), Republika Hrvatska i Republika Bosna i Hercegovina. Autori u tom dijelu iznose sintezu najvažnijih spoznaja, teorijskih i empirijskih, u svrhu preciznog razumijevanja konteksta u kome se pojavljuju navedene zaraćene strane. Posebna važnost ovog dijela jeste činjenica da se autori pozivaju na relevantne presude Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY) te sudova u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj. Također, autori svoje stavove potkrijepljuju i objavljenim izvorima (prevashodno knjigama) čiji su autori jedni od glavnih vojnih i političkih aktera iz susjednih država, što je od izuzetne važnosti za adekvatno razumijevanje umiješanosti susjednih država i dokazivanje teze o agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu.

Autori knjige su u potpunosti svjesni važnosti terminološkog označavanja kao osnove svakog ozbiljnog naučno-istraživačkog poduhvata. Naime, bitan uvjet svakog simboličnog općenja je imenovanje i označavanje, o čemu u savremenoj metodologiji društvenih nauka postoji visok stepen saglasnosti. Stoga autori započinju knjigu upravo sa pojmovnim okvirom razmatranja predmetne tematike. Ukupno sedamnaest (17) je takvih pojmova, čija određenja i definicije autori predstavljaju u knjizi, uz pozivanje na relevantne enciklopedije, rječnike i literaturu. Eventualni prigovor da se radi o relativno starijoj literaturi na koju se autori pozivaju, nikako ne umanjuje značaj navođenja ključnih pojmova kojima autori operiraju u samoj knjizi.

Identificiranje osnovnog kategorijalno-pojmovnog sistema u knjizi pokazuje kako su autori u potpunosti svjesni činjenice da, zapravo, od toga počinje svako racionalno saznavanje i razumijevanje. Zapravo, taj sistem je polazni osnov u traganju za naučnom istinom, budući da istina podrazumijeva „... postizanje realnog prepoznavanja činjenica na kojima je moguće postići pravdu i oprost, na čijim osnovama je moguće postići pomirenje i zajednički život... Izbjegavanje istine proizvodi mnoge sumnje u dobre namjere i mogućnosti očuvanja mira“ (str. 40). Zato autori naglašavaju kako

je suštinska namjena knjige, koju su ponudili užoj i široj društvenoj javnosti, „utvrđivanje činjenica istine“ (str. 40). To je posebno važno u današnjem vremenu i kontekstu, kada se permanentno relativizira, falsificira i negira istina, a glorificiraju zločinci i počinjeni zločini. Autori ove knjige se takvim negiranjima upravo suprotstavljaju naučnom istinom, činjenicama i dokazima.

Drugi dio knjige posvećen je komparativnoj analizi počinjenih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Republici Bosni i Hercegovini od 1992. do1995. godine od svih zaraćenih strana. Radi se o prvoj takvoj analizi, i to u sljedećim predmetnim oblastima: masovne grobnice, razaranje i uništavanje vjerskih objakata, zarobljenički logori, optužnice i presude Haškog tribunala, optužnice i presude u Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori, optužnice i presude sudova u Bosni i Hercegovini, te ukupnan broj optuženih, kažnjenih i oslobođenih od strane Haškog tribunala, sudova Bosne i Hercegovine i sudova susjednih država. Primjenom statističke metode istraživanja autori izvode važan empirijski dio knjige. Općenito, knjiga je po tipu istraživanja pretežno empirijskog karaktera. U pribavljanju statističkih podataka autori su se koristili ličnim zabilješkama iz dnevnog, ažurnog praćenja medijskih izvještaja, te dostupnih optužnica i presuda za ratne zločine izrečenih od strane ICTY-a, sudova u Bosni i Hercegovini, kao i sudova u Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori.

Primjena općenaučne statističke metode dopunjena je i komparativnom metodom, s ciljem potpunijeg, jasnijeg i preciznijieg potvrđivanja postavljene generalne hipoteze istraživanja. Za sva od prezentiranih poređenja u knjizi su ponuđeni i adekvatni grafički prikazi, što svakako knjizi daje još veći značaj u kontekstu prezentacije rezultata i obrade empirijskih podataka. Autori su ponudili statističku obradu pribavljenih podataka. Kao indikatore za poređenje zaraćenih strana uzeli su one „u najbitnijim oblastima u kojima se manifestirala njihova odgovornost za ratne zločine: pokazatelji o masovnim grobnicama, logorima i porušenim vjerskim objektima; te pokazatelji o djelovanju tužilaštava i sudova na procesuiranju i kažnjavanju odgovornih za ratne zločine (Haški tribunal, sudovi bh. susjeda – Srbije, Crne Gore i Hrvatske, te domaći sudovi u Bosni i Hercegovini)“ (str. 348).

U kontekstu ukupnog naučnog doprinosa u identificiranju i analizi zaraćenih strana, kao i određivanju samog karaktera sukoba u Republici Bosni i Hercegovini u periodu 1992-1995. godine, važno je posebno istaći počinjene zločine od strane zaraćenih strana. Pored analize počinjenih zločina od strane susjednih država, autori su u analizu uključili i zločine počinjene od strane pripadnika Armije Republike Bosne i Hercegovine. Time manifestuju svoj puni objektivni naučno-istraživački pristup postavljenom predmetu istraživanja. Ipak primjećuju kako zločini koji su, nesumnjivo,

„počinjeni i od odbrambeno-oslobodilačkih snaga, stoga, ne mogu predstavljati obrazac djelovanja već sporadično iskakanje iz dominantne prakse djelovanja“ (str. 27). Osnovna razlika od zločinā koje su počinile druge zaraćene strane je u samim političkim ciljevima tih strana. Nepravedni i zločinački ciljevi agresora nisu mogli biti provedivi bez zločinačkog djelovanja na terenu, a što je dokazano temeljem indikatora o masovnim grobnicama, uništenim vjerskim objektima, logorima, procesuiranim i presuđenim ratnim zločincima. S druge strane, glavni cilj branilaca (Armija Republike Bosne i Hercegovine) je bilo „vođenje pravednog i odbrambeno-oslobodilačkog rata“ (str. 27), a što je kvantitativnim podacima predstavljenim u empirijskom dijelu knjige i u konačnici dokazano.

Na koncu treba naglasiti kako ova knjiga, kao vrijedan rezultat naučno-istraživačkog rada dvojice autora, predstavlja dobar i kvalitetan polazni osnov za neka nova naučna istraživanja predmetne tematike. Svjedoci smo da se sve više pišu i objavljuju knjige, monografije, studije, naučni i stručni radovi koji tematiziraju preedmetnu tematiku. Međutim, ne smije se pasti u zamku da se izvodi zaključak kako je sve istraženo ili kako je preduga vremenska distanca od 1995. godine do danas da bi se danas kvalitetno pisalo i objavljivalo o ovim temama. Knjiga *Zločini u oružanoj agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine* Fikreta Muslimovića i Selme Cikotića je, stoga, vrijedan doprinos nastojanjima da se naučno, u skladu sa zahtjevima savremene metodologije društvenih nauka, obrade i elaboriraju počinjeni zločini u vremenu oružane agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Knjigom se upotpunjuju postojeća naučna saznanja, te otvaraju pitanja i problemi kojim savremena nauka treba adekvatno pristupiti i ponuditi relevantne i utemeljene naučne odgovore.

Adresa autora
Autor’s address

Ermin Kuka
Univerzitet u Sarajevu
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
ermin.kuka@hotmail.com

UDK 371.311.4

Primljeno: 17. 10. 2022.

Stručni rad
Professional paper

Miljan Gogić

BATALO ŠANTIĆ, NAJPOZNATIJI TEPČIJA SREDNJOVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE

(Amir Kliko, *Tepčija Stipan Batalo Šantić i njegovo doba: Prilog historiji travničkog područja u srednjem vijeku,* Bosanski kulturni krug, Travnik 2022)

Ličnost srednjovjekovnog bosanskog tepčije Batala Šantića u naučnim krugovima poznata je još od XIX vijeka. Do sada je o njemu dosta pisano u istorijskoj nauci. Knjiga koja je pred nama nudi, možemo kazati, jednu zaokruženu i u velikoj mjeri proširenu, naučnu sliku o njemu. Ona predstavlja dopunjen tekst magistarske teze koju je autor odbranio 2007. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Prilikom obrade ove teme autor se suočio sa velikim problemom, čestim u istorijskoj nauci, a to je oskudnost izvora koji se odnose na osnovnu temu svog pisanja. Osnovna građa za proučavanje navedene teme jesu srednjovjekovne povelje bosanskih vladara, u kojima se nalaze pomeni ove istaknute ličnosti svoga doba. Osim povelja, veoma značajan izvor predstavlja tzv. Batalovo jevanđelje. Pomen tepčije Batala u dubrovačkom dokumentu gdje se on pominje kao dubrovački građanin svjedoči o ugledu koji je u toj sredini uživao. Materijalni ostaci njegove, za srednjovjekovne prilike, monumentalne grobnice sa tekstom nadgrobnog natpisa u velikoj mjeri dopunjuju saznanja o njegovoj ličnosti i potvrđuje ono što o njemu znamo iz druge građe. Da bi se stvorila što jasnija slika o ličnosti tepčije Stjepana Batala, neophodno je bilo korišćenje i drugih izvora, uključujući tu i turske izvore. Upravo u jednom takvom dokumentu, opširnom popisu Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, stoji da je Batalo u stvari njegov nadimak, a da se tepčija Batalo zvao Stipan.

Određeni dio zaključaka iznijetih u knjizi zasniva se na istorijsko-geografskom radu i istraživanjima terena od strane autora.

Knjiga se sastoji od tri dijela. U prvom dijelu dat je pregled političkih događaja u drugoj polovini XIV vijeka na području bosanske države. Prikaz političkih događaja započinje od perioda vladavine bana, a od 1377. godine i kralja Tvrtka I (1351-1391). Autor tu izlaže već poznate činjenice o događajima u bosanskoj državi i njenom okruženju, a koji su imali reperkusije na dešavanja u njoj. Vladavina Tvrtka I jeste doba snaženja bosanske države. U knjizi se jačanje države predstavlja rezultatom snažne Tvrtkove vlasti. Tokom sedme i prve polovine osme decenije XIV vijeka on se suočio sa brojnim problemima, napadima Ugara i pobunama vlastele. U poveljama iz toga doba (1366. god.) nalazi se prvi pomen roda Šantića. Tada se pominje Dragoš Šantić. Tvrtkova vladavina je doba kada se uzdižu pojedini rodovi bosanskog plemstva, među kojima se naročito ističu Kosače-Hranići u Humu i Vukčić-Hrvatinići u Donjim Krajima, koji su imali sve veći značaj u državi.

Nakon Tvrtkove smrti, po riječima autora knjige, nastupila je možda najteža decenija u istoriji srednjovjekovne Bosne. To je vrijeme kada se ona našla u višestrukim izazovima: krupna vlastela pokazivala je sve veću želju za samostalnošću, borbe oko ugarskog prestola imale su posledice i na unutrašnje stanje u Bosni. Ona je u to vrijeme bila izložena i turskim napadima, ali je ta opasnost uspješno otklonjena 1391/2. god. Jedan od pretendenata na ugarski prijesto Žigmund Luksemburški preduzimao je nekoliko pohoda u Bosnu. Poraz vlastele kod Dobora 1394. god. primorao je kralja Dabišu (1391-1395) da prihvati vazalne odnose prema Žigmundu i odrekne se prava na Dalmaciju i Hrvatsku. Za vrijeme vladavine kraljice Jelene (1395-1398) nastavilo se snaženje vlastele. U istaknutu vlastelu toga doba, po riječima autora, može se svrstati i Batalo Šantić, zahvaljujući rodbinskim vezama sa Hrvatinićima. Jelenu je naslijedio kralj Ostoja (1398-1404, 1409-1418), čiju vladavinu do kraja XIV vijeka karakteriše snažan uticaj Hrvoja Vukčića koji je bio u sukobu sa ugarskim kraljem Žigmundom.

Nakon izlaganja opštih političkih prilika, u drugom dijelu knjige autor prelazi na detaljnije kazivanje o glavnom protagonisti svog djela tepčiji Batalu Šantiću. On smatra da je rodonačelnik ovog vlasteoskog roda Ratko Šanta, koji se pominje u povelji Stjepana II Kotromanića iz 1351. godine kao svjedok i pristav. Po autorovom mišljenju on je imao dva sina, već pomenutog Dragoša i mlađeg Batala. Prvi pomen Batala Šantića nalazi se u ispravi od 15. aprila 1392. god. kojom kralj Dabiša dodjeljuje Hrvoju Vukčiću neke posjede. U njoj je Batalo Šantić naveden kao svjedok i ručnik. Govoreći o tumačenjima imena Batalo, uz iznošenje nekih već prisutnih

tumačenja i analiza, autor konstatuje da se o porijeklu i značenju imena Batalo ne može dati neka sigurna potvrda.

U nastavku ovog dijela knjige autor se bavi analizom i tumačenjem uloge tepčije na dvoru bosanskih vladara. Kao uvod u tu priču daje se prikaz pomena i tumačenja te titule u hrvatskoj i srpskoj srednjovjekovnoj državi, odnosno literaturi, podvrgavajući kritici naročito ona tumačenja koja su nastojala da poistovjete ulogu tepčija na srpskom i bosanskom dvoru. Zatim se daje pregled pomena tepčija u bosanskoj državi, gdje se oni navode kao učesnici odnosno svjedoci prilikom izdavanja povelja. Tepčije se u bosanskim poveljama navode kao pratioci vladara, svjedoci na darovnicama i ugovorima koje je bosanska država sklapala sa susjednim državama, savjetnici vladara, mecene. Detaljnom analizom svih njihovih pomena u tim izvorima, u periodu od 1240. do 1400. godine, autor konstatuje da se ne može dati precizno tumačenje njihove uloge na dvorovima bosanskih vladara, uz odbijanje analogija sa srpskim odnosno hrvatskim tepčijama. Nabrajajući poslove koje su tepčije obavljale, zaključuje da je tepčija Batalo Šantić objedinio sve poslove koje su obavljale ranije tepčije, kao i da se na osnovu njegovih aktivnosti može prikazati djelovanje svih bosanskih tepčija.

Naredni odjeljak u ovom dijelu knjige posvećen je ulozi i usponu Batala Šantića. Prihvatajući mišljenje da je Batalo Šantić uspio da se uzdigne među istaknuto bosanskom plemstvo zahvaljujući rodbinskim vezama sa Hrvatinićima, dodaje da je tome doprinijelo i što je poticao iz već afirmisanog roda Šantića iz župe Lašve. Naglašava da je njegov otac Ratko bio prisutan na dvoru Stjepana II Kotromanića i da je bio u prilici da svom sinu obezbijedi istaknuti položaj na dvoru. Po riječima pisca knjige, da Batalo Šantić nije poticao iz istaknutog roda sigurno ne bi došlo do uspostavljanja rodbinskih veza sa Vukčićima-Hrvatinićima. Drugi dokaz ugleda ovog tepčije autor nalazi u povelji kralja Dabiše od 15. aprila 1392. godine kojom je on nagradio Hrvoja Vukčića za pobjedu nad Turcima, navodeći da je i tepčija Batalo morao učestvovati u ovoj bici, i, vjerovatno, bio nagrađen kao i Hrvoje, dobivši na taj način na značaju.

Iz sačuvanih izvora, naglašava autor, ne može se dobiti jasna slika o ulozi tepčije Batala Šantića kod troje bosanskih vladara u čijoj je bio službi. U aktivnostima gdje se pominje on istupa kao svjedok i jedan od savjetnika. O visokom ugledu koji je uživao rječito govori mjesto gdje je on naveden među ostalim svjedocima. Autor kao primjer navodi povelju koju je 13. maja 1397. godine izdala kraljica Jelena, u kojoj je naveden sa najvećim bosanskim oblasnim gospodarima: vojvodom Hrvojem, knezom Pavlom Radenovićem i vojvodom Sandaljem Hranićem. Visoko mjesto među

navedenim ličnostima dodijeljeno mu je i u poveljama koje predstavljaju potvrde privilegija Dubrovčanima, prva je kralja Dabiše od 17. VII 1392., druga kralja Stjepana Ostoje od 5. II 1399. god. Slična je situacija i u vladarskim poveljama gdje se vlasteli daruju posjedi ili im se potvrđuju stari posjedi (15. IV 1392, 2. IV 1394, 26. IV 1395, 17. V 1395, 8. XII 1400), kao i u poveljama bosanskih vladara koje se odnose na druge pravne radnje (13. V 1397, 20. XI 1398, 15. I 1399). Na kraju ovog odjeljka navodi se postojanje dvije novootkrivene povelje u kojima se takođe kao svjedok navodi tepčija Batalo, a prema kojima autor ima rezervisan odnos. Ako bi se one prihvatile znatno bi se pomjerilo vrijeme Batalovog života i političke aktivnosti. Po prvoj povelji od 18. VI 1391. godine Batalo Šantić je možda već u doba kralja Tvrtka I bio tepčija. Prihvatanjem druge povelje njegov život bi se produžio čak do 1407. godine, kada je Tvrtko II u punom kapacitetu preuzeo vlast.

Kada su u pitanju teritorije kojima je tepčija Batalo Šantić upravljao, tu autor detaljno kritički analizira izvor koji o tome govori, kao i postojeću literaturu koja se na to odnosi i dolazi do pouzdanog zaključka da je župa Lašva predstavljala njegov baštinski posjed, a da je župa Sana predstavljala miraz njegove žene Rese, sestre vojvode Hrvoje Vukčića. Autor pouzdano ubicira mjesto Kremenik u lašvanskoj župi, u kojem su se nalazio Batalov vinograd. Odatle je dobijao vino, kako stoji u jevanđelju koje je napisano po njegovom nahođenju, i pouzdano, korišćenjem osmanskih izvora, dokazuje da je na tom području u srednjem vijeku gajena vinova loza.

U nastavku knjige, čini se ne na adekvatnom mjestu u datoj strukturi knjige, autor daje podatak da je 13. II 1399. godine Batalu Šantiću dodijeljeno dubrovačko građanstvo. Aktuelizujući taj događaj autor konstatuje da je građanstvo dobio prema nekim ranijim zaslugama, ili su Dubrovčani računali da će im u budućnosti biti neophodna njegova pomoć. Složićemo se sa autorovom pretpostavkom da je dodjeljivanje građanstva predstavljalo nagradu za Batalovo učešće u poslu oko prodaje zemljišta od Kurila do Stona, za koji su vojvoda Hrvoje Vukčić i kralj Ostoja nešto malo prije toga dobili dubrovačko plemstvo.

Privodeći kraju ovo poglavlje autor iznosi svoje pretpostavke o mogućim naslednicima Batala Šantića, odnosno Šantićima XV vijeka. On najprije nabraja sve ličnosti iz izvora koji se mogu dovesti u vezu sa Batalom Šantićem i sa opreznošću kaže da su Vuk Tepčić, Stjepan Tepčić i Ostoja Tepčić, koji se pominju na samom kraju XIV i tokom prve decenije XV vijeka, mogući sinovi Batala Šantića. Takođe, iznosi mogućnost da je Pavao Šantić, iz sredine treće decenije XV vijeka, mogao biti Batalov sin ili unuk, dok je Ivan iz sredine XV vijeka mogao biti Pavlov sin ili mlađi brat.

Na kraju ovog dijela autor pribjegava utvrđivanju toponima na području Lašve

koji se mogu dovesti u vezu sa vlasteoskim rodom Šantića. Ukupno je locirano više hidronima, jedan toponim i naziv jednog sela, što je, po njegovim riječima, više nego što je u toponomastici ostavio bilo koji drugi vlastelinski rod srednjovjekovne Bosne. Kada je u pitanju sama župa Lašva smatra da su Šantići potomci njenih prvih župana i da su imali velike posjede u njenom području, ali da su i bosanski vladari imali u njoj svoje posjede, o čemu svjedoči izvorna građa.

Treći dio knjige odnosi se, uglavnom, na prikaz ostataka srednjovjekovne materijalne kulture na prostoru župe Lašve. Autor konstatuje da na tom prostoru nijesu nastala veća gradska naselja. Najprije su dati podaci o utvrđenjima od kojih se neka pominju u izvorima, uz opis njihovih, najčešće, nedovoljno ispitanih arhitektonskih odnosno arheoloških ostataka. Na početku je dat opis i istorijat tvrđave Toričan, za koju se zna da je držao tepčija Batalo Šantić, zatim Travnika, nakon njega Kaštela, Škafa (Bosnića) i na kraju Vrbenaca. Za neke od njih, uz citiranje postojeće literature, nastoji se dati porijeklo nastanka naziva.

Najveći dio ovog poglavlja posvećen je opisu ostataka mauzoleja, odnosno grobnice u kojoj je sahranjen tepčija Batalo Šantić. Autor najprije donosi najstarije opise ostataka ovog objekta sa početka XX vijeka i upoređuje ih sa današnjim stanjem, koje se, usljed znatne devastacije objekta, u znatnoj mjeri razlikuje od tih prvih zapisa. Naročito je interesantan opis kamenog sarkofaga izdubljenog u obliku ljudskog tijela u kojem je tepčija bio sahranje. Po sačuvanim podacima može se vidjeti da se radilo o luksuznom objektu koji je svjedočio o bogastvu, ugledu i značaju ličnosti koja je u njemu sahranjena. Donosi se tekst natpisa sa kamene ploče koji govori o ličnosti koja je tu sahranjena, uz pomen dijaka Radomila, osobe koja je to uklesala.

Na kraju ovog dijela nalazi se podaci o tzv. Batalovom jevanđelju, pisanom spomeniku koje svjedoči da je on bio pripadnik najistaknutije vlastele svoga doba. Jevanđelje je bilo zapisano za potrebe sveštenstva Crkve bosanske. Njegov posljednji dio predstavlja pohvalu osobi koja je naložila njegov nastanak. U njemu se nalaze podaci o njegovim posjedima, imovinskom stanju i braku sa Resom, koja je poticala iz istaknutog roda Hrvatinića.

Poslije zaključka, na kraju knjige, nalaze se prilozi: faksimili dokumenata u kojima se pominje tepčija Batalo Šantić, crteži i slike Batalovog mauzoleja, odnosno njegovih ostataka, fotografija ploče iz grobnice tepčije Batala sa pokušajem rekonstrukcije natpisa koji se nalazi na njoj, fotografija ploče koja se nalazila na grobu kneza Vuka sa tekstom natpisa na njoj i, kao poslednji prilog, tekst jevanđelja tepčije Batala. Knjiga je snabdjevena spiskom skraćenica, izvora i literature, registrima i podacima o autoru.

Pristupajući obradi istorijske ličnosti tepčije Batala Šantića, kao osnovne teme, autor naučno i kritički prilazi pojedinim pitanjima vezanim za tu ličnost, podvrgavajući kritici dosadašnje zaključke o nekima od njih. Na taj način, u nekim slučajevima, dolazi do novih zaključaka, stvarajući nova naučna saznanja. Ovom knjigom dat je značajan doprinos proučavanju ustanove tepčije u srednjovjekovnoj Bosni. Razriješena su mnoga pitanja koja su se ticala pomenute ličnosti, njegovog života i porodice. Osim toga dodatno su osvijetljena i neka pitanja iz prošlosti lašvanske župe, kao i bosanske države u drugoj polovini XIV vijeku. Rezultati i zaključci do kojih se došlo u knjizi predstavljaju dodatnu osnovu za proučavanje upravnog aparata srednjovjekovne bosanske države. Imajući u vidu rasprostranjenost ustanove tepčija u ostalim srednjovjekovnim balkanskim državama, knjiga predstavlja nezaobilazno naučno djelo prilikom analize pomenute ustanove u njima.

Ako bismo pokušali da uputimo riječi koje bi doprinijele još boljem kvalitetu knjige one bi se najprije odnosile na nužnost prilaganja istorijsko-geografske karte (ili više njih) na kojima bi bili unijeta mjesta i najvažniji lokaliteti koji se pominju. Prvenstveno bi dobrodošla karta koja bi se odnosila na župu Lašvu. Na taj način čitaocu bi bilo olakšano praćenje sadržaja knjige i on bi stekao jasniju sliku o prostoru o kojem govori. Izostala je, takođe, čini se, detaljna morfološka analiza slova kojima je zabilježen natpis na kamenoj ploči gdje je tepčija Batalo bio sahranjen, kao i komentar ličnosti koja je uklesala taj tekst i njegove titule. Isto se odnosi i na natpis sa ploče iz grobnice kneza Vuka. Primjenom komparacije oblika slova na natpisima mogla bi se možda dobiti još jedna potvrda vremena kada je tepčija Batalo Šantić umro, odnosno doba kada je knez Vuk živio i upokojio se.

Adresa autora
Author’s address

Miljan Gogić
Univerzitet Crne Gore
Istorijski institut Podgorica
miljangogic@yahoo.com

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;

1. stranica: naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoe treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoe treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćenica ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo